

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : L

Sa. 197

Ağustos 1986

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1986

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	<u>Sayfa</u>
ÖZGÜÇ, TAHSİN : Ferzant Hitit Mezarlığında bulunmuş eserler hakkında yeni gözlemler (1 harita, 44 resimle birlikte)	383
—————: The Hittite Cemetery at Ferzant : New observations on the finds	393
ÖZGÜNEL, COŞKUN : Urartu kemer parçaları üzerine bir tanıtım (5 resimle birlikte)	403
IŞIK, CENGİZ : Tische und Tischdarstellungen in der Urartäischen Kunst (45 resimle birlikte)	413
SÜMER, PROF. DR. FARUK : Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar	447
TEMİR, AHMET : Doğumunun 130. ve Ölümünün 50. Yılı dolayısıyla kazanlı tarihçi Mehmet Remzi (1854-1934) (1 resimle birlikte)	495
ACAROĞLU, M. TÜRKER : Dünyada basılan ilk Türkçe kitap (24 fotokopi ile birlikte)	507
FETHİ, TEVETOĞLU : Atatürk'ün toplanmamış yazıları I	531
KÖNİ, HASAN : Yeni Türk Devletinin Kuruluşu hakkında	547
Çeviriler :	
FEHÉR, GÉZA (Çev. : YÜCEL, YAŞAR : Macaristan Milli Müzesindeki Türk Sanat Eserleri (80 resimle birlikte)	557
CAHEN, CLAUDE (Çev. : ÖZTÜRK, MÜRSEL) İlk Ahiler hakkında	591
Bibliyografya :	
AKA, İSMAİL : Seyyid Ali Ekber Hitâyî : <i>Hitâyname</i>	603
ÖTÜKEN, S. YILDIZ : Lyn Rodley : <i>Cave monasteries of Byzantine Cappadocia</i>	607
ORTAYLI, İLBER : Donal Quataert : <i>Social Disintegration and Popular Resistance in the ottoman Empire 1881-1908</i>	611
—————: Suraya Faroqhi : <i>Peasants, Dervishes and Traders in the ottoman empire</i>	612

B E L L E T E N

Cilt: L

Ağustos 1986

Sayı: 197

FERZANT HİTİT MEZARLIĞINDA BULUNMUŞ
ESERLER HAKKINDA YENİ GÖZLEMLER

TAHSİN ÖZGÜÇ

Arkadaşım U. Bahadır Alkım'ın aziz anısına.

1978 yılında Ferzant-Büget mezarlığı hakkında bilgi vermiştim¹. Bunlar birbirine yakın iki büyük köydür. O zaman bu bölgedeki Hitit mezarlıklarının kapladığı alanların büyük olmadığını yazmıştım. Mezarlıkların uygun yerlere, 40-60 mezardan oluşan gruplar halinde dağıldığı anlaşılmaktadır. Yeni araştırmalarım Ferzant'da olduğu gibi, Büget arazisinde de Hitit mezarlığının varlığını ortaya koymuştur. Mezarlardan sağlam olarak çıkarılan seramik, müzelere ve özel koleksiyonlara dağılmıştır. Maden, taş ve kemik eserler hakkında hiç bilgimiz yoktur.

Ferzant, yeni adı Konaklı, Çorum'un 35 km. kuzeydoğusunda (Hrt. 1), Çorum-Merzifon-Samsun anayolunun 500 m. batısında, tabanı kalker olan yüksek sırta kurulmuş. Şosenin batısındaki bereketli ovayı kuzeyden ve batıdan kayalık tepeler, kayalık sırtlar çevirmektedir.

Mezarlık, Ferzant ile kuzeyindeki Ayvalı köyü sınırları arasındaki *Kır Mevkii* denilen yerde *Kisliktepe*'ye 400-500 m. uzaklıktaki Körpınar'ın yanındaki kayalık tepenin üstünde ve kuzeydoğuya bakan sırtında kurulmuş olmalıdır (Res. A-B). Bu kesimde köylüler tarafından çok düzensiz kazılar yapılmıştır. Aılan toprakta Ferzant tipi Hitit seramik parçaları bulunmuştur. Ayrıca köyün 500 m. kuzeybatısındaki *Gökdere*'de de kazılar yapılmıştır. Buradaki kazılmış toprakta da Hitit seramik parçaları toplanmıştır. Onun için biz tamamen kaldırılmış, soyulmuş olan Hitit

¹ Tahsin Özgüç, Maşathöyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar-Excavations at Maşathöyük and investigations in its vicinity, Ankara 1978.

mezarlığının, köyün kuzey ve kuzeybatısındaki bu kesimde olduğunu kabul ediyoruz.

Burada önemli nokta, atılmış toprak yığınları içinde insan kemiğine veya yakılmış insan kemikleri artıklarına ve küp parçalarına raslanmamış olmasıdır. Biz Ferzant'da ölülerin toprağa ve kaya oyuklarına gömülmüş olduklarını düşünüyoruz. Bu konularda köylüler bilgi vermemektedirler.

Kazankaya mezarlık alanında olduğu gibi, Ferzant mezarlığı da kistli bir alana kurulmuştur. Onun için, sayıları 100'leri geçen her kabın üstünde kalkerli topraktan gelen beyaz kist'in izleri vardır. Bu, astara, boya banyo'ya kaynamıştır; temizlenmeleri çok zordur. Arazinin şekline göre, ölülerden bazılarının toprak çukura, bazılarının kayalar arasındaki boşluklara konulduğu anlaşılmaktadır. Bütet mezarlığının da bu karakterdeki bir arazide olduğunu yazmıştık². Mezarların keşfini erozyon sağlamıştır. İnce toprak örtüsü yağmur ve rüzgârın tesiri ile aşağıya, vadiye doğru kaymıştır.

Bu mezarlardaki seramik şekilleri çeşitli değildir. Hitit müzesindeki koleksiyona göre çoğunluğu kulpsuz ve kulplu çanaklar, gaga ağızlı testiler, çift kulplu derin çömlekler teşkil eder. Bunların sayısı 280'i bulmaktadır. Bunlar arasında yuvarlak gövdeli, uzun boyunlu, yuvarlak ağızlı 4 testi, üç çaydanlık, üç meyvelik ve çift kulplu-uzun boyunlu bir vazo da bulunmaktadır. Bu koleksiyonun arasına Ferzant grubuna ait olmayan kapların da karıştığı görülmektedir. Aynı hamurdan, aynı tekniğe göre yapılmış olan bu kapların çok sınırlı tipleri temsil ettikleri görülmektedir. Bunlar uzun süre kullanılmış kaplar değildir. Seramikteki bu birlik, mezarlığın kısa ömürlü olduğunu kanıtlamaktadır. Seramikler mezarlara hiç kullanılmadan, yeni olarak bırakılmışlardır. Ölü hediyeleri zengin mezarlar değildir. Kesinlikle halka ait mezarlıklardır.

Hitit Müzesindeki koleksiyonun tamamını, meslektaşım Raci Temizer ile beraber ayrıca yayınlayacağız. Ben burada Amerikan müzelerindeki bazı Hitit kapları münasebetiyle Ferzant mezarlığı ve seramiği üstünde, kısaca durmayı faydalı buldum.

Ferzant seramiği Dünya müzelerine ve özel koleksiyonlara dağılmıştır. Ben Brüksel'de, Musées Royaux d'Art et d'Histoire'da ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde teşhir edilenleri yayınladım³. 1980-81 yıllarında *The Metropolitan Museum of Art, Department of Ancient Near Eastern Art*'ın bana sağladığı imkân süresince Ferzant buluntuları üstünde de çalıştım. Bu arada müzenin Eski Şark Eserleri Bölümü Başkanı Dr. Prudence O. Harper,

² Ibid, s. 29.

³ Ibid, s. 29, Lev. 63, 4; 67, 1.

Ferzant mezarlığından çıkarıldığına şüphe etmediğim gaga ağızlı bir testi yayınlamama izin verdi. Meslektaşımın bu nazik hareketine, içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca, Dr. Prudence O. Harper, *Princeton University, the Art Museum*'da bu gruba ait olduğunu bildirdiği bir vazunun da tarafımdan neşredilmesi iznini, Princeton'lu meslektaşarımdan aldı. Kendilerine teşekkürlerimi sunarım. *Boston, Museum of Fine Arts*'da sergilenmekte olan gaga ağızlı iki Hitit testisini de meslektaşım Dr. Timothy Kendall burada yayınlamama müsaade etti; kendisine teşekkür borçluyum. Dostum Prof. Dr. Haldun Gürmen'in müsaadesiyle özel koleksiyonundaki çift kulplu bir çanağı da burada yayınlıyorum. Teşekkürlerimi sunarım.

Seramiğin ince elenmiş hamuruna mika taneleri karıştırılmıştır. Hiçbiri Kaniş seramiğinde olduğu gibi, kalın-parlak astarlı değildir. Çanakların omuzları, ağız kenarları ve kulpları; gaga ağızlı testilerin bütün gövdeleri; çift kulplu vazo gövdelerinin yukarı yarısı pembemsi kırmızı boya banyoludur. Bu çok sulandırılmış boya banyo, Ferzant seramiğinin ortak karakteridir. Gövdelerinin geri kalan kesimleri hamurlarının renginde ve perdahlıdır. Hamurun rengi boz, devetüyü, açık kahverengi ve soluk kırmızıdır. Nemli iken düzeltilmiş kapların sayısı azdır. En çok kulpsuz çanaklar nemli iken düzeltilmişlerdir. Bunlardan başka teknik özelliği olan kaplar metinde açıklanacaktır.

1. Mezarlara en çok kulpsuz çanaklar bırakılmıştır. Bunlardan Ankara Hitit Müzesinde 126 örnek vardır. Bunlar 9 tâli tipe ayrılır:

- a) İçeri çekik basit ağız kenarlı, yuvarlak dipli. Ağız çapları 15-16 cm., yükseklikleri 2.5-4.5 cm.
- b) Ağız kenarları içten kalınlaştırılmış iri çanaklar. Ağız çapları 18-23 cm, yükseklikleri 8-9 cm. (Res. 34).
- c) İçeri çekik ağız kenarlı, keskin omuzlu, yuvarlak dipli olanlar. Ağız çapları 23-24 cm., yüksekliği 8-9 cm. (Res. 1).
- d) Basit ağız kenarları dışarı çekik, derince boyunlu, düz dipli. İçleri ve dışları koyu ve açık kırmızı astarlı. Küçüklerin ağız çapları 9.5-12 cm., büyüklerin 2-19 cm., yükseklikleri 2-3 ve 3-7 cm. Bunlardan Müzede 20 tane vardır (Res. 36). Eski Tunç Çağı çanaklarının çarkta yapılmış Hitit örnekleridir.
- e) c tipinin daha küçükleri. Düz dipli. Çok azı sivri dipli. Aralarında hamurları kaba olanlar da var. Ağız çapları 10-13.5 cm., yükseklikleri 5.5-7.5 cm. (Res. 37).
- f) Ağız kenarları dışdan şerit şeklinde kalınlaştırılmış olanlar. Omuzları yuvarlak (Res. 2, 39). Çoğunun dipleri düz; azının

yuvarlakça. Mezarlara en çok bırakılmış çanaklardır. Müze'de bunlardan 60 tane var. Ağız çapları 10.5-18.5 cm.; yükseklikleri 5-9 cm. arasında değişir. İki çanak çok ince cidarlı, içleri-dışları kırmızı astarlı, parlak perdahlı, halka diplidirler (Res.3, 35) Ağız çapları 30 ve 28 cm., yükseklikleri 8 ve 9 cm. dir. Bunlar ayrı bir atölyenin malıdır. Ferzant mezarlığından başka bir yerde bulunmuş olabilirler. Satanlar Ferzant seramiğine karıştırmış olmalıdır.

g) Hitit Müzesinde tek kulplu iki çanak vardır. İçleri ve dışları pembemsi kırmızı boya banyolu. Ağız kenarları dışarı taşkın (Res. 4, 38). Kısa boyunlu, keskin omuzlu. Ağız çapları 13 ve 19 cm., yükseklikleri 2.5 ve 4.5 cm. dir.

h) Çift kulplu çanaklar mezarlara çok bırakılmıştır (Res. 5-8). Müzede bunlardan 22 tane vardır. Ağız kenarları dıştan şerit şeklinde kalınlaştırılmış. Çoğu keskin, azı yuvarlakça omuzlu. Çoğu halka, çok azı düz dipli. Omuzları üstündeki simetrik çift yatay kulpları küçük ve V şeklinde. Çok azının içi ve dışı boya banyoludur. Orta ve iri boyludurlar. Ağız çapları 15.5-20; yükseklikleri 4-10 cm. arasında değişir.

Prof. H. Gürmen koleksiyonundaki çanak bu tipe girmektedir. İçi-dışı pembemsi kırmızı boya banyolu (Res. 8). Perdahlı. Ağız çapı 17.2 cm., yüksekliği 6.7 cm. Bunlar Kaniş Karum'unda Ia katı mezarlarında bulunmaktadır⁴. Kazankaya'nın aksine, Ferzant'da ağız kenarı içeri çekik olan çift kulplu çanaklardan çok az bulunmuştur.

i. Hitit müzesinde 4 kulplu çanaklardan iki örnek vardır (Res. 9). Mezarlara az bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Simetrik 4 kulpdan ikisi ağız omuza dik olarak bağlar; omuzu üstündekiler yataydır. Keskin gövdeli, halka dipli. Ağız çapı 10.4 cm., yük. 5.1 cm. İkincisi düz dipli. Ağız çapı 15.cm., yük. 8.5 cm. dir. Bunlar Assur Ticaret Kolonileri çağında çok kullanılmış olan çanakların yerli özellikler gösteren örnekleridir.

2. Çift kulplu vazolar veya çömlekler (Res. 10-12):⁵

Mezarlara çok bırakılmış olan kaplardır. Müze'de 50 örnek vardır. Çoğunun gövdeleri keskin profilli; çok azının ki yuvarlakçadır. Gövdeleri dibe doğru daralır. Ağız kenarları dışarı taşkın; derin, çok kısa boyludurlar. Hepsisi küçük düz diplidir. Çok azının bütün gövdeleri boya

⁴ Ibid, s. 118, Lev. 65, 2.

⁵ Ibid, s. 118, Lev. 67, 1.

banyoludur. V şeklindeki simetrik kulpları gövdenin en geniş kesimine daima yatay olarak oturmaktadır. Küçük, orta ve büyük boyludurlar. Küçüklerinin yüksekliği 11-13, genişliği 12.5-15 cm.; orta boylularınki 15-16, 15-18; büyüklerinki 16-19 ve 15-22.8 arasında değişir. Bu tipe giren tek örnek kulpsuz ve diğerlerinden küçüktür. Yük. 8.6, gen. 9.8 cm.

Princeton University, The Art Museum'daki çömlek de Ferzant grubuna aittir (Res. 11). Yüksekliği 16 cm., genişliği 17.2 cm. dir.

3. Testiler:

a) Gaga ağızlı testiler (Res. 13-23):

Çanaklardan başka, mezarlara en çok bırakılmış ölü hediyelerindendir. Hitit Müzesinde 58 testi vardır. Çoğunun yarım koni biçimli gövdeleri keskin profilli, azıninki yuvarlakça veya keskincedir. Bir tanesi oval gövdeli, yüksekçe halka diplidir (Res. 16). Boyunları silindriktir. Çoğunda gaga uçları ince ve sivri. Bazılarının gagaları geniş ve uçları düz olarak kesilmiş (Res. 20-22). Gagaları aşağıya doğru hafifçe eğiktir. Yalnız bir tanesi dik gagalıdır (Res. 14). Bir tanesinin gagası içi, alışılmışın dışında, çift olarak gösterilmiştir (Res. 17). Bu testilerde Kazankaya'da olduğu gibi⁶, gaga uçlarının altında aşağıya doğru sarkan üçgen şeklinde çıkıntılar yoktur. Ayrıca, hiçbirinin gagası süzgeçli olmadığı gibi, göğüslerinde de meme uçlarına benzeyen çıkıntılar yoktur. Ağız kenarlarını omuza bağlayan kulpların kesiti ovaldir. Kulbun omuza bağlandığı kesimi, düz bir yüz halindedir (Res. 17). Bu, bu çağın önemli bir özelliğidir. Büyük çoğunluğu halka diplidir; düz dipleri çok azdır. Çok azında gövdenin aşağı kesimi hamurunun renginde bırakılmıştır. İri boylular arasında nemli iken düzeltilenler de vardır. Çoğu orta, azı küçük boyludur. Büyük boyluları daha azdır. Büyüklerinin yükseklikleri 30-35 cm., genişlikleri 17-20 cm., orta boyluların 24-30, 15-18 ve küçüklerinki 14-15, 9-10 cm. arasında değişir.

The Metropolitan Museum of Art ve Boston, Museum of Fine Arts'daki (yük. 29.5 cm.) gaga ağızlı iki testi de her bakımdan Ferzant testilerinin tam eşleridir. Ben bunların da bu mezarlıktan çıkarıldıklarından şüphelenmiyorum (Res. 18-19).

Hitit Müzesindeki Ferzant testilerinden bir tanesi kırmızı astarlı, düz dipli ve ince boyunludur (Res. 23). Gövdesinin üst yarısı çift yivden oluşan zikzak motifi ile süslüdür. Testi, bu detay özellikleri ile Ferzant-Kazankaya grubunda tek örneği temsil eder.

⁶ Ibid, s. 118, Lev. 62.

Hitit Müzesindeki notlara göre, Hitit seramik sanatının şaheserlerinden biri de (Res. 25) Ferzant mezarlığından çıkarılmıştır⁷. Yük. 50, gen. 22.5 cm. Disk şeklindeki kaide çapı 11.3 cm. dir. Kırmızı astarlı, ayna gibi parlak perdahlı. Bu astar tekniği, pembemsi kırmızı boya banyo tekniğinden çok farklıdır. Çok uzun, ince silindirik boyunlu gagası ucu aşağıya doğru dik olarak sivri bir çıkıntı halinde uzamış. Üst yarısı basık yarım koni biçiminde. Çok keskin profili gövde, disk kaideye doğru, içbükey olarak, çok daralmakta. Böylece, gövdenin aşağı kesimi huniyi andırmaktadır. Ağız kenarını omuza bağlamış kulbun kesiti üçgen. Göğsünde sivri uçlu iki üçgen kabartma. Alacahöyük⁸, Boğazköy⁹ ve Eskiypar'da (*Raci Temizer, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara, s. 100*) bu tekniğe ve bu tipe giren testiler az değildir. Eskiypar testisi (Res. 26) kahverengimsi koyu kırmızı astarlı, isli, ayna gibi parlak perdahlı. Uzun ince boyunlu. Keskin gaga, fevkalâde bir şekilde, aşağıya doğru kıvrılarak sivri bir uç oluşturmakta. Yukarı kesimi koni biçimli gövde, çok keskin profilden itibaren, aşağıya doğru daralmakta ve içbükey profille disk kaideye bağlanmakta. Üst kesimde, boyun altında ve her iki yanda, kabartma halinde, birer keskin üçgen. Testinin boyu 50 cm.'yi biraz aşmakta. Ankara Arkeoloji Müzesi. İnadık mabedinde bulunmuş olanlar da bizimkinin benzeridirler. Meslektaşım Raci Temizer, gaga ağızlı İnadık testilerini burada yayınlamama müsaade etti. I Hattuşiliş zamanına ait ve gövdesi koni biçimli olan İnadık testisi (51 × 16.5 cm.), bu tip testilerin parlak dönemini temsil eder (Res. 28). Aynı tipe giren ikinci İnadık testisinin gövdesi oval, kısa pedestali disk kaideye basmakta (40 × 14 cm.) (Res. 27). Bu testiler kendi aralarında tâli tiplere ayrılır. Ben bunların kùltte kullanılmış olduklarına inanırım. Şekilleri günlük işlerde kullanılmaya uygun değildir. Tanrılara içki bu tipe benzeyen testilerle de sunulmaktadır. Bunlar libasyon kabı olarak kullanılmışlardır; mezarlara bırakılmamışlardır.

Boston, Museum of Fine Arts'da sergilenen 28 cm. yüksekliğindeki gaga ağızlı testi, yukarıdakilerden farklıdır (Res. 29). Kırmızı astarlı, perdahlı. Gövdesi, diğerlerinin aksine ince-uzun, keskin profili de omuzunda (gövdenin ortasında değil). Geniş gagasının ucu düz olarak kesilmiş. Şerit kulbu kısa-silindirik boynunu omuzun keskin kesimine bağlamış. Halka

⁷ Raci Temizer, Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Museum of Anatolian Civilizations, Ankara, 1979, s. 36.

⁸ Hamit Z. Koşay, Mahmut Akok, Alacahöyük Kazısı 1940-1948-Ausgrabungen von Alacahöyük 1940-1948, Ankara 1966, Lev. 13, e 236, h 93, h 94.

⁹ Franz Fischer, Die hethitische Keramik von Boğazköy, Berlin 1963 (75. WVDOG), Lev. 23, 242; 24, 244-247; 27, 275-277; 30, 243, 278.

dipli. En yakın paralelleri Karum'da mezarlarda bulundu¹⁰. Ölçüleri birbirine çok yakındır (Res. 24). Yalnız, Kaniş testileri ince cidarlı ve bazılarının gagaları süzgeçlidir. Astar ve perdah kaliteleri de daha yüksektir. Bunlar detay ayrılıklarıdır. Esâsda aynı tipin temsilcileridirler.

b) *Yuvarlak ağızlı, uzun boyunlu testiler:*

Müzedede 4 örnek var. İki yumurta gövdeli, biri nemli iken düzeltilmiş; diğeri boz astarlı, perdahlı. Yük. 22.5, 16.5 cm.; Gen. 15.5, 15.1 cm. ve 28 × 17 dir (Res. 30). Kesitleri oval kulpları boyun ortasını omuza bağlar. Pembemsi kırmızı boya banyolu. Kaniş Karum'unda Ia-b katı evlerinde, mezarlarında bulunmuş olanların eşleridir¹¹. Diğer ikisinden biri yuvarlak gövdeli, yuvarlak dipli (Res. 31). İkinci keskin profilli, düz dipli. Ağız kenarları, bilerek, düzeltilmeden bırakılmış. Üçgen kesitli kulplarının boyuna bağlanmış tekniği diğerlerinden farklı. Kalın cidarlı gövdeleri düzensiz, dikkatsiz işlenmiş. Yük. 16.5, 15.1; gen. 19.6, 17.4 cm. Kaniş Karum'unda Ib katı mezarlarında bulunmuş olan parlak, güzel testilerin paralelleri¹².

4. *Meyvelikler (Res. 32):*

Ferzant'dan iki meyvelik getirilmiştir. Bunların üst kısmı çift kulplu çanakların şeklindedir. İçbükey ayakları aşağıya doğru genişler. Gövde astarlı, pedestalleri hamurunun renginde. Birinin yük. 18.9 cm., gen. 14.2 cm.; diğerininki 18.1 ve 20.8 cm. dir. Bu küçük kulplu Ferzant meyvelikleri, diğer kap şekillerinde olduğu gibi, Koloni Çağı meyveliklerinin geleneğini yaşatmaktadır¹³.

5. *Çaydanlıklar (Res. 33):*

Ferzant'dan müzeye üç çaydanlık getirildiği not edilmiştir. İki tanesi açık kırmızı boya banyolu, üçüncüsü nemli iken düzeltilmiş. Gövdeleri keskince profilli. Kulpları kesitleri oval. İki küçük (yük. 4.7 ve 5.8 cm.; gen. 8.8 ve 9.4 cm.) biri büyük (yük. 11.4 ve gen. 20.6 cm.). Assur Ticaret Kolonileri Çağı çaydanlıklarının tipinde, fakat onlardan kabadırlar.

¹⁰ Tahsin Özgüç, Kültepe-Kaniş, Assur Ticaret Kolonilerinin merkezinde yapılan yeni araştırmalar-New researches at the center of the Assyrian trade colonies, Ankara 1959, s. 60, Lev. 37, 3.

¹¹ Tahsin-Nimet Özgüç, Kültepe Kazısı 1949-Ausgrabungen in Kültepe 1949, Ankara 1953, s. 38 v.d., Lev. 25, 117-121.

¹² Tahsin Özgüç, The art and architecture of ancient Kanish (Anatolia 8, 1964), s. 41, Lev. 14, 2.

¹³ Tahsin Özgüç, Kültepe Kazısı 1948-Ausgrabungen in Kültepe 1948, Ankara 1950, s. 65 v.d., Lev., 43, 189-190.

Büget köylülerinin anlattıklarına ve Kazankaya kazılarına göre¹⁴, Ferzant mezarlığına da ölülerin yakılmadan gömüldüğünü, ölü yakma/cremation âdetinin yokluğu anlaşılıyor. Kazankaya-Ferzant mezarlarının derinde olmayışı, kemiklerin çürüyüp dağılmalarını kolaylaştırmıştır. Yanarlar mezarlığında ölüler, küplere çok emniyetli olarak gömülmüş olmalarına rağmen¹⁵, satha yakın olmaları, su ve rutubetin küplere girmesi iskeletlerin çürüyüp dağılmalarını kolaylaştırmıştır. Gömü âdetleri bakımından Ferzant-Kazankaya mezarlıkları Gordion¹⁶, Yanarlar mezarlıklarına ve Kültepe-Alışar şehir içi mezarlarına benzemektedirler¹⁷. Osmankayası¹⁸ ve Ilıca mezarlıkları¹⁹ birbirinden farklı iki âdetin aynı mezarlıkta uygulandığını gösteren değişik karakterde iki mezarlıktır.

Kazankaya'da kaya kristali başlı tunç elbise iğnesi bulundu²⁰. Köylüler bunlardan çıktığını, fakat kırılmış oldukları için almadıklarını; ayrıca, küçük taş boncukların da bulunduğunu söylediler. Buluntulara göre, Ferzant da Osmankayası, Gordion ve Yanarlar mezarlıklarından daha zengin değildir. Hâfirlerinin de açıkladıkları gibi bunlar halk mezarlıklarıdır. Cremation'nun uygulandığı Osmankayası ve Ilıca mezarlıklarında çanak-çömlek dışında, tunç tel parçaları, bir mühür²¹ ve maden halkalar²² bulunmuştur. Bütün buluntuları detaylı bir şekilde yayınlanmış olan Gordion ve Yanarlar mezarlıklarındaki durum biraz daha farklıdır. Gordion Hitit mezarlığında çanak-çömleğin yanında: bakır elbise iğneleri, 2 altın, 3 gümüş, 9 kurşun, 7 bakır halka (yüzük-küpe), 4 bakır bilezik; çeşitli tipte frit, maden ve taş boncuklar; yıldız ve rozet motifleriyle süslü bakır madalyonlar ve fayans mühür bulunmuştur²³. Yanarlar mezarlığının durumu Gordion'a benzemektedir. Burada da çanak-çömleğin yanında: tunç elbise iğneleri, tunç halkalar, çeşitli tiplerde frit, fayans, akik, kaya

¹⁴ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, s. 21 v.d.

¹⁵ Kutlu Emre, Yanarlar, Afyon yöresinde bir Hitit mezarlığı-A Hittite cemetery near Afyon, Ankara 1978, s. 5 v.d.

¹⁶ Machteld J. Mellink, A Hittite Cemetery at Gordion, Philadelphia 1956.

¹⁷ Kültepe 1948, s. 51 v.d.; Kültepe 1949, s. 28 v.d.; H.H. von der Osten, The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32 (OIP 29) Chicago 1937, s. 84 v.d.

¹⁸ Kurt Bittel, W. Herre, H. Otten, M. Röhrs, J. Schaeuble, Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası, Berlin 1958 (71. WVDOG).

¹⁹ Winfried Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilıca, Wiesbaden 1967.

²⁰ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, s. 25, Lev. 59, 6.

²¹ Osmankayası, Lev. 22,5.

²² Das Gräberfeld bei Ilıca, s. 53-55, Abb. 6.

²³ A Hittite Cemetery at Gordion, s. 40 v.d., Lev. 17-23.

kristali ve tunç boncuklar, kurs biçimli altın safiha bulunmuştur²⁴. Halbuki, Kaniş Karum'unda yerli veya Assur'lu birkaç tüccarın tahribe uğramamış, soyulmamış mezarlarında bulunmuş olan eserler, zengin birer koleksiyon oluştururlar. Ancak, Kaniş sitadelinde, Alacahöyük'te, Boğazköy'de, Acemhöyük'te, İnandık'da, Maşathöyük'te çağın yüksek kültürünü temsil edenlerin mezarlıkları hakkında bilgimiz yoktur. Yukarıdaki mezarlıklar da bu boşluğu dolduramamaktadır.

Daha önce yazdığımız gibi²⁵, Ferzant-Büget mezarlıkları Kazankaya mezarlığı ile çağdaştır. Çanak-çömleğe göre, Ferzant mezarlığı Karum'da Ib katının son safhasından veya Ia'dan daha eski değildir. En çok 150 yıllık bir ömrü vardır ve en geç m.ö. 1600 yıllarında terk edilmiştir.

Çevrede mezarlıkla çağdaş düz yerleşim yeri veya höyük tesbit edilemedi. Yerleşim yerinin mezarlıklarından çok uzak olmaması gerekir. Yakın çevrede höyük yoktur. Onun için biz, mezarlıkla çağdaş düz yerleşim yerinin bugünkü Ferzant köyü altında kaldığını ve tahribe uğradığını düşünüyoruz.

EK:

Sadberk Hanım Müzesi'nin merhum Hüseyin Kocabaş koleksiyonunun tamamına sahip olması ve bu değerli eserlerin dağılmasını zamanında önlemiş olması, örnek bir müzecilik olayıdır. Bu zengin koleksiyonun teşhiri, yalnız müzeciliğimize değil, arkeolojimize de yapmış önemli bir katkıdır.

Sadberk Hanım Müzesi'nde Hüseyin Kocabaş koleksiyonuna ait üç Ferzant kabı sergilenmektedir. Bunlardan biri gaga ağızlı testi (yük. 28 cm., gen. 17 cm.), ikisi çift kulplu çömlektir (yük. 14.5 cm., gen. 13.4 cm. ve 13.2 cm., 12.6 cm.). Hamur teknikleri, şekil, renk ve ölçüleri, yukarıda tetkik ettiklerimizden farksızdır (Res. 40 ve 41). Bunlar da Ferzant-Büget mezarlarına bırakılmış olan kapların belirli tipleri tekrar ettiğini, şekil zenginliğinin görülmediğini kanıtlamaktadır.

Bu çanak çömleği burada yayınlamama izin veren *Sadberk Hanım Müzesi* Müdürü meslektaşım Çetin Anlağan'a içtenlikle teşekkür ederim.

Ferzant kaplarına uygulanan boya banyonun renkleri hakkında bir fikir verebilmek için, İstanbul Müzesi'ndeki gaga ağızlı testinin²⁶ renkli resmini burada yayınlıyoruz (Res. 42).

²⁴ Yanarlar, Bir Hitit Mezarlığı-A Hittite Cemetery, s. 34 v.d., şek. 110-183.

²⁵ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, s. 27-28.

²⁶ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, s. 29, 120; lev. 85, 2a-b.

THE HITTITE CEMETERY AT FERZANT: NEW OBSERVATIONS ON THE FINDS

TAHSİN ÖZGÜÇ

*This article is dedicated to the memory of
U. Bahadır Alkım, my friend.*

In 1978 I published some information on the cemetery at Ferzant-Büget¹. These are two large villages not far apart. I commented that the Hittite cemeteries in this area did not cover much ground. These cemeteries were located at convenient, scattered places in groups of some 40-60 tombs. My further inquiries revealed that there had been a Hittite cemetery at Büget, as there was at Ferzant. Whatever pottery emerged complete from the tombs was dispersed to museums and private collections. We know nothing about metal, stone or bone objects from the tombs.

Ferzant, now named Konaklı, is 35 km. Northeast of Çorum (Mape. 1) Ca. 500 m. West of the main road Çorum-Merzifon-Samsun, it is set on a high limestone ridge. To the West of the road, a fertile plain is bordered on the North and West by rocky hills and ridges.

The cemetery must have been located at a site called Kır Mevkii, between Ferzant and the outskirts of Ayvalık village to its North, on a rocky hill ca. 400-500 m. from Kisliktepe near Körpınar, and on the ridge extending to the Northeast (Figs. A-B). Here the villagers excavated erratically. In the dumps fragments of Hittite pottery of Ferzant type were in evidence. Digging also took place at Gökdere, 500 m. to the Northwest of the village. In the debris there again were Hittite sherds. Hence we assume that a totally looted Hittite cemetery had existed in this area to the North and Northwest of the village.

An important point is that no human bones or remnants of cremated human bones, or of pithoi were found on the dumps. It seems to us that at Ferzant the dead were buried in the ground or in cavities among the rocks, in the form of plain inhumations. The villagers give no information on this point.

¹ Tahsin Özgüç, Maşathöyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar-Excavations at Maşathöyük and Investigations in its Vicinity, Ankara 1978.

Like the area of the cemetery of Kazankaya, the Ferzant cemetery is set in a marly soil. Hence, every single one of the more than 100 vessels from here has traces of a white marly incrustation on the surface, which is very difficult to clean, since it has penetrated the slip or wash of the surface.

According to the nature of the terrain, some of the dead were buried in earth pits, others in natural cavities among the rocks. The cemetery at Büget, as I wrote before, is set in an area of the same character². Erosion exposed the tombs. Rain and wind carried the thin soil cover down the valley.

The shapes of the vessels from the tombs do not show much variety. To judge by the collection in the Hittite Museum, the majority consists of handleless and handled bowls, beak-spouted pitchers, and two-handled deep jars. These are about 280 items altogether. Among them are four globular, long-necked and round-rimmed pitchers, three teapots, three fruitstands and one long-necked, two-handled tankard. Evidently some vessels that did not belong to the Ferzant group were mixed in with the others. Made of the same clay, and in the same technique, these vessels from Ferzant represent a well defined repertoire. They were not in use for a long period. This homogeneity of the pottery suggests that the cemetery was used for a relatively short period. The pottery was deposited in the tomb in new, unused condition. The tombs were not rich in gifts. We are dealing with cemeteries of the common people.

The collection in the Hittite Museum will be presented completely in a separate publication prepared jointly by Raci Temizer and the present author. In this article I offer some comments on the Ferzant cemetery and its pottery in connection with some Hittite pottery which has turned up in American Museums.

The pottery from Ferzant is dispersed to museums and private collections all over the world. I have published specimens on display in the *Musées Royaux d'Art and d'Histoire* of Brussels and in the Istanbul Museum of the Ancient Near East³. In the years 1980-81, an invitation to the Department of Ancient Near Eastern Art of the Metropolitan Museum of Art gave me the opportunity to study finds from Ferzant. Dr. Prudence O. Harper, Curator of the Ancient Near Eastern collection, authorized me to publish a beaked pitcher which certainly comes from the cemetery from Ferzant, as I see it. I am much obliged for Mrs. Harper's kindness. She also secured permission for me to publish a vase in the Art Museum of Princeton

² Ibid, p. 87.

³ Ibid, p. 87, pl. 63, 4; 67, 1.

University which was reported to belong to the same group. Two Hittite pitchers on display in the Boston Museum of Fine Arts are published here with the permission of Dr. Timothy Kendall, to whom I also am grateful. I also publish a two-handled bowl in the private collection of my friend Prof. Dr. Haldun Gürmen, whom I thank warmly for his permission.

The well levigated clay of this pottery has an admixture of mica particles. Not a single specimen is thick slipped and polished in the manner of the pottery from Kanish. A pink-reddish wash covers the shoulders, rims and handles of bowls, the entire body of beaked pitchers, and the upper half of two-handled jars. This much diluted wash is a common characteristic of Ferzant pottery. The other parts of the vessels are left in the color of the clay and burnished. The color of the clay is dark buff, camel, light brown and faded red. Wet-smoothed vessels are rare; handleless bowls are most often treated this way. Other special technical features will be dealt with in the text.

1. Handleless bowls are the most common tomb gifts. The Hittite Museum in Ankara has 126 specimens. They can be classified in 9 types:

- a) Simple inverted rim, round base. Rim diameter 15-16 cm., height 8-9 cm.
- b) Large bowls with rims thickened along the interior. Diameter 18-23 cm., height 8-9 cm. (Fig. 34).
- c) Bowls with inverted rim, carinated shoulder, and round base. Rim diameter 23-24 cm., height 8-9 cm. (Fig. 1).
- d) Simple inverted rims, deep neck, flat base. Dark and light-red slipped inside and out. The smaller ones are 9.5-12 cm. in diameter, the large ones, 18-19 cm. The height is 2-3 cm. and 3-7 cm. respectively. The Hittite Museum has 20 specimens of this type (Fig. 36). These are wheelmade Hittite versions of Early Bronze Age bowls.
- e) These are smaller than type c. Flat-based, very rarely with pointed base. Some are made of coarse fabric. Rim diameter 10-13.5 cm., height 5.5-7.5 cm. (Fig. 37).
- f) Rim thickened on the exterior, forming an offset band. Shoulders rounded (Figs. 2, 39). Most are flat-based, a few rounded. These are the commonest tomb gifts. The Ankara Museum has 60 examples. Rim diameter 10.5-18.5 cm., height 5-9 cm. Two of these bowls are very thin-walled; they are red-

slipped inside and out, and brightly polished; they stand on ring-bases (Fig. 3, 35). The rim diameter is 28-30 cm., height 8-9 cm. These are products of a special workshop. Perhaps they were found somewhere else than the cemetery at Ferzant. The dealers must have mixed them up with the Ferzant pottery.

g) The Hittite Museum has two one-handled bowls. They have a pink-red wash on interior and exterior. The rim are everted (Fig. 4, 38). Short-necked, with carinated shoulder. Rim diameter 13-19 cm., height 2.5-4.5 cm.

h) Two-handled bowls are a frequent tomb gift (Figs. 5-8). The Museum has 22 specimens. The outer rim is thickened in a profiled band. Most of these bowls are carinated, a few are lightly rounded at the shoulder. Many have ring-bases, very few are flat-based. On the shoulders, these bowls have a pair of v-shaped, horizontal small handles. In very few instances interior and exterior are given a color wash. Sizes are medium and large. Rim diameters 15.5-20 cm., height 4-10 cm.

The bowl in the collection of Prof. H. Gürmen is of this type. It has a pink-red wash on the interior and exterior (Fig. 8), and is polished. Rim diameter 17.2 cm., height 6.7 cm. Such bowls are also found in tombs of level **la** at Kanish in the Karum⁴. In contrast to Kazankaya, Ferzant has very few two-handled bowls with inverted rims.

i) The Hittite Museum has two examples of four-handled bowls (Fig. 9). Evidently they were rarely deposited as tomb gifts. Of the four handles, one pair is set vertically linking rim to shoulder, the other pair is horizontal and set against the shoulder. Carinated body, ring-base. Rim diameter 15 cm., height 8.5 cm. These bowls are examples, with local characteristics, of a type of bowl very common in the period of the Old Assyrian Trading Colonies.

2. *Two-handled jars or deep bowls* (Figs. 10-12)⁵:

These are among the popular tomb gifts. The Museum has 50 specimens. Most have sharply carinated bodies, very few are somewhat rounded in profile. The body tapers toward the base. The rim is everted, the neck below the rim is slightly curved in. All examples have small flat base. In

⁴ Ibid, p. 126, , pl. 65, 2.

⁵ Ibid, p. 126, pl. 67, 1.

a small minority, the entire body has a color wash. The v-shaped horizontal handles are always set on the widest part of the body. This shape occurs in small, medium and large sizes. The small ones are 11-13 cm. in height, 12.5-15 cm. in diameter; the medium ones measure 15-16 and 15-18 cm. respectively, the large ones, 16-19 and 15-22 cm. One piece in this group is handleless and smaller than the others. H. 8.6, diameter 9.8 cm.

The jar in the Princeton Museum of Art also belongs to this Ferzant group (Fig. 11). H. 16 cm., Diameter 17.2 cm.

3. *Pitchers:*

a) *Beak-spouted pitchers* (Figs. 13-23):

Apart from the bowls, this is the most frequent shape among the tomb gifts. The Hittite Museum has 58 pitchers. The majority has bodies of biconical, sharply carinated profile, the minority is of curved and slightly carinated form. One specimen has an ovoid body and stands on a rather high ring-base (Fig. 16). Necks are cylindrical. Most have thin and pointed beak spouts (Figs. 20-22). The beaks are lightly down-curved; only one pitcher has an upright spout (Fig. 14). In one instance, the interior of the spout is made in two channels, exceptionally (Fig. 17). These pitchers, like those from Kazankaya⁶, do not have triangular appendages below the spouts. Also, the spouts do not have strainers, and there are no nipple-like knobs on the bodies. Handles of oval section connect rim and shoulder. Where the handle merges into the shoulder, there is a flat offset surface (Fig. 17). This is characteristic of this period. Most of the pitchers have ring-bases; flat bases are rare. In just a few instances the lower part of the body is left in the color of the clay. Among the large pitchers, some have a wet-smoothed finish. Most of the pitchers are of medium size, a few are small, and large examples are even fewer. The large sizes run in height from 30-35 cm., in diameter 17-20 cm.; medium sizes from 24-30 and 15-18 cm. respectively; small ones, 14-15 and 9-19 cm.

The beaked pitchers in the Metropolitan Museum of Art and in the Museum of Fine Arts in Boston (height 29.5 cm.) are counterparts of the Ferzant pitchers in every respect. I have no doubts that they were taken from this cemetery (Figs. 18-19).

One of the pitchers in the Hittite Museum is red-slipped, flat-based and thin-necked (Fig. 23). The upper part of the body is decorated with a

⁶ Ibid, p. 126, pl. 62.

chevron pattern incised in double grooves. This special treatment is unique among the pitchers of the Ferzant-Kazankaya group.

According to the record of the Hittite Museum, one of the master pieces of Hittite ceramic art (Fig. 25) came from the Ferzant cemetery⁷. H. 50 cm.; Dia. 22.5 cm.; the disc-base is 11.3 cm. in diameter. The pitcher is red-slipped and polished to a mirror-like finish. In technique this slip is quite different from the pink-red wash of Ferzant ware. On a long, thin tubular neck, the beak spout curves down with a pointed tip. The upper body is of flattened conical profile; below the very sharp carination the lower body tapers to the foot in a concave curve, resembling a funnel in profile. The handle rises from shoulder to rim and is triangular in section. The front of the upper body, below the beak, has two sharp triangular relief knobs. Pitchers of this type and technique are well known from Alacahöyük⁸, Boğazköy⁹ and Eskiyapar (*Raci Temizer, Museum of Anatolian Civilizations, Ankara, p. 85*). The pitcher of Eskiyapar is brownish, dark-red slipped, smoked and polished to a glass. On a long, thin slender neck, the sharp beaked spout gracefully curves down with a pointed tip. The upper part of the body is conical, below the very sharp carination, the body tapers down in concave profile to disc-base. On the upper body, below the neck, on each of the two sides, there are two sharp triangular relief knobs. The total length of this pitcher is only just over 50 cm. (Fig. 26). Archeological Museum, Ankara. Examples found in the temple at Inandık also resemble the present one. Director Raci Temizer, my colleague, has given permission for the beak-spouted pitchers from Inandık to be published in this context. One of the Inandık pitchers, of conical profile and dated to the period of Hattushilis I (Fig. 28) represents the floruit of this kind of pitcher (H. 51, Dia. 16.5 cm.). A second Inandık pitcher, of the same type, has an oval body and short pedestal (H. 44, Dia. 14 cm.) resting on a disc-base (Fig. 27). These pitchers can again be classified by special types. I believe that they were used in the cult. Their shapes do not lend themselves to everyday use. Liquid offerings were brought to the gods from this kind of pitcher; they were used as libation vessels. They were not used as burial gifts.

⁷ Raci Temizer, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Museum of Anatolian Civilizations, Ankara, 1979, p. 36*.

⁸ Hamit Z. Koşay, Mahmut Akok, *Alacahöyük Kazısı 1940-1948-Ausgrabungen von Alacahöyük 1940-1948, Ankara 1966, pl. 13, e 236, h 93, h 94*.

⁹ Franz Fischer, *Die hethitische Keramik von Boğazköy, Berlin 1963 (75. WVDOG), Taf. 23, 242; 24, 244-247; 27, 275-277; 30, 243, 278*.

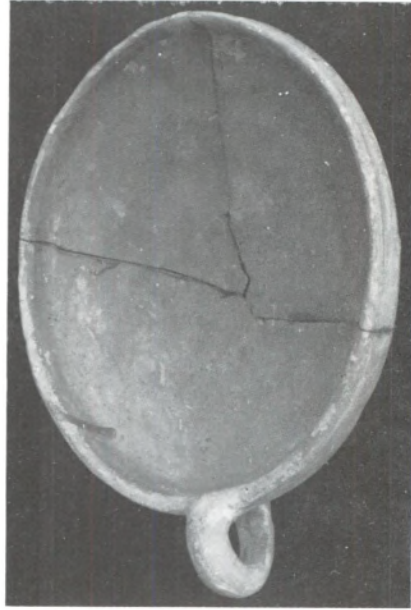

Harita-Mape 1

2

3

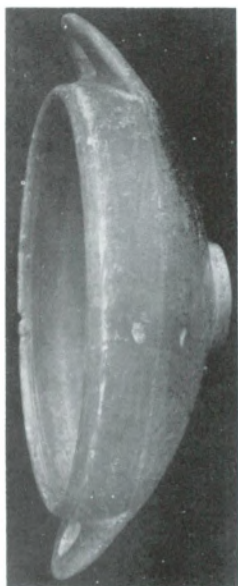

1

4

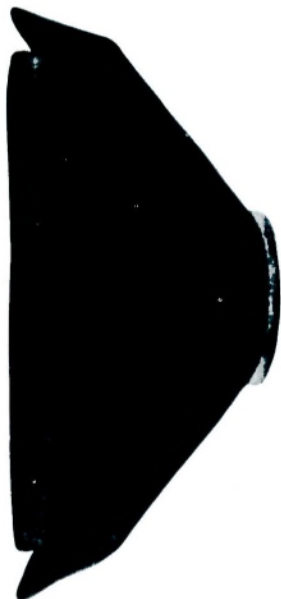
Res. — Fig. 1-4

6

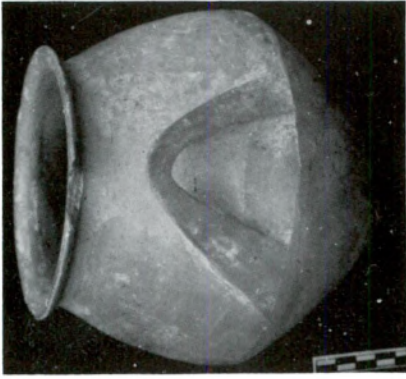
8

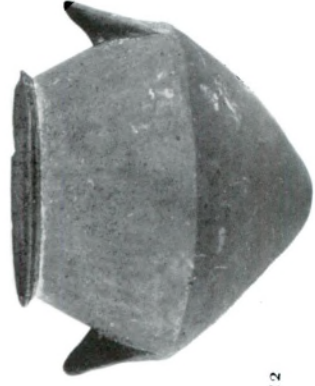
5

7

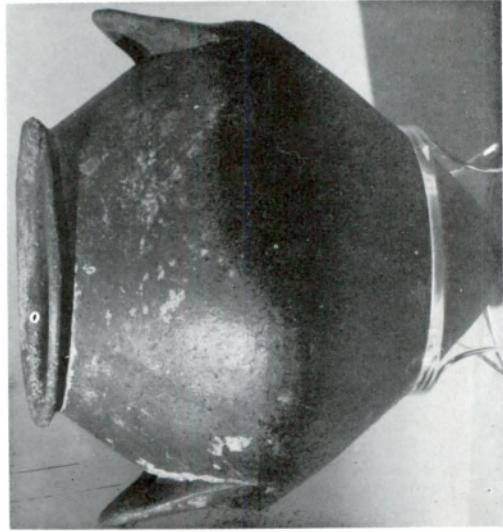
10

12

9

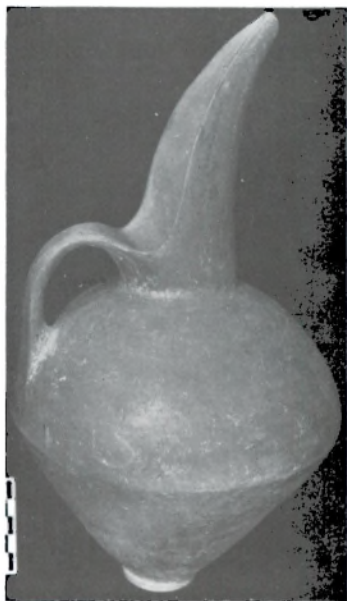

11

Res. — Fig. 9-12

13

14

15

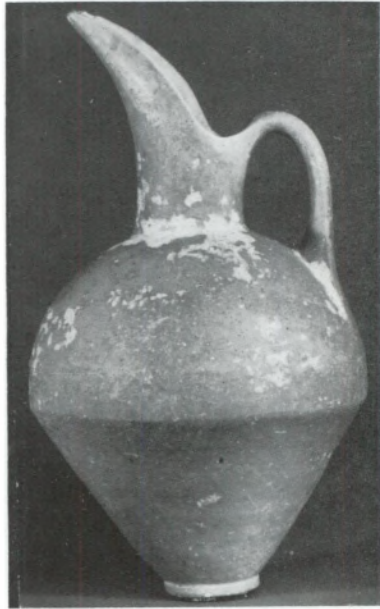

16

17

18

19

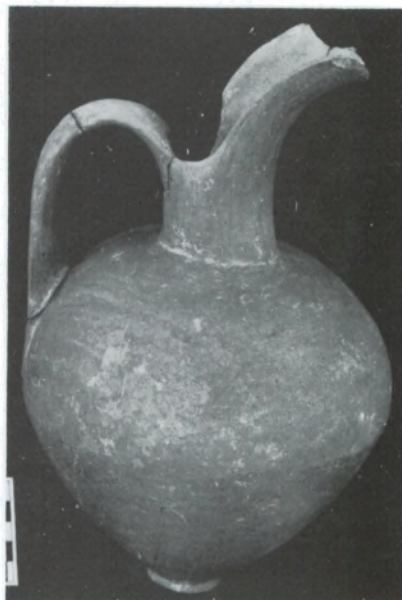

20

Res. — Fig. 17-20

21

22

23

24

Res. — Fig. 21-24

Res. — Fig. 25

Res. — Fig. 26

27

28

Res. — Fig. 27-28

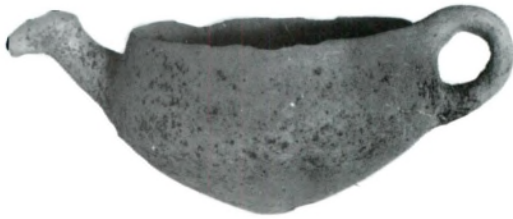
Res. — Fig. 29

30

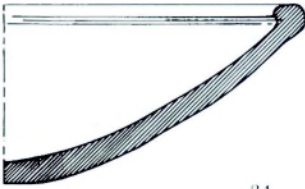
32

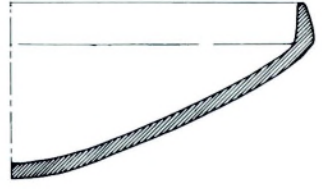
33

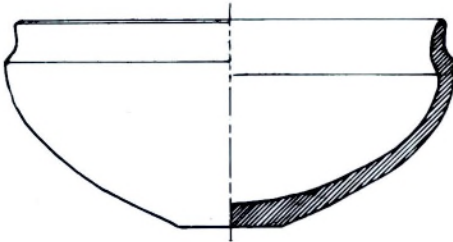
31

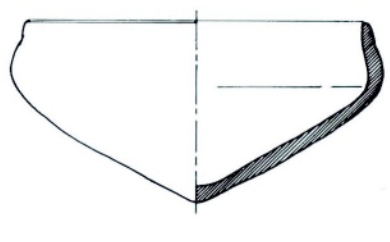
34

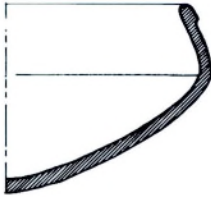
35

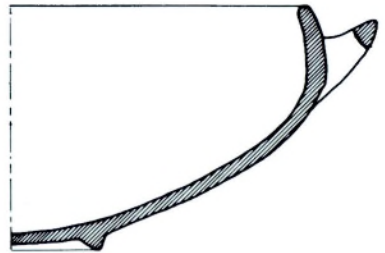
36

37

38

39

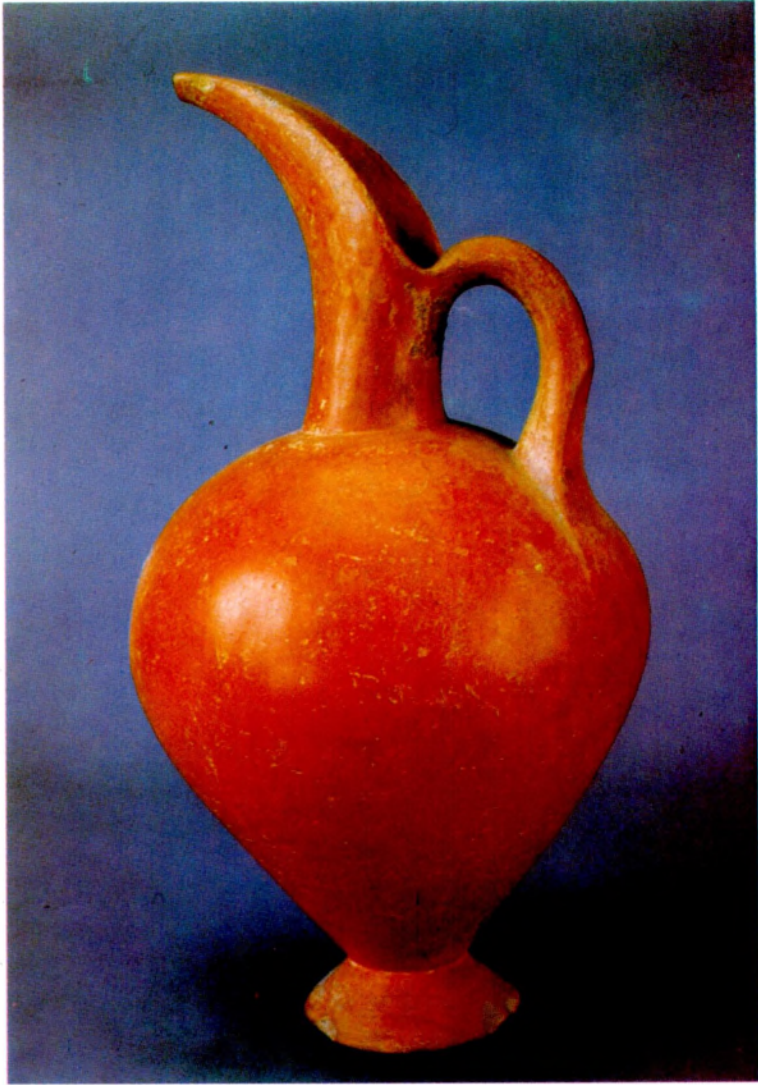

40

Res. - Fig. 40-41

Res. - Fig. 42

The beak-spouted pitcher on display in the Museum of Fine Arts in Boston, 28 cm. in height, differs from the above (Fig. 29). It is red-slipped and polished. In contrast to the other pitchers, it has a thin and tall body, and the carination is on the shoulder, not halfway up the body. The wide spout is cut off straight at the tip. A band handle runs from the carinated shoulder to the rim of the short neck. This pitcher stands on a base ring. The closest parallels come from tombs in the Karum¹⁰; these are also comparable in size (Fig. 24), but the Kanish pitchers are thin-walled and some of them have strainer-spouts. The quality of slip and polish is higher in Kanish, but these are differences in detail. Basically they represent the same type.

b) *Round-rimmed long-necked pitchers:*

The Museum has four specimens. Two of them are ovoid in shape; the first is wet-smoothed, the second, buff-slipped and polished. H. 22.5, Dia. 15.5 and H. 16, Dia. 15.1 cm. and H. 28, Dia. 17 cm. respectively (Fig. 30). The handles, oval in section, connect the upper body to the neck. The surface finish is a pink-red wash. They have counterparts in pitchers from houses of the Karum of Kanish levels Ia-b¹¹, of the other two, one is oval in shape with a round base (Fig. 31). The second is carinated and flat-based. The rims are cut off but left unfinished. The handles, of triangular section, are attached to the body in an unfamiliar technique. The thick-walled bodies also are carelessly finished. The measurements are H. 16.5, Dia. 19.1 and H. 15.1 and Dia. 17.4 cm. respectively. For parallels one can look at pitchers from tombs of the Karum Ib level in Kanish, which are elegant and well-polished¹².

Fruitstands (Fig. 32):

The Museum has two fruitstands from Ferzant. They have their upper parts shaped like a two-handled bowl. The lower part is a concave pedestal widening toward the base. The upper part is slipped, the pedestal left clay-colored. The first measures H. 18.9, Dia. 14 cm., the second, H. 18.1 and Dia. 21.8 cm. These Ferzant fruitstands with their small handles, continue

¹⁰ Tahsin Özgüç, Kültepe-Kaniş, Assur Ticaret Kolonilerinin merkezinde yapılan yeni araştırmalar-New researches at the center of the Assyrian trade colonies, Ankara 1959, p. 111, pl. 37, 3b.

¹¹ Tahsin-Nimet Özgüç, Kültepe Kazısı 1949-Ausgrabungen in Kültepe 1949, Ankara 1953, p. 159 ff., pl. 25, 117-121.

¹² Tahsin Özgüç, The art and architecture of ancient Kanish (Anatolia 8, 1964), p. 41, pl., 14, 2.

the tradition of fruitstands of the Colony Period, with the kind of similarity also observed for the other shapes¹³.

5. *Teapots* (Fig. 33):

The record shows that three teapots were brought to the Museum from Ferzant. Two are light-red-washed, the third is wet-smoothed. The bodies are mildly carinated. Handles are oval in section. Two are small in size (H. 4.7, Dia. 8.8 cm. and H. 5.8, Dia. 9.4 cm.), one is large (H. 11.4, Dia. 20.6 cm.). In type they resemble pots from the Assyrian Colony Period, but they are coarser in execution.

From the explanations of the villagers from Büget and the excavations from Kazankaya¹⁴, it is evident that in the cemetery of Ferzant the dead were also buried without cremation, and that the custom of cremation was unknown. Because the tombs at Kazankaya and Ferzant were not deep, the bones were readily subject to decay and scatter. It is true that in the cemetery at Yanarlar the pithoi were carefully buried¹⁵, but their proximity to the surface allowed water and moisture to enter the pithoi and cause the disintegration of the skeletons. In burial customs the cemeteries of Ferzant and Kazankaya resemble the cemeteries of Gordion¹⁶, Yanarlar and the intramural tombs of Kültepe and Alişar¹⁷. The cemeteries of Osmankayası¹⁸ and Ilıca¹⁹ are of another character, and show that two different burial customs can be practised in the same cemetery.

In Kazankaya a dress-pin with rock crystal head came to light²⁰. The villagers told us that more such pins had been found, but had not been picked up because they were broken; they also reported the occurrence of small stone beads. In finds, Ferzant is not a richer cemetery than Osmankayası, Gordion and Yanarlar. These were commoners' burials, as was pointed out by the excavators. In the cemeteries of Osmankayası and

¹³ Tahsin Özgüç, Kültepe Kazısı 1949-Ausgrabungen in Kültepe 1948, Ankara 1950, p. 176 ff., pl., 43, 189-190.

¹⁴ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, p. 171 ff.

¹⁵ Kutlu Emre, Yanarlar, Afyon yöresinde bir Hitit mezarlığı-A Hittite cemetery at Yanarlar near Afyon, Ankara 1978, p. 89 ff.

¹⁶ Machteld J. Mellink, A Hittite Cemetery at Gordion, Philadelphia 1956.

¹⁷ Kültepe 1948, p. 160 ff.; Kültepe 1949, p. 147 ff.; H.H. von der Osten, The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32 (OIP 29), Chicago 1937, p. 84 ff.

¹⁸ Kurt Bittel, W. Herre, H. Otten, M. Röhrs, J. Schaeuble, Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası, Berlin 1958 (71. WVDOG).

¹⁹ Winfried Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilıca, Wiesbaden 1967.

²⁰ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, p. 84, pl. 59, 6.

Ilica where cremation was practised, the tomb gifts, apart from pottery, were pieces of bronze wire, a seal²¹, and metal rings²². The situation in Gordion and Yanarlar, the finds of which have been published in detail, is somewhat different. The Hittite cemetery of Gordion, in addition to pottery, yielded: copper dress pins; two gold, 3 silver, 9 lead and 7 copper rings (finger-and ear-rings); 4 copper bracelets; frit, metal and stone beads of various types; copper medallions decorated with star and rosette patterns, and a faience seal²³. The situation in the cemetery of Yanarlar resembles that at Gordion. Here again, with the pottery, were bronze dress pins, bronze rings, beads of various types made of frit, faience, agate, rock crystal and bronze, and a disc of gold sheet²⁴. On the other hand, the finds in some unplundered, undamaged tombs of native or Assyrian merchants of the Karum of Kanish in every case represent a rich collection. Admittedly, we have no information concerning the cemeteries of the representatives of the high level of culture of this era at the citadel of Kanish, at Alachöyük, Boğazköy, Acemhöyük, Inandık and Maşathöyük. The cemeteries discussed above cannot fill the gap.

As I have written before²⁵, the cemeteries of Ferzant-Büget are contemporary with that of Kazankaya. To judge by the pottery, the cemetery of Ferzant is not earlier than level Ib of the Karum in its last phase or level Ia. It has a maximum span of 150 years, and must have been abandoned not later than 1600 B.C.

In the vicinity so far no flat settlement site or mound contemporary with the cemetery has been located. The habitation area cannot be very far from the cemeteries. No mound is in evidence nearby. This leads us to believe that a flat settlement site of the period of the cemetery was covered by the modern village of Ferzant and ruined.

²¹ Osmankaya, Taf. 22,5

²² Das Gräberfeld bei Ilica, p. 53-55, Abb. 6.

²³ A Hittite Cemetery at Gordion, p. 40 ff., pls. 17-23.

²⁴ Yanarlar, Bir Hitit Mezarlığı-A Hittite Cemetery, p. 106 ff., Fig. 110-183.

²⁵ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, p. 86.

Appendix:

As an exemplary demonstration of museological wisdom I want to cite the fact that the collection of the late Hüseyin Kocabaş in its entirety has been entrusted to *the Museum of Sadberk Hanım* and that these valuable antiquities have been safeguarded at the proper moment against dispersion. The public exhibition of this rich collection is an important contribution not just to the world of our museums, but also to that of our archaeology in general.

In the *Museum of Sadberk Hanım* we see on display three vessels from Ferzant formerly in the collection of Hüseyin Kocabaş. One of these is a beaked pitcher (H. 28 cm., diameter 17 cm.), the other two are two-handled jars (H. 14.5 cm., diameter 13.4 cm. and 13.2 cm., 12.6 cm.). In fabric, shape, color and dimensions they do not differ from the specimens studied above (figs. 40 and 41). They confirm the consistency in the morphological repertoire of the vessels found in the tombs of Ferzant-Büget and the lack of variety in forms.

For permission to publish these vessels here I am deeply grateful to my colleague Çetin Anlağan, Director of the *Sadberk Hanım Museum*.

A beaked pitcher from the Istanbul Museum²⁶ is here illustrated in color (Fig. 42) to give an impression of the red wash applied to the vessels from Ferzant.

²⁶ Maşathöyük Kazıları-Excavations at Maşathöyük 1978, p. 88, 128; pl. 85, 2a-b.

URARTU KEMER PARÇALARI ÜZERİNE BİR TANITIM*

COŞKUN ÖZGÜNEL

80'li yılların başında Aydın'da ele geçirilen bir küme eski eser içinde, iki parçadan oluşan ve aynı kemere ait olan bronz Urartu yapıtlarını bu satırlarda kısaca tanıtmak arzusundayız.

Büyük bir olasılıkla Van çevresindeki eski eser kaçakçıları tarafından Aydın'da satılmak istenen kemer örnekleri, iki küçük parçadan oluşmaktadır. Kemer, ilk bulanlar tarafından parasal nedenler yüzünden birçok parçalara ayrılmış olmalıdır. Kemerin ele geçmeyen parçalarının, diğer Urartu bronz eserlerinde olduğu gibi, yurt düzeyine ve yurt dışına dağılmış olması mümkündür. Burada tanıtmak istediğimiz iki parça aracılığı ile, diğer parçalarla bir bütünlüme olanağı bulabiliriz.

Bir bütünün iki parçası olarak burada inceleyeceğimiz kemer örneklerinde, betimleme sola doğru açılarak devam eder. Birinci parça üzerinde (Lev. 1a, b, fig. 1) bir boğa bezemesi yer almaktadır. Korunabilen ikinci parçanın üzerinde ise, bir arslan bezeği görülmektedir (Lev. 1c, fig. 2). Söz konusu iki parça ile yapılacak bir tamamlama sonucunda, bezeme düzenlemesi üzerine bir yaklaşımda bulunmak olasıdır.

Birinci parça üzerinde (Lev. 1a, b, fig. 1), korunabilen yüzeyi üzerinde sol alanda rozetler arasında bir boğa ve ikinci alanda ise tanımlanan durumu ile, üstte yine bir boğa, bu boğanın yalnızca ön ayakları korunabilmiştir. Ortada bir önceki sahnede görülen rozet bezeği altında ise başı korunan bir boğa yer almaktadır.

*Bugün olasılıkla Aydın Müzesinde saklanması gereken bronz Urartu kemer parçaları 80'li yılların başında Aydın ili içerisinde ele geçirilmiştir. İki parçadan oluşan kemer parçaları bronzdan yapılmış olup, okside olmuştur. Oksidasyondan dolayı kemer parçaları yüzeyinde bir patina oluşmuştur. Birinci parça (boğalı) uzunluk 10.9 cm., genişlik 9.9 cm. İkinci parça (arslanlı) uzunluk 9.6 cm., genişlik 5.9 cm. Kemer kalınlığı (çeper) 0.75 mm. Tanıtımımızda kullanılan fotoğraf ve çizimler yazar tarafından çekilmiş ve çizilmiştir. Çalışmamız sırasında kaynakça ve tartışmaları ile yardımlarını esirgemeyen Dr. Cengiz Işık'a candan teşekkürlerimizi sunmak bu satırlarda büyük bir zevktir.

Metin içindeki dipnotlarda kullanılan süreli yayınları içeren kısaltmalar, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Berlin tarafından çıkarılan "Archäologische Bibliographie 1982" yayınında belirlenen biçimi ile gösterilmiştir.

İkinci parçanın sol üst kenarında yalnızca bir boğanın kuyruğu altında yine daha önceki rozet bezeği ve altta ise büyük bir olasılıkla yine bir boğa bezeği yer almaktadır. İyi korunabilen ikinci sahnede ise rozetler arasında bir arslan bezeği betimlenmiştir.

Her iki parçada iyi korunmuş orta sahnelerde, birinci parçada rozetler arasında boğa (Lev. 1a), ikinci parçada ise arslan bezekleri (Lev. 1c) karşımıza çıkarlar. Söz konusu hayvanlar, altta ve üstte olmak üzere ikili rozet bezekleri ile sınırlandırılmışlardır. Bu rozetler ise, iç içe küçük daire bezeklerinden oluşan merkez daire etrafını saran dörtlü kümeler biçiminde görülürler. Kemer yüzeyindeki alanın kullanılmasında ise, bir düzenlemenin varlığı söz konusudur. Düzenlemede bir metopal sistemin varlığı görülmektedir. Söz konusu metopal düzenleme, triglyph anlamındaki ve rozet bezeklerinde görüldüğü gibi, alt alta sıralanmış küçük daire dizelerinden oluşmaktadır. Geniş bir bant biçiminde yapılan kemerin, üst ve alt uzun kenarlarında bitimi sağlayan ince bir silme yer almaktadır.

Alanın kullanımı ve betimlemeler üzerine verdiğimiz kısa açıklamalardan sonra, yapıtı yapan sanatçının hangi geometrik tasarımı kemer üzerinde uyguladığını irdelemek olanaklıdır. Hiç kuşkusuz sanatçı bu konuda yapılan diğer örneklerin etkisinde kalmış olmalıdır. Ancak yinede bir geometrik düzenleme veya bir şablonun daha önce yapılmış olması gerekir. Bu varsayımların ışığı altında, eldeki parçalar aracılığı ile kemer üzerinde düşünülen tasarımı bir tümlmeye götürme olanağımız olabilir. Metop-triglyph sisteminin değişkenliği içinde, kemer yüzeyinde betimlenen figür ve diğer süslemeleri aşağıda göstereceğimiz düzenleme veya şablon içinde sıralayabiliriz. Kemer yüzeyinde yer alan bezekler:

r:Rozet, B: Boğa, A: Arslan, M:Metop, T:Triglyph (iç içe daire dizisi)
1. Parça (Lev. 1a,b) 2. Parça (Lev. 1c)

	M		M			M		M		
T	r	T	B	T		T	B	T	r	T
T	B	T	r	T		T	r	T	A	T
T	r	T	B	T		T	B	T	r	T

1. ve 2. parçalarla değişken bezek sıralamasında ise beraber olarak:

	M		M		M		M	
T	r	T	B	T	B	T	r	T
T	B	T	r	T	r	T	A	T
T	r	T	B	T	B	T	r	T
1		2		3		4		5

Eldeki parçalara göre, düzenlemede görülen 3. ve 5. triglyphler kayıptır. Yukarıdaki tamamlamadan görüleceği gibi; eğer bezek yerleşiminde bir düzen var ise, arslan bezeklerinin boğa bezeklerine karşın daha az betimlenmiş olduğu varsayılabilir.

Aydın kemeri üzerinde değindiğimiz metop-triglyph düzenlemesi, hiç kuşkusuz diğer yayınlanmış örneklerde olduğu gibi, bir stilin ve kuralın sonucu olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Urartu bronz eserlerinde ve kemerlerinde çoğu kez karşımıza çıkan triglyph-metop düzenlemelerinin bir düşüncenin ürünü olarak yapılmış olmaları gerekmektedir. Ancak Aydın kemer parçalarında, triglyph belirleyici bezeklerin, diğer örneklere göz atacak olursak değişik süslerden oluştuğunu görürüz. Örneğin, Gaziantep Müzesi'nde saklanan Urartu kemeri üzerinde, vertikal alan ayırıcıları olarak düşünülen triglyph anlamındaki düzenleme, çiçek-rozet (Çr) bezekleri ve geometrik çağ Yunan seramik sanatında karşımıza çıkan dörtlü zeytin yapraklarından (Yr) oluşan rozet biçimindeki betimlemelerle oluşturulmuştur¹. Metopal sistem içinde ise, arslan, cin ve boğa betikleri yer alır. Triglyphlerle bölünen metop alanlarında ise, ikili ve üçlü kümeler halindeki ana bezekler yerleştirilmiştir. Rozetlerin oluşturduğu ayırıcıların yanında, Gaziantep kemeri üzerinde dikey çizgilerden oluşan ayırıcı triglyphlerin de varlığı söz konusudur. Şematik olarak, Gaziantep kemerini aşağıdaki düzenleme ile göstermemiz olanaklıdır:

¹ A. Çilingiroğlu, *Gaziantep Müzesindeki bir Urartu Kemeri*, Anadolu Araş VII 1979 49 ff., Res.

T				T				T				T			
Çr	A	Cin	B	Yr	A	A	Çr	A	B	A	B	Yr	A	B	
Çr	A	Cin	B	Yr	A	A	Çr	A	B	A	B	Yr	A	B	
Çr	A	Cin	B	Yr	A	A	Çr	A	B	A	B	Yr	A	B	
Çr	A	Cin	B	Yr	A	A	Çr	A	B	A	B	Yr	A	B	
				M				M				M			

Guschchi kemerine değinecek olursak, düzenli bir biçimde yerleştirilen boğa, ok atan cin ve oğlak (O) bezeklerinin aralarında ayırıcı triglyph anlamında, Aydın kemer parçalarına anlam yönünden benzeyen, iç içe küçük daire kümelerinden oluşan rozet dizileri (D) ile, üçlü yanyana küçük daire kümeleri arasında kalan (Dr) palmet dizilerinin (P) oluşturduğu sahneyi bölen ve rozet bezekleri ile değişken betimlenen bezekler yer almaktadır².

Guschchi kemerindeki alanın kullanımı ve metop-triglyph düzenlemesini de aşağıdaki şemada incelememiz olanaklıdır:

T			T			T		
D D D	O	Dr	Cin	P P P				
P P P				D D D				
D D D				P P P				
P P P				D D D				
D D D	O	Dr	Cin	P P P				
P P P				D D D				
D D D				P P P				
P P P				D D D				
D D D	O	Dr	Cin	P P P				
			M					

Adana Bölge Müzesindeki "Dedeli Bronz Urartu Kemer" üzerinde ise, metop ayırıcı olarak betimlenen bezekler, yine değişik floral süslerin alt alta sıra-

² R. W. Hamilton, *The Decorated Bronze Strip from Guschchi*, Anat St XV 1965 41 ff., T. Lorenz, *Urartäischer Bronzegurt im Martin von Wagner-Museum der Universität Würzburg*, AA 1984 10 f. Abb. 14

Fig. 1

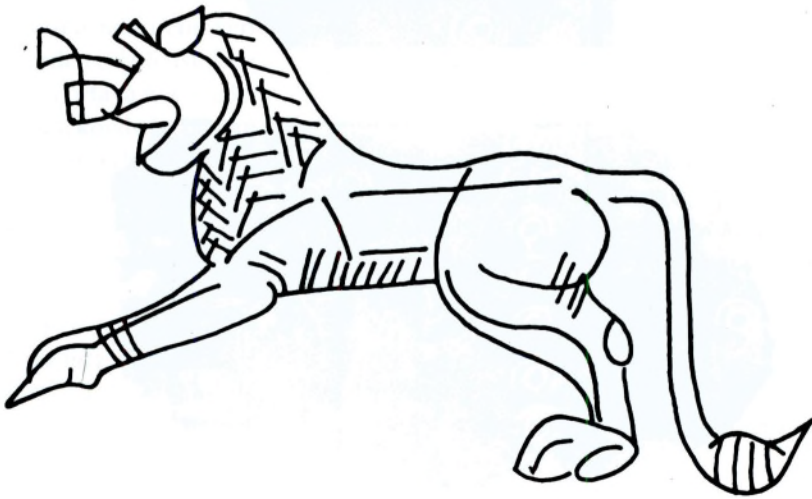

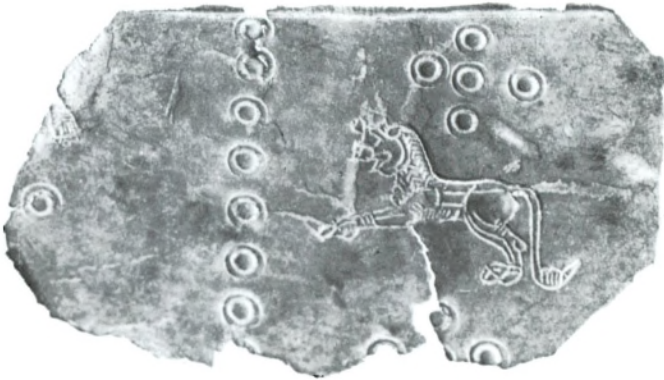
Fig. 2

Lev. 1a

Lev. 1b

Lev. 1c

lanması ile oluşan bir düzenleme içinde karşımıza çıkmaktadır. Dedeli kemeri üzerindeki triglyph görevi yapan süsler belirli bir devamlılık göstermezler. Ancak Aydın ve Guschchi örneklerinde bir devamlılık söz konusudur. Devamlılık göstermeyen Dedeli triglyph süslemeleri sırası ile şu biçimde karşımıza çıkarlar. Bunlar soldan sağa doğru: papatya biçimindeki rozet, merkezindeki küçük iç içe daire bezeginden birbirlerine vertikal konumdaki dörtlü palmet ve aralarında yine tekrarlanan iç içe daire bezeklerinin oluşturduğu diziler, çiçek-rozet, palmet, iç içe daire, altılı iç içe çember ve merkezi yine daire bezemeli rozet dizileri ile, Malta haçından oluşan betimlemelerden oluşmaktadır. Metop-triglyph düzenlemesi ile belirlenen bezeme alanı, alt ve uzun kenarlarda Aydın kemerinde görülmeyen bir güyoş silmesi ile bitirilmiştir³.

Aydın kemeri dışında yukarıda verdiğimiz örneklerle birlikte, kimi Urartu kemerlerinde alanın kullanılması ve sınırlanması, az da olsa belli bir kural içinde gelişmektedir. Ancak Tli örneğinde bezeme alanının sınırlandırılması, bir kuraldan çok kemeri yapan ustanın insiyatifi içinde gelişmiştir⁴. Bizce usta, alanın bölünmesi üzerinde fazla duyarlı bir çalışma yapmamış, daha çok mitolojik hayvan dizileri ile savaş veya av yaşamını belirleyen betiklere önem vermiştir⁵. Tli Mezar 40 b'den gelen söz konusu kemer üzerinde özensiz biçimde düzenlenen ve bir süreklilik söz konusu olmayan betimlemelerde ayırıcı olarak şu bezekler karşımıza çıkar⁶. Ancak bezekleri sıralamadan önce, şunu da belirtmekte yarar vardır. Kemer alanı yatay üç frize bölünmüş ve frizler içinde ise hayvan ve insan bezekleri yer almıştır. Bu düzenleme bize yukarıda gördüğümüz örneklerin dışında yeni bir stilin varlığını göstermektedir. Bu da alanın kullanılmasında Urartulu ustaların bir yerde bağımsız hareket ettiklerinin en güzel kanıtıdır. Diğer yönden çeşitli ustaların ve atölyelerin değişik yörelerde üretimde bulduklarını da ortaya koyar. Betimlemelerde görülen özensizliğin ise, seri üretiminin meydana koyduğu bir durum olması gerekir. Çünkü seri biçimde aynı bezeklerin ayrı kemerler üzerinde kullanılması, dövme-vurma tekniği ile yapılan bezeklerin olasılıkla ahşap kalıplarının bozulmasına neden olmaktadır⁷. Tli kemerinde karşımıza çıkan friz sistemi içindeki ayırım, ana bezeklerde olduğu gibi, triglyph amacını güden süslerin alt alta betimlenerek bir devamlılık göstermele-

³ O. Aytuğ Taşyürek¹, *Adana Bölge Müzesindeki "Dedeli" Bronz Urartu Kemeri*, TürkAD XXIV—2 1977 153 ff., fig. 1, res. 1-5

⁴ B. V. Techov, *Türkij mogil'nik*, Mecnierebe 1981, lev. 94-96

⁵ P. Calmeyer — U. Seidl, *Eine frühurartäische Siegesdarstellung*, AnatSt XXXIII 1983 105 f., fig. 1

⁶ Bk. Dipnot 4

⁷ O. Aytuğ Taşyürek², *Urartu Kemerleri — The Urartian Belts*, Ankara 1975, 3 ff.,

ridir. Seçilen süsler: yıldız-çiçek-rozet, küçük iç içe çizilmiş daireler betimlemeyi ve ayırımı tanımlayan öğeler olarak karşımıza çıkar. Üretimde göze çarpan diğer bir nokta ise, ayırıcı-triglyph görevini yüklenen yardımcı bezeklerin kalıplarının çok kere kullanılmış olmalarıdır. Bu da daha önce kısaca değindiğimiz özensizliği ortaya koyar. Ancak ana bezeklerde bu özensizlik söz konusu edilemez. Kurallaşmış ayırıcı bezeklerin yanında Maltese haçı, dörtlü rozet biçiminde iç içe küçük daire kümeleri ve yine bir hata ile bitirdiği, çiçek-yıldız-rozet betimlemeleri yer almaktadır⁸.

Kural dışı uygulama ve özensiz çalışma üzerine verdiğimiz bu örnek ile parçalar halinde ele geçen Aydın kemeri üzerine bir stil-usta sentezine gitmemiz oldukça güçtür. Ancak yine de eldeki parçalar aracılığı ile, Aydın kemer parçalarını üreten usta-atölye ikilisinin özenli bir yapıt ortaya koydukları söylenebilir. Diğer taraftan ise, üretim başı bir eserde olabileceği varsayılabilir.

Yine Tli'den gelen mezar 215 b kemeri üzerinde, alanın bölünmesinde, bir önceki Tli örneğine karşın, düzenli bir sistemin uygulandığı görülmektedir. Söz konusu uygulama, Aydın kemerine yakın bir tasarım içinde karşımıza çıkar. Tli 40 b örneğinde karşımıza çıkan friz sistemi ikinci Tli örneğinde uygulanmamış, metoplar içinde alt alta üçlü ve yan yana ayrı iki mitolojik hayvan ve cin bezekleri betimlenmiştir⁹. Metopların ayrılmasını oluşturan bizce triglyph görevini yapan bezekler ise, alt alta palmet, baklava zinciri, ok ucu biçimindeki rozetler, palmet-ağaç (hayat ağacı), çiçek-rozet biçimindeki süslerden meydana gelmiştir. Hayat ağacı bezeği, ayırıcı süs olarak, kimi zaman ortada, alt ve üstte dairesel rozetlerle sınırlanmış, kimi zaman ise alt ve üst sırada ve orta dizide ise dairesel rozetle betimlenerek karşımıza çıkar. Kemerin alt ve üst band kenarları ise, bir çerçeve biçiminde yapılmış ve içine nokta dizileri yerleştirilmiştir.

Aydın kemeri ve karşılaştırma için verdiğimiz örneklerin ışığı altında, Urartu kemer işçiliğinde, alanın bölünmesi etkin bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak alanın kullanılmasında birinci derecede rol oynayan öge, ana bezeklerin, yani Urartu dinsel veya mitolojik yaşamının örneklerini ortaya koyan betimlemeler olarak tanımlanmasında yarar vardır. Hiç kuşkusuz Urartulu bronz ustaları, belli alanlar içinde, çarpıcı bezek olarak mitolojik yaratık ve kutsal hayvanları, ana konular olarak işlemek istemişlerdir. Bu nedenle de, salt süslemeye yönelik olmayan yardımcı bezekleri bir amaç-fonksiyon içinde kullanmak yönüne yönelmişler ve metop-triglyph sistemine yakın düzenlemede ısrar etmişlerdir.

⁸ Bk. Dipnot 4, lev. 94.3. ve 4. sıra

⁹ Bk. Dipnot 4, lev. 127

Alanın kullanılması, metop-triglyph kullanılmasındaki tasarım, ana bezeklerin rozetler arasında betimlenmesi biçimi ile Aydın kemer parçalarının sistem olarak yakınlık kurduğu örnek hiç şüphesiz, Adana Arkeoloji Müzesi'nde saklanan 1362 envanter nolu kemerdir¹⁰. Söz konusu kemer üzerinde metopal ayırım, aynı Aydın kemer parçalarında olduğu gibi gelişmiştir. Ayırıcı özellik, ana bezeklerin seçimindeki farklılık ile triglyph görevini yüklenen bezeklerin daha önce gördüğümüz örneklerdeki kimi bezeklere benzer biçimde karşımıza çıkmış olmasıdır. Kemerin bir bölümünü şematik olarak aşağıdaki gibi düzenlememiz olanaklıdır. Bezemede öngörülen syntax, bezek seçimi dışında hemen hemen aynı tasarım ile açılmaktadır.

M		M		M		M		M	
B	Yr	A	bb	Mh	Ma	B	bb	Ta	r
			bb				bb	P	
B	Ma	A	bb	Ha	r	B	bb		Ma
			bb				bb		
B	Yr	A	bb	Mh	Ma	B	bb	Ta	r
			bb				bb	P	
	T		T		T		T		T

Yr: yıldız-rozet, Ma:Maltese haçı, bb:baklava dizisi,Mh:mitolojik hayvan
Ha: Hayat ağacı, Ta P: Pegasus üzerinde tanrı.

Çoğunlukla Urartu kemerlerinde alanın kullanımında ve bölünmesinde bir bütünlükten söz etme olanağımız vardır. Ancak yine de kimi örneklerde metopal bölünme ve triglyph sisteminin olmadığı da görülmektedir. Ayırıcı bezekler olmaksızın güzel örneklerden biri hiç kuşkusuz Altıntepe'de gün ışığına çıkarılan bronz kemerdir¹¹.

Söz konusu kemer üzerinde alt alta üçlü diziler şeklinde betimlenmiş kutsal hayvan (mitolojik yaratıklar) ve avcı bezekleri bir stereo dizin içinde karşımıza çıkarlar. Söz konusu düzenlemenin bir stil özelliği veya bir üretim evininin biçimlendirmesi olarak yapılmış olması varsayılabilir.

¹⁰ O. Aytuğ Taşyürek², Res. 1

¹¹ N. Özgüç, Mansel'e Armağan, *The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe*, Ankara 1974, 847 ff., fig. 108 Pl. 295

Aydın kemer parçaları üzerinde daha önce de belirttiğimiz gibi, ana bezekler olarak boğa ve arslan betimlemeleri görülmektedir. Kemer yüzeyinde yer alan boğalar (lev. 1a,b), yapım stiline içerdiği gibi, bir erkek kalıbın tekrarlanması biçiminde betimlenmişlerdir. Boğalar koşar şekilde yapılmışlardır. Ön ayakları ileriye doğru bir yay gibi gerilmiş, arka ayaklar ise yay biçimi alarak betimlemeyi tamamlamışlardır. Genel betimlemede bir tek cephelilik, bir frontalite söz konusudur. Boynuzların yapılışı ile, hayvan cepheden gösterilmek istenmiş, ancak sağ göz gösterilmemiştir. Boğa vücudunun belirlenmesinde bir lineer stil görülmektedir. Çizgisel yöntemle boğaların kimi fiziksel ayrıntıları yapılmak istenmiştir.

Göz, büyük bir daire biçiminde betimlenmiş, göz yuvarı ise kabartma halinde bir küçük daire ile oluşturulmuştur. Yukarı doğru kıvrılan boynuzlar ay biçimindedir. Kulaklar başta gösterilmemiştir. Boğanın sırt ayrıntıları birbirlerine koşut sırt çizgisine dikey konumdaki kısa çubukçuklarla gösterilmiş, bu düzenleme kuyruk sokumuna dek devam etmiştir. Kuyruk çıkışta bir yuvarlaklık yaparak oldukça geniş bir açı ile aşağı kıvrılarak dökülür. Kuyruk uçları püskül biçiminde betimlenmiş, genişleyen bölümündeki kıllar ise, iç içe chevron bezekleri ile süslenmiştir. Boyun ve karın alt adaleleri yine sırtta olduğu gibi, birbirine koşut dış kontura dik kısa çizgi kümeleri ile belirlenmiştir. Vücuttaki diğer ayrıntılar, kaburga kemikleri de birbirlerine paralel kısa çizgi kümelerinden oluşur. Vücuttaki diğer boş alanlar ise, küçük daire bezekleri ile doldurulmuştur.

Urartu sanatında, boğa betimlemelerinin, Akurgal'ın daha önce belirttiği gibi, Assur örneklerinden esinlenerek yapılmış olmaları gerekir¹². Urartu kemerleri üzerindeki boğa bezekleri, özellikle kalkan ve benzeri diğer bronz eserlerinde karşımıza çıkan, özenli ve çok ayrıntılı süslü biçimi ile görülmezler. Bunda da kemer gibi bir elbise aksesuarının çok çeşitli kesimlerce kullanılmış olması ve bu nedenle de üretim evlerinin seri imalata öden vermeleri sebebi aranmalıdır. Kanımızca az üretilen kalkan ve benzeri silahlarda karşımıza çıkan boğa ve diğer mitolojik bezeklerin özenli yapılması, bunların daha çok yönetici sınıf veya kralar tarafından kullanılmış olmalarından ileri gelmektedir. Bu nedenle kemer üzerinde kullanılan boğa bezekleri, çoğunlukla aynı stili, aynı kalıbı bir yakınlık içinde ortaya koyarlar.

Aydın kemer parçaları üzerinde görülen boğa betimlemeleri, stil yönünden, daha önce yayınlanmış kimi örneklerle benzerlikler gösterir. Adana "Dedeli"¹³,

¹² E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara 1968 62 f.

¹³ O. Aytuğ Taşyürek¹, fig. 1 res. 1-5

Altuntepe¹⁴ ve Adana Env. 1362¹⁵ ve Gaziantep¹⁶ kemerleri üzerinde betimlenen boğalara yakınlıklar kurar.

Boğa bezeklerinin yanında olasılıkla yine stereo düzende betimlenmiş arslan süslerine Aydın kemer parçaları üzerinde rastlanmaktadır. Arslan bezeği (Lev. 1c, fig. 2) daha önce de belirttiğimiz gibi üstte ve altta dairelerden oluşan rozet süslemeleri arasında yer almaktadır. Arslan bezeği çok gergin bir biçimde yapılmış olup, ön ayakları ileri doğru gerilmiştir. Arka ayaklar yere basmaktadır. Anatomik olarak, arslan doğaya yakın bir biçim göstermektedir. Ancak vücut üzerindeki fiziksel ayrıntılar, yine boğa figürlerinde olduğu gibi bir çizgisel stili ortaya koyar. Ağızı açık ve dişleri ve dili belirtilmeyen arslanın başı kübik bir biçimde betimlenmiştir. Gözler gösterilmemiş, kulak ise badem biçiminde yapılmıştır. Baş yandan gösterilmiş burun ve burun üzerinde yer alan ayrıntı ise karışık bir düzenleme ile karşımıza çıkar. Boyunda belirtilmek istenen yele ise, boyun-gövde birleşiminde birbirlerini köşelerinde kesen chevron bezekleri, boyun altında ise daha geniş açı yapan çizgisel chevron kümeleri ile sığ bir biçimde betimlenmiştir. Ön ayak-gövde birleşimindeki kaslar ise derin tekli eğri çizgilerle oluşmuştur. Sırt adalesi ise, sırta koşut bir biçimde uzun bir çizgi ile yapılmıştır. Arka ayaktaki adale ise, yuvarlak ve yuvarlak üzerinde eğri birbirlerine paralel dörtlü kısa çizgi kümesi ile betimlenmiştir. Kuyruk, kuyruk sokumundan bir dik açı yapar biçimde aşağıya sarkıtılmış, kuyruk ucu tekrar yukarı kıvrılarak ucu sivri bir biçimde bitirilmiştir. Kuyruk topu ise şişkin gösterilmiş ve dörtlü çizgi kümesi ile kuvvetlendirilmiştir. Arslan bezeği biçimsel yönden yakın ilişkileri yine boğa bezeklerinde olduğu gibi aynı kemer parçaları, Gaziantep, Dedeli, Altuntepe örnekleri ile kurar.

Boğa ve arslan bezeklerinin ışığı altında, Aydın kemerini belli bir zaman dilimi içine koymamız olanaklıdır. Ancak karşılaştırma için verdiğimiz kimi örneklerin zamanlaması arasında ayrıcalıklar da söz konusudur. "Dedeli" örneği Taşyürek tarafından Akurgal'ın sıralaması göz önüne alınarak İ.Ö. 605-585, III. Rusa zamanına tarihlendirilmektedir¹⁷. Taşyürek söz konusu kemer üzerindeki arslan süslerini Toprakkale kazılarında ele geçirilen kalkan üzerinde yer alan arslan bezeklerine benzeterek bir tarihleme yapmıştır. Ancak söz konusu Dedeli örneğindeki arslan bezekleri, Altuntepe kemerinde betimlenen arslan örneklerine bizce daha yakındır. Diğer taraftan Gaziantep kemeri, boğa ve arslan betimleri ile Aydın kemer parçaları ile bir yakınlık içindedir. Çilingiroğlu bizce doğru

¹⁴ N. Özgüç, a.g.e

¹⁵ O. Aytuğ Taşyürek, ² Res. 1

¹⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e

¹⁷ O. Aytuğ Taşyürek¹, 155f.

bir yaklaşımla Gaziantep kemerini erken VII. yüzyıla tarihlenmektedir¹⁸. Bu zaman ise II. Argisti evresine uygun düşmektedir. Nitekim, N.Özgüç tarafından II. Argisti evresine tarihlenen Altın-tepe kemeri de özellikle arslan betimlemeleri ile Aydın kemeri üzerindeki arslan bezeği ile yakın bir stil özelliği göstermektedir. Ayrıca Altın-tepe kemerinin tarihlendirilmesinde beraber buluntularının kesin bir zaman vermesi¹⁹, sağlam tarihlendirmeye büyük yardımda bulunmaktadır. Bu kısa açıklama ve karşılaştırmaların ışığı altında, Aydın kemerinin de II. Argisti zamanından (İ.Ö. 714/713—ca. 695/685) olması uygun olur kanısındayız. Ancak bugüne değin yeni malzemelerin ışığı altında yapılacak ikonografik bir araştırma, özellikle Urartu maden işçiliğinde görülen stillerin daha ayrıntılı kümelere konmasına olanak verecek niteliktedir.

¹⁸ A. Çilingiroğlu, a.g.e 53ff.

¹⁹ N. Özgüç, a.g.e 859f. dipnot 23

TISCHE UND TISCHDARSTELLUNGEN IN DER URARTÄISCHEN KUNST

CENGİZ IŞIK

Darstellungen in der urartäischen Kunst¹ und zahlreiche Funde von Möbelteilen aus Bronze und Holz² beweisen, dass das urartäische Möbelhandwerk in der Tat grosses Geschick und einen ebenso hohen Qualitätsstandart wie das der neuassyrischen Welt erreicht hatte³. Die zutage geförderten, sicher als urartäisch bestimmbaren Möbelstücke ergeben leider nicht mehr als zwei vollständige Exemplare; das eine davon ist ein hölzerner Tisch aus Adilcevaz (Taf 6)⁴ und das andere ist ein in Nimrud gefundener bronzener Thron ohne Rücklehne⁵. Ich würde gerne auch einen hervorragend rekonstruierten runden, dreibeinigen Tisch hinzufügen, obwohl er zum Teil mit modernem Material ergänzt worden ist⁶.

¹ O.A. Tasyürek, *Urartu Kemerleri (The Urartian Belts)* (1975) Abb. 21; derselbe, OA 18, 1979 Taf 27c; derselbe, *Belleten* 165, 1975 Abb 22; L. Vanden Berghe en L.de Meyer, *Urartu Een vergeten cultuur uit het bergland Armenia* [Gent 1983] Abb 43 Kat. Nr. 121, 122; *Bulletin Tokyo 4* [1982] Taf. 23, 36; H.J. Kellner, in *Urartu, Katalog der Ausstellung* [München 1976] Abb. 47, 52; derselbe, AMI, N. F. 15, 1982 Taf. 7, 1; 9, 1-2; derselbe, *Urartäische Gürtel* (im Druck) Abb. 212, 217-219, 222, 224, 231; O.W. Muscarella, in: *Herausgeber Archäologie zur Bibel* (1981) Abb. 150; R. D. Barnett, in: *AnatSt.*, 1972 *Präsented to Hand Gustav Güterbock* Taf 11; E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens* (1961) Abb. 16; C Işık, *Urartäische Siegel* (1981 unpubliziert) Abb 53, 55, 57-58, 60-67;

² H.J. Kellner, in: 7. *Internationaler Kongress für iranische Kunst und Archäologie München 1976* (1979) Abb A; Vanden Berghe-de Meyer, a.o., Kat. Nr. 128-141; T. Özgüç, *Altuntepe II* (1969) Taf 19-24; B. Ögün, in: *Festschrift für Dörner* (1976) Abb. 36-37, 44; C.A. Burney, *AnatSt.* 16, 1966 Taf 19b-c; 20a-c; 21a; R.D. Barnett, *Iraq*, 12, 1950 Abb 7, 14 Taf 2-7, 11, 18-19, 21, 22 und die im Römisch-Germanischen Museum Mainz aufbewahrten zahlreichen Bruchstücke aus Bronze.

³ B. Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes* (1965), 146 f.

⁴ Ögün², Abb. 47; derselbe, in: *Palast und Hütte* (1982) Abb 26c.

⁵ H. Kyrieleis, *Thron und Klinen* (1969) 31f, Abb 7.

⁶ H. Born-K. Kohlmeyer, *Antike Welt*, 1984 Heft 2 Abb. 11 = in: *Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus* Berlin 1983 Abb 30.

Im vergangenen Jahr wurde ich auch mehrere gerunde Bronzestangen eines Möbelsstücks in der Prähistorischen Staatssammlung München aufmerksam gemacht. Nach dem Reinigen und Aneinanderfügen der zusammengehörigen Stangen haben wir einen im folgendem ausführlich beschriebenen, gut erhaltenen Tisch bzw. Opfertisch vor uns (Taf 1-5)⁷.

Das Tischgestell ist aus rundstabigen, durch Stifte verbundenen Bronzestangen von 1.1 cm Durchmesser aufgebaut. Im wesentlichen besteht der Tisch aus zwei Teilen: zwei in 42cm Abstand voneinander stehende Beinpaare und die daraufliegende Tischplatte. Jedes Bein ist aus zwei sigmaförmig geschwungenen Stangen gebildet, die sich in der Mitte überkreuzen und mit drei bronzenen Stiften vernietet sind (Abb 1 Taf 3). Die unteren Teile der Beine sind in Form eines Rinderfusses gegossen (Abb 1-2 Taf 1, 3-5): der Beginn des eigentlichen Rinderfusses zeigt sich in 10 cm Höhe durch einen kleinen dreieckigen Absatz, die Ferse. Der Mittelfuss ist stark stilisiert und leicht nach vorne ausschwingend dargestellt; die untere Begrenzung bildet die lediglich als schmaler Wulst dargestellte Fessel. Der Huf selbst ist paarzehig, die Zehen trennen sich unterhalb des Fesselgelenks. An der Rückseite unterbricht die Zeheneinbuchtung den Fesselwulst. Der eigentliche Hornteil ist durch einen schmalen Wulst gekennzeichnet, der auch um die Einbuchtung der Rückseite herumführt (Abb 1 Taf 3). An der Spitze der Vorderseite gehen dann die beiden Zehen ineinander über. Die oberenteile der Beine dagegen sind einfach ausgebildet. In die Auflagefläche jedes Beines ist eine 3cm tiefe Höhlung für einen Bronzestift vorhanden. Vier bronzene Stangen bilden den Rahmen der Tischplatte (Abb 3 Taf 2). Die beiden seitlichen, die direkt auf den Beinen aufliegen, sind je 46cm lang. Die anderen, die auf ihnen liegen und die Vor- und Rückseite bilden, sind je 47cm lang. An den Ecken stehen sie jeweils 1.1cm über. Zwei ebenfalls 47cm lange gegossene Stangen, die parallel neben den die Vor- und Rückseite bildenden Stangen liegen, ragen gleichfalls 1.1cm über die seitlichen Stangen hinaus. Der Abstand zwischen den beiden nebeneinander parallel liegenden Stangen beträgt 1.9cm. Die beiden Enden der Stangen sind mittels vier bronzenen Nietstifte mit dem eigentlichen Tischgestell verbunden. Die vier Nietstifte liegen genau zwischen den beiden parallel liegenden vor- und rückseitigen Stangen. Für die Nietstifte wurden die

⁷ Der Tisch in der Prähistorischen Staatssammlung unter der Nr. 1980. 6186 inventarisiert. Herrn Prof. H.J. Kellner habe ich herzlich für die Publikationserlaubnis zu danken.

Seitenstangen durchbohrt, wobei der unten herausragende Teil des Stiftes in die erwähnte Aushöhlung des Beines hineingreift (Abb 1 Taf 3). Hiermit ist die Verbindung zwischen Tischaufsatz und Tischgestell geschaffen. Der Tischaufsatz selbst ist durch mehrere bronzenne Stangen aufgeteilt (Abb 3 Taf 2). Parallel zu den seitlichen Stangen liegen im Abstand von 1.6cm zwei andere Stangen von 38.8cm Länge, die jedoch auf den inneren Stangen der Vor- und Rückseite des Tischaufsatzes aufliegen, ohne darüber hinauszureichen. Ebenso liegen zwei weitere Stangen von 39.2cm Länge parallel zur Innenstange der Vor- und Rückseite in einem Abstand von jeweils 15cm; der Abstand zwischen diesen beiden beträgt 4.4cm. Genau in der Mitte werden sie miteinander durch eine 6.6cm lange Querstange verbunden. Vier paarweise in einem Abstand von 5cm liegende, 17cm lange Stangen verbinden die Innenstangen der Vor- und Rückseite mit den parallel dazu liegenden inneren Stangen. Dadurch entstehen vier gleich grosse quadratische, offene Innenflächen mit einer Seitenlänge von 15cm. Alle diese Stangen sind in der gleichen Technik miteinander verbunden: An den Verbindungsstellen sind jeweils die oberen und unteren Hälften der Stangen so ausgespart, dass sie bündig gegenseitig verschränkt sind. Zusätzlich werden sie mit einem bronzenen Stift vernietet (Abb 3). Die beiden Beine sind durch eine 42cm lange horizontale Stütze verbunden (Abb 2 Taf 3). Eine weitere vertikale, 26.6cm lange Stütze verbindet den Tischaufsatz mit dieser horizontalen Verbindungsstütze (Abb 1-2 Taf 2-3). Die Enden dieser beiden Verbindungsstützen waren flachgehämmert; ein eingelegter Eisen- bzw. Bronzestift wurde dann an den Seiten umgehämmert, so dass dieser Stift mit der Stange fast Verbunden war (Abb 2). Eine eiserne Niete verstärkt ihn zusätzlich. Der Zusammenhalt dieser Verbindungsstützen mit den beiden Beinen bzw. der Querstange in der Mitte des Tischaufsatzes erfolgt in der Weise, dass die Spitze des Stiftes mit diesen Teilen vernietet wird. Lediglich das Zusammenfügen der horizontalen und vertikalen Verbindungsstützen bleibt unklar (Abb 2 Taf 4). Möglicherweise deuten noch sichtbare Eisenreste, die um die horizontale Verbindungsstütze herumlaufen, darauf hin, dass ein Eisendraht die beiden Teile miteinander verbunden hat.

Die zutage geförderten urartäischen Gegenstände, vor allem Siegel, Gürtel- und Votivbleche weisen Tischdarstellungen in verschiedener Form auf⁸. Mehrmals stehen die Tische vor einer sitzenden Figur und sind reich

⁸ Siegel: Işık¹, Abb 53, 55, 57-58, 60-61 (Taşyürek¹ 1979, 24a), 62 (Taşyürek, a.o., 21a), 63-67; Gürtel: Taşyürek¹ 1975, Abb 4, 21; Kellner¹ (im Druck) Abb 212 (= Slg. Tokyo¹, Taf 23a) 217-219, 222, 224, 229 (= Muscarella¹, Abb 150), 231; zwei Gürtelbleche in Privatbesitz:

mit Speisen beladen⁹. Diese Tische lassen sich nach dem Erscheinungsbild ihrer Beine in zwei grosse Gruppen einteilen.

GRUPPE I: Vierbeinige Tische

GRUPPE II: Dreibeinige Tische

GRUPPE I: Die in dieser Gruppe behandelten Tische teilen sich nach der Konstruktion der Beine in zwei Untergruppe auf.

a) Tische mit gekreuzten Beinen (Abb Nr. 1-10).

b) Tische mit einzeln stehenden Beinen (Abb Nr. 11-30)

a) In der Tat steht die Tischplatte auf zwei Beinpaaren, die über Kreuz angeordnet und oft am Ende als Stierhufe gestaltet sind¹⁰: sie haben wahrscheinlich eine rechteckige Platte. Nur bei Abb Nr 8 handelt es sich vielleicht um eine Tischschale¹¹. Aufgrund der über Kreuz angeordneten Beine wäre zu schliessen, dass der auf mehreren Denkmälergattungen, gleichzeitig in verschiedenen Kulturkreisen des alten Orients dargestellte und Klappstisch genannte Tischtypus¹² auch bei den Urartäern benutzt wurde. Durch die Konstruktion und Form der Beine bedingt sind diese erwähnten Tische-von der Seite gesehen-unserem exemplar ähnlich. Wir müssen aber betonen, dass der in der Prähistorischen Staatssammlung in München aufbewahrte Tisch vor allem durch die sigmaförmig gekreuzte Beinform und die Horizontal-und Vertikalstützen von den nachweisbaren urartäischen Tischdarstellungen abweicht. Nur der Tisch auf einem Stempelsiegel aus Adilcevaz ist wegen seiner Horizontalstütze mit ihm zu vergleichen (Abb Nr. 7). Meiner Ansicht nach könnte man bei den vier über dem Tisch nebeneinander sichtbaren Gegenständen auf dem Bild des

---

Neg. Nr. in Prähist. StaatsSlg. München: K. 280-72; K 277-83); Votivbleche: Taşyürek¹ 1979, Taf 28c; Slg. Tokyo, a.o., Taf 36; Vanden Berghe-de Meyer¹, Kat. Nr. 121; Kellner¹ 1982 Taf 9, 1; derselbe¹ 1976, Abb 52; Taşyürek¹ 1975, 2 Abb 22; zwei Votivbleche in Privatbesitz. Neg. Nr. in Prähist. StaatsSlg. München: K. 76-73; K. 280-72.

⁹ Die aus einer sitzenden Figur und dem vor ihr stehenden Tisch mit Speisen bestehende Szene stellt eine Bankettszene dar. Die Bankettszenen bei den Urartäern werde ich in einem anderen Aufsatz extra behandeln.

¹⁰ Kyrieleis hat schon betont (Kyrieleis⁵, 76), dass die Tierbeine bzw. Stierbeine, an Möbeln auf ägyptische und sumerische Darstellungen aus dem 3. Jt. v. Chr. zurückgehen. Wie bei mehreren vergleichbaren mesopotamischen, besonders aber den nordsyrischen und westiranischen Beispielen aus dem I. Jt. v. Chr., dürfte der stierhufförmige Abschluss der überkreuzten Tischbeine auch im urartäischen Möbelhandwerk beliebt gewesen sein.

¹¹ Vgl. Hroudá³, Taf 13, 5-7.

¹² Hroudá, a.o., 66.

Stempels eher an Schalen in Aufsicht als an Fladenbrote denken¹³. Diese Interpretation legt den Gedanken nahe, dass die vier gleich grossen offenen Quadrate des Aufsatzes des Münchener Tisches zur Aufnahme solcher Schalen (Taf 1) oder vielleicht von Gefässen wie auf den neuassyrischen Darstellungen gedient haben¹⁴. Die gleichzeitigen, weitverbreiteten Darstellungen von Tischen mit gekreuzten Beinen und Mittel-oder mit Horizontalstütze, die allerdings seltener sind, kommen häufig auf neuassyrischen-und Neubabylonischen Siegelbildern¹⁵, besonders aber auf den späthethitischen Stelen und Orthostaten¹⁶ und auf den aus Westiran stammenden Tropfenbechern¹⁷ vor. Durch das komplett erhaltene bzw. sicher rekonstruierte Münchener Exemplar ist nunmehr deutlich geworden, dass es sich bei den Darstellungen von Tischen mit Verstrebungen zwischen den beiden Beinpaaren oder nur mit vertikaler Stütze nicht immer um einen Klappisch handelt¹⁸. Der öfters vor einer sitzenden Figur aufgestellte Tisch

¹³ Die auf einem mittellassyrischen Siegelmantel dargestellten vier Kreise sind als Fladenbrote interpretiert worden (R.M. Boehmer, in W. Orthmann, *Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte* (1975) Bd. 14, 333 Abb 272a; H. Frankfort, *Cylinder Seals* (1939) Taf 34f). Aus diesem Grund könnte man bei einer ähnlichen Darstellung nebeneinander liegender Objekte auf einem urartäischen Siegel aus Adilcevaz (Abb Nr. 7 im Text) an Fladenbrote denken, die auf das Vorbild kappadokischer Siegel zurückgehen (N. Özgüç, *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu, The Anatolian Group of Cylinder Seals Impressions from Kültepe* (1965), 12 Abb 6, 8, 11, 39, 52, 73). Da wir aber schon festgestellt haben, dass die Fladenbrote von der Urartäern ganz anders dargestellt werden (C. Işık, *Jdl* 101, 1986 im Druck), wird es sich bei diesem Motiv wohl um vier in Aufsicht wiedergegebene Schalen handeln.

¹⁴ M. Mallowan-L.G. Davies, *Ivories in Assyrian Style* (1970) Taf 5, 7; B. Buchanan, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum* (1966) Abb 601.

¹⁵ E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals* (1948) Abb 776; D.J. Wiseman, *Götter und Menschen* (1958) Abb 81, 92; Buchanan, a.o., Abb 635; J. Reade, *Assyrian Sculpture* (1983) Abb 61; H.H. von der Osten, *Altorientalische Siegelsteine der Sammlung von Aulock* (1957) Abb. 435; C. Wilkinson, *Ivories from Ziwiye* (1975) Abb 23.

¹⁶ W. Orthmann, *Untersuchungen zur Späthethitischen Kunst* (1971) Taf 66d (= E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter* (1961) Abb 130); A. Moorgat, *Die Bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker* (1932) Taf 56; M. Riemschneider, *Die Welt der Hethiter* (1955) Taf 74; (= von F. Luchan, *Ausgrabungen in Sendschirli* (1911) Taf 54; 51f; 54e; 14d (H. Th. Bossert, *Alt-Anatolien* (1942) Abb. 811; E. Akurgal, *Späthethitische Bildkunst* (1949) Taf 20a; Moortgat, a.o., Taf 61; Luchan, a.o., Abb 237).

¹⁷ P. Calmeyer, *Reliefbronzen in babylonischem Stil* (1973), Abb A1; A4-A6; A10-A11; A14-A15; A17-A18; A21-A22.

¹⁸ Aufgrund der bei einigen Beispielen vorkommenden senkrechten Stütze könnte man bei einem späthethitischen Tisch (Orthmann, a.o., Abb 66d) vielleicht auch an einen beweglichen Stab denken, der abnehmbar ist. Auf der anderen Seite bestätigt der auf dem Stempelsiegel aus

mit gekreuzten Beinen geht in Mesopotamien auf akkadische Siegelbilder zurück¹⁹, wo die Beinpaare des Tisches X förmig gekreuzt sind wie bei Beispielen aus dem zweiten und ersten Jht. v. Chr. Aus diesem Grund kann man annehmen, dass diese akkadische Tischform sowohl in Mesopotamien als auch in Anatolien so lange weiterentwickelt wurde²⁰. Andererseits kommt aber der andere Tischtypus mit gekreuzten Beinen auf kappadokischen Siegelabrollungen aus dem Anfang des 2. Jts. v. Chr. vor²¹; Jedes Bein des Kulttisches ist aus zwei sigmaförmig geschwungenen Stangen gebildet, die in der Mitte zusammenstossen. Trotz der seitlichen Vertikalstützen ist die Konstruktion des gekreuzten Beinpaars dieser Tische unserem vollständigen Exemplar in München sehr ähnlich. Durchaus ist es denkbar, dass diese kappadokische Tischform bis zur urartäischen Zeit weitergelebt und sich fortentwickelt hat, obwohl wir keine Beispiele aus der hethitischen Kunst kennen.

Es ist bei Abb Nr. 8-10 wirklich schwer, mit Sicherheit zu entscheiden, ob es sich bei ihnen um einen Tisch mit gekreuzten Beinen handelt. Aufgrund ihrer senkrechten Beine und Mittel- und Horizontalstützen könnten alle drei auch in der Untergruppe b₁ behandelt werden²². Vor allem aber unterscheiden sie sich von den anderen Tischen mit einzelstehenden Beinen durch die Horizontalstütze, die bei ihnen eindeutig fast in der Mitte sitzt wie bei dem Münchener Tisch. Wenn wir aber andererseits den Münchener Tisch von vorne betrachten (Abb 2 Taf 4), so entspricht er

---

Adilcevaz dargestellte Tisch unsere Meinung (Abb Nr. 7 im Text). Der Tisch hat eine Horizontalstrebe, die nach dem Erscheinungsbild zwischen den in der Mitte gekreuzten Beinpaaren liegt, wie bei einer neuassyrischen Tischdarstellung (Wiseman¹⁵ Abb 92). Solche Konstruktion birgt eine technische Schwierigkeit beim Einklappen der Beinpaare des Tisches.

¹⁹ R.M. Boehmer, *Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad-Zeit* (1965), Abb. 550; H.S. Baker, *Furniture in The Ancient World* (1966) Abb 267.

²⁰ Porada¹⁵, Abb 701, 776-777, 789, 809; Wiseman¹⁵, Abb 80-81, 92; A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel* (1940) Abb 602, 636; Buchanan¹⁴, Abb 635; Hrouda³, Taf 13, 4, 8, 11 (Untersatz); R.D. Barnett, *Assyrische Skulpturen* (1975) Abb 86; Reade¹⁵, Abb 61; R.D. Barnett, *The Nimrud Ivories* (1957) Taf 16; M. Mallowan-G. Herrmann, *Furniture from SW. 7 Fort Shalmaneser* (1974) Taf 56, 59; H.H. von der Osten, *Ancient Oriental Seals in The Collection of Mr. Edward T. Newell* (1934) Abb 435, 437, 440; derselbe¹⁵, Abb 180, 320; L. Delaporte, *Catalogue des Cylindres Orientaux* (1958) Taf 98, 5c; Calmeyer¹⁷, Abb A1-A2; A4-A6; A10-A11; A13-A15; A17-A22; Orthmann¹⁶, Taf 5f; 14d; 21c; 42c; 43i, j; 45a, b, e, g; 46d; 47c, d; 48a, g; 51f; 54e; 57c; 21c.

²¹ Özgüç, N. ¹³, 12 Abb, 15, 17, 77.

²² Ein neuassyrisches Beispiel ist ohne weiteres mit diesen urartäischen Tischdarstellungen zu vergleichen (L. Delaporte, *Catalogue des Cylindres Orientaux* (1920) Taf 57, 6 (K6).

bemerkenswert genau den Darstellung des Tisches mit Horizontal- und Vertikalstütze (Abb Nr. 8-10). Besonders bei Abb Nr. 8 bemerkt man sigmaförmig dargestellte Tischbeine ganz klar. Es ist daher denkbar, dass es sich vielleicht dabei nur um Detailunterschiede handelt und somit derselbe Tischtypus bzw. der Tisch mit zwei gekreuzten Beinpaaren gemeint sein könnte. Auch die Tischdarstellungen auf den zwei Motivblechen bestärken unsere Vermutung (Abb Nr. 9-10). Die Tatsache, dass die Unterteile der Tischbeine ganz anders dargestellt sind als ihre Oberteile, erinnert uns aufgrund ihrer schlanken Form an urartäische bronzene stierhufbeinartige Möbelbeschläge, vor allem aus Kayalidere und aus Altintepe²³, die nach Kyrieleis zu einem Tisch mit vier paarweise gekreuzten Beinen gehört haben²⁴.

b) Unter den urartäischen Tischdarstellungen auf verschiedenen Denkmälergattungen begegnen vierbeinige Tische in Seitenansicht am häufigsten. Diese Gruppe lässt sich nach der Form der Tischbeine weiter in vier Untergruppen einteilen:

b1: Tisch mit senkrechten Beinen (Abb Nr. 11-24)

b2: Tisch mit Beinen im oberen Teil bogenförmig ausbiegend und mit deutlichem Knick darunter im unteren Teil senkrecht verlaufend (Abb Nr. 25a-b).

b3: Tisch mit schräg gestellten Beinen (Abb Nr. 26-29).

b4: Tisch mit konkav einschwingenden Beinen (Abb Nr. 30).

b1: Dieser Tischtypus kommt mit Horizontal- und Vertikalstütze (Abb Nr. 11-12, 14-16) oder nur mit Horizontalstütze (Abb Nr. 17-18) oder ohne Verstrebung (Abb Nr. 19-24) vor. Bei fast allen Tischdarstellungen liegt auf den Beinen die flache Platte auf. Bei Abb Nr. 12 handelt es sich um eine leicht eingetiefte Tischplatte. Manchmal liegt ein seitlich herunterhängendes Tuch auf dem Tisch (Abb Nr. 11a-in oberem Fries eines Gürtels-, 13-16, 18-19)²⁵. Bei den gut erhaltenen Tischdarstellungen ist deutlich zu sehen, dass die Beine unten in Raubtierfüsse bzw. Löwentatzen auslaufen (Abb Nr. 12-14, 19-20). Die Füße des Tisches stehen immer direkt auf dem Boden. Ausnahmsweise können die Füße in Gestalt von Löwentatzen auf

²³ C.A. Burney, AnatSt 16, 1966 Taf 19b Abb 20, 1; Özgüç², Taf 22, 2, 3.

²⁴ Kyrieleis⁵, 29.

²⁵ Erstaunlicherweise kommen die Tücher bei den urartäischen Darstellungen meistens nicht auf der Tischplatte vor, sondern verhüllen die Speisen. Diese Einzelheit scheint typisch urartäisch zu sein, weil mir kein vergleichbares Beispiel in den anderen Kulturen bekannt ist.

einem Sockelelement ruhen (Abb Nr. 14)²⁶. Obwohl die Darstellung nicht erlauben, hinsichtlich der Verbindung zwischen den Beinen und der Tischplatte eine sichere Aussage zutreffen, sieht man doch, wie wir unten ausführen werden, bei manchen Tischen die Zwischenstücke (Abb Nr. 11, 15, 20-21, 24). Schliesslich muss auch betont werden, dass die Tische öfters verziert sind (Abb Nr. 11b, 12-13, 15, 19).

Zu dieser Untergruppe gehören 2 auf zwei Friesen desselben Gürtelbleches dargestellte Tische (Abb Nr. 11a-b), die mit den neuassyrischen Tischdarstellungen vergleichbar sind. Obwohl das Unterteil der beiden Tische nicht gut erkennbar ist, erinnern ihre Höhe, die Form der Tischplatten und die Mittelstütze stark an die dreiteilig aufgebauten neuassyrischen Tische²⁷. Aufgrund dieses Vergleiches wäre zu schliessen, dass es sich bei den bildlich dargestellten Tischen um ursprünglich dreibeinige Tische handeln könnte²⁸. Einer Herleitung aus dem Neuassyrischen widersprechen jedoch die fehlenden Kegelfüsse²⁹. Mit Ausnahme des Tisches (Abb Nr. 14), wo die Beine auf einem Sockelelement ruhen, zeigen die übrigen urartäischen Darstellungen von Tischen das Gliederungselemente des Kegelfusses nicht (Abb Nr. 11-16); die Tierfüsse des Tisches stehen bei ihnen direkt auf dem Boden. Es scheint jedoch bei den Abb Nr. 12-16 das waagerechte Konstruktionselement oberhalb der Tierfüsse dargestellt zu sein und nicht jenes zwischen Tier- und Kegelfuss. Demnach handelt es sich hierbei um kein auf den Kegelfüssen liegendes Element, sondern ganz klar um eine waagerechte Verstrebung. Bei dem kleinen Massstab der Tische (Abb Nr. 11) war eine Wiedergabe dieser Verstrebung nur schwer möglich, vielleicht auch nicht beabsichtigt, wenn

²⁶ In den zur Untergruppe b4 gehörenden Tischdarstellungen (Abb. Nr. 30 im Text) ruhen die Füsse auf den zylindrischen Sockelelementen, wie bei den phönizischen. Parrot-M.H. Chéhab-S. Moscati, *Die Phönizier* (1977) Abb. 78) neuassyrischen (Hrouda³, Taf. 13,2,9) und nordsyrischen (Bossert¹⁶, Abb 813, 953) Beispielen. Dieses Element geht auf ägyptische Vorbilder zurück (Baker¹⁹, Abb 1-4, 8, 9, 18, 20 u.a.).

²⁷ Hrouda³, Taf 13.5-7.

²⁸ Kyrieleis⁵, 13 Anm. 25.

²⁹ Das Kegelfüsselement kommt bei den neuassyrischen Darstellungen erst im 9. Jh.v.Chr. vor (Kyrieleis⁵, 82). Im 8. Jh.v.Chr. ist dieses Element von den Assyrern stark weiterentwickelt worden, worauf mehrere neuassyrische Darstellungen von Möbeln hinweisen (Hrouda³ Taf 13. 5-7, 13, 15, 16; 14.1, 3, 4; 15.1, 3, 7, 9; 16.1-4, 6; Kyrieleis⁵, Taf 2.1; 4.1, 2 u.a.). Im Gegensatz dazu ruhen die urartäischen Tische auf mehreren Denkmälern, abgesehen von einigen anderen Beispielen (s. Anm. 26), merkwürdigerweise direkt auf dem Boden, obwohl wir zahlreiche Originalstücke von Kegelfüssen haben.

sie an realen Tischen ebenfalls nicht immer vorhanden war. Im übrigen kann man bei diesen Tischdarstellungen deutlich erkennen, dass die Mittelstütze unterhalb der Tischplatte beginnt und auf der waagerechten Verstrebung endet (Abb Nr. 12, 14-16). Dies widerspricht eindeutig den dreibeinig genannten neuassyrischen Tischen, bei denen die Mittelstütze mit einer weiteren Querstrebe endet³⁰. Wenn bei den urartäischen Tischdarstellungen (Abb Nr. 11-12, 14-16) ursprünglich tatsächlich der dreibeinige Tisch mit Mittelstütze gemeint gewesen wäre, dann hätte das dritte Bein, wenn schon nicht als ganzes, so doch mindestens unterhalb der waagerechten Verstrebung wiedergegeben werden müssen. Trotz alledem haben wir eine urartäische Darstellung eines dreibeinigen Tisches auf einem Blech (Abb Nr. 31), wo eindeutig das ganze dritte Bein gezeichnet ist. Bei den so eindrucksvoll dargestellten neuassyrischen Tischen muss offen bleiben, ob das dritte Bein nicht wiedergegeben ist³¹. Unter ihnen zeigt die Darstellung auf einem Elfenbeinfries aus Ziwiye eindeutig einen vierbeinigen Tisch³². Wenn es sich hierbei in der Tat um einen dreibeinigen Tisch handelte³³, wie könnte man dann den Unterkörper der Figur, die hinter dem Tisch steht, durchsehen? Allein auf Grund eines einzigen grossen dreibeinigen Steintisches aus Khorsabad anzunehmen, dass der dreibeinige Tisch bei einigen neuassyrischen Darstellungen abgebildet ist³⁴, erscheint jedoch merkwürdig. Man könnte daran denken, dass es sich diesen urartäischen (Abb Nr. 11-16) und den oben erwähnten vergleichbaren neuassyrischen Darstellungen eher um die Tischform mit vier Beinen als um einen dreibeinigen Tisch handelt. Wie die Abb Nr. 17-18 (nur mit Horizontalstütze) und Abb Nr. 19-24 (Tische ohne Verstrebungen) ganz klar zeigen, waren vierbeinige Tische verschiedenster Art den urartäischen Möbelhandwerkern nicht fremd. Dafür sprechen die Fragmente eines Tisches aus Altintepe, wo der Tisch auf einem Kegelfuss ruht³⁵.

Unter dieser Untergruppe zeichnen sich zwei Tischdarstellungen aus, die nur waagerechte Stützen haben (Abb Nr. 17-18). Beide weichen

³⁰ Hrouda³, Taf. 13.3, 5-7; Kyrieleis⁵, Taf 3,2; A. Godard, *Le Trésor de Ziwiye* (1950) Abb 78.

³¹ Kyrieleis⁵, 13 Anm. 25.

³² Godard³⁰, Abb. 77.

³³ Kyrieleis⁵, Anm. 25 Nr. 15.

³⁴ P.E. Botta-E. Flandin, *Monument de Ninive* (1972) Taf 157 (= H.R. Hall, *Babylonian and Assyrian Sculpture in* (1928) Taf 13; E.A.W. Budge, *Assyrian Sculptures the British Museum* (1914) Abb. auf der Seite 22).

³⁵ Özgüç², Taf 20. 1-2.

besonders durch ihre breiten Proportionen von den anderen urartäischen Tischtypen ab. Sie sind darin einigen neuassyrischen Möbeln mit oder ohne Kegelfüße verglichen³⁶. Abb Nr. 17 und 18 unterscheiden sich vor allem in der Ausbildung der Füße. Während Abb Nr. 18 einfache Füße hat, sind die unter den Beinen bei Abb Nr. 17 schwer zu erkennenden Punkte wohl als vereinfachte Angabe von Löwentatzen zu verstehen. Tatsächlich erinnern die auf den anderen Siegelmänteln ganz deutlich dargestellten ähnlichen Punkte an die löwentatzenförmigen bronzenen Füße von zahlreichen urartäischen Möbelstücken³⁷. Obwohl in der Ausführung ganz anders, gibt es doch eine Tischform mit waagerechter Stütze und Löwentatzenfüßen auf den neuassyrischen³⁸ und elamischen³⁹ Reliefs. Während die Tischplatte bei Abb Nr. 17 auf den Beinen ruht, liegt sie bei der anderen (Abb Nr. 18) erstaunlicherweise zwischen den beiden vertikalen Beinen. Diese Eigenart erinnert im Prinzip an einige neuassyrische Darstellungen von Tischen, die aber kein Tischtuch haben⁴⁰. Da Abb Nr. 17 und 18 auf den Siegelmantel eingeritzt sind, sind sie mit den gleichzeitigen Tischen nicht ohne weiteres zu vergleichen.

Abb Nr. 19-24 haben nach ihrem Erscheinungsbild keine Verstrebung. Da ein Tisch ohne Stütze nicht stabil sein kann, ist es durchaus denkbar, dass es sich bei diesen Darstellungen vielleicht um einen Tisch handelt, der zwei seitlich laufende waagerechte Verstrebungen zwischen den beiden Beinen hat. In diesem Fall müsste er aber von vorne gesehen dargestellt sein. Wenn diese Tische in der Tat keine Verstrebung gehabt hätten, müssten sie ganz stabil gefertigt worden sein, wie es bei Abb Nr. 19, 24 klar zu sehen ist. Nach Mitteilung des Ausgräbers war ein vierbeiniger Tisch in einem Grab in Altuntepe beigegeben⁴¹. Auf dem Photo ist zu sehen, dass dieser Tisch keine Verstrebung hat und auf Kegelfüßen mit spitzblättrigem Blattkranz bzw.

³⁶ Kyrieleis⁵ Taf 2.2; 3.3; 4.2; Baker¹⁹, Abb 333; C.J. Gadd, *The Stones of Assyria* (1936) Taf. 41.

³⁷ Die auf den anderen Siegelmänteln dargestellten Füße von Löwen oder Greifen werden durch die Punkte als Löwentatzen gekennzeichnet (Işik¹, Abb 158, 162, 167-168, 171). Mit diesen Punkten sind ohne weiteres die verdickten Gelenke auf mehreren Löwentatzen aus Bronze zu vergleichen (Özgüç², Taf 23. 1-4; Vanden Berghe-L. Meyer¹, Abb 130-134 u.a.).

³⁸ E. Unger, *Der Obelisk des Königs Assurnasirpal I aus Ninive* (1932), Taf 15 (= Kyrieleis⁵, Taf 3.1.).

³⁹ E. Porada, *Alt Iran* (1962) Abb. 43.

⁴⁰ Porada¹⁵, Abb 647, 665-671; Moortgat²⁰, Abb 660-662, 664-671); Buchanan¹⁴, Abb 596-600.

⁴¹ Özgüç², 23.

auf der Stange zwischen den Kegelfüssen und den löwentatzenförmigen Füßen ruht. Also haben wir einen auf Kegelfüssen stehenden Tisch, aber ohne Verstrebung zwischen den Beinen, vor uns. In diesem Detail weicht dieser Tisch von den bisher bekannten neuassyrischen, und ebenso auch von zu anderen Kulturen gehörigen Darstellungen von Sitzmöbeln und Tischen mit Kegelfüssen, ab⁴². Daraus ist zu schliessen, dass ein solcher Tischtypus von den Urartäern gern benutzt wurde⁴³. Von den Kegelfüssen abgesehen, könnte dieser Tisch aus Altintepe zusammen mit dem im selben Grab, aber in einem anderen Raum gefundenen Tisch zu dieser Untergruppe gerechnet werden⁴⁴. Nach dem Aussehen ist zu urteilen, dass, während die Beine des Tisches bei Abb Nr. 19 mit der Tischplatte in einem Stück hergestellt sind, die Beine der Tische bei Abb Nr. 20-21 und 24 vielleicht durch vierkantige, lang dargestellte Zwischenstücke mit der Platte verbunden sind, wie bei einigen neuassyrischen Tischen⁴⁵. Man kann auch bei den Unterteilen der Beine auf Abb Nr. 20-21 an bronzene Beschläge denken, den Beschlägen aus Kayalidere und Altintepe vergleichbar⁴⁶. Aber die Verbindung der Zwischenstücke mit den Beinen ist bei Abb Nr. 20-21 ganz anders; die Beine waren sogar in der Zwischenstücke eingelassen. Wie noch zu zeigen ist, waren die Beine mit den niedrigen Zwischenstücken bei Abb Nr. 24 in der gleichen Art und Weise gestaltet wie bei Abb Nr. 11, 15, 16.

Obwohl den Tischen dieser Untergruppe, ausser Abb Nr. 8, eine flache Platte gemeinsam ist, hat diese - seitlich betrachtet-doch verschiedene Formen. Bei den Abb Nr. 9-10, 14, 17-18, 20, 23-24 sollte es sich um eine niedrige, rechteckige und flache Platte handeln. Die Platte ist bei Abb Nr. 8 ganz leicht vertieft, vergleichbar mit einigen neuassyrischen Tischplatten⁴⁷. Die Platten der Tische Abb Nr. 11-12, 15-16 sind fast dreieckig wiedergegeben. Es ist schwer zu entscheiden, ob es sich hierbei um eine Tischschale handelt, wie neuassyrische Beispiele zeigen⁴⁸. Wenngleich die

⁴² Vor allem weisen die neuassyrischen (Hrouda³, Taf 13.3, 5-7; Kyrieleis⁵, Taf 2.1; 3,2; 4, 1, 2) und achämenidischen (Kyrieleis, a.o., Taf 9.1-3) Möbel mit Kegelfüssen öfters die waagerechte Verstrebung zwischen den Beinen auf.

⁴³ In der neuassyrischen Kunst kennen wir einige Tischdarstellungen ohne Verstrebung (Porada¹⁵, Abb 677; von der Osten¹⁵, Abb 321).

⁴⁴ Nach den Abbildungen zu schliessen, besitzt ein in Altintepe gefundener Tisch, zu dem der Ausgräber keine näheren Mitteilungen macht, keine Verstrebungen (Özgüç², Abb 22-23).

⁴⁵ W. Andrac, Assur, Farbige Keramik (1923) Taf 26; 29; Kyrieleis⁵, Taf. 3.3.

⁴⁶ s. Anm. 23.

⁴⁷ Hrouda³, Taf 13.3.

⁴⁸ Hrouda, a.o., Taf 13. 5-7.

erwähnten urartäischen Tische den neuassyrischen Exemplaren ganz nahestehen, sind aber die Unterteile der Platte nicht bogenförmig dargestellt. Nur bei Abb Nr. 19 begegnen wir einer Tischplatte, deren Unterteil stark gerundet ist. Die Tischplatte auf Abb. Nr. 13 fällt deutlich aus dem Rahmen der bisher betrachteten Beispiele heraus; mit einigen Abweichungen (eingezogenes statt kastenförmiges Unterteil) ist sie zu vergleichen mit Exemplaren der Untergruppe b3.

b2: Tisch mit vier Beinen, die im oberen Teil bogenförmig ausbiegend und darunter deutlich abknickend im unteren Teil senkrecht verlaufen (Abb. Nr. 25 a-b). Dieser nur auf einem im Museum Adana aufbewahrten Gürtel vorkommende Tisch ist dort zweimal dargestellt⁴⁹. Ansonsten treffen wir diesen Tischtypus bisher weder auf anderen Gegenständen der urartäischen noch auf solchen der gleichzeitigen Kunst anderer Kulturen an. Er hat eine besondere Form: die Platte ruht auf den Beinen, die bis zur Mitte ziehlich bogenförmig laufen, dann leicht nach aussen biegen und sich mit deutlichem Knick darunter forsetzen. Obwohl nicht eindeutig zu sehen, scheinen die Beine keine Tierfüsse zu haben. Wie oben erwähnt, hat dieser Tischtypus in zeitgleichen Kulturen keine Entsprechungen. Doch kann die Darstellung auf einem Neubabylonischen Siegelmantel, mit Fragezeichen versehen, als vergleichbares Beispiel angeführt werden⁵⁰. Andererseits sind aber ähnliche Tischdarstellungen auf kappadokischen und syrischen Siegelbildern belegt⁵¹. Obwohl der zeitliche Abstand zwischen den vergleichbaren Beispielen ungefähr tausend Jahre beträgt, stehen die kappadokischen Tische der urartäischen Form erstaunlicherweise sehr nahe. Vielleicht könnten die hethitischen Darstellungen von Altären⁵² und ein syrisches Exemplar⁵³ die Nachfolger dieser älteren Kultische sein.

b3: Tisch mit schräggestellten Beinen (Abb Nr. 26-29). Drei mit grosser Wahrscheinlichkeit von demselben Künstler gearbeitete Votivbleche⁵⁴ zeigen einen neuen vierbeinigen Tischtypus: er besteht aus einer

⁴⁹ Taşyürek¹ 1975, Abb 21.

⁵⁰ Wiseman¹⁵, Abb 95.

⁵¹ Porada¹⁵, Abb 877, 913, 915; von der Osten¹⁵, Abb 294; derselbe²⁰, Abb 305; Buchanan¹⁴, Abb 856; N. Özgüç, Kaniş Karum Ib Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları (Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish) (1968) Taf 13B.

⁵² Bossert¹⁶, Abb 550, 552.

⁵³ Porada¹⁵, 944.

⁵⁴ Ausser den Tischen lassen vor allem die Throndarstellungen, die Kleidung, Details des Gesichts, die Hände und Kopfbedeckungen der Figuren die Möglichkeit zu, dass alle drei Votivbleche von ein und demselben Künstler geritzt worden sind.

grossen kastenförmigen Platte mit fast gleich langen eingebogenen Seiten und schräggestellten Beinen. Am Rande der Platte läuft eine Reihe von Punkten. Der obere Teil der Beine ist dicker als der untere Teil. Die Füße enden entweder in Löwentatzen (Abb Nr. 26-27, 29) oder Stierhufen (Abb Nr. 28). Bei Abb. Nr. 28 befindet sich eine Horizontalstütze zwischen den Beinen. Die Punktlinie zwischen den Beinen bei Abb Nr. 26 ist vielleicht ebenfalls als Horizontalstütze zu verstehen.

Die Darstellung eines Tisches auf einem kassitischen Siegel mit kastenförmiger Platte, würde die älteste Form dieses Tischtypus repräsentieren⁵⁵. Die Siegelbilder aus der Zeit des 1. Jts. v. Chr. zeigen mehrere ähnliche Tische, die sich jedoch untereinander unterscheiden⁵⁶. Einige Exemplare davon weichen in einigen Details vom urartäischen Typus ab. So kann besondere der auf einem neuassyrischen Siegelmantel wiedergegebene Tisch⁵⁷ ohne weiteres mit dem urartäischen Typus verglichen werden. Ein grosser Unterschied zwischen den beiden besteht darin, dass die neuassyrische Tischplatte mit geraden Seiten dargestellt ist. Mir ist sonst kein Tisch unter den bekanntgewordenen Beispielen dieses Typus geläufig, der eingebogene Seiten hat. Es ist durchaus denkbar, dass dieses Merkmal der Platte bei diesem Tisch als typisch urartäisch anzusprechen ist.

Da die Tischdarstellungen auf einem Gürtel⁵⁸ leider nicht gut erhalten ist (Abb Nr. 29), fällt seine Beschreibung schwer. Aber durch das erhaltene linke Bein und den linken Teil der Platte lässt er sich ergänzen und in seiner ursprünglichen Form bestimmen. Obwohl seine Platte im Gegensatz zu der erwähnten Tischplatte niedriger dargestellt ist, sollte der Tisch bei Abb Nr. 29 auch auf Grund seiner schräggestellten Beine zu dieser Untergruppe gehören.

b4: Tisch mit konkav einschwingenden Beinen (Abb Nr. 30): Der auf einem Bronzeblech dargestellte Tisch mit flacher Platte fällt durch die Form der Beine auf: sie sind konkav eingeschwungen und ruhen auf den zylindrischen Sockelelementen. Zwischen den Füßen verläuft eine horizontale Verstrebung⁵⁹. Obwohl einige neuassyrische Tische ähnlich

⁵⁵ Moortgat²⁰, Abb 555.

⁵⁶ Moortgat²⁰, Abb 591; Porada¹⁵, Abb 673, 700; Wiseman¹⁵, Abb 91; Buchanan¹⁴, Abb 592-593.

⁵⁷ Das Gürtelblech befindet sich in Privatbesitz (Kellner¹ (im Druck) Abb 217.

⁵⁸ Porada, a.o., Abb 700.

⁵⁹ Diese Verstrebung ist so nahe den Sockelelementen dargestellt, dass es sich hierbei auch um eine Stange handeln könnte, die zwischen den Sockelelementen und den Tierfüssen liegt.

dargestellte Beine besitzen⁶⁰, sind sie aber aufgrund ihrer Plattenformen nicht dieser Untergruppe zuzuordnen. Andererseits ist aber ein vergleichbarer Gegenstand im späthethitischen Bereich belegt⁶¹. Der auf einem Orthostatenrelief aus Karatepe dargestellte Tisch mit Horizontal und Vertikal Verstreungen steht durch die Beinform und das Sockelelement dem urartäischen Tisch nahe.

GRUPPE II

Die Darstellung des letzten Tischtypus kommt auf einem Bronzeblech vor (Abb Nr. 31)⁶²; es handelt sich ohne Zweifel um einen Tisch mit drei Beinen, die in löwentatzenförmigen Füßen enden. Die Beine sind miteinander durch Horizontalstützen verbunden und oben in länglich-ovale Appliken eingelassen⁶³. Die wahrscheinlich runde Tischplatte wurde von einem Rand und den Appliken umrahmt. Der Rand ist zwischen den Appliken nach oben und unten bogenförmig abgeschlossen. Auch wenn es sich nicht um ein ganz vergleichbares Exemplar handelt, erinnert dieses Detail an die Platte neuassyrischer⁶⁴ und achämenidischer⁶⁵ Tischdarstellungen. Mir ist unter den bisher vorliegenden Denkmälern gleichzeitiger Kulturen keine Darstellung eines Tisches mit drei Beinen bekannt. Obwohl manche Tischdarstellungen als dreibeinig bezeichnet werden, vor allem nach einem Fund in Nimrud⁶⁶, wären diese Darstellungen auf Grund des Fehlens des dritten Beines eher als vier-denn als dreibeinige Tische zu deuten.

Der im Kammergrab 1 im Felsen H von Adilcevaz gefundene und nur mit seinen ursprünglichen Originalteilen rekonstruierte hölzerne Tisch ist bisher das einzige urartäische Beispiel mit drei Beinen (Taf. 6)⁶⁷: er besteht aus drei Beinen und der runden Platte (Taf. 7-8). Die drei Beine von rundem

⁶⁰ Moortgat²⁰, Abb 591; Porada¹⁵, Abb 672.

⁶¹ P. Matthiae, *Studi sui Rilievi di Karatepe* (1963) Taf. 14.

⁶² Die Neg. Nr. K. 277. 83 in der *Prähist. StaatsSlg.* München.

⁶³ Obwohl wir die länglich dargestellten Zwischenstücke sowohl in der urartäischen (Abb. Nr. 20-21 im Text) als auch in der neuassyrischen (s. Anm. 45) Kunst kennen, kommen die länglich-oval wiedergegebenen Zwischenstücke zum ersten Mal bei diesem Votivblech vor.

⁶⁴ Unger³⁸, Taf 15 (= Hrouda³, Taf 13.1).

⁶⁵ P.R.S. Moorey, *AMI Ergbd* 6, 1979, Taf 1.

⁶⁶ s. Anm. 31.

⁶⁷ B. Ögün, in: *Festschrift für K. Dörner* (1978) Taf 163.47; derselbe, in: *Palast und Hütte* (1982) Abb 26c.

Querschnitt verdicken sich stark nach oben⁶⁸. Es fehlen hier auch die üblichen Kegelfüße, die oft bei urartäischen und neuassyrischen Möbeln vorkommen. Stattdessen sind die Beine unten trompotenförmig verbreitet wie bei Abb. Nr. 7, wo die Füße der Beine des Thrones ähnlich dargestellt sind. Diese auf akkadische Siegelbilder in Mesopotamien⁶⁹ und auf kappadokische in Anatolien⁷⁰ zurückgehende Form der Füße ist in erster Linie mit den Thronen auf einem Steinblock aus Ninive deutlich zu vergleichen⁷¹. Jedes Bein endet oben mit einem viereckigen Zapfen (Taf. 8). Auf der Unterseite der Tischplatte befinden sich drei runde Zwischenstücke mit viereckigen Verzapfungslöchern, alles aus einem Stück hergestellt (Taf. 7). Jedes Bein war durch seinen Zapfen in das Loch des Zwischenstücks fest hineinsteckt.

Aus dem selben Grab stammen vier ziemlich gut erhaltene Beine (Taf. 9-10). Sie enden in stierhufförmigen Füßen, wobei zwei Beine Kegelfüße aufweisen. Auf Grund dieses Unterschiedes liegt die Vermutung nahe, dass wir es mit zwei verschiedenen Möbelstücken zu tun haben. Neben den im gleichen Grab gefundenen Beinteilen aus Holz kommen noch zwei andere Füße vor (Taf. 11-12). Ein Stück läßt ein zylindrisches Sockelstück mit Rand und den Ansatz einer darüber laufenden Kehle erkennen. Dieses Stück entspricht, soweit es erhalten ist, den Kegelfüßen der oben erwähnten Beine so genau, dass man es ohne weiteres dieser Beingruppe zurechnen kann. Beim anderen Stück hingegen ist das Stierbein fast bis zur Ferse erhalten und scheint somit zu der Gruppe der Beine ohne Kegelfuß zu gehören.

Insgesamt liegen sechs Beine vor, die sich in zwei Gruppen aufteilen. Obwohl leider keine Tischplatten mehr ausser der des dreibeinigen Tisches auf Taf. 6 in diesem Grab gefunden wurden, wäre vorzuschlagen, dass sie anhand des oben genannten Tisches zu zwei dreibeinigen Tischen mit der runden Platte gehören.

Da dieses Beinpaar bei der Erforschung des urartäischen Möbelhandwerkes eine grosse Rolle spielt, wird es im folgenden ausführlich beschrieben.

Der Unterschied zwischen den beiden Beinpaaren wird nur in der Verzierung offensichtlich. Deswegen wird hier nur das gut erhaltene Exemplar vorgestellt (Abb. 4)⁷². Das ganze Bein ist aus demselben Stück

⁶⁸ H. 43 cm. Dm. der Tischplatte 51 cm.

⁶⁹ Boehmer¹⁹, Abb 673 (= Baker¹⁹, Abb 268).

⁷⁰ Özgüç, N. 13, Abb 13.

⁷¹ Kyrieleis⁵, 8 Anm. 13 Taf 2.2.

⁷² H. 44 cm. Dm. des Beines 5.1. cm. (unten), 5.6. cm. (oben).

gearbeitet. Es besteht aus zwei wichtigen Teilen: Kegelfuss und Bein mit stierhufförmiger Endung. Da die Gliederungselemente des Kegelfusses der Beschreibung von Kyrieleis so genau entsprechen, wird sie hier zitiert (Taf. 13): "Diese besteht aus den für alle urartäischen Kegelfüsse charakteristischen Teilen: Konisches Fusstück mit Rand, schmale Wulste und spitzblättriger Blattkranz"⁷³. Das ist der einzige und einheitliche Formcharakter des urartäischen Kegelfusses. Das ziemlich dicke zylindrische Sockelstück zeigt oben einen breiten abgesetzten Rand wie bei neuassyrischen⁷⁴ als auch bei anderen urartäischen⁷⁵ Darstellungen. Ein Bein mit Kegelfuss aus Altintepe zeigt, dass die Sockelelemente der Kegelfüsse in den meisten Fällen ursprünglich mit den Beschlägen ummantelt waren, worauf die in den Grabungen gefundenen und in mehreren Museen aufbewahrten zylindrischen Bronzebeschläge hinweisen⁷⁶. Die Einziehung weist eine trichterförmig ausschwingende Hohlkehle auf. Diese erinnert vor allem an die in demselben Kulturgebiet vorkommende Einziehung der Kegelfüssen. Wir sehen aber hier keinen Halsring wie bei neuassyrischen Beispielen, wo er in der Mitte der Einziehung sitzt⁷⁷. Darüber kommt der Wulst, der von der oberen Einziehung durch einen Steg getrennt ist. Eine Kehl umläuft den Wulst in der Mitte. Manchmal ist der Wulst bei den anderen Kegelfüssen der urartäischen bzw. bei altorientalischen Möbeln zwei- oder mehrmals wiedergegeben und wird öfters von zwei Randstegen eingefasst. Dieses Element sieht man ähnlich auch bei dem Kegelfuss aus Altintepe⁷⁸, der mit unserem Exemplar vergleichbar ist. Die folgende niedrige Einziehung ist vom Blattkranz bekrönt. Wie wir unten sehen werden, erinnert diese Kombination an das pilzförmige Säulenelement. Dieses auffallende Gliederungselement des Kegelfusses besteht aus waagrecht ansetzenden Blättern, die in regelmässigen Abständen nach aussen in scharfkantigen Rippen hervorspringen. Der untere Teil des Blattkranzes weist dreieckige, nach oben eingeschnittene, spitz zulaufende Segmente auf, wodurch der

⁷³ Kyrieleis⁵, 26.

⁷⁴ J. Meuszyński, Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwest-Palast von Nimrud (1981) Taf. 8.1; (= Kyrieleis⁵, Taf. 1; Barker¹⁹, Abb. 291-292; A. Parrot, Assur (1969) Abb. 41; E. Strommenger, Mesopotamien (1962) Abb. 194.

⁷⁵ Özgüç Taf. 22.1; derselbe, Belleten 25, 1961 Abb. 15; Barnett² Taf. 19.

⁷⁶ Özgüç, a.o., 1961 Abb. 21; Ögün⁶⁷, 1978 Taf. 161.36; Burney² Taf. 20b; Özgüç² Taf. 24.5 u.a.

⁷⁷ s. Anm. 74.

⁷⁸ Özgüç² Taf. 22.1; derselbe⁷⁵, 1961 Abb. 15.

Abschluss nach unten eine sägeblattartige Form erhält. Nur wurde der Mittelgrat der Blätter durch Stege deutlich betont. Obwohl der Blattkranz ganz stilisiert dargestellt ist, ist anzunehmen, dass dieses hölzerne Exemplar eine Nachahmung des urartäischen Blattkranztypus ist, da diese Form des Blattkranzes den zahlreichen urartäischen Bronzebeschlägen und Beispielen so ganz genau entspricht⁷⁹. Aus der Untersuchung der Blattkränze im ganzen orient ist zu schliessen, dass jede Kultur-wir sprechen hier insbesondere von der nordsyrischen, neuassyrischen, phönizischen, urartäischen und achämenidischen Kultur-eine eigenständige Blattkranzform hat⁸⁰, obwohl zwischen diesen Kulturen eine enge Beziehung besteht. Sie unterscheiden sich voneinander vor allem eindeutig durch die Form der Blätter. Die Blätter des urartäischen Blattkranzes zeichnen sich durch eine spitze dreieckige Abschlussform aus. Nach dem vorliegenden Material kennen wir keinen urartäischen Blattkranz bei Möbeln vor dem Ende des 8. Jh. v. Chr.⁸¹. Es ist zu betonen, dass diese Blattform bei den urartäischen seit dieser Zeit beliebt war. Bisher ist kein anderer Blatttypus in der urartäischen Kunst bezeugt. Daneben existiert bis jetzt nur ein einziges Beispiel einer anderen Blattform. Die Blattkränze, die den Schaft des Kandelabers aus Toprakkale gliedern, bestehen aus eigenständigen Blättern bzw. Palmblättern, die zungenartig voneinander abgesetzt herabfallen, wobei ihre Ränder durch Stege stark betont sind⁸², während sich an einer Möbelstütze aus Toprakkale eine spezifisch urartäische Blattform zeigt⁸³. Wie Kyrieleis schon betont hat⁸⁴, kommt die mit den urartäischen Beispielen vergleichbare Blattkranzform auf einem neuassyrischen Relief aus der Zeit aus Assurnasirpal II vor (883-859/58 v. Chr.). Obwohl ähnlich wiedergegebene Blattformen in der neuassyrischen Kunst der Folgezeit nur

⁷⁹ Barnett² Abb 7; 14 Taf 6; 7.1; 19; 21; 22.5; derselbe, *IrAnt* 2, 1962 Taf 6; derselbe, in *Presented to H.G. Güterbock* (1974) Taf 11; Burney² Abb 20.1, 3 Taf 19b; 20a; Özgüç² Abb 43 Taf 19.1, 2; 20.1, 2; 22.1; 36.1, 2; derselbe, *Altuntepe I* (1966) Taf 34.8; Born-Kohlmeyer⁶ Abb 4, 7; R.B. Wartke, *Die Metallobjekte aus Toprakkale im vorderasiatischen Museum zu Berlin* (Dissertation) Abb 9.

⁸⁰ Kyrieleis, 84 ff.

⁸¹ Die im Kammergrab 3 gefundenen Materialien, unter denen sich einige Möbelteile bzw. Blattkränze befinden, sind anhand der zwei bronzenen Gegenstände mit Inschrift gegen Ende des 8. Jh.v.Chr. zu datieren (Özgüç², 24).

⁸² C.F. Lehmann-Haupt, *Materialien* (1907) Abb 63 (= G. Azarpay, *Urartian Art and Artifacts* (1968) Abb 47).

⁸³ Barnett² Taf 22.5 (= Venden Berghe- de Meyer¹, Kat. Nr. 128).

⁸⁴ Kyrieleis⁵, 82.

selten begegnen⁸⁵, weisen sie aber darauf hin, dass die spitzdreieckige Blattform in 8. Jh. neben den neuassyrischen Formen von Blättern existierte⁸⁶. Gegen die Annahmen, dass auf Grund des Assurnasirpal-Thrones in den spitzblättrigen urartäischen Blattkränzen eine ältere neuassyrische Form weiterlebt⁸⁷, ist einzuwenden, dass wir die urartäische Kunst des 9. Jh. noch nicht in ausreichendem Masse kennen. Nach den verfügbaren schriftlichen Quellen geht die älteste Nachricht über Urartu bis in mittellassyrische Zeit bzw. auf Salmanassar I zurück. So könnten auch gegenseitige kulturelle Beziehungen zwischen den beiden Nachbarn mindestens seit dieser Zeit begonnen haben, obwohl die politische Einheit der urartäischen Stämme erst gegen Mitte des 9. Jh. verwirklicht wurde und aus dieser Zeit noch keine archäologischen Belege bekannt sind. Auf Grund der folgenden Überlegungen muss die Frage nach einer assyrischen Herkunft der urartäischen Blattformen vorläufig offen bleiben⁸⁸. Im Gegensatz zu Assur ist die spitzdreieckige Blattform in der urartäischen Kunst die einzig gebräuchlich, wo sie auf zahlreichen Kegelfüssen nachweisbar ist. Dagegen wurde die in der neuassyrischen Kunst übliche Blattformen von den Urartäern nicht benutzt. Deshalb neige ich ebenfalls zur Auffassung, dass es sich bei dem Thron aus Nimrud, der mit den neuassyrischen Thronen des 9. Jh. v. Chr. vergleichbar ist, um ein urartäisches Beutestück handelt⁸⁹.

Die beiden in Ziwiye gefundenen Blattkranzstücke scheinen auf Grund der Abschlussform der Blätter unter urartäischem Einfluss entstanden zu sein⁹⁰. Obwohl die typisch urartäischen Blätter des Kranzes nicht so lang und nicht so weit voneinander getrennt sind, sind sie durch die spitzdreieckige und leicht gewölbte Blattform einzig und allein mit den urartäischen Vorbildern zu vergleichen. Ein urartäisches Möbelstück aus Bronze von Toprakkale ist durch die Doppelblattkränze am Kegelfuss mit dem zweiten Stück aus Ziwiye⁹¹ verwandt. Da es eine enge Beziehung

⁸⁵ R.D. Barnett-M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath-Pileser III* (1962) Taf 63; M.E.L. Mallowan, *Nimrud and its Remains* (1966) Abb 569; derselbe, *Ivories in Assyrian Style* (1970) Taf 25,84; 26.86e.

⁸⁶ Kyrieleis⁵, 85 f.

⁸⁷ Kyrieleis, a.o., 87.

⁸⁸ Vgl. Kyrieleis, a.o., 87 ff.

⁸⁹ Kyrieleis, a.o., 33 f.

⁹⁰ R. Ghirshmann, *Tombe Princière de Ziwiyé et le De'but de l'Art Animalier Scythe* (1979) Taf 14.5, 6.

⁹¹ Barnett² Taf 19. Vgl. Ghirshman, a.o., Taf 14.6

zwischen den Originalstücken aus urartäischem Gebiet und Ziwiye gibt, neige ich zu der Auffassung, dass es sich bei den Kegelfüßen des Tisches auf den Elfenbeinreliefs aus Ziwiye⁹² eher um urartäischen Einfluss handeln könnte⁹³. Die Kegelfüße des dreibeinigen Tisches, der in der südlichen Galerie des Tempels von Altintepe gefunden wurde, ist dafür ein eindeutiger Beweis⁹⁴. Daneben betonen mehrere urartäische Importstücke aus Ziwiye diese kulturelle Beziehung⁹⁵. Andererseits scheinen die Blattkränze an der Mittelstütze der erwähnten Darstellung und die Blattkränze der Kegelfüße einer anderen Tischdarstellung auf einem weiteren Elfenbeinrelief aus Ziwiye⁹⁶ Vorbild der achämenidischen glockenartigen Blattkranzform zu sein, wie Kyrieleis schon betont hat⁹⁷. Dies erweist sich dadurch, dass die achämenidische Blattkranzform zu einem erheblichen Teil eine Abart der eigenständigen urartäischen Blattform sein könnte.

Wenn wir die in urartäischen Stätten⁹⁸ und in Sendschirli gefundenen Exemplare von Blattkränzen mit den typisch nordsyrischen Blattkranztypen⁹⁹ nebeneinander stellen und eingehend betrachten, ist zu sehen, dass die bronzenen Blattkränze aus Sendschirli aus folgenden Gründen wohl urartäischen Beispielen nahekommen¹⁰⁰. Die Blätter weichen vor allem durch die Gestaltung der Enden von den anderen nordsyrischen Exemplaren der Kleinkunst und Architekturelemente ab. Während sich der Abschluss der Blätter bei anderen nordsyrischen Beispielen regelmässig scharf gewinkelt einzieht, zeigen die Blätter der bronzenen Blattkränze einen gerade verlaufenden Abschluss wie bei urartäischen Beispielen. Der Abstand zwischen den Blättern der nordsyrischen Blattkränze ist oben rund profiliert. Im Gegensatz dazu ist er bei Beschlägen aus Sendschirli wie auch bei urartäischen Blattkränzen fast dreieckig. Die enge Beziehung zwischen Urartu und Nordsyrien wird durch die Streitkolben bestätigt¹⁰¹. Die Streitkolben aus Sendschirli sind durch ihre sternartige Form mit den aus dem Bereich der urartäischen Kunst stammenden Beispielen so gut zu

⁹² Godard³⁰ Abb 78.

⁹³ Vgl. Kyrieleis⁵, 88.

⁹⁴ Özgüç⁷⁹ Taf 34.8.

⁹⁵ Ghirschman⁹⁰, 11 ff.

⁹⁶ Godard³⁰ Abb 77.

⁹⁷ Kyrieleis⁵, 88.

⁹⁸ s. Anm. 79.

⁹⁹ Kyrieleis⁵, 85.

¹⁰⁰ F. von Luschan, die Kleinfunde von Sendschirli (1943) Abb 149 Taf 51 a-b.

¹⁰¹ van Luschen, a.o., 87 f Taf 42g-h.

vergleichen¹⁰², dass es sich dabei um urartäische Importstücke handeln dürfte. Auf Grund der damals bekannten urartäischen Bronzen kamen vor allem Lehmann-Haupt und Akurgal mit Recht zu dem Schluss, dass zwischen Urartu und Ionien kulturelle Beziehungen bestanden¹⁰³. Durch die heute mehrfach belegten Blattkränze über einer Einziehung lässt sich ihre Annahme bestätigen. Die Blätter des urartäischen Blattkranzes, die nach unserer Kenntnis von den Urartäern mindestens seit Ende des 8. Jh. v. Chr. dargestellt werden¹⁰⁴, besonders mit ihren fallenden, schmalen und spitz auslaufenden Enden, entsprechen den Beispielen von Smyrna, Neandria, Thasos und Phokaia weitgehend¹⁰⁵. Danach dürften in diesen Gliederungen urartäische Elemente weiterleben, die in der urartäischen Kunst bereits vorgeformt waren. Von den ionischen Beispielen sind die Säulenelemente mit Blatt aus Smyrna am frühesten anzusetzen (Ende des 7. Jh. v. Chr.)¹⁰⁶. Der wichtigste Unterschied zwischen diesen und den urartäischen Exemplaren besteht darin, dass in Urartu die Zwickelblätter fehlen¹⁰⁷. Ein anderer auffälliger Unterschied zeigt sich bei den Blätterreihen. Die Blätter der Blattkränze aus Smyrna sind im Gegensatz zu den urartäischen Belegen voneinander getrennt dargestellt. Doch stehen die Blätter bei einigen Beispielen im oberen Teil so dicht, dass wie bei den urartäischen Stücken zwischen den nebeneinanderliegenden Blättern ein dreieckiger Zwischenraum bleibt. Da die auffällige spitzdreieckige Blattform urartäischen Ursprungs ist, wie schon bemerkt wurde, könnten die Blätter bei den Säulenelementen aus Smyrna auf Grund der Ähnlichkeiten der Blattform eher unter urartäischem als nordsyrisch-phönizischem Einfluss entstanden sein, trotz der erwähnten Abweichungen.

Die Ähnlichkeit dieser urartäischen Blattform mit Arbeiten der ionischen Kunst lässt eine weitere Beobachtung zu. Wie oben beschrieben, krönt der Blattkranz eine Einziehung bei fast allen urartäischen Kegelfüßen. In diesem Fall erscheint diese Kombination als ein pilzförmiges

¹⁰² Özgüç⁷⁹, 7 Abb 9 Taf 33. 1-2; Wartke⁷⁹, 169 Abb 352 und ein weiteres im Museum von Adana aufbewahrtes Stück.

¹⁰³ C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien, Einst und Jetzt* (1931), 482 ff.; E. Akurgal, *Orient und Okzident* (1980) (Unveränderter Nachdruck), 22 f; derselbe, *Alt Smyrna* (1983), 87.

¹⁰⁴ s. Anm. 81.

¹⁰⁵ E. Akurgal, *Anadolu (Anatolia)* 5, 1960 Taf 1a-b; 3; 5 a,c; R. Koldewey, *Neandria* (1891) Abb 60-62; B. Wesenberg, *Kapitelle und Basen* (1971) Abb 153-154; 158-164; 275-277.

¹⁰⁶ Akurgal¹⁰³ 1980, 221; derselbe¹⁰³ 1983, 87f.

¹⁰⁷ Akurgal¹⁰³ 1983, 87.

Gliederungselement des Kegelfusses. Dieses Element, dessen oberer Teil mit Blättern verziert ist, kommt bisher nur in der urartäischen Kleinkunst vor. Entsprechungen finden sich in gleichzeitigen Erzeugnissen aus Nordsyrien und Phönikien. Die in Smyrna gefundenen pilzförmigen "Kapitelle"¹⁰⁸ stellen die einzigen Architekturelemente dar. Auf Grund der Tatsache, dass diese aus dem ganzen Orient stammenden vergleichbaren Beispiele älter als das Säulenelement des Athenatempels von Smyrna sind, könnte diese vermeintlich erst hochwertige Schöpfung der ionischen Baumeister von orientalischen¹⁰⁹, vor allem, unserer Meinung nach, urartäischen Vorbildern durch bis jetzt unbekannt Vermittler angeregt worden sein.

Jedoch besteht eine andere überraschende Ähnlichkeit zwischen der urartäischen und der ionischen Kunst auch in den architektonischen Bauelementen, besonders der Säulen. Bei den Grabungen in Adilcevaz wurden neun kubische Blöcke aus Basalt freigelegt¹¹⁰. Obwohl sie in Magazinräumen gefunden worden sind, gehörten diese Blöcke, nach der Meinung von Ögün, ursprünglich zu den Pfeilern des Balkons des zweiten Stockwerks in der grossen Halle¹¹¹: sie liegt auf einer Terasse auf einem um ein Stockwerk höheren Niveau als die Magazinräume. Unabhängig davon, ob sie zum ersten oder zweiten Stockwerk gehört haben, stellen sie einen Teil der Pfeiler aus Lehmziegeln dar. Die Basaltblöcke sind an allen vier Seiten mit Relief und Inschrift versehen. Auf solche Weise scheinen sie in der Tat ein eindrucksvoller Bestandteil der Pfeiler zu sein. Die reliefierten Blöcke sind schriftlich in die Zeit Rusa II. datiert (685-645 v. Chr.)¹¹². Aus der Zeit vor diesem Datum zeugt m. E. unter den bekannten Denkmälern kein vergleichbares Beispiel. Doch scheint das in die 2. Hälfte des 8. Jh. v. Chr. datierte Säulenpostament aus Kargamiş¹¹³, das von zwei Löwen flankiert ist, sehr wahrscheinlich das Vorbild dieser Konzeption in der Architektur zu bilden. Pfeiler- und Säulenelement unterscheiden sich voneinander aufgrund ihrer Funktion. Während das späthethitische Exemplar als Basis gedient hat, ist der Reliefblock aus Adilcevaz ein Teil des Pfeilers, der auf der rechteckigen Steinbasis ruht. In diesem Fall scheint diese Neuigkeit

¹⁰⁸ Akurgal a.o., 83f Abb 55 Taf 138-151.

¹⁰⁹ Akurgal a.o., 87f.

¹¹⁰ E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu (Anatolia)* 9, 1965, Taf 2; 10-11; 22; Ögün⁶⁷ 1982 Abb 11-

14.

¹¹¹ Ögün, a.o., 219 Abb 4.

¹¹² Ögün, a.o., 219.

¹¹³ R. Naumann, *Architektur Kleinasien* (1971) 139 ff.; Akurgal¹⁰³ 1980, 83.

möglicherweise eine bedeutungsvolle Schöpfung der urartäischen Baukunst zu sein. Da die Blöcke aus Adilcevaz mit Relief und Inschriften versehen sind und einen Teil der Pfeiler darstellen, stehen die reliefierten Teile der Säulen, die sogenannten "Columnae Caelatae" aus archaischer Zeit, besonders aber die aus der spätklassischen Zeit stammenden prizmatischen Säulenuntersätzen des Artemis-Tempels von Ephesos mit den urartäischen Pfeilern im Einklang¹¹⁴. Auch die Ähnlichkeit der Blätter des Blattkranzes, der den reliefierten Teil der Säule aus Ephesos krönt, mit der urartäischen Blattform bestärkt diese Vermutung¹¹⁵. Aufgrund der dargelegten Schlussfolgerung wird eine Rekonstruktion vorgeschlagen, auf der gezeigt wird, wie das pilzförmige Säulenelement aus dem Athena-Tempel von Smyrna eingefügt war. Dafür ist wiederum der urartäische Kegelfuss ein guter Beleg. Der Kegelfuss weist bei allen urartäischen Exemplaren ein häufig zylindrisches Unterteil bzw. ein Sockelstück mit oder ohne Rand auf. Es muss nochmals betont werden, dass der pilzförmige Blattkranz unmittelbar auf dieser konischen Basis steht. Wie noch zu zeigen ist, ruht jedes Bein des Tisches eindeutig auf dem Blattkranz. Demnach übernehmen der Blattkranz und die übrigen Teile des Kegelfusses zweifelsfrei in struktureller und formaler Hinsicht eine Funktion, wie sie in der Baukunst den Säulenbasen zukommt¹¹⁶. Die urartäische Kegelfussform lässt im erwähnten Rahmen vermuten, dass es sich bei den fraglichen pilzförmigen Säulenelementen aus Smyrna eher um ein auf einer zylindrischen Basis ruhendes Säulenunterteil als um ein Kapitell handelt (Abb. 5)¹¹⁷. Nach einer ausführlichen Behandlung der Masse der im Tempelbereich, als auch nicht weit ausserhalb gefundenen Säulenglieder nimmt Akurgal an, dass das pilzförmige Säulenelement als Kapitell gedient haben kann¹¹⁸. Dafür schlägt er drei nach ihm belegbare Rekonstruktionen vor, während er den vierten Vorschlag als unwahrscheinlich darstellt¹¹⁹. Auf Grund der inzwischen durch weitere Neufunde vermehrten urartäischen Kegelfüsse,

¹¹⁴ J. Durm, *Die Baukunst der Griechen* (1910) Abb 301 (= Akurgal, a.o., 171); R. Wesenberg, *Beiträge zur Rekonstruktion Griechischer Architektur nach Literarischen Quellen* (1983) 63 ff. Abb. 3; A. Bammer, *Die Architektur des jüngeren Artemision von Ephesos* (1972) 17 ff. Abb. 6 Taf 6g, h; 7a-f.

¹¹⁵ Akurgal¹⁰³ 1980, 221.

¹¹⁶ Kyrieleis, 89f.

¹¹⁷ Vgl. Akurgal¹⁰³ 1983, 80; Weserberg¹⁰⁵, 112-113; A. Mallwitz, *IstMitt.* 18, 1968, 138-140.

¹¹⁸ Akurgal¹⁰³ 1983, 80.

¹¹⁹ Akurgal, a.o., Abb 70-72a.

deren Balattkranz auf einer Zylinderbasis ruht, wird jedoch diese zunächst hypothetisch anmutende Rekonstruktion sehr viel wahrscheinlicher. Da sich die zylindrischen Basen und pilzförmigen Säulenglieder in ihren Massen entsprechen, wird dieser neue Rekonstruktionsvorschlag möglich. Ein Blick auf die Masse der Basen zeigt, dass sie wie die pilzförmigen Säulenglieder in verschiedenen Grössen hergestellt sind ¹²⁰. Eine dieser Basen weist unten wie oben einen Durchmesser von 90 cm auf, wobei sich die obere Fläche durch eine Abschrägung um 7 cm verjüngt ¹²¹. Demnach hat die Auflagefläche des Säulenunterteiles einen Durchmesser von 83 cm. Dieses Mass entspricht den unteren Durchmessern der Exemplare A und C der pilzförmigen Kapitelle aus Smyrna fast genau, die einen unteren Durchmesser von 82 cm aufweisen ¹²². Durchaus wäre zu folgern, dass die pilzförmige Säulenglieder mit einem unteren Durchmesser von 82 cm als Basis auf einem zylindrischen Sockel mit oberem Durchmesser von 83 cm ruht.

Obwohl wir nun mehrere urartäische Möbeltypen in unterschiedlicher Form durch zahlreiche neue Denkmälern kennen, kommt aber erstaunlicherweise darunter keine Darstellung von Tischen oder Sitzmöbeln vor, die den oben beschriebenen urartäischen Kegelfuss aufweist. Wenn originale Beispiele des Kegelfusses fehlen würden, wäre anzunehmen, dass die Urartäer ihn nicht gekannt hätten. Aufgrund der originalen Möbel oder Möbelteile, die vor allem aus Altuntepe, Toprakkale, Kayalidere, Adilcevaz stammen, und der in den Museen der Welt verstreuten Bronzen, kann ohne weiteres davon ausgegangen werden, dass der Kegelfuss mit Blattkranz mindestens seit Ende des 8. Jh. v. Chr. den Urartäern bekannt ist. Auf dem in Kargamiş gefundenen Relief-Fragment aus dem 10. Jh. v. Chr. ist das älteste Beispiel der Kegelfussdarstellung mit Blattkranz belegt, wie Kyrieleis betont hat ¹²³. Dieser Kegelfusstypus erfährt seine schönste Ausprägung im urartäischen Möbelhandwerk des 8. Jh. v. Chr. ¹²⁴. Wie schon gesagt, sind die aus der Blütezeit bzw. aus dem 9. Jh. v. Chr. stammenden Denkmäler der urartäischen Kultur noch nicht genügend bekannt. Aus dieser Zeit haben

¹²⁰ Akurgal, a.o., Abb 53a-d; 57.

¹²¹ Akurgal, a.o., Abb 53e.

¹²² Akurgal, a.o., Abb 57 A, C.

¹²³ L. Woolley, Kargamiş 3 (1978) Taf B 40a-b; Kyrieleis ⁵, 81 Taf 11,4; Orthmann ¹⁶ Taf 24b.

¹²⁴ Kyrieleis ⁵, a.o., 89.

¹²⁵ Kyrieleis, a.o., 35.

¹²⁶ Kyrieleis, a.o., 87.

wir einige Kegelfussdarstellungen mit Blattkranz, die sich aber auf neuassyrischen Darstellungen befinden. Die Gliederungselemente des Kegelfusses am Assurnasirpal-Thron entsprechen den urartäischen Exemplaren von kleineren Abweichungen absehen¹²⁵. In diesem Fall wäre es durchaus denkbar, dass die Urartäer diesen Kegelfusstypus von den Assyrern übernommen haben¹²⁶. Andererseits müssen wir aber in Betracht ziehen, dass dieser Kegelfuss-typ im 8. Jh. v. Chr. bei den Assyrern nicht üblich war, während er gleichzeitig bei den Urartäern die typische beliebte Form ist¹²⁷. In dieser Zeit kennen wir eindeutiges Beispiel auf neuassyrischen Denkmälern, die aus der Zeit des Tiglath-Pleser III stammt¹²⁸. Wenn wir vom Assurnasirpal-Thron absehen, kommt eine ähnliche Darstellung des Thrones in der Zeit des Salmanasar III (858-824 v. Chr.)¹²⁹, Nachfolger des Assurnasirpal II, vor. Der auf einem Elfenbeinreliefs dargestellte Thron ist ausser einigen Detailunterschieden einwandfrei mit dem Assurnasirpal-Thron zu vergleichen. Hierbei fehlen die vorne und hinten am Rahmen der Sitzfläche des Thrones auf dem Relief des Assurnasirpal II aus Nimrud plastisch angesetzten Rinderköpfe. Ein anderer wichtiger Unterschied ist bei der Sitzfläche zu erkennen. Der rechte Teil der Rahmen der Sitzfläche ist merkwürdigerweise, ähnlich Kopfstützen bei Bettdarstellungen¹³⁰, konkav erhöht wiedergegeben. Der Thron auf dem in Nimrud gefundenen Fries aus Elfenbein wird von zwei Personen auf den Schultern getragen, die in einer Reihe (mit anderen Tributbringer) zu sehen sind¹³¹. Also stellt es sehr wahrscheinlich ein von einem anderen Land gebrachtes Geschenk dar¹³². Das erinnert an den in Nimrud gefundenen Thron, der nicht neuassyrisch ist¹³³. Er lässt sich an beide Tischdarstellungen neuassyrischer Denkmäler typologisch eng anschliessen. Sie unterscheiden sich voneinander lediglich durch einige Details bei der Sitzfläche. Da sie miteinander vor allem durch die Horizontalstütze mit Zwischenstücken, den Kegelfuss mit Blattkranz und die direkte Verbindung zwischen den Beinen und Kegelfüssen verwandt sind, ist es durchaus denkbar, dass sie alle drei¹³⁴ aus demselben

¹²⁷ Kyrieleis, a.o. 82, 84.

¹²⁸ Barnett-Falkner⁸⁵ Taf 63.

¹²⁹ Mallowan⁸⁵ 1966 Abb 569; derselbe⁸⁵ 1970 Taf 25.84; 26.86e.

¹³⁰ Hrouda³ Taf 16.5-6; Bei den Urartäern kommt nur eine einzige Bettdarstellung vor, die mit den neuassyrischen Darstellungen von Betten zu vergleichen ist (Kellner¹ (im Druck) Abb 231.

¹³¹ s. Anm. 128.

¹³² Mallowan⁸⁵ 1966, 588; derselbe⁸⁵ 1970, 6, 33.

¹³³ Kyrieleis⁵, 33f.

¹³⁴ Kyrieleis⁵ Abb 7; Mallowan⁸⁵ 1966 Abb 569; Parrot⁷⁴ Abb 41.

Kulturgebiet stammen könnten. Wenn es sich bei dem Thron aus Nimrud um ein Beutestück aus einem Feldzug gegen Urartu handelt, liegt die Vermutung nahe, dass solche neuassyrischen Throndarstellungen ursprünglich unter urartäischem Einfluss hergestellt wurden. Der dreieckige Zwischenraum zwischen den beiden Blättern des Blattkranzes bei allen drei Thronen ist nicht mit der typisch assyrischen¹³⁵ sondern mit der urartäischen Blattform zu verbinden. Diese Tatsache bestärkt unsere Vermutung. Das Fehlen des typischen neuassyrischen Kegelfusses und der Blattform im 8. Jh. v. Chr.¹³⁶ bei den zahlreichen urartäischen Kegelfussdarstellungen und Originalbeispielen weist darauf hin, dass die Urartäer mit grosser Wahrscheinlichkeit keinen Kegelfusstypus von den Assyrern übernommen haben.

Ein weiterer Teil bei dem Exemplar aus Adilcevaz ist das auf dem Blattkranz ruhende Bein, dessen Gliederungselemente (in der Reihenfolge von unten nach oben) ein stierhufförmiges Unterteil, ein extrem niedriger Wulst, eine konische Einziehung und darauf ein langes zylindrisches Oberteil sind (Abb. 4 Taf. 13.). Am oberen Ende des Beines wurde ein viereckiger Zapfen ausgearbeitet. Das auf dem Kegelfuss stehende Bein hat am Ende einen stierhufförmigen Fuss, der sonst fast immer bei den anderen urartäischen Beispielen als Löwentatze gebildet ist¹³⁷. Es ist jedoch nur ein einziges hölzernes Stück aus Altuntepe mit diesem zu vergleichen. Sonst gibt es zwischen den Kegelfüssen von beiden Fundorten kaum Unterschiede. Sie weichen aber darin voneinander ab, dass das Tischbein bei dem Exemplar aus Altuntepe auf dem zwischen Stierhuf und Blattkranz liegenden Teil der waagerechten Verstrebung ruht, während er bei dem Stück von Adilcevaz driekt auf dem Blattkranz steht. In diesem Detail stimmt unser Exemplar wieder mit einigen neuassyrischen Throndarstellungen und dem Thron aus Nimrud überein¹³⁸, bei denen ebenfalls die Beine -am Ende allerdings ohne Tierhuf- direkt auf dem Blattkranz ruhen. Die Beine des anderen Tisches aus Altuntepe¹³⁹, zeigen dass eine solche Ausführung auch dem urartäischen Möbelhandwerk nicht fremd ist. Die anderen Möbeldarstellungen in der

¹³⁵ Die neuassyrischen Blattkränze sind ganz anders dargestellt (Kyrieleis⁵, 85).

¹³⁶ Kyrieleis⁵, 82f. 85.

¹³⁷ Wir kennen nur ein vergleichbares Beispiel, das in dem Kammergrab in Altuntepe gefunden wurde (Özgüç² Taf. 22.1).

¹³⁸ s. Anm. 134.

¹³⁹ s. Anm. 137.

neuassyrischen¹⁴⁰ und späthethitischen¹⁴¹ Kunst weisen damit Ähnlichkeiten auf, wobei aber die stierhufförmigen Beinenden nur auf einem zylindrischen Sockelelement aufruhren.

Auf dem Mantel des zylindrisch gearbeiteten Obertheiles des Tischbeines sind vier von vorne gesehene längliche Bänder eingeritzt, von denen die beiden inneren, schmäleren mit einem Zickzackmuster und die beiden äusseren, breiteren mit einem Rautenmuster gefüllt sind. Dieses Feld ist oben von einem waagerechten Band mit Zinnenmuster begrenzt. Eine ähnliche Verzierung kommt auf einem Reliefblock aus Sendchirli vor¹⁴², der dasselbe Motiv zeigt. Vielleicht ist das Motiv auf einem neuassyrischen Thron mit Lehnen damit zu vergleichen¹⁴³. Ein hölzernes Stück von Aluntepe weist darauf hin, dass solche Zinnenmotive im urartäischen Möbelhandwerk in Relief gearbeitet wurden¹⁴⁴. Auf der Rückseite des Tischbeines gibt es keine Verzierung. Man kann aber über der Einziehung eine rechteckige Vertiefung erkennen, in der Zapfen der Verstrebung eingelassen war; davon sind keine Reste erhalten. Das zweite gut erhaltene Bein ist, von vorne gesehen, statt mit vier, mit drei länglichen Bändern versehen, die alle drei mit Rautenmuster gefüllt sind. Das obere waagerechte Band ist von zwei seitlichen Bändern eingerahmt, wo die Reste des Zinnenmusters immer noch erkennbar sind. Es ist eindeutig, dass die beiden Beine in der Verzierung voneinander abweichen, obwohl sie zum selben Tisch gehören. Bei dem zweiten Bein befindet sich seitlich von der rechteckigen Vertiefung ein kleines Loch. Darin war wahrscheinlich ein Dübel eingesteckt, der den Zapfen in der Vertiefung am Bein gehalten hat.

Nach dem Erscheinungsbild scheinen einige Tischdarstellungen unter den schon aufgeführten urartäischen Beispielen ursprünglich in der verschiedensten Art und Weise auch verziert worden zu sein. Während die Tischplatten bei Abb. Nr. 6, 13, 26-28 am Rand umlaufende Punkte zeigen, befindet sich eine aus dicht hintereinander liegenden Punkten bestehende Verzierung manchmal auf den Tischbeinen (Abb. Nr. 6, 9-10, 19), oder auf den Zwischenstücken (Abb. Nr. 15, 31) und auch auf den Vertikal - oder

¹⁴⁰ Hrouda³ Taf 14.2.

¹⁴¹ Orthmann¹⁶ Taf 66d; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter* (1961) Abb 130.

¹⁴² W. Orthmann, in: W. Orthmann, *Der Alte Orient, Propyläen Kunst Geschichte Bd. 14*, 1975 Abb 358b; Akurgal, a.o., Abb 131.

¹⁴³ Hrouda³ Taf 15.1.

¹⁴⁴ Özgüç², 13 Anm 16 Taf 21.4.

Horizontalstützen (Abb. Nr. 9-10, 28). Bei Abb. Nr. 14 und vielleicht Abb. Nr. 11b sind die ganze Tische ebenfalls mit Punkten dekoriert. Andererseits bilden die Punkte auf dem Rand der Tischplatte bei Abb. Nr. 19 ein geometrisches Motiv. Es ist aber sehr schwer zu entscheiden, ob die Punkte als Andeutung der ursprünglichen Einlagen oder der Ziernägel angebracht worden sind. Die zwei Exemplare aus Altuntepe lassen beide Möglichkeiten der Deutung zu¹⁴⁵. Sie können auch die Wiedergabe der einfachen eingeritzten runden Verzierungen sein, wie wir es von den anderen urartäischen Beispielen kennen¹⁴⁶. Die Tischplatten bei Abb. Nr. 12, 15 und die Beine der Tischdarstellungen bei Abb. Nr. 15 sind mit Rosetten verziert. Damit gut vergleichbare Gegenstände sind die Elfenbeinreliefs aus Ziwiye¹⁴⁷, wo die Kegelfüße bzw. Blattkränze, der Tischdarstellungen eine typisch urartäische Form aufweisen. Unsere Vermutung, dass die Täfelchen auch urartäischen Einfluss zeigen, wird nun durch die Rosettenverzierungen auf den Beinen und sogar den Horizontalstützen der Tische bestärkt. Unter den neuassyrischen Tischdarstellungen kennen wir kaum ein Beispiel, das durch seine Verzierung mit den urartäischen vergleichbar wäre. Doch zeigen einige Darstellungen von Tischen die Rillen an den Beinen so wie an den Querverbindungen¹⁴⁹, die in der urartäischen Kunst nur an den Horizontalstützen der Tische bei Abb. Nr. 12 und 31 auftreten. Im Gegensatz dazu weisen uns die gereihten Rosetten und die von Punkten gebildeten Zickzackmuster auf die bronzenen Tropfenbecher in der iranischen Kunst hin¹⁴⁹. Auf Grund der in verschiedenster Art und Weise hergestellten und sogar verzierten Tischdarstellungen kann man sich vorstellen, dass die urartäischen Tische ursprünglich in der Tat so eindrucksvoll waren, wie gleichzeitige Beispiele aus Phrygien¹⁵⁰.

Betrachten wir im Folgenden weitere technische Merkmale der erwähnten Tischbeine: Am oberen Ende jedes Beins wurde je ein rechteckiger Zapfen ausgearbeitet, durch den ein hölzerner Dübel durchgesteckt wurde. Bei beiden sind die Dübel gut erhalten. Nun stellt sich

¹⁴⁵ Özgüç², 22 Anm 19; 13 Anm 16 Taf 21.1-3.

¹⁴⁶ B.B. Piotrovsky, *Urartu* (1969) Abb 115-116; derselbe, *Urartu, The Kingdom of Van and its Art* (1967) Abb 42-43; derselbe, *Iskusstvo Urartu* (1962) Abb 57; 59-60.

¹⁴⁷ Godard³⁰ Abb 77-78; Hrouda³, 67.

¹⁴⁸ Hrouda, a.o., 66 Taf 13.6-7.

¹⁴⁹ Calmeyer¹⁷ Abb A1; A4-A5; A10; A13; A17-A22.

¹⁵⁰ R.S. Young, *Three Great Early Tumuli* (1981) Abb 109-111 Taf 45B; 30C.

¹⁵¹ Vgl. Kyrieleis⁵, 8 Anm 13.

die Frage, in welcher Beziehung Zapfen und Dübel zur Tischplatte standen. Eine sinnvolle Anbringung macht nämlich ein Zwischenstück erforderlich, welches entweder in die Tischplatte eingelassen war oder aber zusammen mit ihr aus einem Stück gearbeitet wurde. Aufgrund des gut erhaltenen Tisches aus Adilcevaz (Taf. 6) neige ich zur Annahme der zweiten Möglichkeit. Durchaus ist es denkbar, dass die kapitellartig verdickten Köpfe der runden oder viereckigen Beine bei den urartäischen als Andeutung der Zwischenstücke unter der Tischplatte angebracht sein können (Abb Nr. 11, 15-16, 24)¹⁵¹. In dieses Zwischenstück wurde in der Tat der Zapfen des Tischbeines mit Hilfe des Dübels eingefügt. Danach würde ich einen Rekonstruktionsvorschlag für diesen dreibeinigen Tisch machen (Abb 7).

Wie oben gesagt, kennen wir auch aus dem Kammergrab I im Felsen H von Adilcevaz drei Beine anderer Form (Abb 6 Taf. 10, 12). Von diesen sind zwei Fragmentstücke ganz gut erhalten. Zwischen den beiden Beinen gibt es kaum einen Unterschied. Ein Bein ist wegen der Feuchtigkeit nach links verzogen. Deswegen möchte ich nur das gut erhaltene Exemplar vorstellen¹⁵². Jades Bein ist aus demselben Holz gearbeitet. Es besteht aus zwei wichtigen Teilen: stierbeinähnliches Unter- und vierkantiges Oberteil. Im oberen Teil des Fusses weitet es sich zu zwei seitlichen, abgerundeten Vorsprüngen aus, wobei sich ein abgerundeter Absatz nach unten anschließt; dies ist eine bei den zahlreichen bronzenen Löwenfüßen¹⁵³ häufig vorkommende Form. Diese Kombination taucht zum ersten Mal im urartäischen Möbelhandwerk auf¹⁵⁴. Der untere Teil des Fusses ist als realistisch gestalteter Stierhuf geformt. Vom Fesselgelenk, das als flacher Wulst den Fuss umschließt und die Zehen an der Vorderseite spaltet, hebt sich die Hufkrone deutlich ab. Der paarzehige Huf selbst zeigt klar die Spaltung an der Vorderseite; den unteren Rand markiert eine Rille. Es ist interessant zu bemerken, dass der ganze Fuss - abgesehen von Detail des Gesichts des Löwen - an eine Beinkombination erinnert¹⁵⁵. Das Oberteil des Beines ist vierkantig gebildet, das nach oben leicht verbreitert wird. Auf der

¹⁵² H. 35cm (ohne Zapfen). B. 5,2 cm (oben), 4 cm (unten).

¹⁵³ Özgüç² Taf 23; Born-Kohlmeyer⁶ 1984 Abb 3, 5-6; Vanden Berghe-de Meyer¹ Kat. Nr. 129-134; Azarpay⁸² Abb 42-43 u.a.

¹⁵⁴ Doch kennen wir noch ein anderes bronzenes Beispiel aus Karmir-Blur, das ebenfalls in einem stierhufförmigen Fuss endet (B.B. Piotrovsky, Vanskoe Carstvo (Urartu) (1959) Abb 42. Der obere Teil des Fusses ist aber fast viereckig profiliert.

¹⁵⁵ Azarpay⁸² Abb 48A; M.N. van Loon, Urartian Art (1969) Taf 19 (links).

Rückseite des Tischbeines kann man zwei auf den seitlichen, abgerundeten Vorsprüngen nebeneinanderliegende, rechteckige Vertiefungen erkennen, in die in der Tat die Zapfen von Verstrebungen erkennen, wie bei den oben erwähnten Tischbeinen. Nun stellt sich die Frage, ob die Verstrebungen am Ende zwei nebeneinander ausgearbeitete Zapfen haben, oder ob es ursprünglich vielleicht zwei nebeneinanderlaufende Verstrebungen gab, von denen jede am Ende einen Zapfen hatte. Da die Vertiefungen nur in Eine Richtung führen, wie bei Abb 4, lässt sich annehmen, dass es sich hierbei auch um einen dreibeinigen Tisch handelt, bei dem die drei Verstrebungen mit einer Mittelstütze verbunden sind. Jedes Bein hat am oberen Ende einen rechteckigen Zapfen, der nahezu in der Mitte, ein Loch für einen verlorengegangenen Dübel hat. Auf Grund der Tatsache, dass die Zapfen genau so wie bei Abb 4 gearbeitet sind, könnten die Beine in derselben Technik an der Tischplatte befestigt sein (Abb 8).

Da der Übergangsteil von den vierkantigen Tischbeinen zu den Stierfüßen genau wie die Oberteile der zahlreichen urartäischen Löwentatzen aus Bronze gearbeitet ist, sind diese Originalstücke als klarer Nachweis anzusehen, dass die auf den bronzenen Löwentatzen ruhenden hölzernen Tischbeine ursprünglich vierkantig gewesen sein könnten¹⁵⁶. Die gut erhaltenen Tischbeine sind nur aus einem Grab von Adilcevaz bekannt. Der in der Prähistorischen Staatssammlung in München aufbewahrte Tisch muss hier eingeordnet werden. Es ist zu beobachten, dass bei diesen Beispielen nur das Unterteil des Beines in Stierhufen ausläuft, während die obere Hälfte eher vierkantig oder im Querschnitt rund gebildet ist. Die zutage geförderten bronzenen Beschläge von Tierfüßen zeigen alle deutlich das Unterteil eines Tierbeines in Gestalt eines Löwen- und Stierfusses. Bei den vor allem auf Siegeln, Gürtel - und Votivblechen vorkommenden Tischdarstellungen enden die Beine öfters in Tierfüßen. Daraus könnte man schliessen, dass im urartäischen Möbelhandwerk nur das Unterteil des Möbelbeines als Tierfuss gebildet war wie auch in Darstellungen neuassyrischer Zeit. Doch zeigen einige urartäische Darstellungen Tische mit ganzen Tierbeinen (Abb Nr. 12, 19, 26-29 und vielleicht Nr. 14), dessen älteste Beispiele in der ägyptischen Kunst anzutreffen sind¹⁵⁷. Abgesehen von Abb Nr. 28, besitzen diese allesamt Löwenbeine.

¹⁵⁶ Vgl. Kyrieleis⁵, 78. Durchaus könnte man schliessen, dass die Tischrekonstruktion in Berlin ganz richtig ist, bei der die auf den Löwentatzen ruhenden Beine viereckig gedacht sind, worauf die viereckigen Beschläge aus Bronze und Silber hinweisen (Özgüç² Taf 24. 1-4).

¹⁵⁷ Kyrieleis⁵ 72ff.

Bei einigen ist sogar die Beinmuskulatur deutlich wiedergegeben, wie bei anderen urartäischen Tischdarstellungen¹⁵⁸. Die Beine stehen nicht in gleicher Richtung, sondern sind gegenständig angeordnet wie bei einem iranischen Hocker auf dem Goldgefäß aus Hasanlu¹⁵⁹. Diese Einzelheit geht in Anatolia auf Darstellungen kappadokischer Siegelbilder zurück, wo die Tierbeine nach aussen gesetzt sind¹⁶⁰. Wenn wir die Stier- oder Löwenbeine der Tische mit den Beinen der anderen urartäischen Tierdarstellungen von Stier und Löwen vergleichen, scheinen sie im Gegensatz zu den älteren Beispielen eher Vorder-als Hinterbeine zu sein. Eine andere auffallende Einzelheit des urartäischen Möbelhandwerks liegt in der Beinform. Die auf den Motiv- und Gürtelblechen dargestellten Tische besitzen konisch nach unten verjüngte Tierbeine (Abb Nr. 12, 26-29). Wir haben wenige Beispiele in anderen gleichzeitigen Kulturen, die damit zu vergleichen sind. Nur die konischen Thronbeine auf einem Luristanrelief stehen der urartäischen Beinform ganz nahe¹⁶¹, während die Beine von Tisch und Hocker auf dem Spinnerin-Relief aus Susa¹⁶² nach unten eine leichte Verjüngung zeigen. Sonst ist mir kein näher vergleichbares Exemplar bekannt.

Die bisher betrachteten Tischdarstellungen auf verschiedensten Denkmälern, die in Form zahlreicher Bruchstücke und einiger ganz erhaltener Tische aus Bronze und Holz über eine Reihe von Museen und Privatsammlungen der Welt verstreut sind, machen einerseits ein grosses Geschick und einen hohen Qualitätsstandart für das urartäische Möbelhandwerk deutlich, und zeigen andererseits die kulturellen Beziehungen zwischen der urartäischen und anderen gleichzeitigen Kulturen.

Heidelberg 1985

¹⁵⁸ Piotrovsky¹⁴⁶ 1967 Abb 45; 47; Azarpay⁸² Abb 57-59; E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren* (1968) Abb 50-52; 54.

¹⁵⁹ Porada³⁹ Abb 61; Akurgal, a.o., Abb 89.

¹⁶⁰ Özgüç, N. ¹³ Abb 38-39; 42.

¹⁶¹ A. Godard, *Die Kunst des Iran* (1964) Abb 32.

¹⁶² Porada³⁹ Abb 43.

Die Liste der Abbildungs-und Photonachweise

- Abb. 1 : Der im Prähist. StaatsSlg. München aufbewahrte Tische -von vorne gesehen-. Nach H. Hildegard. Inv. Nr. 1980. 6186.
- Abb. 2 : Derselbe Tisch -von der Seite gesehen-. Nach H. Hildegard.
- Abb. 3 : Derselbe Tisch -in der Aufsicht-.
- Abb Nr. 1 : Urartäisches Rollstempelsiegel aus Adilcevaz. Inv. Nr. 69.8. Ankara, Archäologisches Museum.
- Abb. Nr. 2 : Urartäisches Rollstempelsiegel. Adana, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 2027. 1.
- Abb. Nr. 3 : Urartäisches Rollstempelsiegel. Elazığ, Archäologisches Museum, Inv. Nr. 77.10.4.
- Abb. Nr. 4 : Urartäisches Rollstempelsiegel. Van, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 73.8.18.
- Abb. Nr. 5 : Urartäisches Gürtelblech. Adana, Archäologisches Museum. Nach O.A. Taşyürek, Urartu Kemerleri, 1975, Abb. 4, 21.
- Abb. Nr. 6 : Urartäisches Motivblech. Nach O.A. Taşyürek, OA 18, 1979 Taf 27c.
- Abb. Nr. 7 : Urartäisches Stempelsiegel aus Adilcevaz. Prähist. StaatsSlg. München. Inv. Nr. 1971. 1708.
- Abb. Nr. 8 : Urartäisches Gürtelblech. Neg. Nr. K. 79.71 in Prähist. StaatsSlg. München.
- Abb. Nr. 9 : Urartäisches Motivblech. Nach Bulletin Tokyo 4, 1982 Taf 36.
- Abb. Nr. 10 : Urartäisches Motivblech. Neg. Nr. K. 76.73 in Prähist. StaatsSlg. München.
- Abb. Nr. 11 : Urartäisches Gürtelblech. Nach H.J. Kellner, Urartäische Gürtel (im Druck) Abb 231.
- Abb. Nr. 12 : Urartäisches Gürtelblech. Nach Bulletin Tokyo 4, 1982 Taf 23.
- Abb. Nr. 13 : Urartäisches Gürtelblech. Nach H.J. Kellner, Urartäische Gürtel (im Druck) Abb 218.
- Abb. Nr. 14 : Urartäisches Gürtelblech. Neg. Nr. K. 178.72 in Prähist. StaatsSlg. München.
- Abb. Nr. 15 : Urartäisches Gürtelblech. Neg. Nr. K. 96.71 in Prähist. StaatsSlg. München.
- Abb. Nr. 16 : Urartäisches Stempelsiegel. Van, Archäologisches Museum (ohne Inv. Nr.).
- Abb. Nr. 17 : Urartäisches Rollstempelsiegel. Elazığ, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 79.12.21.
- Abb. Nr. 18 : Urartäisches Rollstempelsiegel. Adana, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 1366.
- Abb. Nr. 19 : Urartäisches Gürtelblech. Nach O.W. Muscarella, in: Archäologie zur Bibel (1981) Abb. 150.

- Abb. Nr. 20 : Urartäisches Rollstempelsiegel. İstanbul, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 12675.
- Abb. Nr. 21 : Urartäisches Stempelsiegel. Adana, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 1851.5.
- Abb. Nr. 22 : Urartäisches Stempelsiegel. Van, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 71.3.2.
- Abb. Nr. 23 : Urartäisches Stempelsiegel. Elazığ, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 78.9.5.
- Abb. Nr. 24 : Urartäisches Votivblech. Nach O.A. Taşyürek, *Belleten* 165, 1975, Abb 22.
- Abb. Nr. 25 : Urartäisches Gürtelblech. Nach O.A. Taşyürek, *Urartu Kemerleri* (1975) Abb 4,21.
- Abb. Nr. 26 : Urartäisches Votivblech. Nach H.J. Kellner, in: *Urartu, Katalog der Ausstellung München 1976* Abb 52.
- Abb. Nr. 27 : Urartäisches Votivblech. Nach L. Vanden Berghe en L. de Meyer, *Urartu, Katalog der Ausstellung Gent 1983* Abb 121.
- Abb. Nr. 28 : Urartäisches Votivblech. Nach H.J. Kellner, *AMI* 15, 1982 Taf 9.1.
- Abb. Nr. 29 : Urartäisches Gürtelblech. Nach H.J. Kellner, *Urartäische Gürtel* (im Druck) Abb 217.
- Abb. Nr. 30 : Urartäisches Votivblech (?). Neg. Nr. K. 280. 72 in *Prähist. StaatsSlg. München*.
- Abb. Nr. 31 : Urartäisches Votivblech. Neg. Nr. K. 277.83 in *Prähist. StaatsSlg. München*.
- Abb. 4 : Hölzernes Tischbein aus Adilcevaz. Inv. Nr. 71.95 B. Ögün, in: *Palast und Hütte*, 1982 Abb 26b.
- Abb. 5 : Die Säule aus Smyrna, Nach M. Uz, in: E. Akurgal, *Alt Smyrna*, 1983 Abb 72.
- Abb. 6 : Hölzernes Tischbein aus Adilcevaz. Inv. Nr. 71.90 B. Ögün, in: *Palast und Hütte*, 1982 Abb 26c.
- Abb. 7 : Rekonstruktionsvorschlag eines hölzernen Tisches aus Adilcevaz. Zeichnung. S. Doruk
- Abb. 8 : Rekonstruktionsvorschlag eines hölzernen Tisches aus Adilcevaz. Zeichnung. S. Doruk
- Taf. 1 : Der im *Prähist. StaatsSlg. München* aufbewahrte Tisch. Inv. Nr. 1980. 6186. Photo E. Manfred.
- Taf. 2 : Derselbe Tisch -von unten gesehen-. Photo E. Manfred.
- Taf. 3 : Derselbe Tisch -von der Seite gesehen- Photo E. Manfred.
- Taf. 4 : Derselbe Tisch-von vorne gesehen. Photo E. Manfred.
- Taf. 5 : Detail des Fusses. Photo E. Manfred.
- Taf. 6 : Der dreibeinige Tisch aus Adilcevaz. B. Ögün, in: *Palast und Hütte*, 1982, Abb 26c. Photo C. Işık.
- Taf. 7 : Die Tischplatte desselben Tisches von Taf. 6. Photo C. Işık.

- Taf. 8 : Die drei Beine desselben Tisches von Taf. 6. Photo C. Işık.
Taf. 9 : Zwei Tischbeine aus Adilcevaz. Photo C. Işık.
Taf. 10 : Zwei Tischbeine aus Adilcevaz; von Vor- und Rückseite. Photo C. Işık.
Taf. 11 : Ein Bruchstück des Kegelfusses aus Adilcevaz. Photo C. Işık.
Taf. 12 : Ein Bruchstück des Stierfusses aus Adilcevaz. Photo C. Işık.
Taf. 13 : Detail des Tischbeines von Taf. 9. Photo C. Işık

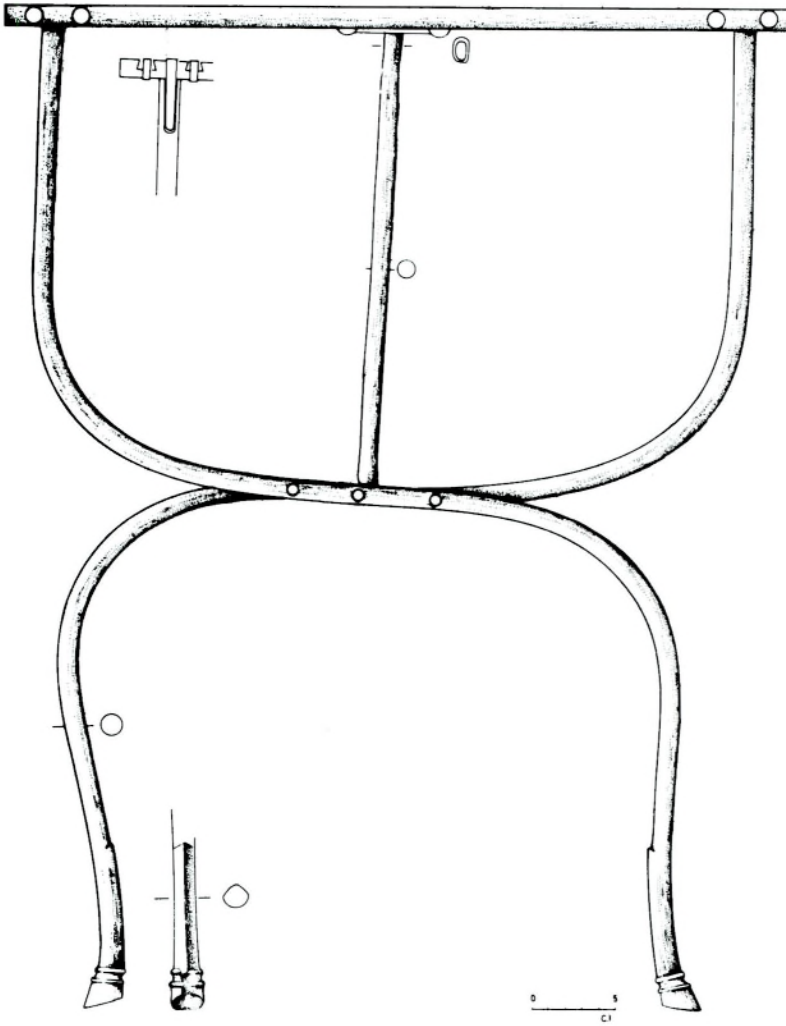

Abb. 1

Cengiz Işık

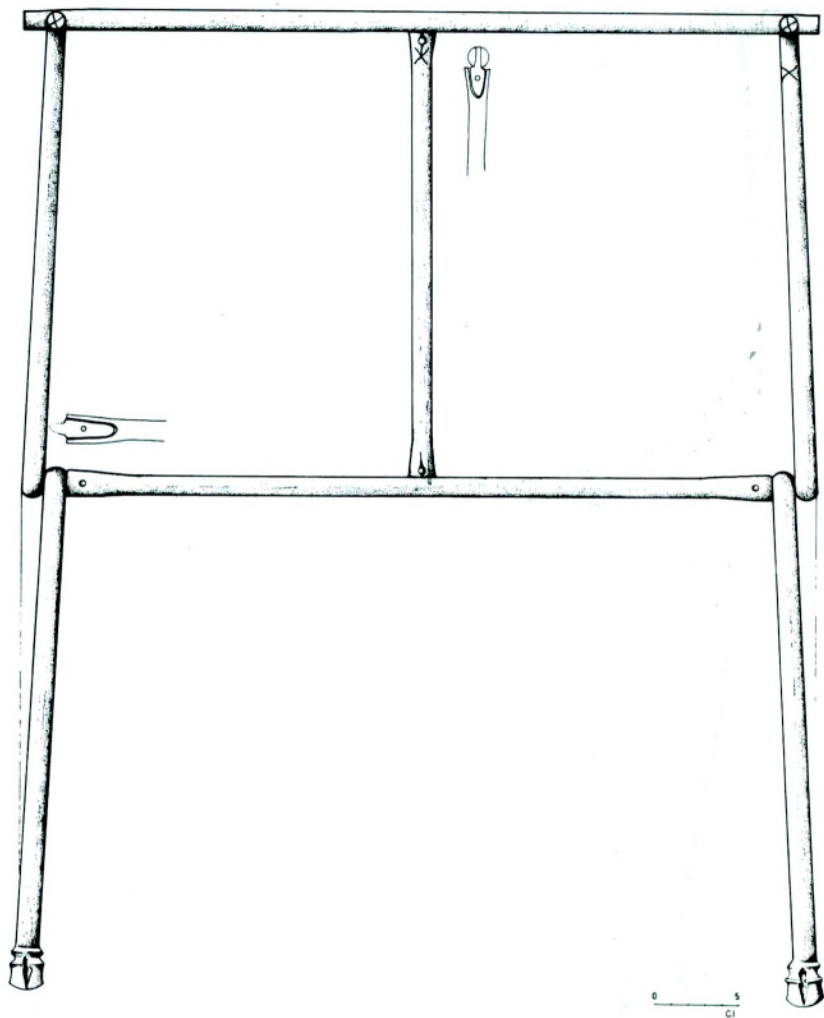

Abb. 2

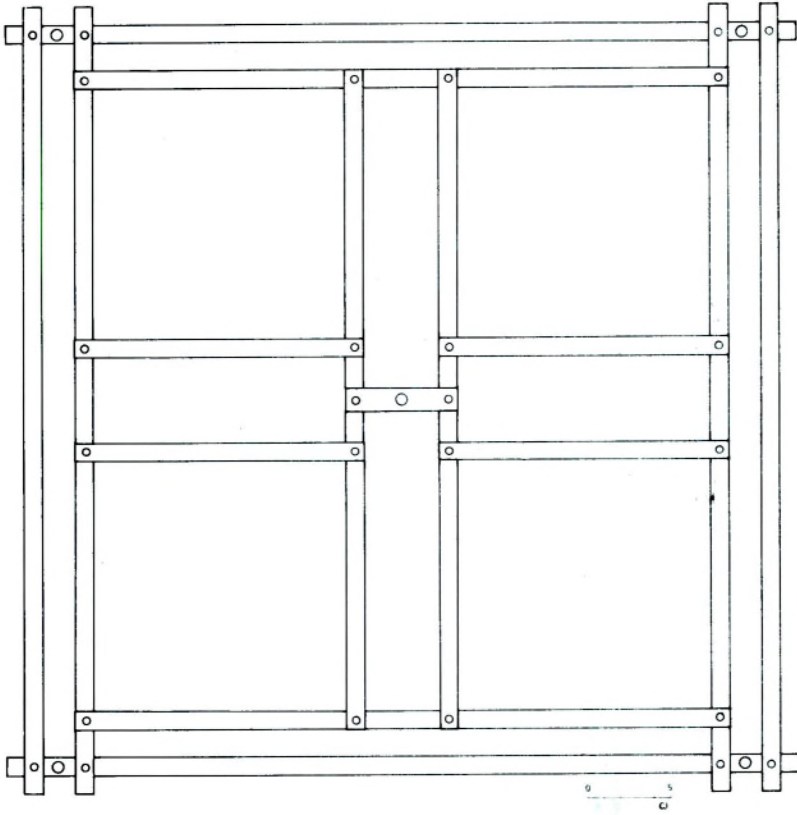

Abb. 3

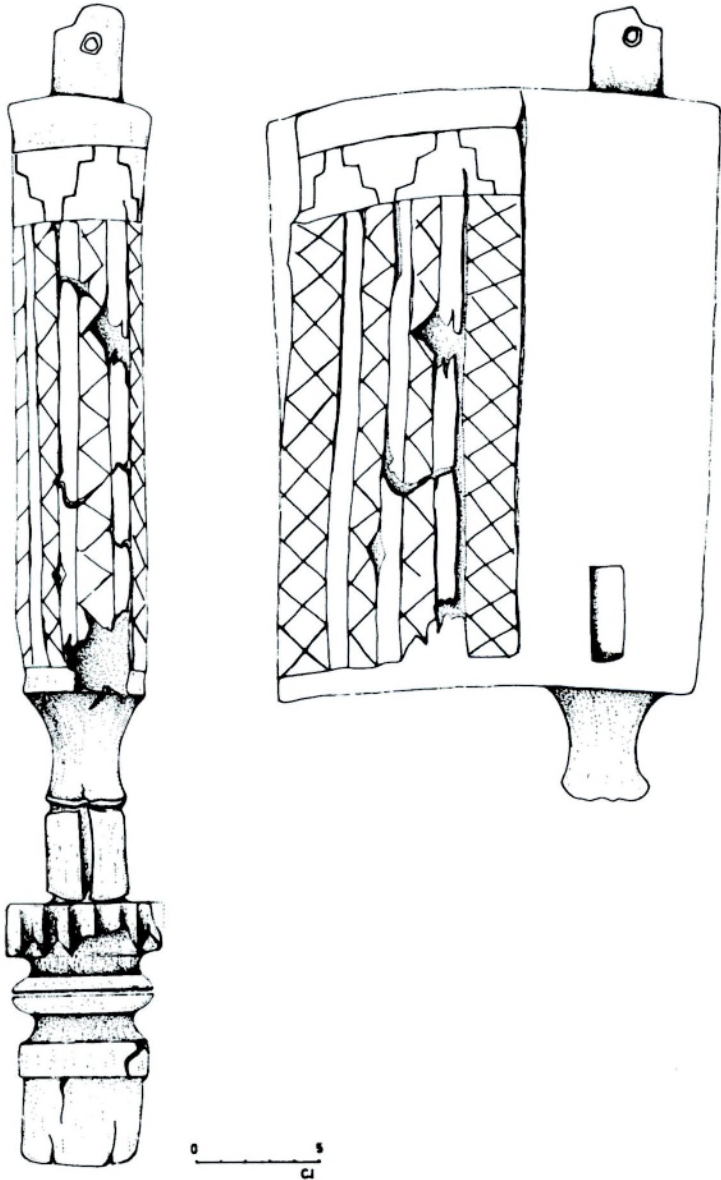

Abb. 4

Abb. 5

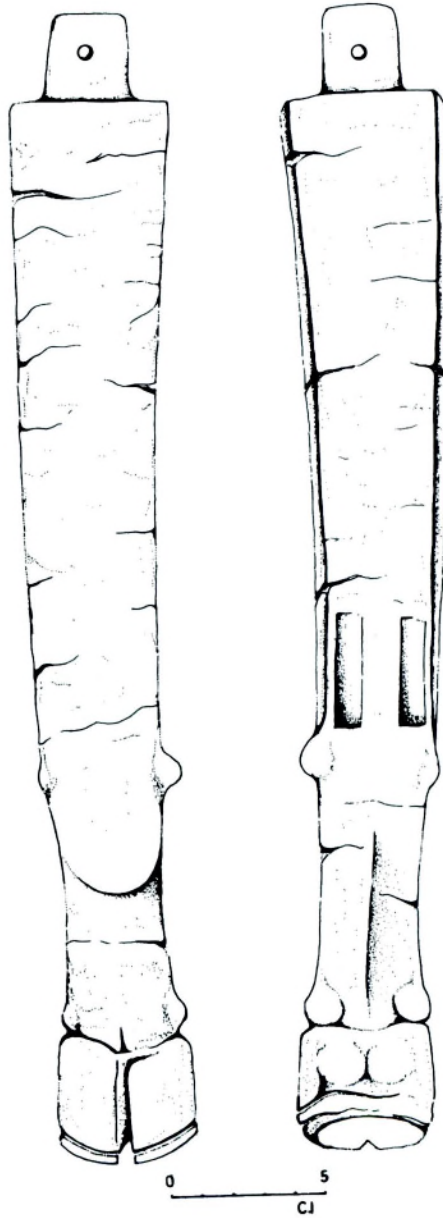

Abb. 6

Cengiz Işık

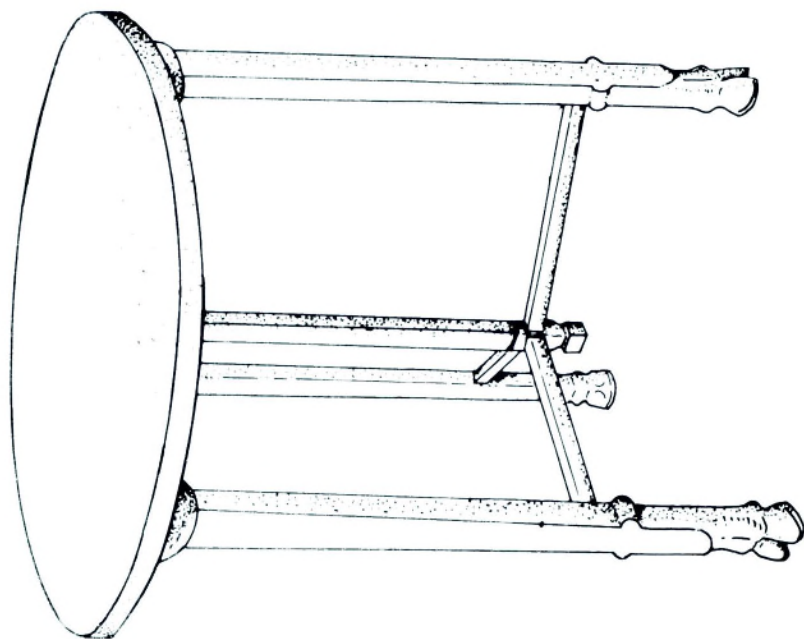

Abb. 8

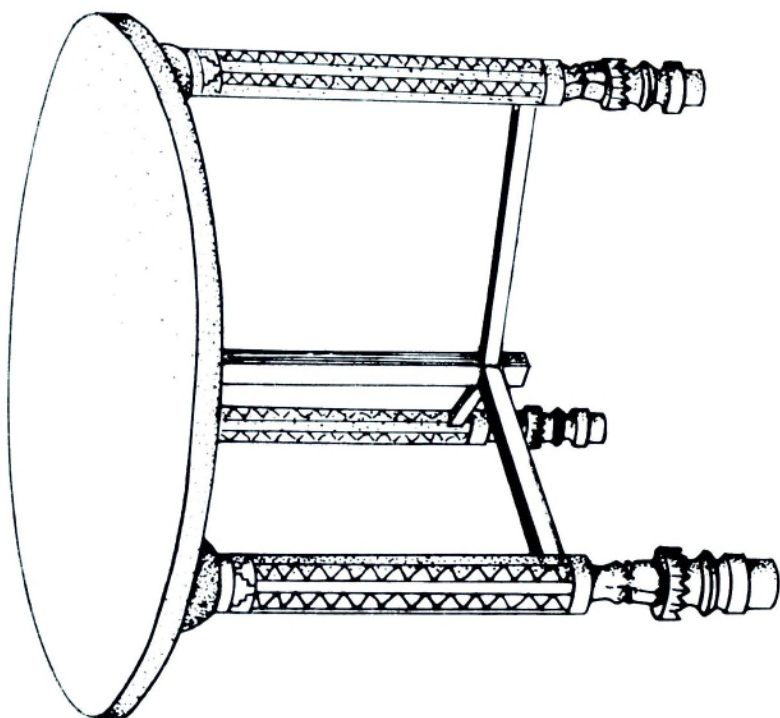

Abb. 7

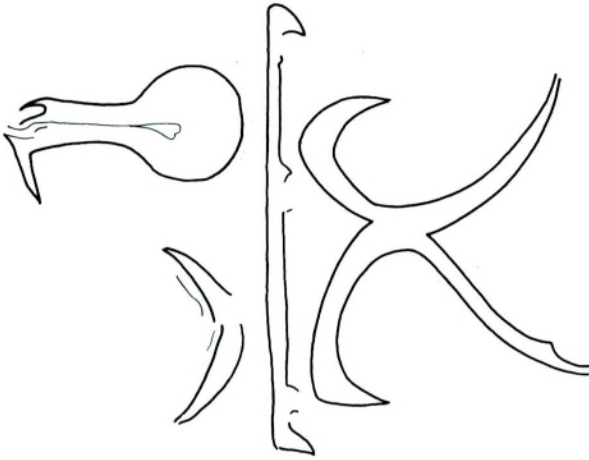

Abb. Nr. 2

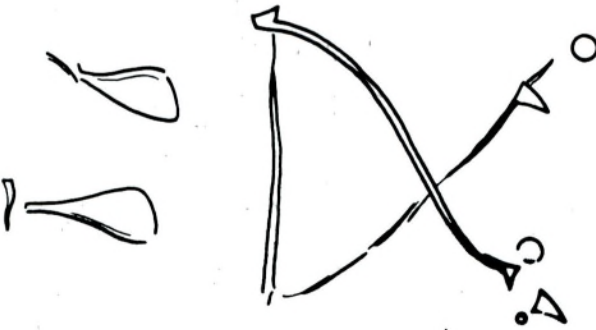

Abb. Nr. 1

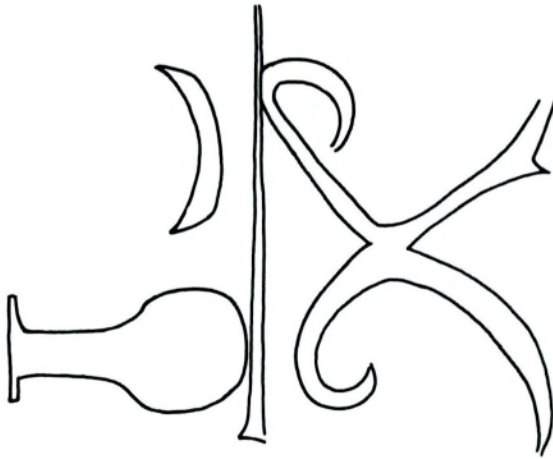

Abb. Nr. 3

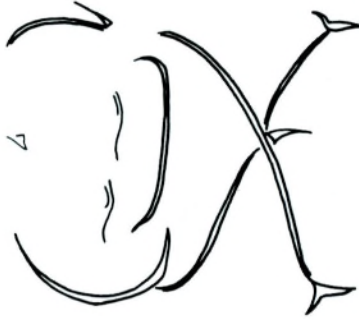

Abb. Nr. 4

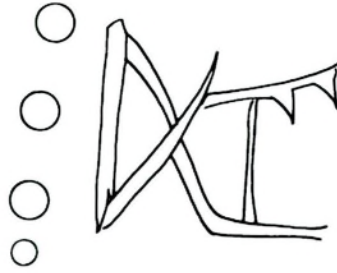

Abb. Nr. 7

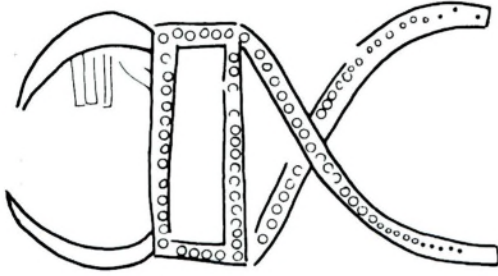

Abb. Nr. 6

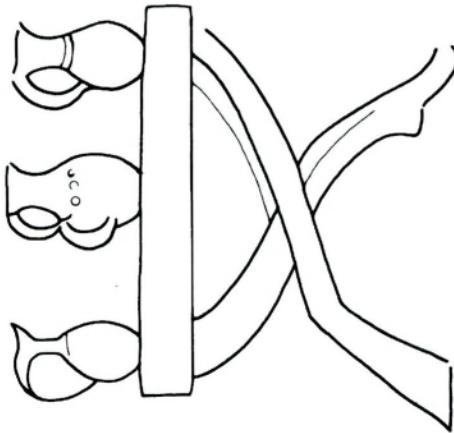

Abb. Nr. 5

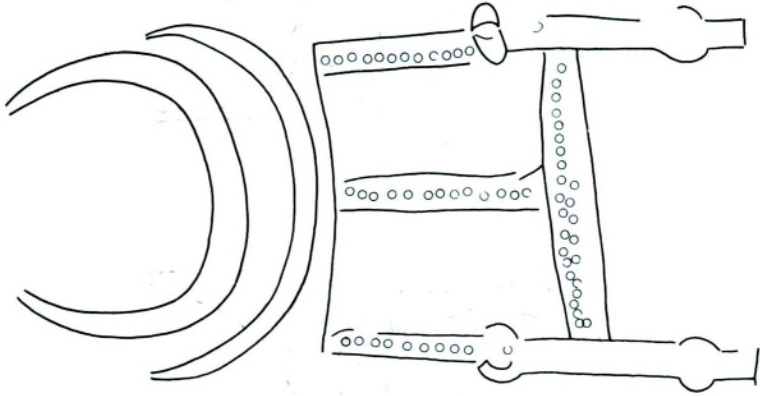

Abb. Nr. 9

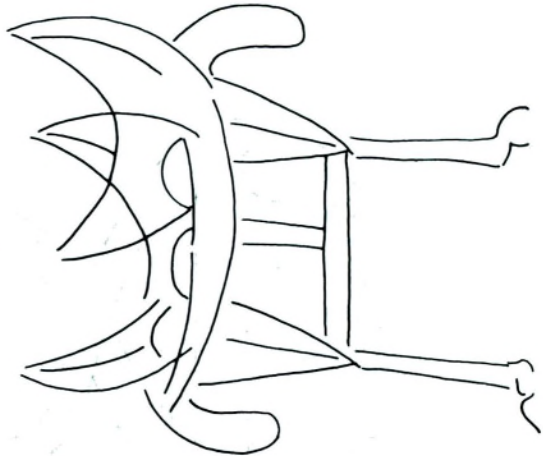

Abb. Nr. 8

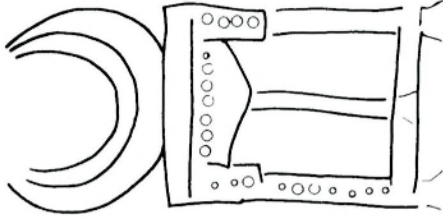

Abb. Nr. 11b

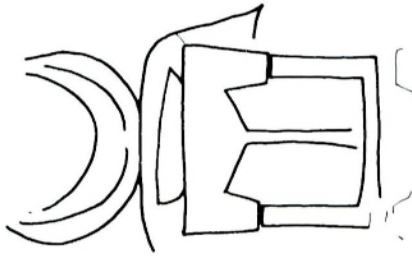

Abb. Nr. 11a

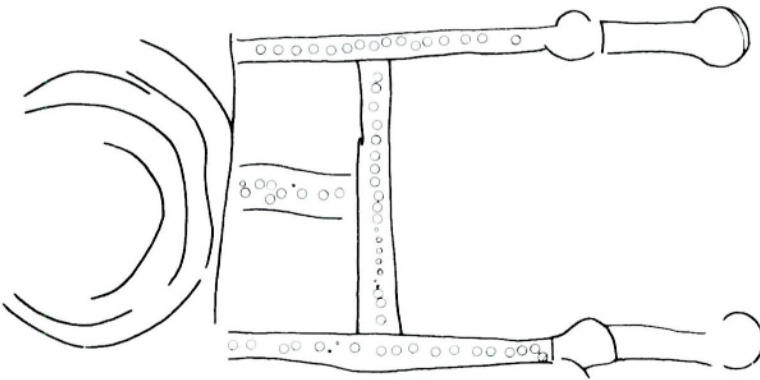

Abb. Nr. 10

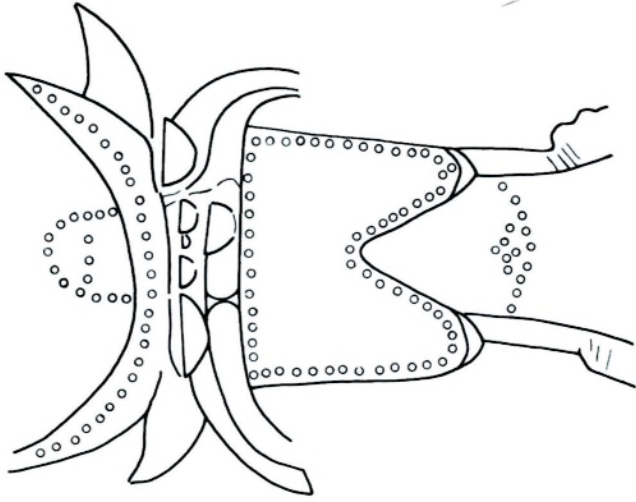

Abb. Nr. 13

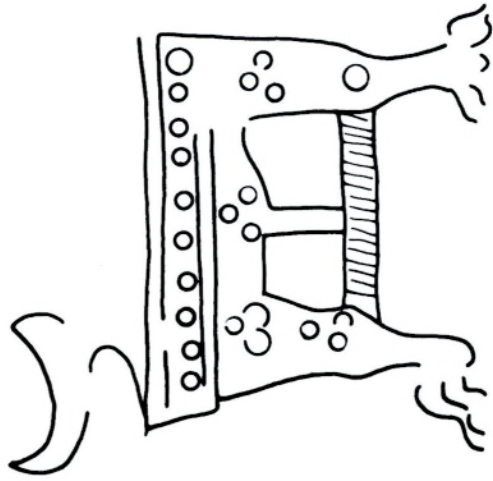

Abb. Nr. 12

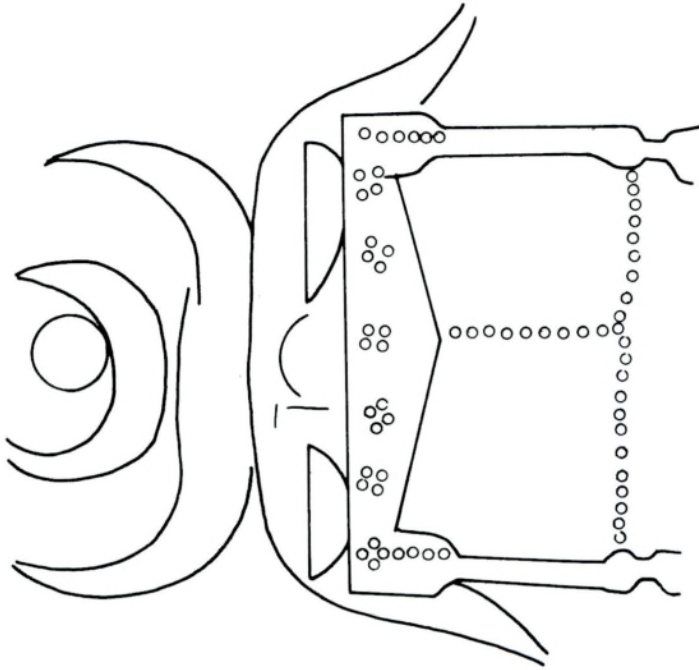

Abb. Nr. 15

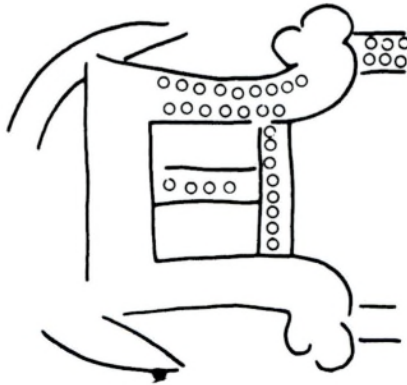

Abb. Nr. 14

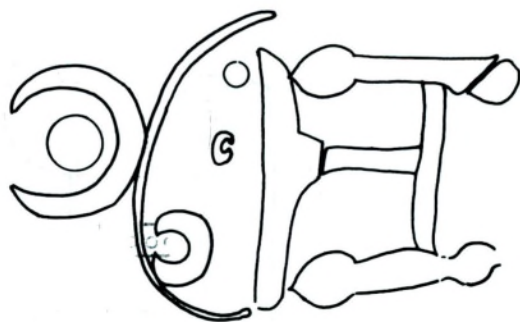

Abb. Nr. 16

Abb. Nr. 17

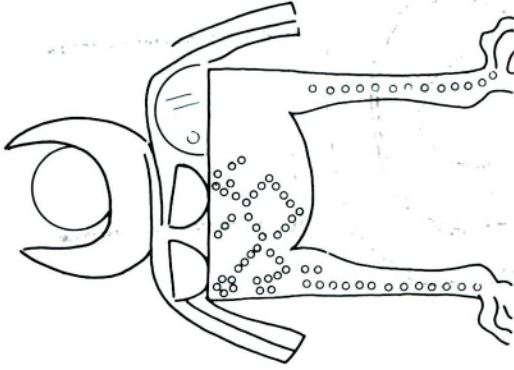

Abb. Nr. 19

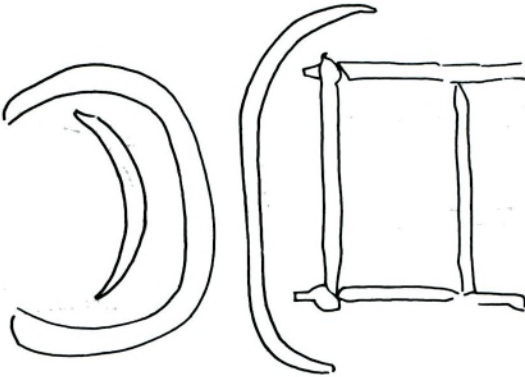

Abb. Nr. 18

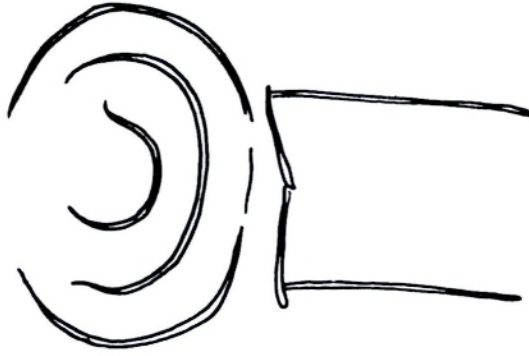

Abb. Nr. 22

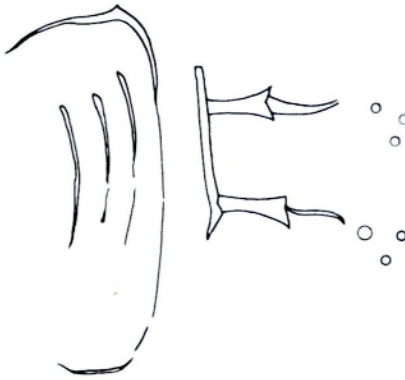

Abb. Nr. 20

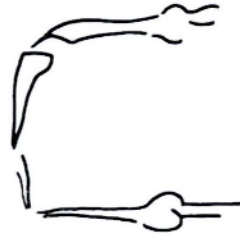

Abb. Nr. 21

Abb. Nr. 23

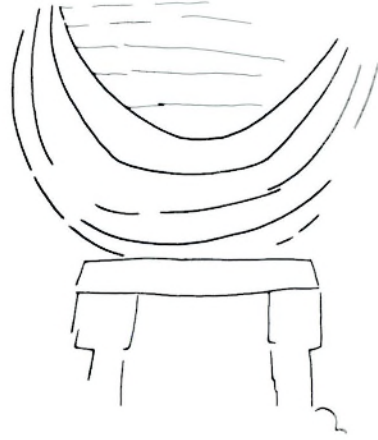

Abb. Nr. 24

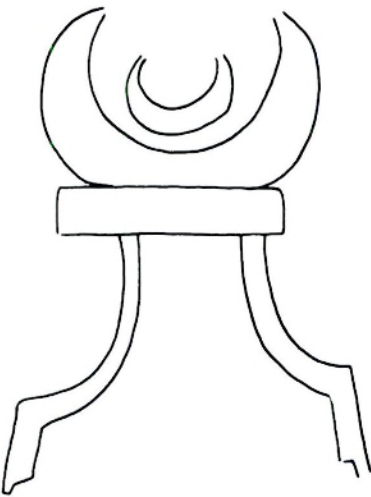

Abb. Nr. 25a

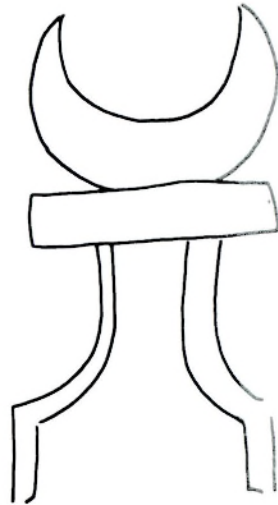

Abb. Nr. 25b

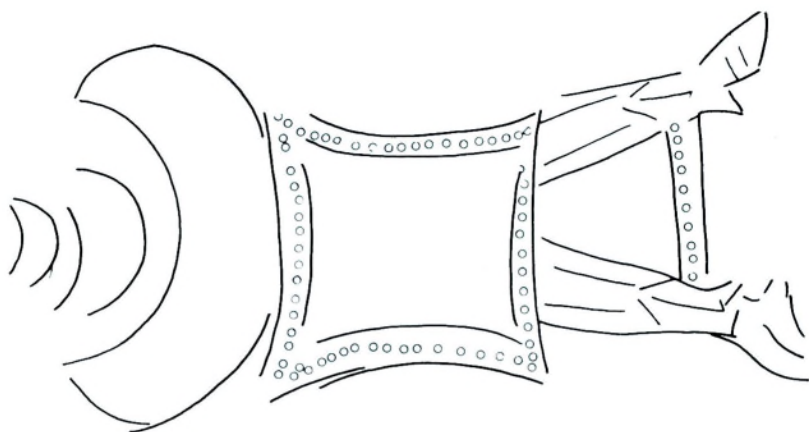

Abb. Nr. 28

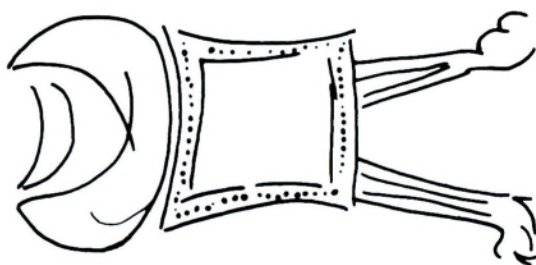

Abb. Nr. 27

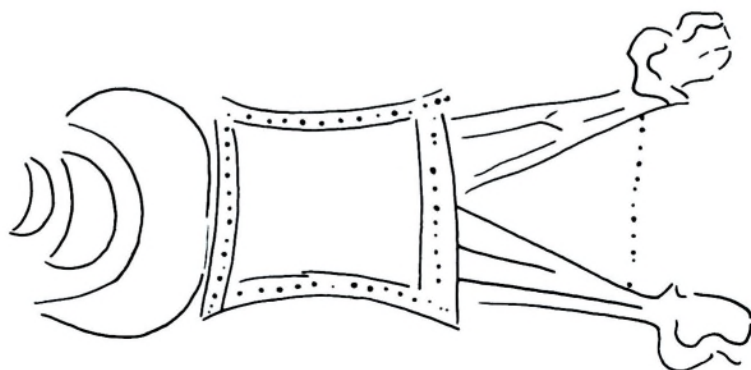

Abb. Nr. 26

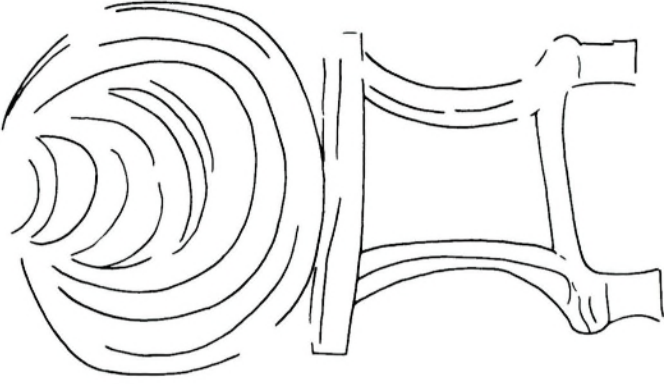

Abb. Nr. 30

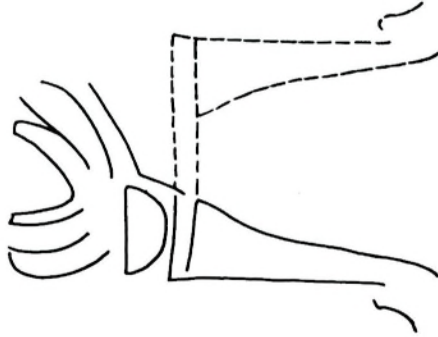

Abb. Nr. 29

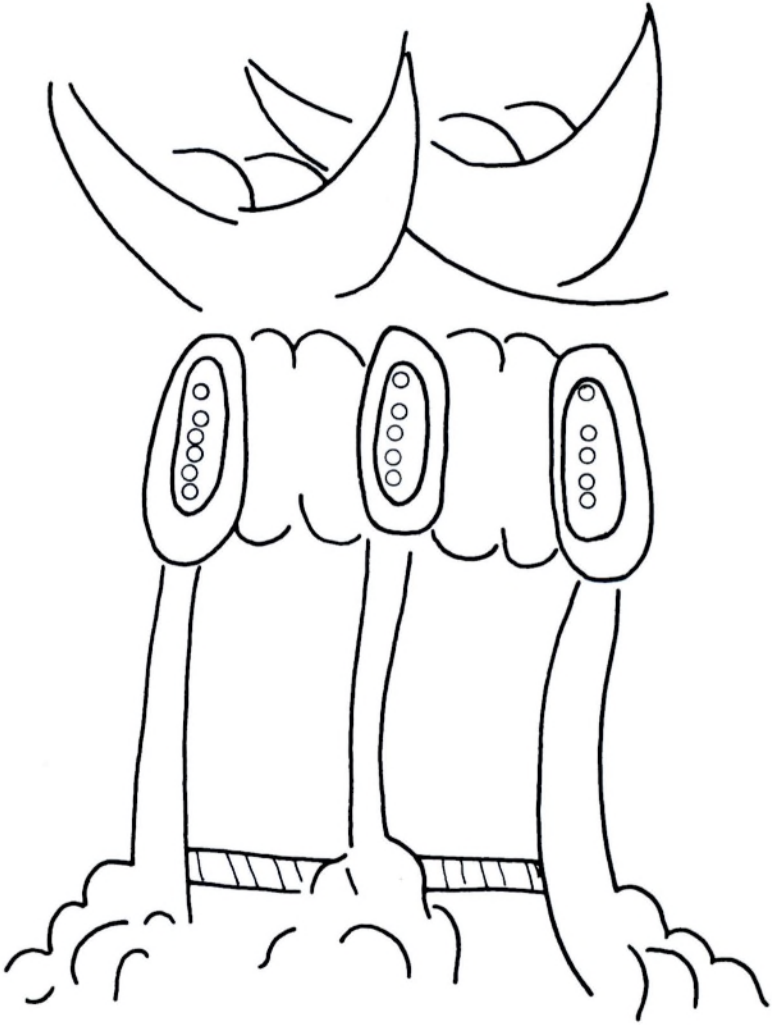
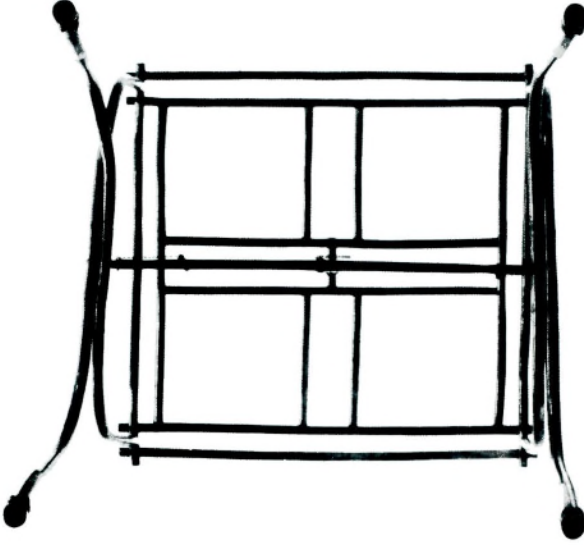
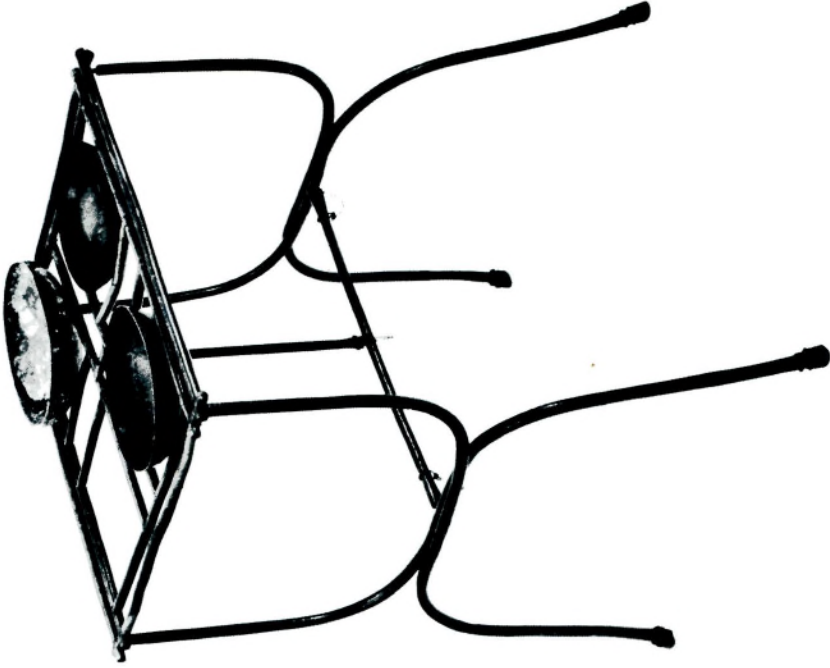

Abb. Nr. 31

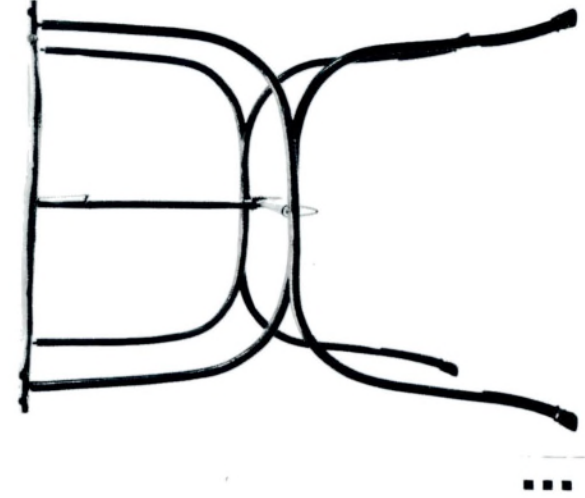

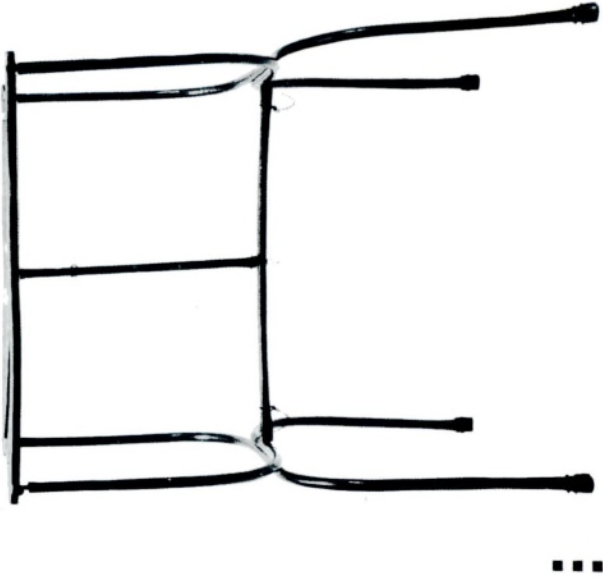
Taf. 2

Taf. 1

Taf. 4

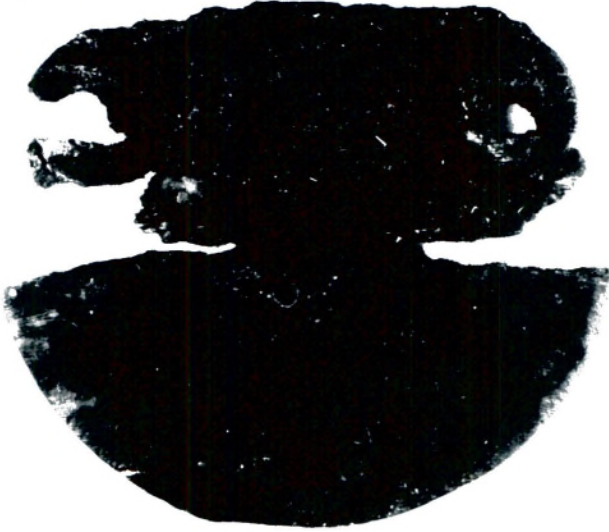
Taf. 3

Taf. 5

Taf. 6

Taf. 7

Taf. 8

Taf. 9

Taf. 10

Taf. 11

Taf. 12

Taf. 13

AHLAT ŞEHRİ VE AHLATŞAHLAR

Prof. Dr. FARUK SÜMER

1. BÖLÜM

Van gölünün kuzey batı kıyısında bulunan bu tarihî şehir, İslâm devrinde büyük, küçük on iki devlet veya hânedanın idaresi altında kalmıştır: Emeviler, Abbâsiler, Kaysiler veya Süleymoğulları, Mervaniler, Ahlatşahlar, Eyyubiler, Selçuklular, Moğollar, Rûzegiler veya Bidlis hâkimleri hânedanı, Ak Koyunlular, Safeviler ve Osmanlılar. Fakat bu makalede Ahlat'ın tarihi Emeviler-Abbâsiler, Selçuklular, Moğollar-Türkmenler ve Osmanlılar olmak üzere dört devre ayrılarak incelenecektir.

1. EMEVİLER-ABBÂSİLER DEVRİ:

Ahlat'ın adının, bölgenin bilinen en eski sâkinleri olan Urartular'dan geldiği ve bu kavmin şehre "Halads" dediği kabul edilmiştir. Urartular'ın dillerinin incelenmesi, bu kavmin ne Hind-Avrupalı ne de Sâmi soylarına mensup olmadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Urartular'ın dilleri de Türkçe gibi, eklemeli bir dildir. Ermeniler şehrin adını Şaleat (Şaliat), Süryaniler Kelath, Arablar Hilât, İranlılar ve Türkler Ahlât şeklinde ifade etmişlerdir. Ahlat. Hazret-i Ömer devrinde büyük kumandanlardan Cezîre fâtihi İyâd B. Ganm tarafından Bidlis ve diğer bazı şehirler ile birlikte İslâm devletinin hâkimiyeti altına sokulmuştu (H. 20 = M. 640-641). Yapılan andlaşmaya göre Ahlat beyi (batrik, patriçi) de, Bidlis beyi gibi, İslâm devletinin himâyesinde olacak ve buna karşılık kararlaştırılan vergiyi ödeyecektir¹. Hazret-i Osmân devrinde (644-656) yine meşhur kumandanlardan Habîb b. Mesleme el-Fihri Doğu Anadolu'da harekâtda bulunurken İyâd ile Ahlat beyi arasında yapılan andlaşmayı tasdik etti². Muaviye'nin ölümünden sonra başlayan dahilî mücâdeleler esnasında Van gölü çevresindeki halk da isyan ederek Bizans imparatorluğuna tâbi oldular ise de Abdülmelik'in kardeşi Cezîre vâlisi Muhammed b. Mervân tarafından

¹ Vâkidi, Kitâbu'l-fütûh, Kahire, 1302, 11, s. 152-154; Belâzûri, Kitâbu'l-fütûhi'l-buldân, Kahire, 1350, s. 180.

² Belâzûri, aynı eser, s. 202-203.

şiddetli bir şekilde cezalandırıldılar. Bu bölge de Cezîre vâililiğine bağlandı ve gönderilen âmillerce idare edildi. Habîb b. Mesleme Van gölündeki “et-tirrih” adı verilen balığın tutulması işi ile ilgilenmemiştir. Muhammed b. Mervân ise gölde balık tutulmasını artırma yolu ile sattırması ve oğlu Mervân da böyle hareket etmişti. Osmanlı devrinde de aynı şey yapılıyordu. Aradaki fark Muhammed ile oğlunun balığın satışından elde edilen meblağı şahsî gelirleri arasına dahil etmiş olmaları idi³. Halbuki Osmanlı devrinde bu para Van gölü çevresindeki şehir ve kalelerde vazife gören askerin maaşına tahsis edilmişti⁴. 112 (730-731) yılında Âzerbaycan vâlisi, el-Cerrâh b. Abdullah’ın Erdebîl çayırılığında Hazarlar’a yenilip şehid düşmesi üzerine Hazarlar akınlarını Musul yakınlarına kadar uzattıkları gibi, bir çok yerlerde de karışıklıklar ve başkaldırmalar çıkmasına sebebiyet verdiler. Halife Hişâm, Âzerbaycan vâililiğini vererek Saîd el-Ĥaraşî’yi Hazarlar ile mücâdeleye memur etti. Erzen’den Ahlat’a gelen el-Ĥaraşî kapılarının kendisine açılmadığını görünce, şehri muhasara ve zapt etti; Ahlat’ta eline geçirdiği ganimeti askerlerine dağıttıktan sonra el-Ĥaraşî, Er-Rân’a doğru yollandı⁵.

Abbâsiler devrinde de Ahlat ve daha geniş bir ifade ile Van gölü çevresinde mahallî hânedanlar mevkilerinde bırakıldıkları gibi Emevîler zamanındaki idarî teşkilât da aynen muhafaza edildi. Hatta Musul ve Diyarbakir bölgesindeki haricilik faaliyetleri de Abbâsiler devrinde yeniden baş göstermiş ve bu faaliyetler vakit vakit Ahlat’a kadar yayılmıştı. Nitekim 176 (792-793) yılında Nusaybin’de zuhur eden el-Fazl el-Hâricî bura halkından harac aldıktan sonra Dârâ, Âmid (Diyarbakir) ve Erzen ile Ahlatlıları da para vermeye mecbur bırakmıştı⁶. İki yıl sonra (178 = 794) yine el-Cezîre bölgesinden çıkan el-Velid b. Tarif et-Tağlibî adlı diğer bir haricî de Ahlat’ı kuşatıp halkından otuz bin dinar para almıştı⁷. 826-851 yılları arasında Ahlat beyinin (patriçi) Aşot oğlu Bakrat olduğu bildiriliyor⁸. Fakat bu beyin Abbâsiler’in o bölgedeki vâlilerine tâbi olduğu ve onlara vergi verdiği şüphesizdir. 237 (851) yılında Diyarbakir ve Van gölü çevresinde çıkan karışıklıkları mahallî idareciler basturamadıklarından

³ Belâzûrî, s. 203, 207-208.

⁴ Aşağıya bk.

⁵ İbnü’l-Esîr, yayımlayan Tornberg, V, s. 160.

⁶ İbnü’l-Esîr, VI, s. 125-126.

⁷ Aynı eser, VI, s. 141.

⁸ E. Honigmann, Bizans devletinin doğu sınırı, Türkçe tercüme F. Işıltan, İstanbul, 1970,

âsilerin üzerine Samarra'dan Büyük Boğa gönderildi. Büyük Boğa buyruğundaki Türk askerleri ile Mûsa b. Zurrâra'yı yakalayıp Van gölü çevresinde dirlik ve düzenliği yeniden kurdu⁹. Halife el-Müsta'in devrinde Doğu Anadolu vâlisi Ali b. Yahya el-Ermenî 249 (863) yılında Ahlat'dan Meyyâfârikîn'e gelirken Zü'l-Karneyn mağarası civarında Bizanslılar'ın hücumlarına uğrayarak şehid olmuştu. Gerek Ali b. Yahya el-Ermenî'nin, gerek ondan bir kaç ay önce de Malatya emiri Ömer b. Ubeydullah'ın şehâdetleri ve Bizans baskısının artması, başta Bağdad olmak üzere, birçok İslâm şehirlerinde üzüntü ve heyecan yaratmış ve halk ciddî tedbirler alınması için şikâyette bulunmuş, gürültü ve hatta karışıklıklar çıkarmıştı¹⁰.

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbâsî imparatorluğunun zayıflamaya başlaması ve parçalanmaya doğru gitmesi her yerde olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da tesirini gösterdi. Ermeni Bagratunî hânedanının ehemmiyet kazanması ve nüfuz sahasını genişletmesi bu husus ile ilgilidir. Hatta şehirlerde yerleşmiş olan Arablar ile âmil ve emîrler Ermenî kırıllarını veya Bizans imparatorlarını metbu tanımak zorunda kaldılar. Bu Arab âmil veya emîrlerinden biri olan Ebûl-Verd (Bizans kaynağında Apelbart) Bagratuni Ermeni kralı Aşot'u (862-890) metbu tanıyor, Malazgird'den başka Ahlat (Ehliat), Erciş (*Ardacès*) ve Bargiri (Perkri) şehirlerine de hâkim bulunuyordu. Kays Arabları'nın Süleym boyuna mensup olan Ebûl-Verd öldükten (867) sonra yerine oğlu Abdu'l-Hamîd geçti. Ona da oğlu Ebû-Sevâde halef oldu. Ebû Sevâde kiral Sembatın ölümü (914) üzerine adı geçen yerleri müstakil olarak idare etti.

316 (928) yılında Bizans imparatoru Romanus Lecapenus'un meşhur doğu "domestik'i" J. Kurcuas Ahlat ve Bidlis'i zapt etti. Her iki yerde de câmilerdeki minberleri kaldırtıp yerlerine birer haç koydurdu. Bunun üzerine Erzen ve diğer yerlerin halkı büyük bir korkuya kapılarak oturdukları yerlerden göç ettiler; ileri gelenleri Bağdad'a gidip yardım istediler ise de kendilerine ümid verici bir va'dda bile bulunulmadı¹¹. Üç yıl sonra (319 = 931) Bizanslılar Ermeni kralı el-Dîrânî yani Gagik'in ve diğerlerinin tahriki üzerine yeniden bölgede göründüler; Ahlat ile Bargiri yörelerini korkunç bir şekilde yağmaladılar; çok Müslüman öldürdüler ve bir çoğunu da tutsak aldılar¹². Bu hücumlar üzerine Ebû Sevâde ve

⁹ Ya'kubi, Târih, Necef, 1964, s. 222.

¹⁰ Taberi, III, s. 1409, 1508-1510.

¹¹ İbnü'l-Estr, VIII, s. 198.

¹² Aynı eser, VIII, s. 234.

kardeşleri vergi vererek Bizans imparatorunu metbu tanımak zorunda kaldılar. Ebû Sevâde'nin kardeşlerinden Ebû'l-Esved ve amcası Abdurrahman'ın oğlu ve aynı zamanda manevî evlâdı Ebû'l-Muizz Ahmed de Ahlat, Erciş ve Âdilceviz (= Zâtu'l-Cevz = Altzike) şehirlerine sahip olarak imparatorun tâbileri arasında yer almışlardı. Bu arada Hamdânî Seyfûd-devle de 940 baharında Erzen'e gelip Van gölü çevresindeki bütün beyleri yanına çağırdı ve onlara kuvvet de kullanarak metbûluğunu kabul ettirdi. Bu beylerden biri de Ahlat, Erciş ve Bargiri hâkimi Ebû'l-Muizz Ahmed idi. Bu ise Ebû Sâlim'in oğlu II. Ebû'l-Verd tarafından öldürülüp (940 tan sonra ve 952 den önce) öldürülenin hâkim olduğu yerler onun eline geçti. Fakat II. Ebû'l-Verd de 353 (964) yılında aynı âkibete uğratıldı¹³. Filhakika Hamdânî Seyfûd-devle'nin memlûkü ve kumandanı Çerkes Necâ, buyruğundaki dört bin asker ile Ebû'l-Verd'in üzerine yürüyüp onu öldürmüş (335 = 954), Ahlat ile Malazgird ve Muş gibi diğer şehirleri de eline geçirmişti. Necâ'nın maksadı Van gölü havzasında kendi adına bir beylik kurmak idi. Fakat o bu gayesinde muvaffak olamadı; birçok güçlükler ile karşılaştıktan sonra 965 yılında öldürüldü. Seyfûd-devle Necâ'nın eline geçirdiği Ahlat, Malazgird ve diğer yerlere askeri birlikler koyarak idaresi altına aldı ise de¹⁴ bu, çok devam etmedi; ölümü üzerine halefleri Van gölü çevresindeki yerleri ve hatta Diyârbekir bölgesini tahliye etmek zorunda kaldılar. Bununla beraber 359 (968-969) da Bizanslılar Malazgird'e hücum ettikleri zaman gerek bu şehrin, gerek Ahlat ve diğer yerlerin kimin elinde bulunduğu bilinmiyor¹⁵. 356 (967) yılında Hamdân oğlu Seyfûd-devle'nin ölümü üzerine Bizans seferleri daha etkili neticeler vermeye başladı. Çünkü onun ölümü ile ortada Bizans hücumlarına durabilecek bir kuvvet de kalmamıştı.

Ekrâd oymaklarından Humeydiye boyunun Harbuntî (?) obasından Bâz (Ebû Abdullah b. Dâstek) Hamdan oğullarının çok zayıf bir duruma düşmelerinden faydalanıp sahip olduğu meziyetler sayesinde, 374 (984) yılından itibaren faaliyete geçerek Meyyâfârikîn (= Silvan), Âmid (= Diyarbakır), Nusaybin ve Ahlat yörelerine hâkim oldu. Bâz'ın 380 (990) yılında ölümü üzerine kız kardeşinin oğlu Ebû Ali el-Hasan b. Mervân, adı geçen şehirleri içine alan bölgede Mervân oğulları beyliğini kurdu. 382 (992) yılında Bizanslılar Malazgird, Ahlat ve Erciş şehirlerini kuşatmışlar ve

¹³ Bu hususlarda tafsilat için bk. M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîre et de Syrie*, Paris, 1954, I, s. 441-485.

¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, s. 551.

¹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, s. 555; Canard, aynı eser, s. 630-632.

halkı âciz bir duruma düşürmüşlerdi. Mamafih Ebû Ali el-Hasan b. Mervân on yıllık bir barış andlaşması imzalamaya muvaffak oldu¹⁶. Mervân oğullarının Bizans ile mücadele etmeye kuvvetleri kâfi gelmediğinden onlar Bizans imparatorlarının metbuluğunu tanımak mecburiyetinde kaldılar. Bununla beraber gösterdikleri dirâyet sâyesinde Âmîd, Meyyâfârikîn, Bidlis ve Ahlat'ın doğrudan doğruya bu devletin idaresine geçmesini önlediler.

X. yüzyıl coğrafyacılarının Ahlat ve Van gölü çevresi hakkında verdikleri bilgiler ehemmiyetsiz sayılabilecek kayıtlardır. Bu husus Van gölü çevresinin diğer yerlere nisbetle gelişmemiş olması ile ilgilidir. Çünkü daha sonraki zamanlarda verilen bilgiler, beklenildiği gibi, bu coğrafyacıların kayıtlarından çok farklıdır.

İbn Hurdâdbih, Ahlat'ın (Hilât), Őimşât, Erciş, Kalikala (= Erzurum) ve Bâcuneyş (?) ile birlikte ayrı bir bölge teşkil ettiklerini yazar ve Kudâma da Ahlat ile Bidlis arasındaki mesafenin dört "sekek" olduğunu bildirir¹⁷.

El-Muğaddesî, Ahlat'ın düzlük bir yerde kurulduğunu, kalesinin topraktan olduğunu ve câmiinin de çarşılarının ortasında bulunduğunu ve bahçelerinin güzelliğini ve içinden bir ırmak veya çay geçtiğini kaydeder¹⁸.

X. yüzyıl coğrafyacıları arasında, şehrin adını Ahlat şeklinde yazan biricik müellif de yine el-Muğaddesî'dir. El-İstahrî ve ondan faydalanan İbn Havkal'a gelince, onlar Bargiri, Ahlat (= Hilât), Malazgird (Menâzcird), Bidlis, Kalikala (Erzurum) ve Meyyâfârikîn şehirleri arasında büyüklük bakımından fazla bir fark olmadığını bildirirler¹⁹. Yalnız İbn Havkal'daki XII. yüzyıla ait olduğu anlaşılan ilâvede asıl Ahlat'ın dışında onun iki katı büyüklüğünde meskûn ve mamur bir yerin bulunduğu kayd edildikten sonra insanların müreffeh ve zengin olduğu, çarşılarının caddeler üzerinde bulunduğu ve alış veriş yerleri görüldüğü, tâcirlerin gelip gittikleri haber veriliyor ve halkının da kavgacı olduğu ve yabancılara karşı da dostça davranmadıkları söyleniyor²⁰. İbn Havkal'ın eserindeki bu haberlerin XII. yüzyıl, yani Türk devrine ait olduğunu yeniden, fakat açıkça belirtmek yerindedir. Bu haber Ahlat şehrinin de, Türkler devrinde

¹⁶ Târîh Meyyâfârikîn, yayınlayan A. Avad, Kahire, 1959, s. 61; İbnü'l-Esir, IX, s. 94.

¹⁷ Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889, s. 122, 123, 228, 246.

¹⁸ Ahsenü't-tekâsim, yayınlayan M. J. De Goeje, Leyden, 1906, s. 374, 377.

¹⁹ Kitâbu'l mesâlik'l-memâlik, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1927, s. 188; Kitâbu Őûreti'l-arz, yayınlayan J. H. Kramers, Leyden, 1939, II, s. 344.

²⁰ Kitâbu Őûreti'l-arz, II, s. 344.

Anadolu'nun diğer şehir ve kasabaları gibi büyük bir gelişme gösterdiğini pekaçık bir şekilde meydana koyar. XII-XIII. yüzyıllardaki diğer müellifler de Ahlat'daki bu medenî gelişmeyi doğrulayan bilgiler verirler. Hatta bu müelliflerden biri Ahlat ve bölgesindeki gelirin Mısır'ın gelirine denk sayıldığını kaydederek Ahlat ve bölgesinin inanılmayacak derecede muazzam bir inkişâfa mazhar olduğunu ifade eder. İbn Havkal göl ve çevresi hakkında bazı dikkate değer malumat da veriyor. Ona göre Van gölü (Buḥayratu Ḥilât) aşağı yukarı on bir fersah uzunluğunda (bir fersah 5,5-6 km.) bir göldür. Bu gölden et-ṭarrîḥ yahut et-tirriḥ denilen bir karış büyüklüğünde balık tutulur ve tuzlanan bu balıklar Musul, Cezîre, Irak ve Kuzey Suriye yörelerine gönderilir. Yine gölün çevresinde bulunan boraks (milḥu'l-bevraḥ) da ekmekçiler tarafından kullanılmak üzere Irak'a ve diğer yerlere yollanıyordu. Gölün güneyindeki dağda ise zırnık yatakları vardı. Buradan çıkarılan kırmızı ve sarı zırnık da başka yerlere ihraç ediliyordu²¹. Yine orada altın ve gümüşü lehimlemek için kuyumcu "bevraḥ"ı da vardı. Bu, oradaki bazı sularda taşlaşmış bir halde görülüyordu. Bu "bevraḥ" ise dünyanın her tarafına götürülüyor ve tâcirler bundan çok para kazanıyorlardı. Göldeki et-tirriḥ adlı balık hakkında diğer coğrafyacilar da bilgi verirler. Onlar yılın on ayında gölde balık, kurbağa ve yengeç görülmediği ve ancak iki ayda balığın meydana çıktığına dâir İbnü'l-Kelbî'nin ifadesini naklederler. Bu coğrafyacılardan Zekeriyâ el-Ḳazvîni yılın iki ayı içinde balığın el ile tutulabilecek derecede çok olduğunu ve Hindistan dahil olmak üzere her tarafa ihraç edildiğini yazar²². Yâḳût da bu balığın Belh de satıldığını gördüğünü söyler²³. Gölde on ay balık görülmemesi İnan şâhinşahi Büyük Kubâd'ın emriyle hakim Belinâs'ın göle tılsım yapmasından ileri geldiği yine İbnü'l-Kelbî'den nakl sureti ile Yâḳût ve Zekeriyâ el-Kazvîni tarafından rivâyet edilir.

Mervân oğullarından, Nasrû'd-devle Ebû Nasr Ahmed'in Diyarbekir ve Ahlat bölgelerindeki elli yıldan fazla (402-453 = 1011-1062) süren hükümdarlık devrinin mühim bir kısmı, huzur ve sükûn içinde geçti. Siyasî zekâ sahibi olan bu zât, hayır eserleri yaptırıyor, ilim adamlarını ve şâirleri himâye ediyordu; ülkesi, umumiyetle, mamur ve bolluk içinde idi. 427, (1035-1036) yılındaki hâdiseyi arada sırada vukubulan olaylardan saymak mümkündür. Adı geçen yılda Horasan, Taberistan ve Âzerbaycan'dan pek çok kimseler hacc için Ahlat yolundan gitmek istemişler ise de Vestân'da

²¹ Gösterilen yer s. 346.

²² Âşâru'l-bilâd, Beyrut, 1960, s. 524.

²³ Mucemü'l-buldân, yayınlayan F. W. Wüstenfeld, Leipzig, 1867, II, s. 457-458. Ayrıca İbnü'l-Fakih, Muḥtaşar kitâbi'l-buldân, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1885, s. 295.

Ermeniler'in hücumuna uğramışlar, Ahlat bölgesinde berkitilmiş kaleleri olan, Ermeni asıllı Sasunlular (sēnâsine), barışa rağmen, kavimdaşlarına yardım etmişlerdi²⁴. Ancak bu devirde de Ahlat'ın pek o kadar gelişmemiş olduğu anlaşılıyor. Gerçekten 438 yılı Cemâziyelevveli'nde (= Kasım 1046) Ahlat'a uğrayan şâir ve bürokrat Nâsir-i Hüsrev Ahlat hakkında: "bu şehir bir sınır şehridir; burada Arabça, Farsça ve diğer bir dil konuşulur. Şehre Ahlat adının verilmesi sanırım buradan geliyor. Ahlat da akça (pul) ile alış veriş edilir; okkaları üçyüz dirhemdir" sözlerinden başka birşey söyleyemiyor. Halbuki seyahatına devam eden Nâsir-i Hüsrev, Bidlis'den sonra Erzen (Meyyâfârikîn-Siirt arasında idi) ile Meyyâfârikîn ve Âmid şehirlerini mamur şehirler şeklinde tasvir eder. Aynı yılda Ahlat ve Diyârbekr bölgelerinde korkunç bir yer sarsıntısı meydana gelmiş ve bu sarsıntı pek çok insan kaybına, geniş çapta hasara sebep olmuştu²⁶.

II. SELÇUKLULAR DEVRİ:

Türkler geldikleri esnada Ahlat şehri müstesna olmak üzere, Malazgird, Erciş, Bargiri, Van, Vestan gibi Van gölü çevresinde bulunan diğer bütün şehirler Bizans imparatorluğuna ait bulunuyordu. 1054 yılında Anadolu'ya giren Tuğrul Beg Bargiri'yi aldı ise de Ahlat'dan giderek kuşattığı Malazgird'i, iyice berkitilmiş olduğundan, fethedemedi²⁷. Sultan Alp Arslan devrinden (1063) itibaren Ahlat Anadolu'ya yapılan akın ve fetihlerde hareket üssü haline getirilmişti. 458 (1066) de büyük kumandan Afşin memlûk asıllı emirlerinden Gümüş Tigin'i, aralarında baş göstermiş olan bir ihtilaf yüzünden öldürmüştü. Fakat Afşin Beg Alp Arslan tarafından affedildikten sonra tekrar Ahlat'a dönerek buradan Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başladı. 1071 yılında Van gölü çevresine gelen Sultan Alp Arslan Ahlat'tan Malazgird üzerine yürüyüp bu şehri kolayca fethetti. Aynı yılda Ahlat şehrinin ünlü kumandanlardan Sunduk (?) Beg'in idaresinde olduğunu biliyoruz. Hatta Sunduk Beg, Bizans İmparatorunun Ahlat üzerine gönderdiği yirmi bin kişilik öncü kuvvetini yenmek sureti ile (4 Zilkade 463 = 3 Ağustos 1071) muktedir bir kumandan olduğunu isbat etmiştir²⁸. İbnü'l-Ezrak'a göre, Malazgird savaşına katılan Ahlat ve

²⁴ İbnü'l-Esir, IX, s. 449.

²⁵ Sefernâme, Berlin, 1340, s. 8-9.

²⁶ İbn Tağrı Birdî, en-Nucûmu'z-zâhire, yayınlayan W. Popper, Berkeley, 1932, II-2, s. 204.

²⁷ Arisdaguès, Tarih, Fransızca tercüme Ev. Prudhome, Paris, 1864, s. 90-101; Urfalı Mateos, Vekâyinâme, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, Ankara, 1962, s. 100-103.

²⁸ F. Sümer-A. Sevim, İslâm kaynaklarına göre Malazgird savaşı, Ankara, 1971, s. 19, 52.

Malazgirdliler elde ettikleri ganimet ile zengin insanlar haline gelmişlerdi²⁹. Yine aynı müellif Alp Arslan'ın bu tarihten itibaren Ahlat'a ve Malazgird'e vâliler tayin ettiğini, ondan sonra gelen sultanların da aynı şekilde hareket ettiklerini yazar³⁰. Fakat Ahlat'ın Malazgird savaşından önce Selçuklular'ın idaresine geçtiği şüphesizdir. Ebû'l-Fidâ'nın mahalli bir kaynağa dayanarak bildirdiğine göre Ahlat Mervân oğullarının idaresinde iken onların zulmünden bıkmış ve usanmış olan halk 493 (= 1099-1100) yılında dirâyet ve aynı zamanda adâletini duydukları Türk emîrlerinden Sökmen el-Ğuţbî'yi çağırıp şehri ona teslim etmiş, bunun üzerine Mervân oğulları da Ahlat'dan uzaklaşmışlardır³¹. Eğer Ebû'l-Fidâ'nın bu kaydı doğru ise şehir Malazgird savaşından sonra Mervân oğullarının yeniden ellerine geçmiş bulunuyor. Ancak bu haberin doğru olması şüphelidir. Böylece Ahlat, XII. yüzyılın başından itibaren Ahlatşahlar hânedanının başşehri olmuş ve tarihinin altın devrini, diğer bir söyleyiş ile en mutlu zamanını yaşamıştır. Ahlatşahlar devrinde³² Ahlat İslâm âleminin en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Yâkût'un, Ahlat'ın Van gölü havzasının merkezi ve onun mamur, meşhur bir beldesi olduğunu söylemesi³³, şehrin Ahlatşahlar devrinde eriştiği büyük gelişmenin bir ifadesidir. Yâkut aynı zamanda Ahlat'ın geniş "hayrât" a sahip, meyvesi bol, suları tatlı bir şehir olduğunu da kaydediyor ve soğuşunun "darb-ı mesel" halinde söylendiğini bildiriyor³⁴. Zekeriyâ el-Kazvini'nin sözleri de bu devirle ilgili olup verdiği bilgilerin çoğu Yakut'un kilerin aynıdır. Yalnız bu müellif şehirde Türkçe, Farsça ve başka birdil konuşulduğunu da bildirir³⁵. Buna göre XI. yüzyılın ortalarında Ahlat'da konuşulan Arabça'nın yerini zamanla Türkçe almış bulunuyor. Yâkut ve Kazvinli Zekeriyâ gibi XIII. yüzyıl müelliflerinden olan İbn Saîd, Ahlat tüccarının zengin ve halkının eğlence düşkünü olduğunu haber verir³⁶. İbn Saîd de, el-İstahrî gibi, Van gölünü Ahlat gölü olarak zikreder. Yukarıda İbn Havkal'daki ilâvelerin bu devre ait olduğuna işaret edilmişti. Ahlat'ın gelişmesinde, her yerde ve her zaman görüldüğü gibi, ticâretin pek mühim bir âmil olduğu şüphesizdir. Gerçekten coğrafyacıların bununla ilgili olan yukarıdaki kayıtlarından başka, 501

²⁹ Tarih Meyyâfârikîn, s. 190.

³⁰ Gösterilen yer.

³¹ el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, İstanbul, 1286, II, s. 223.

³² Aşağıya bk.

³³ Mu'cemü'l-buldân, II, s. 357-458.

³⁴ Gösterilen yer.

³⁵ Âsâru'l-bilâd, s. 254.

³⁶ Kitabu'l-basti'l-arz, Tetuan, 1958, s. 104.

(1112-1113) yılında Ahlatlılar'a ait gemilerin "Konstantiniyye" denizinde (her halde Karadeniz) battığına ve gemilerdeki Ahlatlılar'dan bir topluluğun boğulduğuna dâir haber³⁷, Ahlatlılar'ın ticârete ne kadar büyük bir ehemmiyet verdiklerini açıkça gösterir. Coğrafyacıların Ahlat'ı "tâcirlerin gelip gittikleri bir yer" olarak vasıflandırdıkları yukarıda görülmüştü. Gerçekten Cürcan (= Gürgen) gibi doğu ülkelerinden Ahlat'a tâcirlerin geldiğini başka bir vesile ile biliyoruz. Bütün bunlar Ahlat'ın doğu-batı ticâretinde bir mübâdele merkezi durumuna yükseldiğini gösteriyor. Siyasî istikrar ve ticâretin çok gelişmiş olması, ilim, sanat ve kültürün de ilerlemesine yol açtı. Bilhassa hal tercümesine dâir kitaplarda XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşamış Ahlatlı ilim ve din adamlarına sık sık rastgelinir. Anadolu'nun bir çok yerlerinde yapılar meydana getirmiş Ahlatlı sanatkâr ve mimarlar görülür. Teşkilatlı ve kuvvetli esnaf ve sanatkâr birlikleri (fityân) de Anadolu'da ilk önce Ahlat'da görülüyor. Bu birlikler daha sonra Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Ahlat'ın siyasî hayatında rol oynuyor ve bu münasebetle, hücumu uğradığı zaman şehrin müdafaasına da katılıyorlardı. Hatta İbnü'l-Esîr ve ondan naklen İbn Vâsıl'a göre Ahlat'ın hakimiyeti onların elinde idi. Bu müelliflere göre onlar, idaresinden hoşnut olmadıkları hükümdarları öldürürler yerlerine başkalarını geçirirlerdi³⁸.

Ahlat'ın Ahlatşahlar devrinde ulaştığı zenginlik, büyük küçük bütün komşu hükümdarlarda oraya sahip olmak arzusunu uyandırmıştı. İl Deñiz'in oğlu Atabey Cihân Pehlivan, Selahaddin Eyyûbî, yeğeni Takiyyeddin Ömer, Selahaddin'in kardeşi el-Âdil'in oğlu el-Evhad ve Erzurum meliki Selçuklu Tuğrul Şâh bunların başlıcalarını teşkil ederler. Tuğrul Şâh'ın Ahlat Şah Balaban'ın hayatına son vermesi, şehrin Eyyubî, el-Melikü'l-Evhad b. el-Âdil'in eline geçmesine sebep oldu. (600 = 1203-1204). Böylece Ahlatşahlar devleti sona erdi. El-Melikü'l-Âdil'in halktan pek mühim bir kısmını öldürmesi, ileri gelenleri Meyyâfârikin'e sürmesi, Ahiler birliğinin dağıtılması³⁹, şüphesiz Ahlat'ın gelişmiş hayatına vurulmuş büyük bir darbedir. Müverrih İbnü'l-Esîr ve ona dayanarak İbn Vâsıl, Eyyûbî hânedanına karşı derin bir saygı besledikleri halde el-Melikü'l-Evhad'ın acımasızca katliâmları yüzünden halktan pek az kimsenin

³⁷ Tarih Meyyâfârikin, British Museum, Or. 5803, 172^a; O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi, İstanbul, 1973, s. 90.

³⁸ el-Kâmil, XII, s. 275; Müferricü'l kürüb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1960, III, s. 178.

³⁹ İbnü'l-Esîr, XII, s. 274-275; İbn Vâsıl, gösterilen yer.

kurtulduğunu Ahlatlılar'ın zillete düştüklerini yazarlar⁴⁰. Hatta el-Evhad, diğer bir müellife göre sadece ileri gelenlerden (el-havâss) onsekiz bin kişi öldürtmüştür. Bu durumdan faydalanan Gürcüler Erciş'i birden bire ellerine geçirip oradaki "herşeye" sahip olmuşlar, halkını tutsak aldıktan sonra şehri yakmış ve yıkmışlardır. El-Melikü'l-Evhad hem Gürcüler'in çokluğundan çekindiği için, hem de öldürdüğü ve eziyet ettiği Ahlatlılar'ın öc almaları korkusundan hisarı terk edememişti⁴¹. Gürcüler'in Ahlat yörelerini yağmalamaya başlamaları üzerine el-Evhad babası Eyyûbiler'in başı el-Âdil'e "feryadnâmeler" göndermek zorunda kalmıştı. El-Âdil Harran'a geldiğinde Gürcüler'in ülkelerine döndüklerini öğrenip başka işleri ile meşgul oldu. 607 (1210-1211) yılında Gürcü ordusu başkumandanı İvane'nin bir tesadüf neticesinde tutsak alınması, Ahlat ve yörelerine karşı yapılan Gürcü akınlarına son verdirdi. Fakat aynı yılda el-Melikü'l-Evhad Necmeddîn Eyyûb da öldü. El-Evhad pek kan dökücü bir insandı. Öyleki az yukarıda kayd edildiği üzere Müverrih Abdullatîf el-Bağdadî, el-Evhad'ın kısa bir zaman içinde, Ahlatlar'ın ileri gelenlerinden on sekiz bin kişiyi öldürttüğünü onun bir adamından işitmişti⁴². O bu katliâm işini geceleyin gözü önünde yaptırıyor ve öldürülen zavallıların cesetlerini kuyulara doldurtuyordu. Bu yüzden Ahlat'da çok az kimse kalmıştı. Aklı muvazenesini kaybetmiş olan El-Melikü'l-Evhad'ın, babası el-Âdil, oğlunun tedavisi için meşhur bir tabibi Ahlat'a göndermişti. El-Evhad'ın yaptığı bu toptan öldürmelerin Ahlat'ın medenî hayatında mühim bir gerileme meydana getirdiği şüphesizdir. Bu, şehir halkının o zamana kadar görmediği ilk mühim felâket olmalıdır. El-Evhad'ın oğlu olmadığından Ahlat ve ona bağlı yerler kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in idaresine geçti. Bu sonuncusu âdil, halîm bir kelime ile dirâyetli bir hükümdar idi. O da "Ahlat Şah" ünvanını almakla beraber çok defa Ahlat'da oturmadı. Sonra 617 (1220) de Ahlat'ı Meyyâfârikîn ve Hânî ile birlikte veliahd edindiği kardeşlerinden Şihâbeddîn Gâzi'ye verdi⁴⁴. Fakat bu çok sürmedi; isyan etmesi üzerine el-Eşref Ahlat'ı, Şihâbeddîn Gâzi'nin elinden aldı. Bu tarihten itibaren şehir ve ona bağlı yerler El-Eşref'in gönderdiği vâliler tarafından idare edildi. Bu vâlilerden ilki olan Hüsâmeddin Ali, dirayetli bir emir idi. İşte bu emir'in vâliliği esnasında Celâleddîn Harizim Şah'ın birinci

⁴⁰ XII, s. 275; s. 177-178.

⁴¹ İbnü'l-Esrî, XII, s. 279; İbn Vâsıl, s. 183.

⁴² Extraits inédits de ses mémoires, yayınlayan Cl. Cahen, BIFD, Damas, 1970, s. 112.

⁴³ Aynı eser s. 113.

⁴⁴ İbnü'l-Esrî, XII, s. 398; ondan naklen İbn Vâsıl, aynı eser, yayınlayanlar H.M. Rebiç-S. Aşûr, Kahire, 1972, s. 89-90.

Ahlat kuşatması vuku buldu (623 yılının sonlarında = 1226 güzü). Harizimşah şehrin dış mahallelerini ele geçirdi ise de Hüsâmeddîn Ali'nin kumandasındaki Ahlatlı askerler cesâretle savaşarak hisarı korudular. Az sonra soğukların çıkması hatta kar yağması, Yıva Türkmenleri'nin yağmacılık hareketlerini artırdıklarını haber alması üzerine Celâleddîn, muhasarayı kaldırıp ülkesine döndü⁴⁵. El-Eşref 626 (1229)'da Ahlat'a büyük emirlerinden İzzeddîn Ay Beg'i tayin edip eski vâli Hüsâmeddîn Ali'yi ona öldürttü. Halbuki Hüsâmeddîn Ali şu son hadiseden de anlaşılacağı üzere dirayetli bir emîr olduğu gibi pek hayırsever bir insandı. Filhakika bu emîr, Ahlat'da bir câmi ve bir hastahâne (bimâristan) meydana getirdiği gibi, çok yol yaptırmış ve ıslah etmişti. O başka şehirlerde de içtimai tesisler kurmuştu⁴⁶. Aynı yılda (Şevvâl 626 = Ağustos-Eylül 1229) Celâleddîn Harizimşah yeniden Ahlat önlerinde görüldü. Şiddetli kış soğuklarına rağmen kuşatmayı bırakmadı; şehri bu defa almaya azmetmişti. Kuşatma sekiz ay sürdü. Şehrin kumandanı İzzeddîn Ay Bey ve askerleri ellerinden geleni yaptılar. Yiyecek sıkıntısından halk kedi, köpek ve hatta fare yediler. Korkunç açlık sebebi ile Ahlatlılar'dan yirmi bin kişiye yakın insan dışarı çıktı. Açlıktan bu insanların yüzleri, baba oğlunu, oğlu babasını tanıyamayacak şekilde değişmişti. Celâleddîn'in veziri Şerefü'l-Mülk, her gün bir kaç sığır kestirip onların açlıklarını gidermek istedi ise de bu zavallıların çoğu hayata veda ettikleri gibi, geri kalanları da sağa sola dağıldılar⁴⁷. Nihayet şehir sekiz aylık bir kuşatmadan sonra zapt edildi (22 Cumâdel ulâ 527 = 2 Nisan 1230). Celâleddîn, Ahlat'ı yağmadan korumak istedi ise de kumandanlarının itirazları yüzünden muvaffak olamadı ve şehir üç gün Harizimliler tarafından, görülmemiş bir şekilde, yağmalandı. Pek çok kimseler işkenceden öldüler. Celâleddîn bu güzel şehrin askerleri tarafından bir hârabe haline getirilmesine üzülmüş ve hatta şehri imar etmek için harekete geçmiş ise de bunda da başarı gösterememişti⁴⁸. Ahlat'ın Celâleddîn Harizimşah tarafından zaptı ve yağmalanması bu şehrin geçirdiği en büyük felâketlerden biridir. Şehir uğradığı bu felâkete rağmen yeniden eski halini alabilirdi. Fakat Moğol istila ve hakimiyeti Ahlat'a böyle bir fırsatı kullanmak imkânını da vermedi.

⁴⁵ İbnü'l-Estr, XII, s. 460-461; İbn Vâsıl, IV, s. 190-191.

⁴⁶ İbnü'l-Estr, XII, s. 485; İbn Vâsıl, V, s. 263-264.

⁴⁷ en-Nesevî, Siyret Sultan Celâleddîn Mengü Birtî, yayınlayan Hamdi, Kahire, 1953, s. 310-311.

⁴⁸ en-Nesevî, aynı eser, s. 320-326; İbnü'l-Estr XII, s. 487-488; İbn Vâsıl, IV, s. 294-297.

III. MOĞOL-TÜRKMEN DEVRİ:

Celâleddin Harizimşah'ın faaliyetlerine son veren Moğollar (628 = 1231), Van gölü bölgesine de sık sık akınlarda bulunuyorlardı. 628 (1231) yılında Bidlis'den Ahlat'a gelen Moğollar burada yağmalayacak bir şey bulamamış olacaklar ki, Bargiri'yi ansızın ellerine geçirip orada bulunanların hepsini öldürmüşler, büyük bir şehir olan Erciş'e de aynı şeyi yapmışlardı⁴⁹. Moğol akınları yüzünden vaktiyle bütün hükümdarların göz diktikleri Ahlat şehri ve bölgesine başta oranın eski hükümdarı el-Eşref olmak üzere kimse sahip çıkmak istemiyordu. Nihayet Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubâd muhtemelen 630 (1232-1233) tarihinde vezir Ziyâeddin Kara Arslan ile diğer bazı yüksek devlet adamlarını gönderip terkedilmiş bir şehir halinde bulunan Ahlat'da dirlik ve düzenliği kurdurdu; yani orayı yeniden imar etti. Dağılmış olan halk çağırılıp mülkleri kendilerine verildi ve yardımlar yapıldı. Sübaşılığına yani vâililiğine Sinâneddin Kaymaz getirildi. Ahlat sübaşılığının en az Kösedâğ mağlubiyetine kadar (1243) devam ettiği biliniyor⁵⁰. Bu harpten sonra Moğollar Ahlat, Âmid (Diyarbakır) şehirleri ile yörelerini zapt ettiler⁵¹. Ermeni müverrihlerine göre Moğollar çok geçmeden Ahlat'ı Gürcü kumandanı Prens Avak'ın kızkardeşi Tamtam'a vermişlerdir. Tamtam Eyyübî el-Melikü'l-Eşref'in zevcesi olup Celâleddin Harizimşah'ın eline geçmiş, sonra da Moğollar tutsak almışlar ve Moğolistan'a, Ögedey Kağan'a göndermişlerdi⁵². 644 (1246) yılında korkunç bir yer sarsıntısı olmuş ve bu, güzel Ahlat'ı bir harâbe haline getirmişti⁵³. Kâtib Çelebi'nin bu haberi hangi kaynaktan aldığını şimdilik tesbit etmek mümkün olmadı. Bu korkunç hadiseden sonra da Ahlat'ın Doğu Anadolu şehirleri arasındaki ehemmiyetini sürdürdüğü şüphesizdir. Hülegü Suriye seferine giderken ilk önce Van gölü'nün kuzeyindeki Ala Dağ'a uğramış, burada gördüğü otlaklar pek hoşuna gittiğinden oraya "L.b. nâ Sâgût" adını vermişti. Yoluna devam eden Hülegü dönüşünde de Ahlat'a uğradı⁵⁴. Hülegü'nün oğlu ve halefi Abaka babası gibi, Ala Dağ'ı sevmiş ve hatta orada bazı binalar yaptırmıştı. Fakat Abaka'nın Ala Dağ'a yaylağa çıkmasının

⁴⁹ İbnü'l-Estr, XII, s. 500.

⁵⁰ İbn-i Bibi, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, yayınlayan M. Th. Houtma, Leyden, 1902, s. 176-177, 236; el-Ĥamâvî, 224^{a-b}.

⁵¹ Ebû'l-Fidâ, III, s. 180.

⁵² Ed. Dulaurier, Ermeni müverrihlerine göre Moğollar, Türkçe tercüme, Türkiyat Mecmuası, II, s. 186.

⁵³ Cihânnüma, İstanbul, 1145, s. 413.

⁵⁴ Reşideddin, Câmü't-tevârîh, yayınlayan A. Ali Zâde, Bakü, 1957, s. 68, 70, 71.

Ahlat'ın iktisadi hayatında kayda değer müsbet bir tesir yaptığı bilinmiyor. Buna mukabil şehir 674 (1275-1276) yılında öyle dehşet verici bir yer sarsıntısına daha uğradı ki evler, hanlar, çarşılar yıkılmış ve halkın ezici çokluğu enkaz altında kalarak hayata veda etmişti. Bu felâketten pek az kimse kurtulmuştur⁵⁵. Aynı kaynaklara göre zelzele Erciş'i de harap etmiş ve bazı çöküntüler meydana getirmiştir. Bu zelzele Meyyâfarik'in ve Mardin'de de kuvvetle hissedilmişti. Ebû'l-Ferec depremin Erciş'de daha fazla tahribat yaptığını söylüyor⁵⁶. Hamdullah Müstevfi ise şiddetli zelzelenin Ahlat ve Erciş'de sağlam yapılmış binaların (imârât) çoğunu harab ettiğini bildirir⁵⁷. Birbirinden müstakil ve birbirinden ayrı yerlerde yazılmış üç kaynaktan bu zelzeleden bahs edilmesi, bu âfetin ne kadar felâket verici olduğuna ayrıca bir delil teşkil eder. Buraya kadar kaydedilen hâdiseler, Ahlat'da neden Ahlatşahlar ve hatta Eyyûbiler devirlerine ait mühim hâturaların görülmediğini bize izah edebilir. Mamafih Ahlat'ın yine de ehemmiyetini devam ettirdiği anlaşılıyor. Şehrin bu esnada İnal oğlu Boğatay Aka tarafından idare edilmiş olması muhtemeldir. Bilindiği üzere Ahlat'taki iki türbeden birinde 680 Receb'inde (Ekim-Kasım 1281) ölen Boğatay Aka ile zevcesi Şîrin Hâtun yatmakta, öbüründe de Boğatay Aka'nın daha önce öldürülerek vefat eden (Receb 678 = Kasım Aralık 1279) oğlu Hasan Timur ve aynı yılda (Şevvâl 678 = Şubat 1280) ebediyete göçen eşi Hüseyin Hüsâmeddin Aka'nın kızı Esen Tiğın Hâtun gömülü bulunmaktadır. Gerek Boğatay Aka, gerek oğlu Hasan (Esen) Timur "Emîrül-Kebîr" şeklinde anılıyorlar. Uygur asıllı olmaları kuvvetle muhtemel bulunan Boğatay ailesinin ne gibi bir felâket sonucunda bu âkibete uğradığını pek emin bir şekilde izah etmek, şüphesiz, mümkün değildir. Ancak bazı tahminler ileri sürülebilir. 672 (1273) de ölen Şâdi ile ondan bir yıl sonra vefat eden Mahmud oğlu Hüsâmeddin Hasan Aka'ların şehrin daha eski idarecileri (baskak = daruga) oldukları şüphesizdir. Bu sonuncusu "Hasan Pâdişah" adı verilen türbede yatmaktadır. Şâdi Aka'nın türbesi ise bu asrın başlarında yıkılmış bulunmakta idi. 690 (1281) yılında Geyhatu'nun Ahlat yöresinde ilhanlık tahtına geçirilmesi⁵⁸ oranın şenlikli, yani oldukça mamur bir yer vasfını koruduğunu ifade eder. Nitekim Ahlat'ın daha sonra yani Olcaytu (Ölceytü) devrinde bir eyâlet merkezi olduğu görülüyor; Olcaytu'nun oğlu Ebû Saîd tahta geçirildikten sonra

⁵⁵ İbn Şeddâd, Beybars târihi, Türkçe tercüme Ş. Yaltkaya, TTK, İstanbul, 1941, s. 66; ondan naklen Yünîni, Zeyl Mir'âti'z-zamân, Haydarâbâd, 1960, III, s. 123.

⁵⁶ Tarih, Türkçe tercüme O.R. Doğrul, TTK, Ankara, 1950, s. 295.

⁵⁷ Târih-i güzîde, yayımlayan A. Nevâi, Tahran, 1339, ş., s. 392.

⁵⁸ Reşideddin, aynı eser, s.

Ircin Noyan Diyârbekir, Sutay Noyan da Ahlat vâliklerine getirilmişlerdi⁵⁹. Esasen kitâbeli mezâr taşları Ahlat'ın bilhassa Olcaytu ve Ebû Saîd Bahadır Han devirlerinde daha mâmur, nüfusu az olmayan, bir şehir olduğu fikrini veriyor⁶⁰. Ahlat da, Moğol devrinde basılan paralar da daha ziyade bu hanlara aittir. Hamdullah-ı Müstevfi, merkezi Ahlat olan eyâletin eski zamandaki gelirinin Ebû Said Bahadır Han devrinin (1316-1335) râyici ile iki yüz tümene yakın olduğu, anılan devirde ise bu gelirin ancak otuz dokuz tümene ulaştığını bildirir ve şehrin havasının mutedil, bahçelerinin çok, meyvesinin bol, güzel, dayanıklı olduğunu ve elli bir bin beş yüz dinar vergi tahsil edildiğini yazar⁶². İlhanlı veziri ve müverrihi Reşideddin'in (ölümü: 1318) Ahlat'da elma bahçeleri olduğunu biliyoruz⁶³. Ahlat, geçirdiği yeni birçok felâketlere rağmen elması şöhretini asırlar boyunca muhafaza etmiştir.

İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han'ın ölümünden (736 = 1335) sonra Moğollar arasında başlayan şiddetli dahilî mücadelelerden Ahlat bölgesi de geniş ölçüde zarar gördü. Moğollar'ın Anadolu'daki umûmi vâlisi Celâyir Şeyh Hasan, Hülegü soyundan Muhammed'i han ilân edip, iktidarı ele geçirmiş olan Uyrat Ali Pâdişâh'ı Ala Dağ civarındaki Kara Dere'de yendi (736 = 1336). Şeyh Hasan Muhammed'i tahta geçirdi ve kendisi de iktidarı eline aldı. Müttefiki Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tuğay da Diyârbekir ve Ahlat bölgelerine hâkim oldu. Ahlat'da Muhammed Han adına 738 (1337-1338) de para basılması⁶⁴, bu husus ile ilgilidir. Fakat aynı yılda ortaya çıkan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, iktidarı Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın elinden almak başarısını gösterdi; hatta hasmını Bağdad'a kapamaya mecbur etti. En son olarak Hülegü soyundan, Süleyman'ı hanlık makamına geçirdi. Küçük Şeyh Hasan, Hacı Tuğay'ı itaat ettirmek veya saf dışı bırakmak için Sutaylılar'ın yurdu olan Ahlat'ın kuzeyindeki Bulanık ve Muş yörelerinde görülmemiş yağma ve tahriblerde bulundu (741-742 = 1340-1342). 741 (1340-1341) yılında Ahlat'da Süleyman Han'ın

⁵⁹ Hâfiz-i Ebrû, Zeyl-i Câmî'üt-tevârih-i Reşîdî, yayınlayan H. Beyânî, Tahran, 1317 ş., s. 73.

⁶⁰ A. Şerif, Ahlat kitâbeleri, İstanbul, 1932, s. 82-87; B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, Ankara, 1972, s. 181-217.

⁶¹ M. Mübârek, Meskûkât-i kadime-i İslâmiyye katalogu, İstanbul, 1318, III, s. 76, 110, 111, 112, 122.

⁶² Nüzhetü'l-kulûb, yayınlayan G. Le Strange, GMS, Leyden, 1915, s. 100, yayınlayan M. Debîr Siyakî, Tahran, 1336, s. 117.

⁶³ Mukâtebât-i Reşîdî, yayınlayan M. Şeffîc, Lahor, 1364, s. 199.

⁶⁴ M. Mübârek, aynı eser, s. 155.

adına para kesilmiş olması⁶⁵ şehrin bu tarihte yapılan sefer ile Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hâkimiyetine geçtiğini gösterir. 743 (1342-1343) yılında da Ahlat'ın Kara Hasan tarafından yağmalanması⁶⁶ şehrin Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın elinde bulunmasından ileri gelmiştir. Çünkü Kara Hasan Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın en yakın emirlerinden biri idi⁶⁷. 744 yılında (Muharrem = Haziran 1343) Hacı Tuğay ile onun korkunç düşmanı Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın (Receb 744 = Aralık 1343) öldürülmeleri Doğu Anadolu'da esasen çok bozulmuş olan dirlik ve düzenliği büsbütün ortadan kaldırdı. Mahallî reisler bu durumdan faydalanıp birçok yerleri ellerine geçirdiler. Ahlat'ın 750 de (1350) Bidlis hâkimi Ziyâeddin'in kardeşi Bahâeddin'in elinde olması⁶⁸, bu husus ile ilgilidir. Ahlat'da Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait tarihi okunamayan bir mezar kitâbesi keşfedilmiştir⁶⁹. Ancak Ahlat'ın 761 (1360) yılında Moğol beylerinden Hızır Şah'ın idaresinde olduğu haber veriliyor. Bu tarihte Hızır Şah, götürüldüğü Kıpçak ülkesinden kaçarak kendisine sığınan Çobanlı Melik Eşref'in oğlu Timur Taş'ı Celâyir Şeyh Üveys'e teslim ettiği için ondan "koç" lakabını almıştı⁷⁰. Yine bu devrin emirlerinden Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın amcasının oğlu Hüseyin'e Koç Hüseyin, daha sonraları Ak Koyunlu Uzun Hasan Bey'in akrabasından Bayındur (Bayındır) Beg'e de Koç Bayındur Beg denildiğini görüyoruz. Bu misaller "koç" kelimesinin bir kahramanlık ünvanı veya lakabı olduğunu gösteriyor. Bu ünvan veya lakabı taşıyanların da mezar taşlarının koç şeklinde yapılması pek tabiidir. Az yukarıda Hızır Şah'a "koç" ünvan veya lakabını veren Celâyir hükümdarı Üveys'in mezar taşı da arslan şeklinde idi⁷¹. Demek ki, esasen eskiden beri bir kahramanlık sembolü olan arslan da en büyük emirler ve hükümdarlar için mezar taşı olarak kullanılmıştır. Buna göre şimdi Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve İran'ın diğer yerlerinde görülen koç ve arslan şeklindeki mezar taşlarının Moğol devrinde ve XIV. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Hızır Şah'ın 786 (Muharrem = Mart 1384) yılında Âdilcevaz'da vefat ettiğini gösteren bir kitâbe zamanımıza

⁶⁵ M. Mübârek, s: 173.

⁶⁶ Colophons of Armenians manuscripts, 1301-1480, Cambridge, Massachusetts, 1969, s. 84.

⁶⁷ Ebü Bekr el-Kuţbî, Târîh-i Şeyh Üveys, yayınlayan J. B. Van Loon, Lahey, 1954, s. 162-163.

⁶⁸ F. Sümer, Kara Koyunlular, TTK, Ankara, 1967, s. 39.

⁶⁹ B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, s. 239.

⁷⁰ Hâfız-i Ebrû, aynı eser, s. 191.

⁷¹ A. Kareng, Âsâr-i bâstân-i Âzerbaycan, Tebriz, 1351.

kadar gelmiştir ⁷². Bu kitâbe Hızır Şah'ın Ahlat'ı sonra Bidlis hâkimlerine kaptırıp Âdilcevaz'a çekildiğini ve oranın hâkimi iken öldüğünü akla getiriyor. Yukarıda Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait kitâbe de bunu teyid edebilir. Ancak, bu hususta, şüphesiz, kesin bir şey söylenemez.

Bidlis hakimi ve akrabaları olan Muş ve Ahlat hâkimleri Erciş'i ellerinde tutan Kara Koyunlular'ın aksine, Timur'a baş eğmeyi siyâsetlerine daha uygun bulmuşlardı. Filhakika Timur 789 (1389) yılında Kara Koyunlular üzerine ılgar birlikleri gönderdiği gibi kendisi de Muş ovasındaki oymakları talan ettikten sonra Ahlat ve Âdilcevâz'ı geçerek Ala Dağ'a gitmişti ⁷³. Timur'un bu esnada katına gelen ve kendisine sadakatle bağlanmış olan Âdilcevaz hakimi Hâkân'a Ahlat şehri ve yöresinin idaresine verdiğini (suyurgâl fermûde) biliyoruz ⁷⁴. Fakat Âdilcevâz hakimi Hâkân'ın hüviyeti hakkında şimdilik hiçbir bilgiye sahip değiliz. Timur'un oğlu Şahrüh Mirza 1421 yılında Kara Koyunlular'ı takib ederken Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat şehirlerinden geçmişti; Âdilcevaz'ın zapt edilmesine gönderdiği emirlerinden Ginâşîr'in şehri aldıktan sonra buranın kumandanları Kuddüs ile Zâhid'i hükümdarın katına getirdiği gibi, Ahlat'ı idare eden Emîr Muhammed de Şahrüh'un huzuruna geldi ⁷⁵. Bu Emîr Muhammed'in Bidlis hâkimleri hânedanına mensup bulunduğu veya şehri Bidlis hâkimi Şemseddin adına idare eden bir emîr olduğu şüphesizdir. Âdilcevaz ise, Erciş gibi doğrudan doğruya Kara Koyunlular'ın idaresi altında idi. Böylece Kara Yusuf Beg'in 820 (1417) tarihinde bir "hükümnâme" sinde de belirtildiği üzere ⁷⁶ Bidlis hâkimleri hânedanın Bidlis'den başka Ahlat, Muş ve hatta Hınûs (Hınıs) şehirlerini idareleri altında bulundurdukları da anlaşılabilir oluyor. Şahrüh'un Ahlat yöresine yakın bir yerdeki Meriktü (?) konağında iken Bidlis hâkimi Şemseddin, Muş kalesini Çağataylar'a teslim eden oranın sahibi Emîr Abdurrahman, Hâkkârî-Van hâkimi İzzeddin Şîr'in oğlu Melik Muhammed huzuruna geldiler. Çağatay hükümdarı hil'atler giydirerek bu emirleri ülkelerine gönderdi ⁷⁷. Bu emirlerin metbuları Kara Koyunlular'ın kudretlerinin kırılmasını istedikleri görülüyor. Bu tahakkuk ettiği takdirde daha geniş toprakları daha rahat bir şekilde idare edeceklerdi. Ak Koyunlu tehlikesi de Şahrüh'a sadakatle bağlı

⁷² A. Şerif, aynı eser, s. 65.

⁷³ F. Sümer, aynı eser, s. 519.

⁷⁴ Ali-i Yezdi, Zafernâme, yayınlayan M. Abbâst, Tahran, 1336, I, s. 488.

⁷⁵ Abdürrezzâk-i Semerkandî, Matla-i sa'deyn, yayınlayan M. Şefîc, Lahor, 1360, I, s. 1360.

⁷⁶ Şeref Han, Şerefnâme, Kahire, 1930, s. 493.

⁷⁷ Abdürrezzâk-i Semerkandî, s. 449-450.

kalınarak önlenebilirdi. Şahruh, bilhassa Kara Yülük Osman Bey'in telkinleri ile Kara Yusuf Bey'in oğullarına karşı muharebeye karar verdi ve onları, bilindiği üzere, Eleşgird ovasında yendi. (824 = 1421). Fakat bu mağlubiyete rağmen Kara Koyunlular'ın kuvveti kırılmamıştı. Kara Koyunlu İskender Mirza, Şahruh ülkesine döndükten sonra, Bidlis, Ahlat ve diğer bazı yerlerin hâkimi Emir Şemseddin ile Hakkari-Van hâkimi İzzeddin Şir'in oğlu Melik Muhammed'i yakalattı (1422). Bunun sebebi onların Kara Koyunlu tâbiyetini atıp Şahruh'a itaat etmeleri ve onu metbu tanımaları idi. Bidlis hâkimi Şemseddin'in aynı zamanda İskender'in eniştesi olduğu biliniyor. Kara Koyunlu hükümdarı Ahlat hisarının teslim edilmemesi üzerine Şemseddin'i şehrin önünde öldürttü (1423). Fakat buna rağmen hisar ele geçirilemedi. Talihsiz şehir ise bu esnada yanmış, Ahlat yöresindeki Aguvan kalesi ise açılmıştı⁷⁸. Bidlis de üç yıl kuşatıldığı halde fetholunamadı. Buna karşılık Kara Koyunlu İskender Bey 1425 yılında Van, Vestan ile diğer bazı kaleleri zapt etmeye muvaffak oldu⁷⁹. Bu yazılanlardan anlaşılacağı üzere, Kara Koyunlular'ın Van'a sahip olmaları yani orayı doğrudan doğruya idare etmeye başlamaları ancak bu tarihten (1425) itibaren bahis mevzuu edilebilir. Ahlat'a gelince, bu şehir hiç bir zaman doğrudan doğruya onların yani Kara Koyunlular'ın elinde olmamıştır. Böylece Kara Koyunlular'ın Ahlat'a hâkim oldukları şeklindeki ifadelerin⁸⁰ ve onlara dayanılarak ortaya atılan görüşlerin bir değeri kalmamış bulunuyor.

1441 yılında Ahlat'ın yakınındaki Nemrud yanardağı yeniden faaliyete geçmiş, eriyen buzların altında meydana gelen yarıklardan dumanlar, alevler çıkmış, şiddetli gürültülerden sonra iri taşların havaya yükseldikleri görülmüş ve halk: "şehir yıkılacak" diye derin bir korkuya kapılmıştı⁸¹. Kara Koyunlu Cihan Şah Mirza'nın 1451 yılında Ahlat ve Bidlis bölgelerinde yağma ve tahribler yaptırdığı ve halktan birçok kimseleri tutsaklığa sürüklediği bildiriliyor⁸². Aynı hükümdarın 1457 yılında Bidlis, Muş ve Ahlat'a hücum edip buraları aldığı, yağmalarda bulunduğu ve bin beş yüz kadın, çocuk ve diğer kimselerin tutsak edildikten sonra satıldığı

⁷⁸ H.D. Andreasyan, XIV. ve XV. yüzyıl Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar, Tarih Enstitüsü Dergisi, 1973, 3, s. 8.

⁷⁹ Colophons of Armenians manuscripts, s. 156, 166, 174; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 108; F. Sümer, Kara Koyunlular, s. 125-127.

⁸⁰ Mesela Kara Yusuf Beg'in türbe ve zâviyesinin Ahlat'da bulunduğu gibi, (O. Turan, Doğu Anadolu, Türk devletleri, s. 123).

⁸¹ Türk tarihine aid ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 117.

⁸² Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 195.

yazıldığı gibi⁸³, 1462 de de dört kumandanın idaresinde on iki bin kişilik bir kuvvet gönderip Ahlat'ı muhasara altına aldırıldığı da haber verilmektedir. Bunun Bidlis hâkiminin Kara Koyunlu hükümdarını kızdırmış olduğundan ileri geldiği söyleniyor. Cihanşah'ın kumandanları Ahlat'a gelip yağma ve tahriplerde bulunduktan ve çok ganimet topladıktan sonra hisarın fethine girişmişlerdir. Durumun ciddiyetini anlayan Ermeni Patriki Zakarya Cihanşah Mirza ile Hatunu (Can Begüm) vergi karşılığında muhasarayı kaldırmaya ikna etmişti⁸⁴. Şâyet bu hadise, Bidlis hâkimlerinin Kara Koyunlular ile Ak Koyunlular arasındaki mücadelede tarafsız kalmak siyâseti ile ilgili ise bu siyaset onlar ve diğer birçok emirler için hiç de faydalı olmayan neticeler vermiştir. Gerçekten Cihanşah Mirza'nın yerini alan Ak Koyunlu Uzun Hasan Beg 873 (1468-1469) yılında Biçen oğlu Süleyman Beg kumandasında mühim bir kuvveti Bidlis'e sevk ettiği gibi, diğer bir kuvveti de başka beylerin idaresinde Ahlat üzerine göndermişti. Bidlis hâkimi İbrahim Beg'in, annesini yollaması üzerine barış yapıldı⁸⁵. Fakat üç dört yıl sonra (1472'de) hânedandan Bayındur Beg (b. Rüstem b. Murad b. Kara Yülük) altı ay kuşatmadan sonra Ahlat'ı ve Ahlat yöresindeki Bilecan (Blicayn)'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Kaynağa göre Koç Bayındur Beg Ahlat kalesini yıktıktan sonra, kalenin muhafızlarını alarak Cezîre ve Bohtan suyu yöresini de fethetmiştir⁸⁶. Bayındur (Bayındır) Beg'in Ahlat'da mescit yaptırması ve türbesinin orada bulunmasının sebebi budur. Büyük bir kumandan olan Bayındur Beg'in ölümünden (Ramazan 866 = 1481) sonra Ahlat, oğlu Muhammed Beg tarafından idare edilmişti Muhammed Beg de 894 (1488)'de ölmüştür. Bu esnada (1472-1473) Bidlis, Muş ve diğer bir çok yerler de, Ahlat gibi, doğrudan doğruya Ak Koyunlular'ın idaresi altına girmişti⁸⁷.

IV. OSMANLI DEVRİ:

Ahlat ve Van gölü bölgesi Ak Koyunlular'dan sonra Safevîler'in eline geçti. Fakat bu hususta hemen hiç bilgi yoktur. Bu şehirler, yani Ahlat Âdilcevaz ve Erciş İrakeyn seferi neticesinde (940-942 = 1533-1535) Osmanlı idaresine sokuldu. Kanunî bu seferden dönerken Erciş ve

⁸³ Colophons, s. 257-258; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 128.

⁸⁴ Colophons, s. 272-273.

⁸⁵ Ebû Bekr-i Tihârî, Kitab-i Diyârbekriyye, yayınlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1964, s. 443-444.

⁸⁶ Colophons, s. 305, 306; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 93, 148.

⁸⁷ Aynı eserler, s. 305-307; s. 93; Şeref Han, s. 504-508.

Âdilcevaз'dan sonra Ahlat'a uğramış ve oradan Diyarbekir'e gitmişti⁸⁸. Fakat Safeviler fethi edilmiş olan Van'ı ve Erciş'i geri aldılar. Şah Tahmasb bu şehirlerin idaresini Ustacalu'dan Sofu oğlu Ahmed Sultan'a verdi⁸⁹. Vekayinâmelere göre 942 (1535-1536) den 955 (1548-1549) yılına kadar kayda değer mühim bir hâdise olmadı. Zikredilen yılda Kanunî, Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın İstanbul'a gelerek yardım istemesi üzerine büyük bir ümid ile muazzam bir ordunun başında İran seferine çıktı. Fakat sadece Van kalesi alınabildi. Bu fetih Şah Tahmasb'ı ağlatmakla beraber Doğu Anadolu'nun onun tarafından görülmemiş bir şekilde tahrib edilmesine sebep oldu. Bu arada Tahmasb Afşar Şah Kulu Sultan'ı Ahlat yöresindeki oymakların üzerine gönderdiği gibi kendisi de Hınıs taraflarını yakıp yıktı⁹⁰. Ertesi yıl (956 = 1549) iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Şah Tahmasb kendisinin açıkça ifade ettiği üzere, Osmanlı ordusunun İran'a girmesini önlemek veya onu pek müşkül durumda bırakmak için, Doğu Anadolu'yu tahrib etmeye karar vermiş ve 959 (1552) yılında bu kararını tatbik etmeye girişmişti. Dört kola ayırdığı ordusunun en kalabalık kısmını Van gölü bölgesine gönderdi. Bu kola bağlı emirlerden eski Bidlis hâkiminin oğlu Şemseddin Han Ahlat'a gelip yüze yakın Osmanlı askerini öldürdükten, otuz bine yakın koyun, on bin sığır ve manda, üç bin at ele geçirdikten rastgeldiği her yeri yakıp yıktuktan sonra geriye dönmüştü⁹¹. Fakat iş bununla bitmemiş az sonra bizzat Şah Tahmasb Ahlat önünde görünmüştü. Müverrih Rumlu Hasan Beg, Ahlat kalesinin çok yüksek ve pek metin olduğunu söylüyor⁹². Bununla beraber Safeviler kaleyi kısa bir zaman içinde yerle bir ettiler; yani tamamiyle yıktılar⁹³. Osmanlılar'ın bir kaç yıl sonra Ahlat için göl kıyısında yeni bir hisar inşa etmelerinin ve yeni Ahlat'ın da orada meydana gelmesinin sebebi yapılan bu korkunç tahribattan ileri gelmişti. Safeviler yağma ve tahrib akınları esnasında Erciş ve Bargiri kalelerini de (960 = 1553) yıkmışlar ve Osmanlılar'ın elinde sadece Van ve Âdilcevaз kaleleri kalmıştı⁹⁴. Doğu

⁸⁸ Feridün Beg, Münşeâtü's-selâtin, İstanbul, 1274, I, s. 596-597; T. Gökbilgin, Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütühâtı, Belleten, 83, s. 468; Lutfi Paşa, Tevârih-i âl-i Osmân, yayınlayan Âli, İstanbul, 1341, s. 354, 355; Peçevî, Tarih, İstanbul, 1283, I, s. 176.

⁸⁹ Hasan Beg-i Rumlu, Ahsenü't-tevârih, yayınlayan C. N. Seddon, Baroda, 1931, s. 258-260.

⁹⁰ Hasan Beg-i Rumlu, s. 330.

⁹¹ Hasan Beg-i Rumlu, s. 358.

⁹² S. 359.

⁹³ S. 359-360.

⁹⁴ Aynı eser, s. 367-371.

Anadolu'nun harab bir bölge haline gelmesinin en mühim sebeplerinden biri de Tahmasb'ın Erzincan ve Muş'u da içine alan bu tahrip hareketleridir. Bu tahribat esnasında pek çok içtimâi eser de yok olup gitmiş veya geniş ölçüde hasara uğramıştı. 962 (1555) yılında imzalanan Amasya andlaşması ile kırk bir yıl devam eden harb haline son verildi. Ancak esasen Moğol devrinden sonra, muhtelif sebeplerden dolayı ehemmiyetini kaybetmeye başlamış olan Ahlat, Safevî ve Osmanlı devirlerinde Van gölü çevresinin en sönük şehirlerinden biri durumuna düşmüştü. Öyle ki Van şehri bir eyâlet merkezi haline yükselmişken Ahlat da Âdilcevaz sancağının bir kazası olmuştu. Nitekim Amasya andlaşmasından bir yıl sonra (Rebiyülevvel 963 = Ocak 1556) yapılan tahrir, Ahlat'ın acıklı durumunu açıkça gösteriyor. Bu tahrire göre Ahlat'ın vergi nüfusu yüzyirmi sekiz kişidir. Kasabadaki Hıristiyan nüfusunun sayısının da fazla olmadığı görülüyor. Defterde verilen bütün rakamlara göre Ahlat'da 1556 yılında aşağı yukarı bin altıyüz kişinin yaşadığı tahmin edilebilir. Bu nüfusa askerler, diğer vazifeliler ve din adamlarının sayısı dahil değildir. Şehirdeki Müslüman nüfus arasında Budak, Şah, Verdi, Turmuş (Durmuş), Ayna Beg, Kaya, Allah Kulu, Hüdâvirdi, Şah Kulu gibi adların görülmesi Müslüman halkın Türk asıllı olduğunu ve Türkçe konuştuğunu ortaya koyar. Şehrin bir biri arkasından geçirdiği elim felâketler yüzünden Ahlat'da câmi, medrese ile ilgili hiç bir vakıf yoktur. Zikredilen tarihte mevcut vakıfların hepsi zâviyelere aittir. Bunların çoğunun da yeni tesis edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu zâviyelerin başlıcaları şunlardır: Bayındır, Şeyh Necmeddîn, Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Yoldaş, Şehidler, Şeyh Muhammed, Şeyh İbrahim, Şeyh Abdurrahman, Şeyh 'Ammâr-ı Ahlâtî, Baba Merdân, Hacı Hüseyin, Karkalar (?). Zâviyelerden bazıları Ahlat'ın dolaylarında bulunuyor. Buğday ve arpa Ahlat ve yöresinde yetiştirilen başlıca mahsüllerdir. Bahçelerden de meyve elde ediliyor⁹⁵.

XVIII. yüzyılda yaşamış Türk âlimi Kâtib Çelebi Ahlat hakkında bize güzel bilgiler veriyor. Kâtib Çelebi, Yâkut'un aksine Hamdullah Müstevfi gibi, Ahlat'ın havasının mutedil olduğunu söylüyor ve: "havası gayet lâtifdir" diyor. Ahlat'ın bağlı-bahçeli bir şehir olduğunu, elma ve kayısının meşhur idüğünü, bir Ahlat elmasının yüz dirhem geldiğini kaydeden Kâtib Çelebi bu elmanın Âzerbaycan'da, Şirvan'da arandığını da yazıyor⁹⁶. İlhanlılar devri vezîr ve müverrihlerinden Reşîdeddîn'in Ahlat'da elma

⁹⁵ Âdilcevaz sancağı tahrir defteri, Başbakanlık Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 297, s. 24-27.

⁹⁶ Cihân nümâ, İstanbul, 1145, s. 413-414.

bahçeleri olduğundan yukarıda söz edilmişti. Kâtib Çelebi ayrıca bu şehre mensup bir çok ülemadan da söz ediyor⁹⁷ O, Van gölüne, el-İstahrî ve diğer bazı eski coğrafyacılara gibi, "Buhayra-i Erciş" adını vererek yılda bir gün çıkan "tirrih" adlı "latif" ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini de haber veriyor⁹⁸.

1065 (1655) yılında Ahlat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, eserinde bu şehre geniş bir yer ayırmıştır. Seyyahımız gördüğü eserler ile yıkıntı ve kalıntılardan Ahlat'ın parlak mâzisini iyice anlamış görünüyor. Fakat bir çok yerlerde yaptığının aksine, onları bize yakından tanıtmıyor⁹⁹. Bu sebeple yazdıklarından konumuz ile ilgili olarak faydalı neticeler elde etmek mümkün olmuyor. Buna karşılık Van gölü'ndeki balıklara dâir verdiği bilgiler daha faydalıdır. Seyyahımız yılda bir gün Van gölü'ndeki balıkların bollaşıp tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bend-i Mâhi deresinden yukarı çıkıp Bend-i Mâhi Ziyâretgâhı denilen yerde toplandığını Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını, tüccarın da bu balıkları İran'a götürdüklerini yazar ve balığın satışından elde edilen meblağ ile "Van kulu" yani Van'daki vazifeli asker ile göl çevresindeki diğer kalelerde bulunan "hisar erleri" nin ulûfelerinin yani maaşlarının karşılandığını bildirir¹⁰⁰. XVII. yüzyılın başlarında çıkan büyük karışıklıkların ve bir kaç yıl süren öldürücü kıtlığın Murad vâdisinde olduğu gibi Van gölü çevresinde de zararlı neticeler verdiği şüphesizdir. XVIII. yüzyılda ise Ahlat'ın Anadolu'nun pek çok yerlerinde olduğu gibi âyan denilen ağalar tarafından idare edildiği anlaşılıyor.

Ahlat, Tanzimattan sonra yapılan teşkilatda Van eyâletinin Van sancağına bağlı kazalarından birini teşkil ediyordu.¹⁰¹ II. Abdülhamîd devrinde ise Ahlat, Bidlis vilayetine bağlanmıştır. 1310 (1892-1893) yılına ait Bitlis salnâmesine göre¹⁰² Ahlat, zikredilen yılda yedi mahalleden müteşekkil olup, şehrin ikisi hisar içinde bulunan yedi câmiî de vardı.

Bugün Ahlat yine bağlık bahçelik, birçok irfan müesseselerine ve medenî tesislere sahip, şirin, güzel bir kasaba haline gelmiştir. 1985 sayımına göre kasabanın nüfusu 11138'dir.

⁹⁷ Gösterilen yer.

⁹⁸ s. 413.

⁹⁹ Seyahatnâme, İstanbul, 1314, IV, s. 134-142.

¹⁰⁰ s. 131-132.

¹⁰¹ Salnâme, yıl 1272 (1855), s. 98.

¹⁰² S. 182-185.

V. ÂBİDELERİ:

Zamanımızda Ahlat'da tarihî ve mimarî değeri olan altı kümbet veya türbe, üç mescid ve bir kale bulunmaktadır. Bunlardan başka bilhassa sanat değeri yüksek pek çok mezar taşları da vardır. Bu mezar taşlarından yüz onsekiz adedi tetkik edilmiştir¹⁰³. Yaptığımız tasnife göre kitâbeleri olan ve tarihleri okunabilen mezar taşlarından dördü Ahlatşahlar (553-583 = 1158-1188), sekizi Eyyübiler (607-623 = 1210-1226), elli dördü Moğollar (647-743 = 1249-1343), dördü Bidlis hâkimleri olan Rûzegiler (780-823 = 1378-1420), yine dördü Safevîler devrine aittir. Anlaşılacağı üzere zikredilen mezar taşlarının ezici çokluğu Moğol devrinde ölenler ile ilgilidir. Kümbetlere gelince, bunların da pek çoğunun Moğol devrine ve bizzat şehri idare eden Moğol büyüklerine ait olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Gerçekten Boğatay Aka ve oğlu Hasan Timur kümbetlerinin (İki Türbe), kitâbeleri ile, hüviyetleri bilinmektedir. Kümbetlerin en güzellerinden biri olan (Usta Şâkird = Üstâd Şâgird) yahut diğer adıyla Ulu Kümbet'in yanında evvelce bir kümbet daha olup bu kümbet XIX. yüzyılın son aylarında yıkılmıştı. Bu kümbetin Şâdi Aka b. Soğur b. Hakan'a ait olduğu ve 1273 tarihini taşıdığı bir hoca vasıtası ile İngiliz seyyahı Lynch tarafından tesbit edilmişti¹⁰⁴. Fakat bu kitâbeyi gören rahmetli A. Şerif kitâbenin tarihi ile ilgili satırdaki yüzler hanesini seb'âmîe (yediyüz = 1300) okumuş kitâbe sahibini de Emîr Şâdi Sargur Aka ibn Çâgân şeklinde izah etmiştir¹⁰⁵. İl Hanlılar tarihinde biri Buku oğlu (1291 de sağ), diğeri Sulduz Sodun Noyan oğlu So'unçak (Soğunçak) Noyan'ın oğlu (1295 de sağ) olmak üzere üç Şâdi adlı emîr var ise de¹⁰⁶ bu ikisinin Ahlat'da baskaklık yapmış olmaları pek şüphelidir. Şâdi Ahtaçı'ya gelince, onun hayatına 1283 de Errân'da son verilmişti (gösterilen yer). Esasen bu iş yani şehirlerde oturarak oraları idare etmek vazifesi Uygurlar, Müslüman Türkler ve İranlılar'a veriliyordu. Usta Şâgird yahut Ulu Kümbet'in mimarî uslûbu tamamen Şâdi Aka'ninki gibi olduğundan onun da Şâdi Aka'ninkine yakın bir tarihte yaptırıldığı kabul edilmiştir¹⁰⁷. Biz burada şu hususu hatırlatmak istiyoruz ki, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan (ölümü: 744 = 1343) 740 (1340) yılında hanlık mevkiine çıkardığı Süleyman'ın zamanında Tebriz'de bir mescid yaptırmış (742 = 1341-1342) ve bu mescid de "Üstâd

¹⁰³ B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, s. 111-260.

¹⁰⁴ Armenia, London, 1901, II, s. 290.

¹⁰⁵ Ahlat kitâbeleri,

¹⁰⁶ Reşideddîn, Câmîüt-tevârîh, Bakü, dizin.

¹⁰⁷ A. Gabriel, Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris, 1940, I, s. 244.

Şâgird" adıyla anılmıştı¹⁰⁸. Ahlat'ın da Küçük Şeyh Hasan'ın idaresinde olduğu görülmüştü. Bu sebeble heriki eserin aynı elden çıkmış olduğunu düşünmek yerindedir. Hasan Pâdişâh türbesi denilen türbenin de Mahmud oğlu "Melikü'l-ümerâ Hasan Aka" adlı bir Moğol baskakına ait olduğu görülüyor¹⁰⁹ ve türbeye neden böyle denildiği de anlaşılıyor. İki Türbe'de yatan Hasan Timür'ün zevcesi Esen Tigin'in babası da "Emîrû'l-Kebîr Hüsâmeddîn Hüseyin Aka" şeklinde anılıyor¹¹⁰. Bu hususta şüphesiz bir hatırlatmadan daha fazla bir şey söylenemez. Ancak A. Gabriel yaptığı soy kütüğünde Esen Tigin Hatun'u Mahmûd'un torunu şeklinde göstermiştir. Şimdi artık mevcut olmayan Erzen Hatun künbetinin kitâbesindeki tarih, A. Şerif'in okuduğuna göre¹¹¹ 707'dir. A. Gabriel kitâbeyi neşretmemekle beraber, kitâbedeki tarihin 799 (1396-97) olduğunu söylüyor¹¹². Aynı türbedeki ikinci kitâbe de bu meselede bize yardımcı olmuyor. Ak Koyunlu hânedanından Bayındır (Bayundur) Beg'in türbesi Ahlat'ın en güzel âbidelerinden biridir¹¹³. Ancak Bayındır Beg her iki müellifin de ifade ettikleri gibi Uzun Hasan Beyin torunu Rüstem Beg'in oğlu değildir. Bayındır Bey (ismi, burada türbe dolayısı ile bugünkü söyleniş şekli ile kullandım) Kara Yülük Osman Beg'in oğullarından ve Uzun Hasan Beg'in amcalarından Murad Beg oğlu Rüstem'in oğludur. Bayındır Bey Sultan Yakub Bey'e isyan ettiği için 886 (1481) de büyük emirlerden Musullu Sûfi Halil Bey tarafından öldürülmüştür¹¹⁴. Bayındır Beg 1480 yılında Memlûk kumandanı Yaş Bek'e karşı Urfa dolaylarında kazanılan zafer de büyük bir payı olan muktedir bir kumandan idi. Bu Memlûk başkumandanı Yaş Bek ise çok yanlış olarak Tebriz'e giden bir seyyahın adı sanılmıştır¹¹⁵. Osmanlı devrinde meydana getirilen eserlerin başında Kanunî devrinde göl kıyısında inşa edilmiş olan hisar gelir. Şah Tahmasb'ın asıl Ahlat kalesini yerle bir ettiği için bu hisarın yapıldığı yukarıda kayd edilmişti. II. Selim devrinde de (976 = 1568) hisarın bir dış kale ile çevrildiği görülür. Hisarın yanında İskender Paşa câmii olup bu câmi 972 (1564), minaresi de 978 (1570) tarihini taşıyor. Bu câmiin yanında bir de hamam inşa edilmişti. Kadı câmii

¹⁰⁸ Hâfız Hüseyin-i Kerbelâi Tebrizî, Ravzâtü'l-cinân, yayınlayan Cafer Sultan el-Korraî, Tahran, 1965, s. 339, 567.

¹⁰⁹ A. Şerif, s. 67-68; A. Gabriel, s-248, 246.

¹¹⁰ A. Gabriel, s. 347, nr. 134.

¹¹¹ s. 91.

¹¹² s. 249.

¹¹³ A. Şerif, s. 77-78; A. Gabriel, s. 245-246, 248-350.

¹¹⁴ Gaffârî, Cihân ârâ, Tahran, 1343, s. 284.

¹¹⁵ O. Turan, aynı eser, s. 122, 127, 211, 217.

de dış kale kısmında bulunmakta ve 992 (1584) tarihini taşımaktadır ¹¹⁶. Osmanlı devrinde yapılan bu inşaat da yıkılmış olan eski kalenin taşları ile bazı pek harab veya yıkık künbet ve mezar taşları kullanılmıştır; şehrin en parlak devri olan Ahlatşahlar zamanına ait içtimâî bir eserin bize ulaşmamasının sebepleri yukarıda sayılmıştı. Bu gibi eserler ile ilgili bir kitâbenin de gelmemesine hayret etmemelidir. Bu bakımdan Ahlat, İran şehirlerinden bir çoğu ile aynı kaderi paylaşmıştır.

II. BÖLÜM

AHLATŞAHLAR

Bu hânedânın ilki ve asıl Ahlatşahlar hânedânının kurucusu Sökmen el-*Ḳuṭbî*'dir. Kaşgarlı sökmén'in yiğitlere ve bahadırlara verilen bir ünvan olduğunu söylüyor ve bu ünvanı sök- (sökme, yarmak, yırtmak) fiili ile ilgili buluyor ¹¹⁷. Buna göre sökmén, sök-fiilinden -men eki ile yapılmış bir isim gibi görünüyor. Bu ismin Karahanlılar'da şahıs olarak kullanıldığını bildiğimiz gibi, Artuk Beg'in oğullarından biri de aynı adı taşıyordu. Bu ad, Arapça bazı kaynaklarda sokmân şeklinde görülüyor ki bu, sökmén'in Arab teleffuzunda aldığı şekil olmalıdır.

Sökmen, Âzerbeycan meliki (kiral), Selçuklu hânedânından Çağrı Beg oğlu Yağūtî oğlu *Ḳuṭbeddîn İsmail İl Arslan*'ın Türk asıllı memlûk emirlerinden biri idi. Sökmen'in "el-*Ḳuṭbî*" lakabını taşıması buradan geliyor. Sökmen, *Kutbeddîn İsmail İl Arslan*'ın, saltanat mücâdelelerine karışarak 488 (1095) de hayatını kaybetmesi üzerine, oğlu *Mevdûd*'a bağlanmıştır. Fakat *Mevdûd* da 496 (1102) yılında beklenmedik bir zamanda öldü. Onun ölümü ile de Âzerbeycan meliklerinin soyu kesildi. Bunun üzerine Sökmen el-*Kutbî*, *Kızıl Arslan*, Yağı Sıyan oğlu Muhammed gibi Âzerbeycan meliklerinin diğer emirleri ile birlikte Muhammed *Tapar*'ın hizmetine girdi. Bu esnada *Tapar* ile Berk *Yaruk* arasındaki saltanat mücâdeleleri hâla bütün şiddeti ile devam ediyordu. Bereket versin ertesi yıl (497 = 1104) barış yapıldı ve on iki yıl süren ve imparatorluğu zayıf düşüren ve içtimâî düzeni sarsan uzun mücâdele sona ermiş oldu. Aynı yılda *Tapar* Musul emri âsi *Çökürmiş*'i tedip etmek için şehri kuşattığında yanındaki emirler arasında Sökmen el-*Kutbî*'nin de bulunduğunu

¹¹⁶ A. Şerif, s. 92-96; M. Gabriel, s. 250-251, 346.

¹¹⁷ *Divânu lügât'it-Türk*, yayınlayan K. Rifat, İstanbul, 1333, I, s. 370, tercüme B. Atalay, TDK, İstanbul, 1939, I, s. 444.

biliyoruz. Onun 501 (1107-1108) de Arab hükümdarı Sadaka b. Mezyed'in tenkil edilmesine katılmış olması da pek muhtemeldir. Ertesi yıl (502 = 1108-1109) Musul'un, diğer serkeş bir emiri olan Çavlı'nın elinden alınmasına Sökmen'in de katıldığı görülüyor.

1. Sökmen el-Kıtbî (493-505 = 1099-1111). Âzerbeycan meliklerinin nerelere hâkim oldukları iyice bilinmiyor. Bununla beraber onların Tebriz, Merend, Mâkü, Hoy'dan başka diğer bazı şehirleri de idareleri altında bulundurdıkları söylenebilir. Mahallî bir kaynaktan faydalandığı anlaşılan Ebü'l-Fidâ'ya (ölümü: 1331) göre Mervân oğulları'nın zulmünden bıkmış usanmış olan Ahlat halkı adâlet ve dirayetini duydukları Sökmen'i 493 (1099-1100) yılında çağırıp şehri ona teslim etmişlerdir¹¹⁸. Adı geçen müellif Ahlatşahlar devletinin bu tarihte kurulmuş olduğunu yazıyor¹¹⁹. Ancak Âzerbeycan meliki Selçuklu Mevdûd henüz hayatta olduğuna göre Sökmen'in şehri onun adına idare ettiğinde şüphe yoktur. Diğer taraftan İbnü'l-Ezrak'a göre ise Alp Arslan, Malazgird savaşından sonra Ahlat ve Malazgird'e vâliler tayin ettiğinden buralar Mervân oğulları'nın elinden çıkmış ve Selçuklu sultanları müellifin zamanına (570 = 1175) kadar mezkûr şehirleri emirlerine dirlik şeklinde veremişlerdir¹²⁰. Bu husus ne olursa olsun Sökmen, yukarıda kaydedildiği gibi, diğer bazı kapı yoldaşları ile birlikte Selçuklu Muhammed Tapar'a güzel hizmetlerde bulundu. Bu sebeble 505 (1111) yılında onu Tebriz ve Diyâr Bekir bölgesindeki bazı yerlerin (Ahlat, Meyyâfârikîn ve diğer ikinci derecede bazı şehirlerin) hâkimi olarak görmemiz¹²¹, bu sadâkatının mükâfatıdır. Ancak İbnü'l-Ezrak'ın bir kaydına¹²² dayanılarak Musul emiri Çökürmiş ile birlikte Urfa'nın güneyindeki Belih çayı kıyısında Haçlılar'a karşı parlak bir zafer kazanan (9 Şaban 497 = 7 Mayıs 1104) Sökmen'in, Sökmen el-Kıtbî olduğu iddiası¹²³, asla kabul edilemez. Çünkü diğer bütün muteber müslim ve gayr-i müslim kaynaklarda, zaferi kazananın Hısn Keyfa hâkimi Artuklu Sökmen olduğu açıkça ifade edilir. Fazla olarak verdiği habere inanılan İbnü'l-Ezrak, eserinin başka bir yerinde Haçlılar'ı yenenin Artuklu Sökmen olduğunu açıkça bildirir¹²⁴.

¹¹⁸ el-Muhtaşar fi târihi'l-beşer, İstanbul, 1286, II, s. 223.

¹¹⁹ gösterilen yer.

¹²⁰ Târih Meyyâfârikîn, basılmış kısım, yayınlayan Avad, Kahire, 1959, s. 190.

¹²¹ İbnü'l-Esr, el-Kâmil, X, s. 205.

¹²² Aynı eser, basılmış kısım, s. 274.

¹²³ O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri, İstanbul, 1973, s. 87.

¹²⁴ Basılmış kısım, s. 271.

Sökmen el-Kutbî'nin 502 (1109) yılında Meyyâfârikîn (Silvan)'i uzun bir muhasaradan sonra eline geçirdiğine dâir İbnü'l-Ezrak'ın sözleri diğer müelliflerce de teyid edilir¹²⁵. Sökmen Meyyâfârikîn'in idaresini memlukü Gız (kız) Oğlu'nun idaresine bırakmıştı. 505 (1111) yılında Haçlı ucundan Bağdad'a gelen Müslümanlar'ın yardım ricaları ve hatta feryadları üzerine Muhammed Tapar, Altun Tiğın oğlu Mevdûd kumandasında kalabalık bir orduyu Haçlılar üzerine gönderdi. Bu orduda Sökmen el-Kutbî, Meraga hâkimi Ahmedil, Porsuk'un oğulları İl Begi ve Zengi gibi büyük emirler de bulunuyorlardı. Fakat bu ordu Urfa şöyle dursun kırkbeş gün kuşattığı Tell Bâşir kalesini (Anteb yöresinde) bile alamadı. Haleb'e gelindiğinde Sökmen el-Kutbî hastalandı. Hastalığının ağırlaşması üzerine askerleri ile birlikte ordudan ayrıldı; fakat Fırat kıyısındaki Bâlis şehrinde hayata veda etti (505 = 1111 muhtemel olarak Rebiyülevvel = Eylül-Ekim). Onun ölüm tarihinde (yani bunun 505 yılında olduğunda) tereddüd etmeye yer yoktur¹²⁶. Sökmen'in tabutu memleketine götürülürken Artuklu İl Gâzi gaza ve cihâd esnasında vefat eden bir emîrin ve askerlerinin mallarını almak için yollarını kesmekte tereddüd göstermedi. Fakat Sökmen'in askerleri beylerinin tabutunu ortalarına aldıktan sonra Artuklular'ı bozguna uğrattıkları gibi üstelik epeyce de ganimet ele geçirdiler¹²⁷. İl Gâzi'nin asla mazur görülmecek bu hareketi Sökmen ile aralarının iyi olmamasından ileri gelmişti. Sökmen'in tabutu ilk önce Meyyâfârikîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp orada defnedildi. Sökmen'in Tebriz, Ahlat, Erciş, Zâtül-Cevz (Âdilcevaş) Meyyâfârikîn, Malazgird, Muş, Van, Bargiri ve Vestan şehirlerini idare ettiği biliniyor. Onun Ahlat ile Tebriz arasındaki diğer bazı şehir ve kalelere de sahip olması muhtemeldir. Meraga hâkimi Ahmedil, Muhammed Tapar'ın Sökmen'in sahip olduğu yerleri kendisine vereceği ümidine kapılarak ölümüne pek sevindi ise de bu ümidi tahakkuk etmediği gibi çok geçmeden de Bâtinîler'in hançerlerinin kurbanı oldu. Hoy'un batısında ve ona bir konak mesafedeki Sökmen Âbâd şehrinin bu Sökmen mi yoksa torunu II. Sökmen tarafından mı kurulduğu bilinmiyor. Ben, Sökmen Âbâd'ın, II. Sökmen tarafından kurulduğuna inanıyorum. Sökmen el-Kutbî'yi "hükümdar" olarak vasıflandırmak¹²⁸ şüphesiz ki doğru değildir. O kaynaklarda sadece "emîr" olarak anılır, yani Sökmen'in

¹²⁵ İbnü'l-Kalânîsi, Zeyl Târih Dimaşk, yayınlayan H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 164; İbnü'l-Esir, X, s. 199.

¹²⁶ Bk. O. Turan, aynı eser, s. 89.

¹²⁷ İbnü'l-Kalânîsi, s. 174-176; İbnü'l-Esir, X, s. 205-206.

¹²⁸ O. Turan, aynı eser, s. 89.

çağdaşı olan diğer Selçuklu emîrlerinden hiç bir farkı yoktur ve hükümdarlık alâmetlerinden hiç birine (tabii Ahlat şah ünvanına da) sahip değildir; esasen olamazdı da. Çünkü Selçuklu devleti kudretini muhafaza ediyordu. “Şah” ve “melik” gibi ünvanları da ancak hânedan azası taşıyabilirdi. Sökmen’in İnanç Hâtun ünvanlı karısı Ahlatşahlar tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Bu ihtirash kadın Ürkmez (? metin: اركمان) adlı birinin kızı idi. Sökmen’in askerlerinin Türkmenler’den müteşekkil olduğuna dâir ileri sürülen görüşü¹²⁹ de tasdik etmek mümkün değildir. Çünkü kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmadığı gibi, böyle bir hükme esas olabilecek deliller de yoktur. Onun, oğul ve torununun askerleri kendisi gibi Memlûk asıllı idiler. Nitekim Sökmenli hânedânına, aşağıda görüleceği üzere, bu hânedânın kendi yetiştirdiği memlûk asıllı emîrler halef olmuşlardır.

2. İbrahim (505-521 = 1111-1127). Sökmen’in yerini oğullarından Zâhîreddîn İbrahim aldı ve 520 (1126) veya 521 (1127) yılındaki ölümüne kadar babasının mevkiinde kaldı. Fakat İbrahim zayıf bir şahsiyet idi. Öyleki ülkeyi ihtirash, fakat pek dirayetli görünmeyen anası İnanç Hatun idare ediyordu. Bunun neticesinde Tebriz ile Âzerbaycan meliklerine aid diğer bir çok yerler Muhammed Tapar tarafından karısı Gevher Hatun’a verildi. Âzerbaycan meliki Kuşbeddîn İsmâil’in kızı olan Gevher Hatun da bu yerleri idare etmek için teşkilat kurdu; bu teşkilatın başına bir vezir getirdi. Bundan başka Tapar Meyyâfârikîn’i de İbrahim’in idaresinden alarak burayı Karaca es-Sâkiye ikta etti. (508 = 1115). Ertesi yıl Tapar Karaca’yı Fars’ın idaresine gönderdi ve Meyyâfârikîn’i de Musul da oturan oğlu Mes’ud’un dirliklerine dahil etti. Mes’ud’un atabegi Cuyûş Beg Sultanın emri üzerine bu şehrin vâliliğine İl Düzen Beg (?) adlı birisini gönderdi. Fakat bu dirayetli bir vâli olmadığından Meyyâfârikîn harab bir duruma düştüğü gibi, pek çok yöreleri de komşu Artuklu, Dimlec veya Dümleçli (Bidlis-Erzen), Yınallı (Âmîd = Diyarbakır) beylerinin ellerine geçti. Meyyâfârikîn sonra (515 = 1121) Tapar’ın oğlu Sultan Mahmud tarafından Artuklu İl Gâzi’ye verildi¹³⁰. İbnü’l-Ezrak ise şehrin 512 yılında (1118) ikta edildiğini yazar ise de¹³¹ İl Gâzi’nin Tapar’a itaatsizlik göstermeyi sürdürmesi yüzünden İbnü’l-Esîr’in verdiği tarih daha doğru olmalıdır.

3. Ahmed (521 = 1127). Müverrih el-‘Azîmî 518 (1124-1125) yılında Sökmen el-Kutbi’nin oğlu Dâvud’un Toğan Arslan’ı yendikten sonra

¹²⁹ O. Turan, s. 90.

¹³⁰ İbnü’l-Esîr, X, s. 252.

¹³¹ British Museum, Or. 5803, 169^a.

Bidlis'i de kuşattığını bildirir¹³². Ancak Sökmen el Kutbî'nin Dâvud adlı bir oğlu olduğu diğer kaynaklarca teyid edilmediği gibi, Hısn Keyfa hâkim Sökmen oğlu Dâvud'un da aynı yılda hayatta olduğunu biliyoruz. Bu sebeble el-Azîmî'nin Ahmed yerine yanlışlıkla Dâvud adını yazması pek muhtemeldir. Aynı müellif, yine orada, İbrâhim'in 520 (1126) yılında vefat ettiğini ve yerine kardeşi Yakub'un geçtiğini yazar. Mahallî bir kaynağa dayanan Ebû'l-Fidâ ise İbrahim'in 521 (1127) yılında öldüğünü ve kardeşi Ahmed'in ona halef olduğunu bildirir¹³³. Sökmen'in Ahmed adında bir oğlu olduğu İbnü'l-Ezrak tarafından teyid ediliyor. Ahmed'in kızı Zeyneb Hâtun Artuklular'dan Necmeddin Alpî'nin karısı olup Ahlatşah II. Sökmen'i ziyaret için gittiği Ahlat'dan dönerken 561 (1166) yılında ölmüştü¹³⁴. Ahmed on ay emîrlik mevkiinde bulunduktan sonra ölmüş ve yerine altı yaşındaki yeğeni ve İbrahim'in oğlu Sökmen geçirilmiştir.

4. Sökmen (522-581 = 1128-1185). Ahlatşahlar ülkesini II. Sökmen'in babaannesi idare ediyordu. Ebû'l Fidâ'nın kaynağına göre İnanç Hatun memlekete müstakil olarak hâkim olmak için çocuk yaştaki torununu da öldürmek istemiş, fakat bunun farkına varan devlet büyükleri 528 (1133-1134) de ihtirası sonsuz olan bu kadını boğarak tehlikeyi önlemişlerdir¹³⁵. Aynı yılda İran Selçukluları tahtına ikinci defa olarak Mes'ud çıkmıştı. Sultan Mes'ud 529 (1135) da Halife el-Müsterşid'i yenip Meraga'ya geldikten sonra Ahlatşah'ın ülkesine yürüdü. Bu husus İnanç Hatun'un öldürülmesi ile ilgili olabilir. Fakat Mes'ud'un el-Müsterşid ile yapacağı savaşa Sökmen'in gelmemesinin bu seferin yapılmasında âmil olması çok daha muhtemeldir. Sökmen, Sultanın üzerine yürüdüğünü haber alınca kaçmış, Mes'ud da ülkesini istila etmiştir. Sonra Ahlatşah değerli armağanlar ile Mes'ud'un katına gelip onun gönlünü almıştır¹³⁶. Fakat Sultan Mes'ud Sökmen'in sadâkatından emin olmamış bulunmalı ki 531 yılında (1137) Fars vâlisi Mengü Bars ile yaptığı Gürşenbe savaşından sonra katına gelen kardeşi Selçuk'a Sökmen ve Toğan Arslan'ın ülkelerini ikta etmiş ve Tebriz vâlisi Gız Oğlu es-Silâhî'yi de onun atabeyliğine getirmiştir. İmâdeddin İsfahani'ye göre Selçuk ikta bölgesine gidip o ülkeleri tamamiyle

¹³² La Chronique abrégée d'al-Azîmî, yayınlayan. Cl. Cahen, J. A., Juillet-Septembre, 1938, s. 394.

¹³³ II, s. 237.

¹³⁴ İbnü'l-Ezrak, 202b.

¹³⁵ II, s. 257.

¹³⁶ Bundarî, Zubdetün-nusra, yayınlayan M. TH. Houtma, Leyden, 1889, s. 179, tercüme K. Burslan, TTK, İstanbul, 1943, s. 166.

eline geçirmiş, halkına zulüm ve işkence ederek müsaderelerde bulunmuş, yakıp yıkmış, çok esir almıştır¹³⁷. Ancak Melik Selçuk (ona Selçuk de deniliyor) gerek yaptığı bu fena işlerden, gerek pek dirayetsiz bir insan olduğundan Doğu Anadolu'da tutunamadı; Toğan Arslan'ın oğlu Bidlis ve Erzen emiri Hüsâmüd-devle Kurtı'ya yenilerek bu ülkeden uzaklaştı¹³⁸. İbnü'l- Ezrak¹³⁹ Selçuk Şah'ın Ahlat'ı bir müddet kuşattıktan sonra muhasarayı kaldırdığını yazarak bu hâdiseden kısaca bahseder. Doğu Anadolu beylikleri büyük bir dış tehlikeyi böylece atlattı oldular. Gerçekten onların varlıklarını tehdid eden tehlikeler içten yani kendi aralarından çıkmamış, daima dışardan, büyük devletlerden gelmiştir. Nitekim Musul-Haleb hâkimi Atabey Ak Sungur oğlu İmâdeddin Zengi daha 520 (1126) de Bahmurd'u almış, 528 (1133-1134) yılında da, Artuklular arasındaki ihtilâftan faydalanarak Âmid'i (Diyarbakır) kuşatmış ve es-Sâur, el-Bâri'yye ve Cebelcûr, Zü'l-Karneyn, Tanze şehir ve kalelerini feth etmiştir.¹⁴⁰ Aynı müellif Atabey'in Ahlatşah Sökmen'in kızı ile gösterilen yılda evlendiğini yazıyor¹⁴¹. Usâme b. Munkiz'in anlattığına göre Atabeg İmâdeddin Zengi Ahlatşah Sökmen'in kızını istemiş ise de İnanç Hâtun onu Bidlis Erzen hâkimi Husâmü'd-devle b. Dilmâc'a vermeyi tercih etmişti. Buna çok kızan Zengi başka bir yoldan Ahlat'a gelmiş ve kaleye girip evlenme işini halletmişti. Bundan başka Atabek Bidlis üzerine de asker gönderip Hüsâmüdevle b. Dilmac'ı onbin altın vermeye mecbur bırakmıştı¹⁴². Zengi'nin Ahlat Şah'ın kızı ile evlenmekten gayesi, çok defa yaptığı gibi, burayı hâkimiyeti altına almak için zemin hazırlamaktı. İnanç Hatun'un zayıf idaresi onda böyle bir ihtiras yaratmıştı. Bizzat bu sefere katılmış olan Usâme'nin ifadesine göre sefer'in İnanç Hatun'un sağlığında yapılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat onun Bidlis hâkimini Hüsâmü'd-devle b. Dilmâc olarak vasıflandırması doğru olamaz¹⁴³. Zengi'nin bu zevcesi Sökmeniyye Hâtun şeklinde anılmış ve Musul'da Selçuklu şehzâdesi Fer-ruhşah'ın terbiyesi ile meşgul olmuştur. 537 (1142-1143) veya 538 (1143-1144) yılında Zengi'nin Kızıl Arslanlı beyliğinin ülkesi olan Siird bölgesini istila edip Hizân, el-Ma'den, Eyrûh (?) ve Fatlis ile diğer bazı yerleri Kızıl

¹³⁷ Aynı eser, s. 185, tercüme s. 170-171.

¹³⁸ al-^cAzîmî, s. 416.

¹³⁹ 175^b

¹⁴⁰ İbnü'l-Adîm, Zubdetu Haleb, yayınlayan S. ed. Dehhân, Dimaşk, 1954, II, s. 253-254.

¹⁴¹ gösterilen yer.

¹⁴² Kitâbu'l-i'tibâr, yayınlayan K. Hitti, Princeton, 1930, s. 89.

¹⁴³ Gösterilen yer.

Arslan'ın oğlu Yakub'un elinden aldığı görülüyor¹⁴⁴. Aynı müellif Zengi'nin daha önce (herhalde 528 de) Tanze, Hâni, İ'sird (Siird) ve Cebelcûr'u zaptettiğini söyleyerek İbnü'l-Adîm'i doğrular¹⁴⁵. İbnü'l-Esir ise bu seferin 538 (1143-1144) yılında vukubulduğunu yazıyor ve İ'sird, Tanze, Bânisîye, Hısn Zu'l-karneyn'in de bu seferde alındığını kayd ediyor¹⁴⁶. Bu fetih üzerine Siird bölgesinde kurulmuş olan Kızıl Arslanlı beyliği ortadan kalkmıştır. Diğer müellifler¹⁴⁷ Zengi'nin Ahlat seferinden söz etmezler. Üsâme de âdeti üzere tafsilât vermiyor. Şimdiki durumda, az yukarıda da işaret edildiği gibi, Ahlat seferinin, 528 yılında veya ondan bir az önce, İnanç Hâtun henüz sağ iken, yapıldığını kabul etmek mecburiyeti vardır.

Ahlatşah II. Sökmen'in uzun hükümdarlık zamanı Ahlatşahlar devleti tarihinin, şüphesiz, en parlak devrini teşkil eder. Gürcüler ile yapılan birkaç savaş istisna edilir ise Van gölü çevresi halkı, Sökmen'in (II.) takriben elli yedi yıllık idaresi altında mes'ud bir hayat geçirdi. Sökmen 533 (1138-1139) yılında âsi ruhlu ve savaşçı Sasunlular tarafından her nasılsa tutsak alınmak talihsizliğine uğradı ise de Artuklu hükümdarı Mardin ve Meyyâfârikîn hâkimi Hüsâmeddîn Temur Taş'ın teşebbüsü ile hürriyeti iade edildi¹⁴⁸. Fakat Sökmen çok sonraları Sasunlular'ın (Senâsîne) kalelerini üç yıl kuşatarak eline geçirip (10 Muharrem 570 = 11 Ağustos 1174) bu topluluğu ağır bir şekilde cezalandırdı. Hatta Ahlatlı 'Ammâr oğlu Es'ad hâtıratında Sökmen'in onları bir daha kendilerini toplayıp zarar veremeyecek duruma getirdiğini anlatmıştır¹⁴⁹. Zengi'nin ölümü üzerine (541 = 1146) Ahlatşah, Zengi tarafından Kızıl Arslan oğlu Yakub'dan alınmış bütün yerleri eline geçirdi¹⁵⁰. Böylece II. Sökmen oldukça dirayetli bir şahsiyet olduğunu bu başarısı ile göstermiş oldu. Yine Atabeg'in zaptettiği diğer bir çok yerler de Artuklular tarafından geri alındı. Bir yıl önce, 540 (1145-1146) yılında Artuklu hükümdarı Temür Taş'ın oğlu Necmeddîn Alp'ı Ahmed'in kızı ve II. Sökmen'in ana bir kız kardeşi ile evlendi ve bu izdivaçdan Alpi'nin oğlu

¹⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, 178^a.

¹⁴⁵ Gösterilen yer.

¹⁴⁶ et-Târihü'l-bâhir fi devleti 'l-Atabekiyye, yayınlayan A. A. Tuleymat, Kahire, 1963, s. 66; ondan naklen Ebû Şâme, Kitâbu'r-ravzateyn, yayınlayan. M. Hilmi-M. Ahmed, I,-1, s. 93; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürüb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1953, I, s. 92.

¹⁴⁷ El-Azîmî; İbnü'l-Ezrak; İbnü'l-Êstr.

¹⁴⁸ İbnü'l-Ezrak, 175^b.

¹⁴⁹ Bu hâtırat kayıptır. Yalnız Halebli müverrih İbnü'l-Adîm bu hatıratın bazı nakiller yapmıştır: Bugyetü't-taleb, yayınlayan A. Sevim, Ankara, 1976, s. 298-299, Türkçe tercüme 1982, s. 185-186.

¹⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, 180^b.

ve halefi Kuṭbeddîn II. İl Gâzi doğdu. Esasen II. Sökmen ile Temur Taş, Erzurum-Bayburd hükümdarı II. Saltuk'un damadı olduklarından birbirleri ile bacanak idiler. Bu sebeple Sökmen, Alpi'nin dayısı değil¹⁵¹ teyzesinin kocası yani eniştesidir. Hâni sahibi Şâruh, Siird bölgesi hâkimi Kızıl Aslan oğlu Yakub'un ve Mervânlılar'dan Hattâh sahibi Şemsüd-devle İsâ (b. Ahmed b. Nizâmeddin b. Mervân)n'in sahneden çekilmelerinden sonra Doğu Anadolu'nun siyasî tablosu şöyle idi: Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan), Harput (Hartbert = Hısnziyâd), Cebelcûr (Bingöl) bölgeleri Artuklular, Âmid (Diyarbakır) ve bazı yakın yöreleri Yınallılar, Bidlis-Erzen bölgesi Dimleç (?) oğulları, Ahlat, Muş, Tatvan, Malazgird, Zâtül-Cevz (Âdilcevaz) Erciş, Van, Bargiri, Vestan, Tuğtâb, Sökmen Âbâd (Ovası) Ahlatşahlar, Erzurum ve Bayburd yöreleri Saltuklular tarafından idare ediliyordu. Erzincan, Kemah, Şebin Kara Hisar ve Divriği yörelerini idare eden Mengüçüklüler Doğu Anadolu tarihinde bir varlık göstermemiş olduklarından onlara bu tabloda genişçe bir yer verilmemesi hatalı bir hareket sayılmaz. Bu beylikler, komşu büyük devletlerin kuvvetli ve zayıf oluşlarına göre davranıp bazen hafif bir şekilde onlara tâbi olmuşlar, bazan müstakil olarak hayat sürmüşlerdir. Birbirleri ile ise hiç de mühim ve ilgi çekici sayılmayacak bir iki hadise dışında çok iyi geçinmişler ve aralarında dünürlük kurmuşlardır. Bunun en kesin delili altı beylikten hepsinin de hayatlarına komşu büyük devletler tarafından son verilmiş olmasıdır.

II. Sökmen devrinin en mühim hâdiseleri Gürcü savaşlarıdır. Ancak bunlara geçmeden önce Sökmen'in İl Deñiz'in atabeyliğini tanımadığından kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Filhakika Errân valisi İl Deñiz 556 (1160) yılında Tuğrul oğlu Arslan'ı Selçuklu tahtına oturtmuş ve kendisi de atabeg sıfatı ile devletin idaresini eline almıştı. Fakat Merağa hâkimi Ak Sunkur oğlu Arslan Apa ile Sökmen, İl Deñiz'e karşı bir ittifak cephesi kurdular. Bunun üzerine İl Deñiz, Arslan Apa'ya karşı oğlu Cihân Pehlivan'ı gönderdi (556 = 1160-1161). Arslan Apa Sökmen'den yardıma gelmesini istedi. Sökmen ona sayısı çok asker gönderdi; uç da bulunduğu için ülkeyi terk edemeyeceğini bildirerek özür diledi. Arslan Apa Ahlatşah askerinin de yardımı ile Cihân Pehlivan'ı fena halde mağlup etti; öyle ki askerinin çoğu tutsak alındı; kendisi de bir kısım askeri ile perişan bir halde Hemedan'a döndü¹⁵². Arslan Apa'ya Selçuklu sultanı Arslan'ın hükümdarlığı ancak 563 (1168) yılında kabul ettirilebildi. Sökmen'e gelince, onun da çok daha önce aynı şeyi yaptığında şüphe yoktur.

¹⁵¹ O. Turan, aynı eser, s. 93.

¹⁵² İbnu'l-Esir, XI, s. 120.

Gürcü kralı Giorgi, 549 (1154) yılında Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra 556 (1161) yılında da Ani şehrini eline geçirmişti. Saltuk ve damadı II. Sökmen buna seyirci kalmak istemediler ve birlikte Giorgi'nin üzerine yürümeye karar verdiler. Bunda kuvvetli bir şahsiyeti olan Sökmen'in karısı ve Saltuk'un kızı Şah Bânûvân'ın mühim bir rol oynadığı anlaşılıyor. Kars ve Sürmari (sonra Sürmeli Çukur) hâkimleri ile Dimleç oğlu Bidlis-Erzen emiri Fahrüddeve Devlet Şah'dan başka Sökmen'in eniştesi Artuklu Necmeddin Alpi da ittifaka dahil edildi. Alpi onlara katılmak üzere Mardin'den yola çıkmıştı. Fakat beyler Artuklu hükümdarını beklemeden Ani'yi kuşattılar (556 Şaban = Ağustos 1162). Bunu haber alan Gürcü kralı Giorgi şehri kurtarmaya koştu. Savaş başlayacağı sırada İzzeddin Saltuk, Gürcü kralı ve oğulları ile savaşmayacağına dâir evvelce tutsak iken and içtiğini bahane edip eşine rastgelmeyen bir hareketle dindaş, kavimdaş ve uruğdaşlarından uzaklaşmış ve bu, Türkler'in ağır bir mağlubiyete uğramalarına sebep olmuştur. Öyleki Gürcüler zengin bir ganimetten başka pek çok Türk öldürmüşler ve dokuz bin tutsak almışlardı. Ahlatşah Sökmen ancak dörtüyz atlı ile ülkesine geri gelebilmiş, hâtonu, Saltuk'un kızı Şah Bânûvân'ın ana bir kardeşi Bedreddin de düşmanın eline düşmüştü. Mağlubiyeti Malazgird'e geldiği sırada öğrenen Artuklu Necmeddin Alpi hısım ve müttetikini beklemeksizin geldiği yere sür'atle dönmüştü¹⁵³. Atabeg İl Deñiz her halde Selçuklu Arslan'ın mevkiini sağlamlaştırmak için muhâlifleri ile uğraştığından bu savaşta bir rolü olmamıştı. Gürcü kralı kazandığı bu mühim zaferden de cesâret alarak Duvin (Duveyn) şehrini alıp yıkdığı gibi, Gence bölgesine de yağma ve tahrip akınları düzenledi. Hatta Errân'a gelen İl Deñiz'den Gence ve Beylekan şehirleri için vergi verilmesini istedi. İl Deñiz kırala Tiflis'i almadıkça geri dönmeyeceği cevabını verdi. Errân'da Arslan Şah'ın nezdinde pek çok emir toplanmıştı ki, bunlar arasında II. Sökmen de bulunuyor ve Sultan türkçe "ici" (ağabeg; burada belki "muhterem büyük" manasında) diyerek Ahlatşah'a çok iltifat ediyordu. Lükri kalesi civarında yapılan muharebede Gürcüler yenildiler ve bütün ağırlıklarını bırakıp kaçtılar (Şaban 558 = Temmuz 1163). Zaferden sonra Gürcü ülkesine akınlar yapılarak ganimet ve tutsak elde edildi¹⁵⁴.

¹⁵³ İbnü'l-Ezrak, 191^b-192^a; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, s. 125-126; Papaz Grigor'un zeyli, Mateos, Vekâyinâme, Türkçe tercüme H. D. Andraşyan, TTK Ankara, 1962, s. 329-330; M. Brosset, Histoire de la Géorgie, Pétersbourg, 1848, I, s. 390-391; Anili Samuel, Collections d'historiens Arméniens, Fransızca tercüme M. Brosset, Pétersbourg, 1876, II, s. 465-466.

¹⁵⁴ İbnü'l-Ezrak, 193^b-194; Ahbâru'd-devleti's-Selcukiyye, yayınlayan M. İkbâl, Lahor, 1933, s. 156-162; İbnü'l-Esir, XI, s. 128-129; Reşideddin, Câmi'üt-tevârih, zikr-i târih-i âl-i Selçuk, yayınlayan A. Ateş, TTK, Ankara, 1960, II-5, s. 163-165.

Ertesi yıl Ahlatşah'a bağlı bulunan Sürmari hâkimi İbrahim Beg, kuvvetinin azlığına rağmen, Gürcüler'e karşı mühim bir zafer kazanmaya muvaffak oldu. Sökmen'in oğlu olmadığı için yeğeni (kız kardeşinin çocuğu) ve Artuklu Necmeddin Alpi'nin oğlu İl Gâzi'yi sarayında büyütüyor ve ona veliahdı ve vârisi gözü ile bakıyordu. 560 (1164-1165) yılında İl Gâzi, Hısn Keyfa hâkimi ve Artuklu hânedanının büyük reisi Fahreddin Kara Arslan'ın kızı ile evlendirildi. 570-571 = 1174-1175) yılında Gürcüler'in Ani şehrini alıp ülkelerine dahil etmeleri üzerine iki taraf arasında yeniden harp çıktı. Selçuklu ordusu 571 yılı başlarında (1175 Temmuz-Ağustos) Nahçıvan'da toplandı. Türkmenler öncü kuvvetini teşkil ettiler. Fakat bunların Beg Dili Türkmenleri olduğunun ifade edilmesine¹⁵⁵ kaynaktaki kelime asla uygun düşmemektedir¹⁵⁶. Türk ordusu Lôri ve Domanis ovalarını geçip Akşehir'e geldi. Gürcüler karşı çıkmaya cesâret edemediklerinden bu yöre yağmalandı, yakıldı ve yıkıldı; pek çok ganimet ve tutsak alındı. Sökmen ve askerleri ganimet ve tutsaklar ile Ahlat'a döndüler (Rebiyülevvel 571 = Eylül 1175). Bu münasebetle şehir donandı ve görülmemiş şenlikler yapıldı¹⁵⁷.

Aynı yılda İl Deñiz öldü ve yerine oğlu Cihân Pehlivan Muhammed Atabeg oldu. Cihân Pehlivan'ın dirâyeti sayesinde siyasî istikrar devam etti. Fakat Zengiler devleti hükümdarı Nüreddin Mahmud'un yerini alan kumandanlarından Selahaddin Eyyûbî efendisinin aksine küçük İslâm devletlerini ortadan kaldırmak siyasetini güdüyordu. Bu maksatla 578 (1182) yılında Musul'u kuşattı. Musul hükümdarı Zengiler'den İzzeddin Mes'ud, Ahlatşah Sökmen ile Atabeg Cihân Pehlivan Muhammed'den yardım istedi. Musul'da hutbe Selçuklu hükümdarları adına okunuyordu. Bu sebeple Cihân Pehlivan'ın Eyyûbî hükümdarının bu hareketine karşı kayıtsız kalması beklenmezdi. Nitekim Selahaddin Musul'u kuşattığı esnada Ahlatşah Sökmen ile Cihân Pehlivan'ın ve kardeşi Kızıl Arslan'ın elçileri gelip ondan kuşatmayı kaldırmasını istediler. Fakat Selahaddin onların sözlerine ehemmiyet vermedi. Başka sebeplerden muhasarayı kaldırdı ise de bu defa yine Zengiler'e ait Sincar'ı kuşattı. Eyyûbî tehlikesinin ciddiyetini Cihan Pehlivan'dan belki çok daha iyi anlamış olan Sökmen, Musul hükümdarı İzzeddin Mes'ud ile Selahaddin'e karşı mücadele etmek için bir ittifak vücuda getirdiler. Bununla ilgili olarak Sökmen değerli emirlerinden Seyfeddin Bek Temür'ü elçilikle Eyyûbî hükümdarına gönderdi. Bek,

¹⁵⁵ O. Turan, aynı eser, s. 96.

¹⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, 207^b, satır 12.

¹⁵⁷ İbnü'l-Ezrak, 207^b-208^a.

Temür Sincâr'dan uzaklaşmasını Eyyûbî hükümdarından rica etti. Selahaddin'in, bu ricasını yerine getirmemesi üzerine ona kuşatmayı kaldırmaması halinde efendisinin harp açacağını bildirdi; kendisine verilen hil'at ve hediyeleri kabul etmeyerek kızgın bir halde Selahaddin'in ordugâhından ayrıldı. Bek Temür, Ahlatşah'a ihmal ve gevşeklik gösterildiği takdirde bu meselenin vahim neticeler verebileceğini ifade etti. Bunun üzerine Ahlat'ın dışındaki ordugâhında bulunan Sökmen derhal yola çıktı; Mardin'e geldi; yanında Bidlis ve Erzen hâkimi Dimleç oğlu Fahreddin Devlet Şah da vardı; evvelce bir ara Sökmen ile kendisine tâbi olan Devlet Şah'ın arası açılmış ise de sonra düzelmmişti. Mardin hükümdarı Kutbeddin İl Gâzi ise kız kardeşinin oğlu olup kendi sarayında büyümüştü. Az sonra Musul hükümdarı İzzeddin Mes'ud da Mardin'de müttefikine katıldı. Bunu Haleb'den Türkmen Yıva Yaruklu askerinin gelmesi takip etti. Artuklu İl Gâzi, İzzeddin Mes'ud'un hem dayısının oğlu, hem de kayınbabası idi. Selahaddin bu esnada Harran'da bulunmakta olup askerini terhis etmişti. Onların toplandıklarını öğrenince akrabalarına askerleri ile huzuruna gelmelerini emretti. Hamâ'dan gelen Takiyyeddin Ömer müttefiklere gözdağı verilmesi için harekete geçilmesini tavsiye etti; bu tavsiyeyi yerinde bulan Selahaddin Re'sü'l-ayn'e vardı. Gerçekten bu hareket müttefiklerin dağılmasına kâfi gelmiş ve Ahlatşah Eyyûbî hükümdarı ile karşılaşmayı göze alamamıştı¹⁵⁸, Selahaddin'in Âmid'i alması (579 = 1183) ve Haleb'i eline geçirmesi (aynı yılda) "melikleri" yani küçük hükümdarları daha derin bir kaygıya düşürdü. Ertesi yıl (580 = 1184-1185) Mardin-Meyyâfârik'in hükümdarı Kutbeddin İl Gâzi gençlik çağında iken öldü; oğulları küçük yaşta idiler. Ahlatşah yeğenininin oğullarından Nâsireddin Yavlak Arslan'ı Mardin tahtına oturtup dirayetli ve iyi niyetli bir emîr olan Nizâmeddin Alp Kuş'u ona atabeg tayin etti ve Türkler de bu gibi hallerde çok defa yapıldığı üzere, Alp Kuş'u Yavlak Arslan'ın annesi ile evlendirdi.

Selahaddin 581 (1185) yılında Musul'u yeniden kuşattı. Selahaddin'i Fırat ötesi ülkelerinin ve bilhassa Musul'un fethine en çok teşvik eden Zeyneddin Ali Kûçek'in oğlu meşhur Muzafferiddin Gök (Kök) Böri idi. Muhasara devam ettiği esnada Ahlatşah Sökmen'in öldüğü haber alındı (9 Rebiyülâhir = 10 Temmuz 1185). Sökmen cesur ve dirayetli bir hükümdardı. Yanında müttefikleri olduğu halde Selahaddin ile

¹⁵⁸ el-Muhtârât mine'r-resâil, yayınlayan İ. Eşâr, 2535, s. 135, 136, 137, 138, 140, 142; İmâdeddin İsfâhânî, el-Barku'ş-Şâmî, yayınlayan R. Şeşen, İstanbul, 1979, s. 29, 61, 62, 63; İbnü'l-Esîr, XI, s. 220-222.

savaşmadığı için onu tenkit etmeye hakkımız yoktur. Çünkü Eyyûbî hükümdarı savaş tecrübesi çok yüksek bir orduya sahip idi. Buna karşılık Doğu Anadolu'nun Gürcüler'e karşı müdafaasında en büyük rolü oynamış, onların Aras'ı geçmelerine müsaade etmemişti. Halbuki kendisinden sonra Gürcüler müteaddid defalar Ahlat'a kadar geldiler ve Eyyûbiler'den el-Evhad'ı babası el-Âdil'e yardım feryat nâmeleri yazdıracak derecede bunalttılar. Sökmen halka karşı pek şefkatli idi. Ermeni müverrihi Vardan bu hususla ilgili olarak onun hakkında şunları yazıyor: "Ahlatşah (yani Sökmen), Saltuh (Saltuk) la beraber memleketi barış ve adâlet içinde yaşatmaya niyet etti. Yildegüz (İl Deñiz) de bu hayırlı fikirleri besledi. Bu üç hükümdar Hıristiyanlar'ı sever ve ülkelerini imâr ederlerdi. Bu sebeple onlar halkın sevgi, saygı ve minnetini kazandılar"¹⁵⁹. Daha önce de kaydedildiği gibi, Ahlat bölgesi yani Van gölü çevresi onun zamanında en mamur ülkelerden biri haline gelmiş, halkı da en yüksek refah seviyesine ulaşmıştı. Vardan onun on iki şehre sahip olduğunu söylüyor. Yalnız biz bu şehirlerden hepsinin adlarını bilemiyoruz Bidlis-Erzen hâkimi Dimleç oğlu Fahrû'd-devle Devlet Şah ile Sürmâri (Sürmeli Çukur) sahibi İbrahim Sökmen'e tâbi idiler. Vardan Ahlatşah'ın ölümünden sonra ülkesinin civardaki kavimlerin zulmü altına girdiğini ve yoksulluğa düştüğünü söyleyerek¹⁶⁰ onun devrinde yaşanan mutlu hayatın sona ermiş olduğunu bildirir. Sökmen'in para kestirdiği biliniyorsa da¹⁶¹ onun adına yapılmış her hangi bir binaya rastgelinmemiştir. Bu husus şüphesiz Ahlat'ın geçirdiği büyük felâketler ile ilgilidir. Mahallî bir kaynağa dayanan Ebûl Fidâ Sökmen'in altmış dört yaşında öldüğünü bildirir¹⁶². Fakat müellif Sökmen'in 579 yılı sonlarında vefat ettiğini yazar ise de bize göre İbnü'l-Esîr'in verdiği tarih (581) daha doğrudur. Sökmen'in bir kızı olduğu söyleniyor. Bu kız 608 (1211-12) veya daha sonraları yalnız başına Ahlat'da oturuyor ve geniş olmayan bir arazinin geliri ile geçiniyordu. Eyyûbî hükümdarı el-Eşref'e göre Sökmen'in kızı güneş gibi güzel bir kadındı¹⁶³.

5. Seyfeddin Bek Temür. Sökmen'in hiç oğlu olmadığı ve hânedânından da hiç kimse bulunmadığı için eşrafın ve halkın arzusu üzerine Seyfeddin Bek Temür devletin başına geçti. Bek Temür, Sökmen'in

¹⁵⁹ Türk fütûhatı tarihi, Tarih semineri dergisi, İstanbul, 1937, I, s. 201.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 211.

¹⁶¹ L. A. Mayer, Bibliography of Moslem numismatics, London, 1954, nr. 940, 944, 1504, 1688.

¹⁶² III, s. 71.

¹⁶³ Sibt İbnül-Cevzî, VIII, s. 711-712.

yetiştirdiği memlûk asıllı emîrlerden biri idi. Efendisinin ölümü esnasında Meyyâfârikîn'i idare ediyordu. Selahaddin, Sökmen'in öldüğünü ve yerine Bek Temür'ün geçtiğini öğrenince Musul kuşatmasını bırakıp Ahlat üzerine yürümek hususunu düşünürken Ahlat'ın ve Bidlis'in ileri gelenlerinden aldığı mektublar tereddüdünü giderdi. Mektublar da Ahlat'a geldiği takdirde şehrin kendisine teslim edileceği bildiriliyordu. Halbuki bu, bir hile idi. Çünkü, Atabey Cihân Pehlivan Muhammedin Ahlat'ı almak için harekete geçtiği haber alınmış ve bu tedbir ile onun karşısına Selahaddin çıkarılmıştı. Gerçekten Eyyûbî hükümdarı Ahlat'a yaklaştığı zaman Cihân Pehlivan'ın da şehrin öbür tarafındaki bir yerde konmuş olduğunu gördü. Elçiler gidip geldi. Eyyûbî hükümdarı Atabeg ile savaşmaya cesâret edemedi. Ahlatlılar'ın Selçuklu hükümdarı Tuğrul'a daha doğrusu Cihân Pehlivan'a tâbi olmalarını ve hutbeyi onların adına okutmalarını kabul etmek zorunda kaldı¹⁶⁴. Ancak kaynaklarda söz konusu edilmemekle beraber Selahaddin'in bunun karşılığında Musul meselesinde Atabegin tarafsızlığını temin etmiş olduğu , zayıf da olsa, akla geliyor. Çünkü, Selahaddin Ahlat seferi dönüşünde Musul hükümdarı İzzeddin Mesud'a adını hutbelerde okutmak, sikkelere yazdırmak, ihtiyaç olduğunda asker göndermek, şehrezor, Türkmen Kıpçak oğlu Hasan'ın yurdu ve Karabelli vilâyetleri ile Zab ötesindeki diğer yerlerin kendisine bırakılması şartları ile metbuluğunu kabul ettirmiş ve Atabeg bu hususta hiç bir müdâhalede bulunmamıştı. Yukarıdaki vilâyetlerin Selahaddin'in eline geçmesi üzerine iki hükümdar arasında doğrudan doğruya komşuluk meydana gelmiş ve Cihân Pehlivan bundan pek rahatsız olmuştu. Nitekim 582 (1186) yılında hastalanması ve ölümü, Selahaddin'in ülkesini istila edeceği vehmi ile yakından ilgili idi. Selçuklular'ın baştanberi Musul'da okunmakta olan hutbeleri de işte bu andlaşma ile sona ermiş ve yerini Selahaddin'inki almıştır. Fazla olarak Selahaddin de Ahlat seferinden büsbütün eli boş dönmedi; hükümdarsız kalmış olan Meyyâfârikîn'i ilk önce zorla, bu mümkün olmayınca hile ile eline geçirdi ve şehrin idaresine emîrlerinden Ahlatlı Sunkur'u memur etti. 582 (1186) yılında Selahaddin Mısır nâibliğinden azlettiği amcası oğlu Takiyyeddin Ömer'e Meyyâfârikîn'i de vermiş ve Takiyyeddin Ömer burada oturmaya başlamıştı. O cesur ve muktedir bir insan idi. Takiyyeddin Ömer 587 (1191) de Âmid'in kuzeyinde ve Meyyâfârikîn'in kuzey batısındaki es-Suveйда (Siverek) ile Hâni'yi zaptetti. Bek Temür buna kayıtsız kalmadı ise de askerinin çokluğuna rağmen yenilip Ahlat'a döndü. Takiyyeddin Ömer şehri kuşattı; fakat

¹⁶⁴ İmâdeddin İsfahânî, el-Barku's-Şâmî; İbnü'l Esîr, el-Kâmil, XI, s. 232.

alamıyacağını görüp Malazgird'e yöneldi ve orayı muhasara etti. Erzurum melikesi Mama Hâtun asker ile, denildiği gibi¹⁶⁵, Bek Temür'e değil, bilakis Takiyyeddin Ömer'e yardım etmek için gelmişti¹⁶⁶. Fakat Takiyyeddin Ömer muhasara esnasında öldü (19 Ramazan 587 = 10 ekim 1191) ve Malazgird büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu¹⁶⁷. Bu son kaynakta Bek Temür'ün Takiyyeddin Ömer'in istilasından Halifeye şikayette bulunduğu ve Halifenin de Selahaddin'e yazdığı mektupta Takiyyeddin Ömer'in Ahlat üzerine yürümesini kınadığı kaydedilir. Fakat denildiği gibi¹⁶⁸. Halifenin bu mesele hakkında Kıpçak oğlu Hasan'a ("Hasan Kıpçak" şeklinde okunması doğru olamaz) mektup yazması asla söz konusu değildir. Halifenin Selahaddin'e gönderdiği mektupta birbirinden tamamen ayrı iki meseleden bahsedilir: Bek Temür'ün hücumu uğraması, Şehrezor bölgesindeki bir yörenin hâkimi olan Türkmen Kıpçak oğlu Hasan'ın Selahaddin'in emri ile Erbil hâkimi Muzafferiddin Gök Böri tarafından tevkif edilmiş olması. Halife Bek Temür'ün hücumu uğraması meselesinde Takiyyeddin Ömer'in Ahlat'a saldırmasını kınıyor ve Kıpçak oğlu Hasan'ın da serbest bırakılmasını rica ediyor. Selâhaddin de Halifeye gönderdiği cevabi mektubunda şunları yazmıştı: "Biz Takiyyedin'e bu hususta bir emir vermedik; asker toplayıp cihâda yeniden gelmek üzere gitmişti. Kıpçak'ın oğluna gelince, Muzafferiddin (Gök Böri)'e bir hadım gönderildi. Bu hadım Hasan'ı Şam'a getirecek Şam'da ona dirlik verilecek ve böylece o da cihâda katılacak"¹⁶⁹. Selahaddin'in Meyyâfârikini maksadlı olarak Takiyyeddin Ömer'e vermesi ve bilhassa onun Bek Temür'e hücum edeceğinden emin olması bize göre, pek muhtemeldir. Çünkü, Bek Temür daha önce görüldüğü üzere, Sökmen'in elçisi olarak kendisine karşı açıkça sözler söylemiş ve sertçe davranışlarda bulunmuştu. Bu sebeble Eyyubi hükümdarının yeğenini gizlice Ahlat'ın fethine memur ettiğini bile düşünmek isabetsiz sayılmaz. Esasen Doğu Anadolu da Selahaddin'in müstakbel fetih plânına dahil yerlerden biri idi. Hatta Selahaddin Ahlat'ı zapt edip orayı çok sevdiği kardeşi el-Âdil'e vermek va'dinde bile bulunmuştu¹⁷⁰. Kıpçak oğlu Hasan'a gelince, Türkmenler'in bu büyük başbuğu Selahaddin tarafından cihâda çağrılmış, gelmeyince de Erbil

¹⁶⁵ Bk. O. Turan, aynı eser, s. 101.

¹⁶⁶ Kitâbu'l-fethil kussî, yayınlayan C. De Landberg, Leyden, 1888, s. 405.

¹⁶⁷ İmâdeddin İsfahani, aynı eser, gösterilen yer; İbnü'l-Esir, XII, s. 30; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürüb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1967, II, s. 375-376.

¹⁶⁸ O. Turan, aynı eser, 101.

¹⁶⁹ İbn Vâsıl, s. 276.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, XII, s. 45.

hâkimi Muzaffereddin Gök Böri tarafından tevkif edilmişti. Fakat Emir Hasan Şam'a getirilmeyip serbest bırakılmıştır¹⁷¹.

Selahaddin Eyyübî 589 (1193) yılında vefat etti. Böylece onun, bize göre tahakkuku mümkün görünmeyen Anadolu ve İran'ı fethetmek tasavvurları suya düştü; ölümü Bek Temür'ü o kadar sevindirdi ki, bu derin sevincini gizlemeye bile lüzum görmedi. Zira ülkesinin her an Eyyübiler tarafından istila edilmesi ihtimali onun için daimî bir üzüntü kaynağı olmuştu. Bu münasebetle Bek Temür bir taht yapıtıp üzerine oturmuş "Sultânü'l-Mu'azzam" veya "el-Meliku'n-Nâsir Selahaddin" ünvanını almış ve Seyfeddin yerine 'Abdu'l-Azîz lakabını kullanmaya başlamıştı. Bek Temür sadece bununla iktifa etmeyerek Musul hâkimi İzzeddin Mes'ud, Sincar hâkimi İmâdeddin Zengi ve Mardin sahibi Hüsâmeddin Yavlak Arslan'a elçiler gönderip Selahaddin'in kardeşi el-Âdil'in ülkelerini almak için birlikte harekete geçilmesini teklif etmişti. Gerçekten bu hükümdarlar harekete geçtiler ise de, Bek Temür'ün ne yaptığına dair bilgi yoktur; her halde çıkan bazı müşkiller onu Meyyâfârik'in'e yürümekten alıkoymuştur. Nitekim Selahaddin'in ölümünden takriben iki buçuk ay sonra hayatına son verilmesi (14 Cumâdel-ülâ 589 = Mayıs 1193) bu müşkiller ile alâkalı olmalıdır. Bek Temür kumandanlarından, ocak yoldaşı ve damadı Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dinârî tarafından öldürülmüştür¹⁷². Onun hamamdan çıktıktan sonra Bâtiniler tarafından öldürüldüğüne dair bir haber var ise de¹⁷³ bu, daha az muhtemel olmalıdır. Yahut Hezâr Dinârî onu bunların eli ile öldürtmüş olabilir. Erzurum meliki Muğisiddin Tuğrul Şah'ın da Bek Temür'ün damadı olduğu bildiriliyor¹⁷⁴. Bu adı Beg Temür değil Bek (pek = sağlam) Temür şeklinde okumak daha yerindedir. Bek Temür'ün öldürülmesinin sebebi ise Hezâr Dinârînin onun mevkiine göz dikmiş olması idi. Kaynaklar Bek Temür'ün halkı seven ve ona adâlet ile muamele eden bir hükümdar olduğunu yazdıkları gibi, yoksullara elini uzatan, ilim ve din adamlarını, sûfleri de gözeten bir hükümdar olduğunu söylerler¹⁷⁵. Ermeni müverrihi Vardan, Bek Temür'ün Sasun bölgesini feth ettiğini haber veriyor ve Takiyeddin Ömer'in ölümünden sonra da

¹⁷¹ Bu bey hakkında: Oğuzlar, İstanbul, 1980, III. baskı, s. 128, 584.

¹⁷² İbnü'l-Esir, XII, s. 48.

¹⁷³ Sibt İbnül-Cevzi, Zeyl Mir'ati'z-Zamân, Haydar Abâd, 1951-1952, s. 423; Cl. Cahen, Abdullatif el-Bağdadî, Portraitiste et historien de son temps, s. 112; İbn Vâsıl, III, s. 19; Zekeriya el Kazvini, Âşâru'l-bilâd, Beyrut, 1960, s. 302.

¹⁷⁴ Abdüllâtif el-Bağdadî, s. 112.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esir, XII, s. 48; İbn Vâsıl, III., s. 16, 19, 175; Ebû'l-Fidâ, III, s. 93, Ebû'l-Ferec, II, s. 465.

Hıristiyanlar'a karşı iyi muamelede bulunduğunu yazıyor¹⁷⁶. Bu haber doğru ise Sökmen'in daha önce zikredilen tenkil hareketine rağmen "Senâsine" kendisini toparlayıp eskisi gibi çevredeki halkı ve bilhassa ticâret kafilelerini rahatsız etmeye başlamışlardı.

6. Bedreddîn Ak Sunkur Hezâr Dînârî (589-594 = 1193-1198). Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dînârî de Sökmen'in memlûklerinden biri idi. Ahlatşah onu Cürcanlı bir tâcirden bin altına satın aldığı için ona Hezâr Dînârî (bin altınlık) lakabını vermiş ve kendisine içki sunucusu (sâkı) yapmıştı. Bek Temür Ahlatşah olunca Hezâr Dînârî'nin mevkii yükselmiş ve hatta onun "Ayna Hâtun" adlı kızıyla evlenmişti. Fakat buna rağmen haris bir insan olduğu anlaşılan Hezâr Dînârî, kaydedildiği gibi, 589 (1193) da Bek Temür'ü öldürüp yerine geçmiş ve Bek Temür'ün yedi yaşındaki oğlu ile karısını Muş yöresindeki Erzâs (?) kalesinde hapsedmişti. O, beş yıl hükümdarlık makamında kaldıktan sonra ölmüştür. Ebu'l-Fidâ Hezâr Dînârî'nin 594 (1197-1198) yılında öldüğünü kaydeder¹⁷⁷. Sıbt İbnü'l-Cevzi¹⁷⁸. Hezâr Dînârî'nin 604 (1207-1208) yılında yapılan bir karşılaşmada Bek Temür'ün oğlu tarafından öldürülerek kardeşinin intikamını aldığı, Bek Temür'ün oğlunun galebeden sonra Erzurum'a döndüğünü yazar. Ebûl-Ferec de hemen aynı şeyleri söylüyor¹⁷⁹. Bu sonucu müellif Urfalı meşhur tabip Hasnûn'un Ahlatşah'ın oğulları ile Hezâr Dînârî'yi tedavi ettiğini de bildirir¹⁸⁰.

8. El-Melikü'l-Manşûr Muhammed (594-603 = 1197-1207) Hezâr Dînârî'nin ölümü üzerine yerine Sasunlu Ermeni ve Memlûk asıllı Kutluğ adlı bir emir geçti. Fakat halk hükümdarlığını kabul etmeyip onu öldürdüler. Kutluğ ancak yedigün Ahlatşahlık makamında kalabilmişti. Buna rağmen Kutluğ'u 7. Ahlatşah saymak gerekir. Bu hâdiseden sonra Hezâr Dînârî tarafından Muş yöresindeki Erzâs kelesinde hapsedilmiş olan Bek Temür'ün oğlu Muhammed haptiden çıkarılıp devletin başına geçirildi. Muhammed o zaman on iki yaşlarında bir çocuk olduğundan işleri Sökmen'in divitçi başısı Kıpçak (Kıpçak) asıllı Şucâeddin Kutluğ yürüttü. O da Memlûk menşeli emirlerden biri idi. Muhammed delikanlılık çağına girince atabeyini önce haps, sonra da katlettirdi. Fakat bu hareket onun aleyhinde bir hava yarattı. Muhammed'in Kutluğ'u hangi tarihte öldürt-

¹⁷⁶ S. 211-216.

¹⁷⁷ III, s. 93, 99.

¹⁷⁸ Zeyl Mir'âti'z-zamân, VIII, s. 534-535.

¹⁷⁹ s. 488-499.

¹⁸⁰ s. 523-524.

tüğü bilinmiyor. Yakışıklığının şöhreti uzak yerlere kadar yayılmış olan Muhammed, ülkesini düşmanlara karşı koruyamıyordu. Filhakika komşu devletlerdeki siyasi buhranları, onların zayıf zamanlarını yakından takip eden Gürcüler bu fırsatları kaçırmayıp derhal harekete geçiyorlardı. Bilhassa Ata Beg Cihân Pehlivan'ın oğlu Ebû Bekr'in de aczi yüzünden Gürcü hücumlarına mukavemet edilememekte idi. Filhakika Gürcüler 601 (1204-1205) yılında Âzerbeycan'a başarılı bir akın yaptıktan sonra Ahlatşahlar'ın ülkesine girip Malazgird'e kadar ilerlemişler ve sonra Erciş taraflarına yönelmişlerdi. Onlar karşılıklarına asker çıkmadığı için her tarafı yakıp yıkıp pek çok esir ve ganimet elde ettiler. Gürcüler Ahlatşahlar'a ait, Erzurum'a yakın Hısn Tabn'a geldikleri esnada Ahlatşah (kaynak: Şâhib Hîlât = Muhammed) askerini topladıktan sonra Erzurum meliki Selçuklu Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi. O da ordusunu Ahlatşah'ın emrine verdi. Ahlatşah bu asker ile Gürcüler'i bozguna uğrattı. Hatta Gürcü başkumandanı Zekarî savaş meydanında kaldı. Kaynağa göre Gürcüler'den çok asker öldürülmüş, çok asker tutsak alınmış ve epeyce de ganimet ele geçirilmişti¹⁸¹. Fakat kazanılan bu zafer Gürcüler için ağır bir darbe teşkil etmemişti. Nitekim ertesi yıl Gürcüler ile yeniden savaşmak ve onları hududların dışına atmak zorunda kalınmıştı¹⁸². Ertesi yıl (603 = 1206-1207) Gürcüler'e karşı serhad kalesi olan Kars bu kavmin eline geçti. Bunun Ahlat'da bir tepki yaratması beklenirdi. Nitekim de öyle oldu. Ahlatşah Muhammed'in dirayetsizliği açıkça ortaya çıktığı gibi, üstelik memleketin işleri ile meşgul olmayıp eğlenceler ile vakit geçiriyordu. Bu yüzden Muhammed hapsedildi ve askerler ile halktan bir kısmı Ahlatşah olması için Mardin hükümdarı Kutbeddîn İl Gâzi oğlu Artuk Arslan'ı çağırdılar. Zira Ahlatşah Sökmen, oğlu olmadığından, yerine kız kardeşinin oğlu Kutbeddîn İl Gâzi'nin¹⁸³ geçirilmesini vasiyyet etmiş, fakat türlü sebeplerden bu vasiyyet yerine getirilmemişti. Sökmen'in memlûklerinden Balaban daha önce Muhammed'e açıkça muhâlefet ve isyan edip Malazgird'e gitmiş ve oraya hâkim olmuştu. Burada katılanlar ile askerinin çoğaldığını gören Balaban, Ahlat'a dönüp şehri eline geçirdi. Az sonra Mardin hükümdarı Artuk Arslan da (Ahlatşah Sökmen'in yeğeninin oğlu) şehrin önünde göründü ise de, Balaban onu geri dönmeye mecbur bıraktı. Esasen Eyyûbî hükümdarı el-Âdil'in oğlu el-Eşref de Artuk Arslan'ın ülkesine birbiri arkasından akınlar düzenliyordu. Bunun da sebep veya sebepleri Artuk

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, XII, s. 95.

¹⁸² Aynı eser, s. 112.

¹⁸³ Artuk Arslan'ın değil (bk. O. Turan, s. 104).

Arslan'ın Ahlat'a sahip olarak kuvvetlenmemesi ve Eyyûbiler'in bu zengin ülkeyi ellerine geçirmek istemeleri idi. Balaban Artuk Arslan'ı ülkesine dönmeye mecbur ettikten sonra Bek Temür oğlu Muhammed'in bulunduğu iç kaleyi kuşattı ise de alamadığından şehirden ayrıldı; Malazgird ve Erciş'den asker devşirdikten sonra yeniden Ahlat hisarını kuşattı. Bu defa hisar ve Muhammed ona teslim edildi. Muhammed bir kalede hapsedildi; sonra boğdurulup kaleden aşağı atıldı ve "kaleden düştüğü" söylenildi (603 = 1206-1207). İşte güzelliği eşsiz denilen ve ancak yirmi yaşlarında bir genç olduğu söylenen Muhammed'in hayatı böyle bir şekilde sona erdi. Fakat o sefahata yani eğlenceye düşkün bir insandı.

9. **İzzeddin** (veya Seyfeddin) **Balaban** (603-604 = 1206-1208). Balaban Ahlatşahlar'ın sonuncusudur; fakat hangi ayda Ahlatşah olduğu ve hangi ayda hayatına son verildiği bile bilinmiyor. Bazı müverrihler onun Ahlatşahlığının bir yıldan az bir zaman sürdüğünü yazarlar. Gerçekten Balaban çok geçmeden karşısında Takiyyeddin Ömer'den farksız denilebilecek derecede cesur ve enerjik yeni bir Eyyûbî şehzâdesini buldu. Bu, Meyyâfârikîn hâkimi ve aynı zamanda Eyyûbiler'in başı el-Âdil'in oğlu el-Melikül Evhad Necmeddin Eyyûb idi. Maamafih Balaban kendisine hücum eden el-Evhad'ı ağır bir mağlubiyete uğratıp ilk tehlikeyi atlatmaya muvaffak olmuştu. Fakat ertesi yıl (604 = 1207-1208) onu yine karşısında buldu. Gerçekten el-Evhad geniş imkânlarla sahip babası el-Âdil'in yaptığı yardımlar ile kayıplarını kolayca ve kısa bir zamanda telafi etmişti. El-Âdil'in, umumiyetle barış sever bir hükümdar olmakla beraber Selahaddin devrinden beri, zenginliğinden dolayı, Ahlat'a göz diktiğinden, oğlunu bu şehrin fethine teşvik ettiği şüphesizdir. Siyâsî şartlar da buranın alınması için pek müsaid idi. Bu defa yapılan vuruşmada Balaban bozguna uğrayıp Ahlat'a kapandı ve Erzurum meliki Selçuklu Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi. Tuğrul Şah askeri ile yardıma geldi. Vukubulan karşılaşmada el-Evhad yenilerek ülkesine dönmek zorunda kaldı. Müttefikler Eyyûbî hükümdarının eline geçmiş olan Muş'u geri almak için orayı kuşattılar. Şehir alınmak üzere iken Tuğrul Şah eşine az rastgelenen gaddarca bir hareket ile Balaban'ı öldürdü (604 = 1207-1208). Fakat bu hareketinden dolayı Tuğrul Şah'a ne Ahlat'ın, ne de Malazgird'in kapıları açıldı. O da eli boş olarak ülkesine dönmek zorunda kaldı. Abdullatif el-Bağdadi'nin hâtıratında Tuğrul Şah'ın başarısızlığı hasisliği ile izah edilir¹⁸⁴. Gürcü kraliçesi ile evlenebilmesi için oğlunu Hristiyan olmaya teşvik eden Selçuklu hânedanından Tuğrul Şah, işte bu adamdır. Fakat buna karşılık

¹⁸⁴ S. 112.

Ahlatlılar el-Evhad'ı çağırıp şehri ona teslim ettiler. Bununla beraber Ahlat askerinden bir kısmı müstahkem Van kalesine çekilerek el-Evhad'ın hükümdarlığını kabul etmediler. Ahlatşahlı askerlerin Erciş şehrini de ellerine geçirmeleri üzerine Melikü'l-Evhad babasından yardım istedi. O da diğer oğlu Melikü'l-Eşref Musâ'yı gönderdi. Bunlar barış yolu ile Van'ı aldılar. Ancak el-Evhad Malazgird'i fethetmek için Ahlat'tan ayrıldığında Ahlatlılar şehirdeki Eyyûbî askerini çıkarıp hisarı da kuşattılar. Halkın maksadı Ahlatşahlar devletini ihya etmektir. Bunu haber alan el-Evhad, Ahlat'a döndü; kardeşi el-Eşref'in askeri de kendisine katıldı. Şehir alındı ve halktan pek çok kimse öldürüldü. Öyleki hergün onlardan bir kısmının hayatına son veriliyordu. Abdullatif el-Bağdadi'nin el-Evhad'ın bir yakınından öğrendiğine göre el-Evhad yalnız Ahlat'ın yüksek tabakasından onsekizbin kişi öldürmüştür¹⁸⁵. Böylece halkın gücü kırıldı, yiğitler (el-fityân) in, yani Ahiler'in birliği dağıldı. Bir asırdan fazla sürmüş olan Ahlatşahlar devleti böylece ortadan kalktı (604 = 1207-1208).

644 (1247) yılında Selçuklular'ın Erzincan sübaşısı Şerefeddin Mahmud'un emrindeki beyler arasında Ahlat melikinın torunu da vardı¹⁸⁶. Fakat bunun kimin torunu olduğu üzerinde bir tahminde bile bulunmak mümkün değildir. Yukarıda Ahlat şehri bölümünde kayd edildiği gibi bu bölge öyle mamur idi ki, geliri bakımından, ancak Mısır'la mukayese ediliyor ve bölgenin takriben yetmiş kadar şehri olduğu söyleniyordu¹⁸⁷. Bununla beraber bu devirden kalma câmi, medrese, zâviye, kervansaray gibi eserlerin bize kadar gelmemesi dikkate şâyandır. Bu bakımdan Ahlat ancak Mengüçlüler'in Erzincan şehri ile mukayese edilebilir. Bunun başta zelzeleler olmak üzere tabii âfetler ile yakından ilgisi vardır. Fakat istilacı orduların yaptıkları tahriblerin en mühim amili teşkil ettiği şüphesizdir. Bilhassa Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'daki yıllarca süren yıkma ve yok etme hareketlerini burada yeniden ehemmiyetle zikr etmeyelim. Tahmasb, bu tahribâtı, açıkça yazdığı üzere çok yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı ordusunun İran'a yürümesini önlemek maksadıyla yapıyordu. Şimdiki durumda Ahlatşahlar devrinden bize sadece bazıları kitâbeli mezar taşları intikal etmiştir¹⁸⁸. Ahlatşahlar'dan ancak II. Sökmen ile halefi Bek Temür'ün para kestirdikleri biliniyor. Şeref b. Ebû'l-Muṭahhar'ın Târîḫ Ahlât (veya Hîlât)

¹⁸⁵ S. 112-113.

¹⁸⁶ Ibn-i Bibî s. 260.

¹⁸⁷ Ibn Vâsıl, aynı eser, III, s. 177.

¹⁸⁸ B. Karamağaralı, Ahlat mezar taşları, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 1972, s. 111 ve devamı.

adlı eserinin bize kadar gelmemesine ne kadar esef edilse yeridir. Ahlatşahlar zamanında Ahlat halkı Türkçe, Farsça ve başka bir dil konuşuyordu, Çok canlı bir ticâret şehri olan Ahlat, aynı zamanda, Bağdad'ı aratmayacak derecede bir eğlence merkezi idi. Sık sık yapılan şenliklere bütün halk iştirak ederdi. Halkının yabancılardan hoşlanmadığı da kaynaklarda ifade edilir; esnaf ve sanatkârının çokluğundan şehirde içtimâî ve siyasî hayatta da tesirini kuvvetle hissettiren bir Ahi teşkilatı meydana gelmişti.

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

A. KİTÂBELER VE ESERLER:

- H. J. LYNCH, *Armenia*, travels and studies, London, 1901, I-II.
H. HÜBSCHMANN, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kûrdistan*, Leipzig, 1913.
A. ŞERİF, *Ahlat kitâbeleri*, İstanbul, 1932.
İ. KAFESOĞLU, *Ahlat ve çevresinde 1945 de yapılan tariht ve arkeolojik tetkik seyahatı raporu*, Tarih dergisi, 1949, 1.
A. GABRIEL, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, 1.
B. KARAMAĞARALI, *Ahlat mezartaşları*, Ankara, 1972.
O. ARSLANAPA, *Türk sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınlarından, İstanbul, I-II.

B. SIKKELER:

- M. MUBÂREK, *Takvîm-i meskûkat-ı İslâmiye kataloğu*, İstanbul, 1318, III.
I. ARTUK, *Ahlat emiri Bektîmur'un sikkesi*, Tarih dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), 1949-1950, 11.
A. MAYER, *Bibliography of Moslem numismatics*, London, 1954.

C. RESMÎ VESİKALAR:

El-Muhtârât min'er-resâil, yayınlayan İ. Efsâr, Tahran, 2535.

Ç. TAHRİR DEFTERLERİ:

Âdilcevaз sancağı, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 208, 297, 730.

D. COĞRAFÎ ESERLER:

- İBN, HURDÂDBİH, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889.
KUDÂMA B. CÂFER, *Kitâbu'l-harâc*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889.

- İBNÜ'L-FAKİH, *Muhtaşar kitâbi'l-büldân*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1885.
- EL-İŞTAHİRİ, *Kitâbu mesâlikî'l-memâlik*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1927.
- Hudûdu'l-âlem*, Tahran, 1340, İngilizce tercüme ve izahlar V. Minorsky, The Regions of the world, GMS, London, 1937.
- İBN HAVKAL, *Kitâbu şüreti'l-arz*, yayınlayan J.H. Kramers, Leyden, 1938-1939, I-II.
- El-Muḳaddest, Aḫsenü't-teḳâsim*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1906.
- NÂŞİR-İ HÜSREV, *Sefernâme*, Berlin, 1900.
- ZEKERİYÂ EL-ḲAZVİNİ, *Âşarü'l-bilâd*, Beyrut, 1960.
- YÂḲÛT, *Mu'cemü'l-büldân*, yayınlayan F. Wüstenfeld, Leipzig, 1867, II.
- İBN SÂ'İD, *Kitâbu bastî'l-arz*, yayınlayan, J.V. Gines, Tetuan, 1958.
- HAMDULLAH MÜSTEVFİ, *Nüzhetü'l-ḳulûb*, yayınlayan G. Le Strange, GMS, Leyden 1915; yayınlayan M. Debîr Siyâkî, Tahran, 1336.
- °AYN °ALÎ, *Ḳavânin-i âl-i Osmân der hülâşa-i mezâmin-i defter-i divân*, İstanbul, 1280.
- Salnâme*, 1272 (1855).
- Salnâme-i vilâyet-i Bitlis*, Bitlis, 1310.
- G. LE STRANGE, *The lands of th Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.

E. VEKÂYİNÂMELER:

- VAKİDİ, *Kitâbu'l-fütâḫ*, Kahire, 1302.
- BELÂZÜRİ, *Kitâbu fütâḫil-buldân*, Kahire, 1932.
- Taberî, Târîḫ mulûk ve'r-rusul*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1879-1901. III.
- CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De Administrando imperio*, Dumbarton-Oaks, 1967.
- İBNÜ'L-ḲALÂNİSİ, *Ḳeylu târîḫi* Dimaşk, yayınlayan H.F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- EL-°AZİMÎ, *La Chronique abregée d'al-°Azîmî*, yayınlayan Cl. Cahen, Journal Asiatique, Juillet-Septembre, 1938.
- URFALI MATEOS, *Vekâyinâme*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, 1962.
- ANILİ SAMUEL, *Chronologie, Collections d'historiens Armeniens*, Fransızca tercüme M. Brosset, Pétersbourg, 1876, 11.

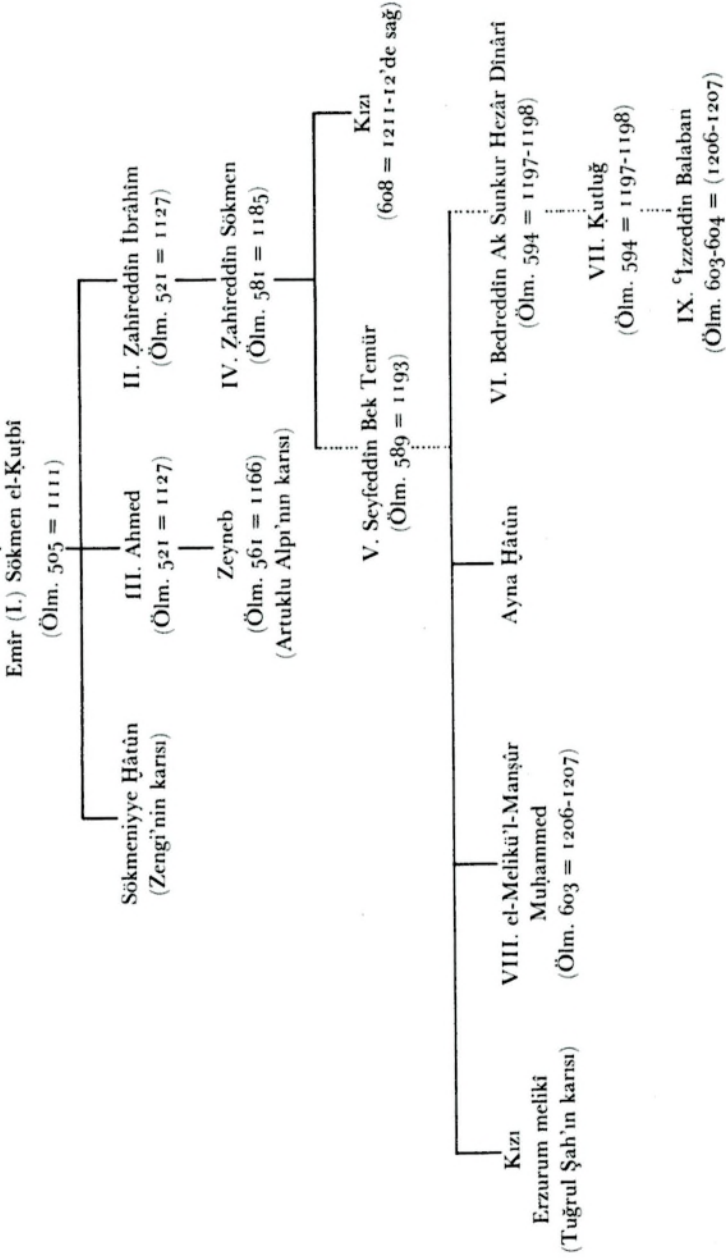
- İBNÜ'L-EZRAK, *Târîh Meyyâfârikîn*, yayınlayan B.A Awad, Kahire, 1959, dizin, basılmamış kısım, British Museum, Or. 5803.
- İMÂDEDDİN İSFAHÂNÎ, *Bundart kısaltması, Zübdetü'n-nuşra*, yayınlayan, M. Th. Houtsma, Leyden, 1889, Türkçe tercüme K. Burslan, TTK, İstanbul, 1943.
- , *El-Fethü'l-kusf*, yayınlayan C. De Landberg, Leyden, 1888.
- , *El-Barķuş-Şâmî*, yayınlayan R. Şeşen, İstanbul, 1979.
- , *Senâ el-Barķu's-Şâmî*, R. Şeşen, Beyrut, 1971.
- USÂME B. MUNKİZ, *Kitâbu'l-i'tibâr*, yayınlayan P.K. Hitti, Princeton, 1930.
- İBNÜ'L-EŞİR, *el-Kâmil*, Tornberg yayını, X-XII, Kahire, 1301, X-XII.
- ŞADREDDİN EBÜL-ĦASAN 'ALÎ, *AĦbâru'd-devleti's-Selcukiyye*, yayınlayan M. İkbâl, Lahor, 1933.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtüz-zamân*, Haydar Âbâd, 1951-1952, VIII.
- MuĦammed en-NESEVÎ, *Sıyret Sulţân Celâleddîn Mengübirtî*, yayınlayan A. Hamdi, Kahire, 1953.
- CL. CAHEN, 'ABDÜLLATİF EL-BAĦDADÎ, *Portraitiste et historien de son temps, Extraits inédits de ses mémoires*, Bulletin de l'Institut Français de Damas, 1970.
- EL-ĦAMÂVÎ, *et-TârĦü'l-Manşûrî*, Moskova, 1963, dizin.
- İBNÜ'L-'ADİM, *TârîĦ Ħaleb*, yayınlayan S. ed-Dehhân, Dimaşk, 1954, I-III.
- , *Bugyetü't-taleb fî târĦi Ħaleb*, yayınlayan A. Sevim, TTK, Ankara, 1976, Türkçe A. Sevim, *Bugyetü't-taleb fî târĦi Ħaleb* (Seçmeler), TTK, Ankara, 1982.
- İBN VÂSİL, *Müferricü'l-kûrub*, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1957-1960, I-III, yayınlayan H.M. Rebi' -S. 'A. 'Âşûr, Kahire, 1972, IV.
- İBN-İ BİBÎ, *TevârîĦ-i âl-i Selçuk*, yayınlayan M. TH. Houtsma, Leide, 1902, IV.
- REŞİDEDDİN, *Câmiü't-tevârîĦ*, yayınlayan A.A. Alizâde, Bakü, 1957, yayınlayan A. Ateş, *Zikr-i târĦ-i âl-i Selçuk*, TTK, Ankara, 1960, 11-5.
- TârĦ-i güzide*, yayınlayan A. Nevâî, Tahran, 1339.
- TârĦ-i Shaikh Uwais*, tıpkı basım yayını ve İngilizce tercüme J.B. Van Loon, Lahey, 1954.
- ĦAFİZ-İ EBRÛ, *Zeyl-i Câmiü't-tevârĦ-i Reşidî*, yayınlayan H. Beyânî, Tahran, 1317.
- Colophons of armenian manuscripts*, 1301-1480, Cambridge, Massachusettes, 1969.

- ŞEREFEDDİN ALİ-İ YEZDİ, *Zafername*, yayınlayan M. Abbâsi, Tahran, 1336, I-II.
- THOMAS DE MEDZOPHE, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh dans l'Asie occidentale*, Fransızca tercüme F. Néve, Bruxelles, 1860.
- EBÛBEKR-İ TIHRÂNÎ, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, yayınlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1962-1964, I-II.
- FAZLULLAH B. RÛZBIHÂN, *Târîh-i âlem ârâ-yi Emîni*, Fâtih ktp. nr. 4431, İngilizce muhtasar tercüme V. Minorsky, *Persia* in A.D. 1478-1490.
- İBN ACÂ, *Târîhe-Emîr Yaş Bek ez-Zâhiri*, yayınlayan A.A. Tuleymât, Kahire, 1393 (1973).
- VARDAN, *Türk fütûhatı tarihi*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, Tarih semineri dergisi (Edebiyat Fakültesi), İstanbul, 1937, I.
Histoire de la Géorgie, Fransızca tercümesi M. Brosset, Pétersbourg, 1848, I-II.
- GAFFÂRÎ, *Cihân ârâ*, Tahran, 1343.
- HASAN BEG-İ RURLU, *Ahsenü't-Tevârîh*, yayınlayan C.N. Seddon, Baroda, 1931.
- ŞEREF HAN, *Şerefnâme*, Kahire, 1930.

İNCELEMELER

- Ahlat maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 160 (pek sathidir), The Encyclopaedia of Islam, I, pp. 329-330 (tatmin edici değildir).
- F. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Bruxelles, 1935, Türkçe tercüme F. Işıltan, Bizans devletinin doğu sınırı (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları), İstanbul, 1970.
- A. A. WASILIEV, *Byzance et les Arabs*, édition française préparé par M. Canard, Bruxelles, 1968.
- M. CANARD, *Histoire de la dynastie des H'amdaniides de Jazîra et de Syrie*, Paris, 1953, I.
- V. MINORSKY, *Studies in Caucasian history*, London, 1953.
- O. TURAN, *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, İstanbul, 1953, I.
- E. DE ZAMBAUR, *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannovre, 1927.
- H. EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927.
- C. E. BOSWORTH, *The Islamic dynasties*, Edinbourg, 1967.

AHLAT ŞAHLAR SOY KÜTÜĞÜ

DOĞUMUNUN 130. VE ÖLÜMÜNÜN 50. YILI DOLAYISIYLA KAZANLI TARİHÇİ

MURAD REMZİ

(1854-1934)

Prof. Dr. AHMET TEMİR

1. ŞECERESİ:

Tarihçi Muhammed Murad Remzi, 10 Ekim 1854'te Batırşah Abdullah'ın dördüncü ve en küçük çocuğu olarak, bugün Sovyet Rusya içinde bulunan Tatarstan Cumhuriyeti (Kazan ülkesi), Minzele ve Çallı kasabaları bölgesindeki Elmet * köyünde dünyaya gelmiştir. Arapça olarak kaleme aldığı *Telfik al-Ahbar ve telkih al-Asar fi Vakayi Kazan ve Bulgar ve müluk at-Tatar*, Orenburg 1908 adlı eserinin II. cildinde (s. 212) kendi şeceresini şöyle anlatır:

فان الفقير مراد الله بن بهادر شاه عبدالله بن عادل شاه بن اسحاق بن توكال باي بن باني اورص بن مرزاقل بن باغلاي بن مرداش بن مجمع بن مرقه بن عبدالله بك بن بيكجورا خان

“Ve ben fakir Muradullah bin Bahadırşah Abdullah, bin Adilşah, bin İshak, bin Tükelbay, bin Yani Urus, bin Mirzakul, bin Bağlay, bin Mirdaş, bin Mimiç, bin Merka, bin Abdullahbek, bin Bikçura Han”.

Murad Remzi'nin halen elimde bulunan mektuplarında ve oğlu Fehmi Murad'ın hatıra defterlerinde adı bazan Muhammed Murad Remzi, bazan Şeyh Muhammed Murad veya Şeyh Muhammed Murad Kazanlı, bazan Murad Remzi ve bazan da yalnız Murad veya Şeyh Murad olarak geçmektedir. Çocukluğunda Merdanşah adını da taşımış, siyasi makale ve risalelerinde Tuti, Andelib, Ebul-Hasan, Ekmel, M.M.R., Remzi gibi kapalı adlar da kullanmıştır.

Fehmi Murad'ın hatıra defterlerinde anlatılanlara göre, ailenin ceddi Bikçura Han 16. yy.ın ortalarında Aral denizi civarı, Sır-derya ve Amu-

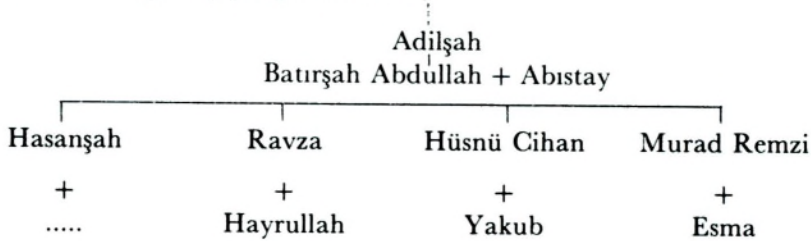
* Bildiğime göre, bugünkü Tatarstan'da “Elmet” adında (Rusçadaki resmi şekli: Al'metyevsk) 3 köy (şehir) mevcuttur: 1) Murad Remzi'nin doğum yeri olan “Yanğa Elmet” Minzele kazasına bağlı olup, eskiden Ufa vilâyetinde idi; 2) “İski Elmet”, Çistay kazasıdır; 3) Yalnız “Elmet” olarak bilinen, Zey nehri üzerindeki üçüncüsü ise Bügülme kazasında olup, eskiden Samar (Samara) vilâyetine bağlı idi.

derya bölgesi ile Özbek ve Türkmen sahralarının hakimi olup, 1552'de Kazan'ın Moskova çarı tarafından zaptı üzerine bu ülkeyi kurtarmak maksadıyla ordusunun başında yola çıkmış ve Çallı kasabasının karşısındaki Saray Burnu'nda karargâh kurarak Kazan'a hücum hazırlanmıştır. Fakat bu esnada Bikçura Han'ın beklenmedik ölümü yüzünden teşebbüs yarıda kalmış, ordusunun bir kısmı memleketine geri dönmüş, Hanın yakınları ve ordunun kalan kısmı ise Minzele-Çallı bölgesinde yerleşerek yerli Tatar-Başkurtlarla karışmışlardır.

Elmet ve civardaki diğer köylerin ahali imam, muallim, tüccar, çiftçi olarak yaşadıkları halde, son zamanlara kadar bunların bir kısmı kendilerini, Mirza, Mir, Sah, Bek diye takdim ederlermiş. Murad Remzi, tarih kitabını yazarken memleketinde araştırmalar yaptığı gibi, Petersburg'a giderek arşivlerde incelemelerde bulunduğunu ve bu esnada kendi şeceresi hakkında da esaslı bilgiler temin ettiğini anlatıyor.

Murad Remzi'nin büyükbabası Adilşah, Elmet köyünün reisi ve etraf köylerinin hakimi olup, adil idaresi ve hükmü ile etrafta şöhret kazanmıştır. Adilşah'ın tek oğlu olarak küçük yaşta yetim kalan Batırşah Abdullah, okuyamadığı halde kültürlü ve tahsilli bir hanımla evlenmiştir. Hatıra defterinde adı zikredilmeyerek "Abıstay, Üstazbike, Muallime" diye anılan bu hanım, Murad Remzi'nin annesi idi.

Böylece "Abıstay" ile evli olan Batırşah'ın ikisi erkek, ikisi kız dört çocuğu olup, baba tarafından aile şeceresinin son kısmı, Fehmi Murad'ın hatıralarına göre şöyle gösterilebilir:

1844 doğumlu Hasanşah siyasetle uğraşarak gizli cemiyetlere katıldığından, arkadaşlarıyla birlikte yakalanarak Sibiryaya sürülmüş ve orada ölmüştür. Hanımı da kederinden ölünce, Tüffahül Cennan adlı kızı ile Mübarek isminde oğlunu Murad Remzi ailesi Mekke'ye getirterek kendi himayelerine almışlardır. Tüffahül Cennan Hafız Arif Bahtiyari ile evlenmiş ve bu zat, Mekke'de Alimcan Barudî'nin vakf evine nazır tayin edilmiştir. Bunların, Abdullatif ve Meryem adında iki çocuğu olmuştur.

Ravza, Hayrullah ile evlenmiş ve bir kızla iki oğulları olmuştur. Büyük oğullarının adı Abdülkerim idi.

Hüsnü Cihan, Yakub ile evlenmiş, Yunus, Salih, Ahmed, Hatib ve Feride adında beş çocukları olmuştur.

Muhammed Murad Remzi, Şahmuhammed'in kızı Esmâ ile evlenmiş ve -aşağıda açıklanacağı gibi- 9 çocukları olmuştur.

Murad Remzi'nin anne tarafından şeceresine gelince, elimdeki hatıra defterlerinde bazı kimseler asıl adlarıyla zikredilmeyip, ancak "amca, dayı, teyze, abla, kardeş..." gibi tabirlerle tanıtıldığından, birçok noktalar karanlık kalmaktadır. Bu duruma göre, şecerenin anne tarafından olan kısmı şöyle tertiplenebilir:

(Büyük Baba) + (Büyük anne)

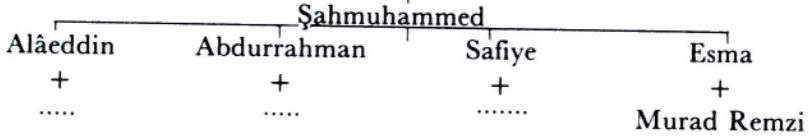
Dayı	Anne (Abıstay)	Teyze
+	+	+
.....	Batırşah Abdullah	.....
	* <u>çocukları:</u>	
	Hasanşah	
	Ravza	
	Hüsnü Cihan	
	Murad Remzi	

Murad Remzi'nin dayısı, Elmet köyü medresesinin üstadı ve büyük mahalle imamı olup, onun yetişmesinde büyük tesiri olmuştur.

"Abıstay" veya "Üstazbike" diye anılan "Muallime" (öğretmen) annesi de tanınmış bir "âlîme" (bilgin) kadın olup, bunun babası ve amcaları da Minzele ve Bügölme etrafında ilimleri ve hocalıkları ile şöhret kazanmış kimselerdi. "Abıstay", aynı zamanda Ufa'daki "Müslümanların Merkez Diniye Nezareti" nin son müftülerinden tarihçi ve din âlimi Rıza ed-Din bin Fahr ed-Din (Rıza Kazi) ile de uzaktan akraba idi.

Murad Remzi'nin teyzesinin oğlu Muslih ed-Din Nogaybek çarlık devrinde askere alınarak yüzbaşı rütbesine kadar yükselmiş ve sonra Orenburg civarındaki Tüz Tübe'de yerleşip, imam, hatip ve müderris olarak etrafta şöhret kazanmıştır.

Murad Remzi'nin eşi Esmâ hanımın durumuna gelince, Tatarstan'ın Tetiş kazası Şep Başı köyünden olan bu ailenin şeceresi şöyledir:

Elimdeki hatıra defterlerinde, Abdurrahman ve Alâeddin'den hangisinin daha büyük olduğu belirtilmemiştir. Alâeddin'in üç çocuğu olup, iki oğlundan biri doktor, öteki mühendis ve kızı da doktor olarak yetişmiştir. 1917 ihtilalinden sonra bütün mal ve mülkünü kaybederek fakir düşen Alâeddin, çocuklarının tahsillerini tamamlamaları için yine de büyük gayret göstermiştir.

Abdurrahman'ın iki oğlu küçükken ölmüş, Fatma adlı kızı Tilençi Tamaklı Şekkür ile, diğer kızı Safiye Ömer Salih'le evlenmiştir. Şahmuhammed'in büyük kızı Safiye hakkında notlarda fazla bilgi yoktur.

Şahmuhammed'in vefatı üzerine durumları sarsılan ailenin bakımı iki biradere kalınca, bunlar babalarının mesleğini bırakarak ticarete girişmişler ve oldukça büyük başarı kazanmışlardır. Şehir şehir dolaşarak işlerini genişletince, Alâeddin Perm'de büyük lokanta ve dükkânlar açmış, İlek'te yerleşmiş olan ve Rusya içinde işlerini genişleten Abdurrahman, Almanya, Avusturya ve İstanbul arasında ticarî faaliyetini devam ettirmiş ve sık sık Mekke'ye gelerek orada da mülk edinmiştir. Murad Remzi ile tanışarak yakın bir arkadaşlık ve dostluk kurmuş olan Abdurrahman, onunla önceden konuşarak, kız kardeşi Esmâ'yı Mekke'ye getirmiştir.

Esmâ ile 1895 yıllarında Mekke'de evlenen Murad Remzi'nin 9 çocuğu olmuş, fakat bunların dördü daha küçükken ölmüşlerdir; adları ve tahmini doğum-ölüm tarihleri şöyledir:

- 1) Muhammed Salih (1897-1902),
- 2) Muhammed Hasan Fehmi (Fehmi Murad) (1899-1965'ten sonra)
- 3) Fatma ez-Zehra (1900-?),
- 4) Muhammed Hüseyin (1902-1906),
- 5) Muhammed Magsum (1907-6 ay),
- 6) Muhammed Münir (1909-?),
- 7) Sıddıka (1911-?),
- 8) Muhammed Enver (1913-1937),
- 9) Muhammed Ezher (1915-3 aylık).

2. HAYATI VE TAHSİLİ:

Murad Remzi okuyup yazmayı, Kur'an okumayı ve ilk dinî bilgileri, annesinin, kız çocuklar için evinde açmış olduğu ilk mektepte öğrenmiştir. Bu yüzden 8 yaşında dayısının köy medresesine başladığı zaman, kendi yaşındaki çocuklardan çok üstündü. Çocuğun kabiliyetini gören dayısı, ona hususî dersler vermiş ve Murad Remzi kısa zamanda Arapça ve Farsçasını da oldukça ilerletmiştir.

Bir gün evlerine öğle yemeğine gelen dayısı, Murad'ın anne ve babasına hitap ederek: "Merdanşah oğlunuza medresemizde öğrenilecek bir şey kalmadı. Onun, Kazan şehrinin büyük medreselerine giderek oranın derslerine devam etmesi lâzımdır. Kazan'ın meşhur Şihabeddin el-Mercanî medresesine kabul edilmesi için Şihabeddin Hazrete ve onun müderrislerinden birine tavsiye mektuları da yazdım. Oğlunuzu oraya gönderin. İnşallah büyük âlim olarak yetişir, size ve milletimize hayırlı olur!" diye ricada bulunmuş.

Çocuğunun bir saat bile yanından ayrılmasına dayanamayan annesi "Abıstay , Üstazbike, Muallime" hanım, kardeşinin bu sözleri üzerine: "Dinimize hizmet edecek bir şahıs olup yetişmesine kim itiraz edebilir. Bunu düşündükçe ayrılık hasretine dayanmak bize ağır gelmez. Haydi gitsin, bizden müsaade, Allah'tan tevfik" cevabını vermiş. Hazırlıklar tamamlanıp yola çıkacağı gün gelince arabaya binerken de hüngür hüngür ağlayarak oğlunu şiddetle bağrına bastıran annesi: "Merdanşah oğlum! Köyümüzün en zeki, en çalışkan bir çocuğu olduğundan, bu ufak köy medresemizde değil, Kazan gibi büyük şehirlerin büyük medreselerinde tahsil etmen zarurî olduğundan, senin bizi bırakıp gitmene razı olduk. Evimizin canı, neşesi idin. Git, Allah'ın lûtf ve inayeti daima yoldaşın olsun. Fakir, cahil ve mazlum halkımızın âlimlere ve büyük adamlara muhtaç olduğunu unutma. Köyünü, seni candan seven anneni ve babanı unutma. Kardeşlerini unutma. Git oğlum, git, Allah'ın tevfik ve hidayetinde ol. Şayet bizi bir daha göremezsen, Fatiha okuyarak ruhumuzu şad et!..., dedikten sonra kendi eliyle tutarak arabaya bindirmiştir.

Gidiş o gidiş. Murad Remzi'nin bu ayrılıştan sonra anne ve babasını bir daha göremediği anlaşılıyor. Mekke'de yerleşip vaziyeti düzeldikten sonra birkaç defa memleketine gidip gelmişse de, bu seyahatlerin, anne ve babasının ölümünden sonra yapıldığı anlaşılıyor.

1869 sonbaharında 15 yaşında iken Elmet köyünden ayrılarak Kazan'a gelen Murad Remzi burada çok kalmamış, arzu ettiği tarzda ilmi bulamadığını söyleyerek 1,5 yıl sonra Troyski'ye (Troitsk) gitmiştir. 1,5 yıl

kalınca buradan da ayrılarak, Kazaklar arasında 1,5 yıl kadar öğretmenlik yapmış ve büyük ümitlerle Taşkent üzerinden Buhara'ya gitmiştir.

Tahminen 1874 baharında Buhara'ya varan Murad Remzi, burasının ilim ve tahsil bakımından daha da fena durumda olduğunu görünce ümitsizliğe kapılmış, bir yıl sonra hastalanarak Kazak sahralarına geri dönmüş, 3 ay Kırgızlar arasında dinlenerek kuvvet toplamış ve öğretmenlik yapmıştır. 1875 sonlarında tekrar Taşkent'e gelen Murad Remzi bu sefer Buhara'ya uğramayıp Türkiye'ye, Mısır'a, Hicaz'a sefere karar vermiştir. Bu esnada, Taşkent'te yerleşmiş Kazanlı hemşehrilerden bir zat da dükkânını, mal ve emlakını satarak Türkiye'ye göç etmeye hazırlandığından, hep birlikte Afganistan ve Hindistan üzerinden Hicaz'a gitmeyi kararlaştırmışlardır. Kafile Semerkant, Kerki, Mezarı Şerif (Belh) üzerinden Kabil'e, oradan sallarla nehir üzerinden Celâl Abad'a, sonra karayolu ile Peşaver ve Haydar Abad üzerinden Bombay'a varmıştır. Hindistan'da 3 ay kaldıktan sonra bir hacı vapuruna binerek, 12 gün sonra, 1876 başlarında Cidde'ye ulaşmışlardır.

Murad Remzi önce Cidde'den Mekke'ye giderek hac kılmış ve sonra Medine medreselerinin daha iyi olduğunu duyunca oraya sefer etmiştir. Orada önce Beşirağa ve sonra da Mahmudiye medreselerine girerek bütün varlığı ile âşkı olduğu Arabiyat, Tefsir, Hadis ve Fıkıh derslerine verilmiştir. Müderrisler, kütüphaneler ve ev cihetinden çok memnun kalmışsa da, medresenin vakıf yardımı çok az olduğundan, Medine'deki tahsil hayatının birkaç yılı büyük zaruret, fakirlik ve ihtiyaç içinde geçmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında devam eden harpler esnasında Kazan ve Türkistan'dan hacılar gelemediğinden, bir müddet için oradan yapılabilecek yardımlar da kesilmiştir. Fakat sonra yollar açılınca durumlar düzelmiştir.

Murad Remzi, aşağı yukarı 1876'dan 1880'e kadar 4 yıl süren Medine'deki tahsil hayatı esnasında, hemşehrisi olan talebe hayatı arkadaşlarından bilhassa Ziya efendi, Abdürreşid İbrahim ve Simipalat (Semipalatinsk) şehrinden Abdülhak Yusuf'u takdir ve sevgi ile yad etmektedir.

1880 senelerinde Murad Remzi arkadaşlarıyla beraber hacılar kafilesiyle Mekke'ye gelmiş ve Abdürreşid İbrahim'den başkaları hacdan sonra tekrar Medine'ye dönmüşlerdir. Abdürreşid İbrahim ise bir yıl sonra Kazan'a dönerek Ufa'daki "Mahkemei Şer'iyeye" ye kadı (kazi) tayin olunmuştur. Bütün İslâm memleketlerini dolaşarak "Âlem-i İslâm" adlı eseri yazan, Rusya'daki Türk-İslâm matbuatının ilk örneklerinden olan

“Mir’at” mecmuasını Petersburg’da çıkaran, A.J., Müslümanlığı yaymak düşüncesiyle birkaç defa Japonya’da da bulunmuş ve orada vefat etmiştir.

Bu tarihten sonra Murad Remzi daimî olarak Mekke’de yerleşmiş ve tahsiline devam etmiştir. Mekke’de o zamanlar hemşehrilerinden birkaç tüccar, birkaç tekke şeyhi ve birkaç talebeden başka kimse yokmuş. Bu tüccarlar arasında şu isimlerle karşılaşılıyor. Abdurrahman-ı Kadim ile kardeşleri Haris ve Hüseyin efendiler; Abdurrahman-ı Cedit; sık sık Mekke’ye gelerek Murad Remzi ile çok samimî bir arkadaşlık ve dostluk kurmuş olan bu zat, yukarıda bahsettiğim Alâeddin, Safiye ve Esmâ’nın kardeşi ve Şahmuhammed’in büyük oğlu olup, 1895’lerde kız kardeşi Esmâ’yı Mekke’ye getirerek Murad Remzi ile evlendirmiş ve bu suretle onun kayın biraderi olmuştur. 1899’larda, yani evlendiklerinin dördüncü yılında tanınmış Kazan zenginlerinden Yusuf Diberdief hacca geldiği zaman, dostu Murad Remzi’nin kirada oturduğu küçük ve havasız evinde misafir kalmış, fakat çocuk ağlamasından ve sıkışıklıktan çok rahatsız olmuştur. Bunun üzerine, İstanbul’a taşınmaya hazırlanan Dr. Mustafa Hayri’nin yeni yapılmış büyük evini satın alarak Murad Remzi’ye ve ahfadına vakfetmiştir.

Medine’den Mekke’ye geldiği 1880 yıllarında Murad Remzi, annesi “Abıstay” Hanımın ve bir yıl sonra da babası “Batırşah” ın vefat ettiğini hacılardan ve gelen mektuplardan öğrenmiştir.

3. HOCALARI VE HOCALIĞI:

Murad Remzi’de daha çocukken tarih merakını ve millî hisleri uyandıran ve temellendiren ilk öğretmeni, annesi “Abıstay, Üstazbike, Muallime” Hanım olmuştur. Annesinin ona söylediği masallar, başka kadınların söylediği masallara, cin, dev, ifrit ve şeytanlı hikâyelere benzemiyordu. O, çocuğuna geçmişteki büyük şahsiyetlerin, bahadırların, bilhassa Türk ve İslâm kahramanlarının hal tercümelerini anlatıyor ve milletin zalim müstevlilere karşı yaptığı savaş ve mücadelelerini tasvir ediyordu. Kazan ve Troyski medreselerinde, Başkurt ve Kazak sahralarında ve Taşkent’te bulunduğu zaman tarih kitapları okuyarak ve sonra Semerkant ve Buhara’daki tarihî eserleri inceleyerek bilgisini genişletmiştir. Bilhassa Taşkent’te karşılaşmış ve Semerkant üzerinden Buhara’ya kadar birlikte seyahat ettikleri, Altaylı Giray Şeyh Abdülmü’min İşan’ın da bu bakımdan onda büyük tesiri olmuştur. Murad Remzi’nin “benim aziz Atam” diye büyük hürmet ve sevgi ile bahsettiği ve ona “Oğlum” diye hitap eden bu zat 1880’lerde hacca gelince tekrar karşılaşmışlar ve yıllarca önce başlattıkları tarih münazaralarını burada da devam ettirmişlerdir.

Medine'deki hocaları hakkında fazla açıklama yapmayan Murad Remzi, ancak Şeyh Muzhar'ın (مظهر) adını zikrediyor.

Mekke'deki üstadları cümlesinden olarak: Esseyd Muhammed Salih Zuvavî, Sudanî Şeyh Sürur, Şeyh Abdülhamid Dağıstanî, Damolla Namengani ve Şeyh Abdurrahman Sarac ile bunun oğlu Abdullah Sarac'ın adlarına rastlıyoruz.

Şeyh Abdülhamid efendi Dağıstanî ile Esseyd Muhammed Salih Zuvavî'nin vefatı ve vasiyetleri üzerine, onların talebeleri, müridleri ve etbarı tarafından Murad Remzi Halife olarak seçilmiş ve bu iki hocanın tarikat halkalarını birleştirerek yıllarca başarı ile ders okutmuştur.

Murad Remzi'nin hatıralarında o zaman Mekke ve Medine'deki hemşehri, arkadaş ve talebelerinin hepsi de ayrı ayrı ismen zikredilmediğinden, burada ben de kendi şeceremle ilgili bir hususu ilâve etmek istedim: Tahmini olarak 1890'dan 1905'lere kadar Mekke'de tahsilde bulunan babam Muhammed Reşid Carullah da Murad Remzi'nin telebelerindendi. Bügülme kazasının Elmet köyünden olan babam, (burası benim de doğum yerimdir, A.T.), tahsilini tamamladıktan sonra köyüne dönmüş, 1906'dan başlayarak Elmet'te, 1920'den sonra da Bügülme'de imam, hatip ve müderris olarak vazife görmüştür.

4. ESERLERİ:

Hatıralarında verilen listeye göre Murad Remzi'nin basılmış veya basılmamış eserleri şunlardır:

- Reşehat رشحات . Farsçadan Arapçaya tercüme, 1 cilt.
- Mektubat-ı imam-ı Rabbanî مکتوبات امام ربانی Farsçadan Arapçaya tercüme, 2 cilt.
- Tenzih el-Keşşaf ama fi min el-İtizal vel-İnkışaf. Kur'an tefsiri
تنزيه الكشاف عما فيه من الاعتزال والانكشاف. تفسير القرآن.
- Telfik al-Ahbar ve telkih al-Asar fi vakayi Kazan ve Bulgar ve müluk at-Tatar تلفيق الاحبار وتلقيح الآثار في وقائع قران وبلغار وملوك التتار 2 cilt, Orenburg 1908.
- Meşaiyet-i hizb-ur-Rahman مشايعة حزب الرحمان
- Mevlid en-Nebi مولد النبي
- İnsaf
- Hürriyet kasidesi
- Arap sarfi
- Arap nahvi
- Aruz
- Türkçe Kur'an tercümesi
- Telfik el-Ahbar'ın Türkçesi
- Türülü gazete ve dergilerde basılmış pek çok makale ve risaleler.

Murad Remzi 3 oğlu ile: Ayakta solda Felhmi Murad, sađda M¼nir, solda oturan Enver.
(Çögecek, Doğu T¼rkistan 1927)

Tarihle ilgili yıllarca süren araştırmalarının neticesini, Arapça olarak telif ettiği *Telfik al-Ahbar ve Telkih al-Asar fi Vakayi Kazan ve Bulgar ve Müluk at-Tatar* adlı eserinde ortaya koymuştur. Bu eserin yazılış sebebi ve basılışı üzerine Murad Remzi, oğlu Fehmi Murad'ın kaleminden çıkan hatıralarında şöyle diyor: "Rusların, biz Türk ve İslam ahalisine ve memleketlerine yaptıkları ve yapmakta oldukları zulmü umum âlem-i İslama bildirmek için iki ciltten ibaret olan Türk ve Tatar tarihini Arapça yazarak neşre muvaffak oldum. Bu eserim, 1908'de Rusya'da Orenburg şehrinde Vakıf ve Şura matbaasında basılmıştır. Petersburg'da olan merkez Rus sansürü önce bu kitabın neşrine müsaade etmedi. Fakat aslen Buriyat Kalmıklarından olup tanassur ederek Ruslar arasında büyüüp yüksek tahsil görerek tarih fenninde yüksek dereceye çıkan meşhur Profesörün yardım ve müsaadesiyle gayri resmi olarak neşrine muvaffak oldum. Ve bu da bu suretle oldu:....".

Hatıra burada kesildiğinden, basım işinin nasıl yürütüldüğü hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Adı zikredilmeyen bu profesörün Katanov olması muhtemel ise de, vasiyeti üzerine halen kütüphanesi de İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünde muhafaza edilen Katanov, Kalmık-Moğol değil, yanılmıyorsa Türk asıllı Altaylı Sagay boyuna mensuptu.

Murad Remzi siyaseti sevmediği halde mecburî olarak bu yolda atıldığını, çarlık Rusyasının Kazan, Türkistan ve Türkiye'ye karşı yürüttüğü istilâ siyaseti yüzünden, gerek Rusya içinde ve gerek dışındaki dergi ve gazetelerde bazan açık, bazan kapalı imzalarla pek çok makale ve risaleler yayınladığını söylüyor. Fakat hatıralarında, maalesef bunlardan hiçbirinin adı, yeri ve tarihi verilmemiştir.

Devrin Halifesi Sultan Abdülhamid'in icraat ve idaresini beğenmeyen Murad Remzi ve arkadaşları, bunun aleyhinde dışarıda yayınlanmakta olan mecmua ve gazeteleri gizli yollarla getirtir, okur ve mütalaa ettikten sonra münasip bir yerde saklarlarmış. "Bu gibi matbuatı okumakla bazan kanaat etmeyerek bizzat kendim nam-ı müstearla makaleler yazardım. Bu suretle siyaseti ve siyaset âlemini sevmediğim halde, mecburiyet tahtında muztar olarak kalemimi yürütürdüm. Fakat, ne İttihat ve Terakki ve ne de Genç Türkler Cemiyetine dahil değildim" diyor.

5. DOĞU TÜRKİSTAN'DA YERLEŞMESİ VE ÖLÜMÜ:

Murad Remzi, durumu iyileştikten sonra kütüphane ve arşivlerde tarihle ilgili araştırmalar yapmak ve belgeler temin etmek maksadıyla Mekke'den İstanbul'a, Kazan'a ve Türkistan'a seyahat etmiştir. Hatıra-

larından anlaşıldığına göre 1902'de yalnız, 1904'te eşi ve 3 çocuğu ile, 1907 ve 1909'da yalnız ve son olarak bütün ailesiyle 1914 baharında seyahat etmişlerdir. Bu son seyahatte Esmâ Hanımla küçük çocuklar akrabalarının bulunduğu Tetiş kazasının Şep Başı köyünde kalmış, Murad Remzi ile büyük oğlu Fehmi Murad Türkistan'a giderek Taşkent, Buhara, Kokand Nemengan, Endican taraflarını dolaşmışlardır. Sonra tekrar toplanarak Türkiye'ye dönmek amacıyla Odesa'ya gelmişler, fakat tam vapura binecekleri gece şehrin Türk savaş gemileri tarafından bombalanarak harbe girilmesi neticesinde Rusya'da mahsur kalmışlardır. Geri dönüp bir yıl Kazan'da kalmışlar, sonra Orenburg civarında teyzesinin oğlu Musliheddin Nogaybek'in bulunduğu Tüz Tübe kasabasına gelerek, 1915-1917 arası sivil esir olarak Rus hükümeti tarafından buraya ikamete mecbur tutulmuşlardır.

Ancak 1919'da çok ağır şartlar altında Doğu Türkistan'a çıkabilmişler ve Çögeçek ahalisinin büyük yardım ve ricası üzerine imam ve müderris olarak bu şehirde yerleşmişlerdir. Böylece Murad Remzi 1914'ten sonra bir daha Türkiye'ye ve Hicaz'a dönemeyerek 2. IV. 1934'te Çögeçek'te 80 yaşında iken vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.

6. OĞLU FEHİMİ MURAD:

Murad Remzi'nin ikinci oğlu Fehmi Murad (Muhammed Hasan Fehmi), tahsil maksadıyla 1 Kasım 1920'de Çögeçek'ten ayrılarak Kazan, Ufa, Astrahan, Bakü, Batum ve Türkiye üzerinden Almanya'ya gelmiştir. Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesinde dahiliye mütehasşısı olarak yetişen Fehmi Murad ile ben ilk olarak 1936 Temmuzunda Friedrichstrasse'daki talebe yurdunda karşılaşmışım. Samimî arkadaşlığımız, 1943'te benim Berlin'den ayrılmama kadar sürdü. Fakat ondan sonra bu arkadaşlık maalesef tekrar tazelenemedi.

Rose adında bir Alman kızı ile nişanlı olan Fehmi sonradan evlenmiş ve 1940'ta Enver el-Mansur adında bir oğlu olmuştur. Fehmi Murad 1946'da ailesi ile birlikte Avusturya, İtalya ve Mısır üzerinden Hicaz'a gelmiş, önce Cidde'de, sonra Mekke'de tabip olarak çalışmış ve "Kazan Türkleri Hususî Vakfı"nın Nazırı olmuştur (Nazır vakf El-Has bi-Etrak ehl-i Kazan (ناظر وقف الخاص بآراء أهل قازان) Bu suretle, yukarıda açıklandığı gibi 1899'larda Yusuf Diberdief tarafından Murad Remzi'ye vakf olarak hibe edilen fakat 1914'ten beri bakımsız kalan mülkün idaresi, ancak 30 yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra onun kanunî varislerinden birine intikal etmiş bulunuyordu.

Dosyasındaki Wiesbaden 1962 tarihli Elektrokardiogramın kayıtlarından, Fehmi Murad'ın kalp hastası olduğu anlaşılmakta ise de, akıbeti hakkında şimdilik bir bilgi elde edemedim. Murad Remzi'nin mektupları ile Fehmi Murad'ın hatıra defterlerini, Mekke'deki vakıfla ilgili bazı evrakı ve kitap özetleriyle bazı resimleri içine alan bir paketin, bana verilmek üzere Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'ne 1965'lerde bırakılmış olması göz önünde tutulursa, Fehmi Murad'ın o senelerde vefat ettiği ve adı geçen paketin de, vasiyeti üzerine bana yollanmış olduğu tahmin edilebilir.

Ara sıra merakla okuduğum, fakat ciddi olarak incelemeye ancak son zamanlarda imkân ve fırsat bulabildiğim bu hatıralarda, bilhassa Başkurt, Kazak ve Kırgızların hayatı üzerine ilgi çekici bilgiler bulunduğu gibi, Murad Remzi'nin Türkistan, Afganistan ve Hindistan seyahati esnasında başından geçenler, Mekke ve Medine'deki talebelik ve hocalık hayatıyla ilgili tafsîlât, sonra oğlu Fehmi Murad'ın Avrupa seyahati esnasında Sibirya, Kafkasya ve Anadolu'da başından geçen maceralar da, hakikati tasvir eden bir zamanın konusu olacak derecede canlı olarak anlatılmıştır.

Önünüzdeki bu makale, özet halinde işte bu dosya ve defterlerdeki bilgilere dayanılarak hazırlanmıştır.

DÜNYADA BASILAN İLK TÜRKÇE KİTAP

M. TÜRKER ACAROĞLU

I. MÜTEFERRİKA'DAN ÖNCE AVRUPA'DA ARAP HARFLERİYLE BASILMIŞ KİTAPLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap harfleriyle Türkçe kitapların basımevinde basılış tarihini, değerli tarihçi ve eğitimci, Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı rahmetli İhsan Sungu (1883-1946), 31 Ocak 1729 olarak saptamıştır. Daha çok "Vankulu lûgati" diye tanınan bu sözlüğün basımı üzerinden tam 257 yıl geçmiş bulunuyor. Bununla ilgili olarak, 1979'da basımcılık ve yayıncılığımızın 250. yılını kutlamıştık. Biz, İstanbul'da yapılan toplantıda, İbrahim Müteferrika'dan 114 yıl önce Paris'te basılmış Türkçe-Fransızca bir kitabı, mikrofilm ve fotokopileriyle birlikte, tanıtmaya çalışmıştık. Amacımız, basın-yayın tarihimize, ufak da olsa, bir katkıda bulunmaktır. Çünkü bu kitap, şimdiye değin kimsece bilinmiyordu. "Vankulu lûgati"nin basılışı, Arap harfleriyle basım işine dünyada 1729 yılından önce hiç girilmemiş olduğu anlamına gelmez. O kitap, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Arap harfleriyle basılmış ilk Türkçe kitaptır, ama dünyada basılan ilk Türkçe kitap değildir.

İki yıl sonra da, 1981'de Türk gazeteciliğinin 150. yıldönümünü kutladık.

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesine bağlı Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Enstitüsünde, Dünya ve Türk Basın-Yayın Tarihi dersini, birkaç ders yılı boyunca okutmuş, ancak artık sağlığım elvermediği için Mayıs 1979'da bu işi bırakmak zorunda kalmıştım. Konunun içine girince anladım ki, Dünya Basın-Yayın Tarihi gibi, Türk Basın-Yayın Tarihi de bizde henüz tam anlamıyla yazılmış değil. Ebüzziya Tevfik, Selim Nüzhet Gerçek, Server İskit, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil vb. gibi değerli basın-yayın tarihçilerimiz gelip geçmiş, ama ötekiler hep bunların kitaplarındaki bilgileri kopya etmiş, konuya pek katkıda bulunmamışlar (bunların adları saymakla tükenmez).

Şimdi biz de, herkesin yaptığı gibi, ilk Derleme Müdürü, değerli Basın-Yayın Tarihçisi, "Türkiye bibliyografyası"nın kurucusu rahmetli Selim Nüzhet Gerçek'in basımcılığımızın 200. yıldönümü dolayısıyla yazıp İstanbul'da Ebüzziya Basımevinde 1928'de bastırıldığı, 11 yıl sonra da bunun

ikinci basımını İstanbul'da Devlet Basımevinde 1939'da yaptırdığı "Türk matbaacılığı" adlı birinci derecede önemli kitabının baş tarafından yararlanarak, ancak en sonunda buna bir katkıda bulunarak, İbrahim Müteferrika'dan önce Avrupa'da Arap harfleriyle basılmış Arapça, Farsça ve Türkçe kitapları özetle tanıtmaya çalışacağız.

Basım sanatı Avrupa'da ilk ürünlerini vermeye, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle dünyada yeni bir çığır açtığı sıralarda başladığı halde, Türkler, Avrupa'da kendi dillerinde kitap basan en son uluslardan biri oldu. Selim Nühzet Gerçek, yukarıda adı geçen kitabında (s. 7); "İnsanlar için en sathi bir tahavvülden bile haberdar olmak mümkün değildir" diyorsa da, bizce, Fatih döneminde basım tekniğinin bulunmuş olduğu Türklerce de biliniyordu, ama bizde kabul edilmemişti.

Karl Faulmann adlı bir Alman bilgini, "Basımevinin Tarihi" adlı kitabında Arap harfleriyle dünyada basılan ilk kitabın İtalya'nın Fano kentinde 12 Eylül 1514 tarihinde basılmış olduğunu yazar. Metin Arapçadır. Ayrıca, ondan iki yıl sonra (1516'da), biri Arapça olmak üzere, dört dilde bir "Mezami" (Davut peygamberin makamla okuduğu Zebur sureleri) kitabı basıldı. Bu dört dilden birinin de Türkçe olduğu doğrusya, o zaman, dünyada basılan ilk Türkçe kitabın da bu olması gerekir, ama kitap üzerine başkaca bilgimiz yoktur.

Türk Basın-Yayın tarihçilerinin Türk basımevi tarihini yazarken, makalelerinden pek çok yararlandıkları Ebüzziya Tevfik de ("Mecmua-i Ebüzziya", sayı 31, s. 1675) buna inanmakta, yazılarında bunu tekrarlamaktadır. Fransız basımevi tarihçilerinden Firmin Didot, "Encyclopédie"nin 26. cildinde (s. 706) yayınlanan "Essai sur la typographie" (Basımcılık üzerine deneme) adlı yazısında aynı bilgileri verir. Bu bilgiler "Encyclopedia Britannica"da da var. O bakımdan, bu bilgilerin doğru olması gerekmektedir. Üstelik, Ebüzziya, bu basımevinin Papa Julius II tarafından kurulduğunu yazarak, Arap harfleriyle basım yapan ilk basımevleri ve Arap harfli basma ilk kitaplar üzerine de bilgiler verir. Ancak, ne yazık ki, kaynakları bilinemediği ve bulunamadığı için, kesin bir biçimde doğruyu araştırmak, elli yıl önce mümkün olmadığı gibi, şimdi de mümkün değildir.

Fatih'in oğlu Sultan Bayezit II'nin (saltanat dönemi 1481-1512) "basım işleriyle uğraşmayı idam cezasıyla engellemesi"ni ileri süren Firmin Didot'nun bu iddiası, herhalde, doğru olmasa gerek; çünkü, böyle bir ferman, hâlâ daha ortaya çıkmış değil. 124 şiirini kapsayan bir Divan sahibi, bilgin bir padişahın böyle bir buyruk verebileceği düşünülemez bile. Kaldı ki, Yahudilerin 1492 yılında İspanya'dan Türkiye'ye geldikleri zaman

yanlarında basımevi de getirdiklerini, Prof. Avram Galanti Bodrumlu “Türkler ve Yahudiler” (1928, s. 7, yeni basımı 1947) adlı kitabında kaydeder. O zamanlar İstanbul’da üç, Selânik’te bir Yahudi basımevi varmış. Yalnız Sultan Bayezit II döneminde İstanbul ve Selânik’te 19 Yahudice kitap basılmıştır.

Şimdi, ülkesinde kendi tebaasınca en az 4 basımevinin işletilmekte olduğunu bilen bir padişahın basım işleriyle uğraşanları idamla korkutması, akıl alacak şey midir? Bu boş laftan başka bir şey olamaz.

O çağlarda basımevinin yurda ve halka ne ölçüde yararlı bir buluş olduğunun henüz daha kestirilmemiş bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kâtip Çelebi’nin “Keşf üz-zünun” adlı kitabını kimi değişikliklerle kaynak edinmiş olan Fransız doğubilimcisi Barthélemy d’Herbelot de Molainville’in (1625-1695) “Bibliothèque orientale” (Doğu kitaplığı) adlı kitabına (ilk basımı Paris 1697, ikinci basımı Mayestrik 1776) bir önsöz yazmış olan Fransız doğubilimcisi Antoine Galland (1646-1715), S. N. Gerçek’e göre, orada diyormuş ki: (dilini sadeleştirerek aktarıyorum) “Skalijer yaşadığı sırada Roma’da Arapça olarak İbn Sina’nın eserleri, (Tahrir ül-Üklides) ve bir coğrafya basılmıştı. Bundan amaç, Arapça öğrenenlerin yararlanması değildi. O zaman daha Arapça dilbilgisi ve sözlük olmadığından, kimse bundan yararlanamazdı. Bu kitaplara edilen harcamalar, Doğuda kitap ticareti yapmak içindi. Ancak bu tasarı, ilk dönemlerde kârlı olmadı.

“Müslümanlar kendilerine verilen kitapları almak istemediler; çünkü bunların arkasından Kuran’ın da basılmasından korkuyor, bizde İncil ne denli kutsal, onlarca da o denli kutsal olan kitaplarına böylece bir saygısızlık edilmesinden çekiniyor, almak istemiyorlardı.

“Buna inzibati bir neden daha vardı. Doğuda kitap istinsahıyla geçinen pek çok adam vardı. Böylelikle onlar dilencilige mahkûm olacaklardı.

“Aynı zamanda Türk, Arap ve Acemlerin basma kitaplardan zevk almadıklarını da buraya eklemek gerekir. Basma kitaplar daha yararlı, onları okumak daha kolay olmakla birlikte, onlar kötü bir yazıyla yazılmış bile olsa, yazma kitapları en iyi basılmış bir kitaba yeğ tutuyorlar.

“Bu yön basma kitapların, yazısı da güzel olan yazma kitaplardan, daha kolay, daha zevkle okunduğunu kendi kendine deneyenlere acayip görünürse de, burada bunun nedenlerini araştırmadan bir yarar umulamaz. Sonuç, bu ulusların basma kitaplardan hoşlanmadığıdır.

“Hatta İstanbul’da bir kitapçıda İbn Sina’nın basılmış olan eserlerini gördüm. Bu kitap, Arap harfleriyle basılanların en güzeli, yazısı da

elyazısına en yakını olduğu halde, uzun bir süreden beri, Batıda satılışından daha ucuz olmakla birlikte, satılamamıştı. Oysa aynı kitabın yazma nüshaları gerek tanıdığım kitapçı, gerek öteki kitapçılar tarafından, pek pahalı olarak, satılmaktaydı.

“Bu basmalardan sonra Roma’da doğu dilleriyle yalnız Hıristiyanların ve misyonerlerin işine yarayacak kitaplar basılmaya başladı...”

Bundan çıkarılacak sonuç şu olabilir: Bizden önce Avrupa’da Arap harfleriyle kitap basımına başlanmış olması nedenini, kitap ticareti isteğine yükleyip yöneltmek, pek yanlış sayılmaz. Avrupa devletlerinin siyasi-ekonomik etkilerini, o zamanlar Osmanlı-Türk egemenliğinde bulunan Orta-Doğu, Yakın-Doğu ülkelerine sokmak emelinin de bu davranışta bir parça rol oynadığı söylenebilir.

İbn Sina’nın Gallant tarafından söz konusu edilen kitabının adı “El-Kanun fit-tıb” (Tıp Kanunu), 1593 (H. 1002) yılında Roma’da basıldı; kitabın yazma bir nüshası İstanbul’da Fatih’teki Millet Kitaplığındadır (Feyzullah Efendi bölümü No. 1325). Basma nüshaları ise, İstanbul’un çeşitli kitaplıklarında bulunmaktadır.

İkincisi, Nâsireddin el-Tûsi’nin “Kitab-i tahrir-i usul ül-Üklides” (Euclidis, Elementorum geometricorum, libri tredecim), 1594 (Hicri 1003) yılında Roma’da Medicea Basımevinde basıldı; bu kitabın yazma bir nüshası da Millet Kitaplığı Carullah Efendi bölümündedir (No. 1453).

Böylece, Karl Faulmann’ın daha 1514 yılında Arap harfleriyle bir kitap basıldığı üzerine verdiği bilgiyi bir duyultu (rivayet) olarak kabul etsek bile, Batıda 1593-94 yıllarında Arap harfleriyle iki kitabın basıldığı, bu kitapların elde kalan nüshalarıyla ispatlanmıştır. Bu kitapların İstanbul’da satıldığı da bir gerçektir. Bu kitaplar üzerine Efdalettin Bey’in “Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası”nda (VII/40, 1332/1916) yayınlanmış “Memalik-i Osmaniye’de tabaatın kıdemi” başlıklı bir makalesi vardır.

“Kitab-i tahrir-i usul ül-Üklides”in sonunda yayınlanmış Sultan Murat III’ün Türkçe bir fermamı bulunmaktadır. Padişah burada-özetle-şöyle diyor: “Memalik-i Mahrusamda vaki olan sancak beyleri ve kapitanlar ve kadınlara bu emr-i hümayunum vasıl olucak malûm ola ki, memalik-i mahrusamda ticaret eden efrenc tacirlerinden (burada adları anılıyor) nam bezirgânlar dergâh-i muallâma gelüp vilâyet-i Frangistan’dan ticaret için bazı meta ve *Arabi ve Farisi ve Türki busma bazı muteber kitaplar ve risaleler getirüp* memalik-i mahrusamda kendi hallerinde bey’ ü şirâ (alım-satım) ederler iken bazı kimesneler yolda ve izde ve iskelelerde fuzuli yüklerin yıkıp denklerin bozup içinden beğendikleri emtea kısmını akçesiz ve cüzi baha ile

cebren alup ve sizde Arabi ve Farisi kitaplar neler deyu ticaret için getürdükleri cemi kitapları ellerinden alup bahasın vermeyüp ve kendülerinin ve vekillerinin ve adamlarının bey' ü ticaretlerine mâni oldukların bildirüp min ba'd (bundan böyle) emn ü aman üzre gelüp gidüp kendü hallerinde ticaret ettüklerinde bir fert dahl olmayup minnet ü meccanen metaları alınmayup ve yükleri bozulmayup men olunmak babında hükm-i hümayunum talep ettükleri ecelden buyurdum ki..."

Böylece sürüp giden fermanda padişah Arapça, Farsça ve Türkçe (!?) basma kitap satan yabancı tüccarlara dokunulmamasını, kendi hallerine bırakılmasını, kitapların gasp edilmemesini, her ne alırlarsa kendi rızalarıyla satın alanlardan bütün değer bahasıyla alınmasını, şer-i şerife ve ahidname-i hümayuna muhalif asla ve kat'a kimsenin karışıp saldırmamasını, inat ve muhalefet edenlerin adlarıyla yazıp padişaha arzedilmesini, bu husus için yeniden şikâyet ettirilmemesini emir ve ferman buyurmaktadır.

Bu Türkçe ferman metni, öyle sanırım ki, 1516'da basıldığı söylenen Davut Peygamberin "Mezamir" kitabı dikkate alınmazsa, basılan tek sayfalık ilk Türkçe metin olma özelliğini taşır; 1594 tarihli olduğunu tekrarlayalım.

Mansurizade İzmirli Mustafa Nuri Paşa (1824-1889), "Netayic ül-vukuat" (Olayların sonuçları) adlı 4 ciltlik tarihinde (İst., Uhuvvet Matbaası, 1327/1911), ikinci basımının 3. cilt, 110. sayfasında şunları söyler: "Murad-i Salis asrında bir ecnebi Türkçe huruf ile kitap tabetmek ve gümrük rüsumundan muaf tutulmak üzere ruhsat istida edip müsaadeyi havi ferman verilmiş olduğundan H. 996 tarihinde (M. 1587) Vasıf tarihi hacminde bir kitap basmış ve ferman-i âli-i mezkûru dahi dibacesine aynen yazmış olmakla bir nüshası Şeyhülislâm-i esbak Hüsâm Efendi merhumda manzur-i fakir olup fakat ismi ve kangı (hangi) fenden olduğu hatırda kalmadı." S. N. Gerçek'in de işaret ettiği gibi, bu kitap az önce söz konusu olan "Usul ül-Üklides"tir. Sonunda basılmış olan femandan, o zamanki hükümetin iznini aldıktan sonra basımına başlandığını, Galland'ın söylediği gibi, Doğu ülkelerinde kitap ticareti yapmak isteyenlerce basıldığını, o zamanki hükümetin basma kitapların varlığından haberi bulunduğunu, yurda sokulmalarına, dışalımalarına engel olunmadığını, İstanbul'da basma kitap ticaretinin var olduğunu açıkça anlamış oluruz. Böylece, Galland'ın sözlerini doğrulayan bu belgenin ayrı bir değeri vardır.

Şimdi, S. N. Gerçek'in sırasını izleyerek, Hıristiyanlara, misyonerlere ilişkin olmak üzere basılmış olan kitapların Türkçeyi ilgilendirenlerinden de biraz söz edelim. H. Omont'un "Documents sur les Jeunes de langues" (Dil

oğlanları üzerine belgeler, Paris 1890) adlı kitabında; 1719 yılında, aşağı-yukarı elli yıldan, yani 1669'dan beri kapanmış olan, amacı Fransa elçiliğine, güvenilebilecek tercüman (çevirmen, dilmaç) yetiştirmek olan Ecole des Langues orientales vivantes'ın (Yaşayan Doğu Dilleri Okulunun) yeniden açılması için, Bonac markisi diye ünlü Fransız generali ve diplomatı Jean-Louis Usson'un (1672-1738) elçi olarak İstanbul'a gönderildiği (1716) sırada Fransız hükümetine verdiği bir muhtura görülmektedir. Gereğine göre davranılması için, bu muhtura, Doğu dillerini ve kültürünü bilen Ossip Renaudot'ya incelenmek üzere gönderilmiş. Renaudot'nun verdiği cevapta, çok değerli bilgiler, Türkçeyi ilgilendiren kitapların hemen hemen hepsinin adları varmış. İşte, bunların en eskisi, Hieronimo Megisero'nun yazdığı "Institutionum lingue turcicoe" (Türk dilinin kuruluşu) adlı Türkçe dilbilgisi kitabı, 1612 yılında basılmıştır.

İşte şimdi kronoloji sırası, 1615 yılında Paris'te basılan, bizim Bibliothéque Nationale'de bulup mikrofilmini yaptırdığımız "Fransa Padişahı ile Âli-Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahidnamedir ki zikrolunur" adlı kitaba geldi. Ancak, bizim için her bakımdan önemli olan bu kitabı, araştırmamızın ikinci bölümünde ayrıntılarıyla ayrıca tanıtmak istediğimizden, ondan sonra Müteferrika'ya dek Avrupa'da basılan Türkçe kitaplar üzerine de biraz bilgi sunmalıyız.

Bundan sonra, A. du Ryer'in "Rudimenta grammatices lingua turcicoe" (Türk dili gramerinin ana çizgileri) adlı, 1630 yılında Paris'te basılmış olan Türkçe bir dilbilgisi kuralları kitabı gelir. Fransa'nın Halep Konsolosluğunu yapmış olan bu kişi, Kuran'ı da Fransızcaya çevirmiştir.

1670 yılında, G. Seaman tarafından "Grammatica linguaoe turcicoe" adıyla, du Ryer'in kitabından daha ayrıntılı bir kitap yayımlanmıştır.

Bundan sonra da, bu biçim kitapların en büyüğü olan Meninsky'nin "Thesaurus linguarum orientalium turcicoe, arabicoe, persicoe" adıyla 1680 yılında Viyana'da basılmış olan sözlüğü gelir. Bu kitapta Türkçe, Arapça, Farsça bütün kelimelerin Latince, Fransızca, İtalyanca, Lehçe (Polonya dili) ile anlamları, söyleniş biçimleri yazılıdır, hem de Latin harfleriyle... Meninsky'nin pek büyük oylumlu bu kitabı için yeniden Arap harfleri döktürmüş, basımı için de yeni bir basımevi kurmuş olduğu söylenmektedir. Meninsky'nin aynı tarihte "Linguarum orientalium institutiones sive grammaticoe turcicoe" adlı bir Türkçe dilbilgisi kuralları kitabı da yayımlanmıştır. 1687 yılında, yine onun Türkçe-Latince bir sözlüğü basılmıştır.

Türkçe başlığı "Söz kitabı" olan, 1665 yılında Roma'da basılmış ilginç bir İtalyanca-Türkçe sözlük de var. Doğu ülkelerinde misyonerlik yapmış Bernardo da Parigi tarafından düzenlenmiş olan bu sözlüğün İtalyanca başlığı "Vocabolario Italiano-Turchesco"dur. Pietro d'Abbauilla tarafından Fransızcadan İtalyancaya çevrilmiştir.

Arap harfleriyle Batıda basılmış öteki kitapların adlarını anmak, uzun sürer. S. N. Gerçek "bundan bir faide melhuz olmadığı" nı ileri sürerse de, keşke, daha çok kitap adı verebilseydi! Çünkü, ondan sonra pek az kimse bu konuya eğilebildi. O, Ebüzziya Tevfik'in bundan önce de söz konusu ettiğimiz "Mecmua-i Ebüzziya"nın 81. sayısında (s. 1667) çıkmış bir makalesindeki-bizce de ilginç-bir noktaya döner ki, o da şudur:

Ebüzziya, orada, 1589-1611 yılları arasında Fransa'nın İstanbul elçisi olan François Savary de Brèves'in İstanbul'da bir hakkâka (kazıyıcı, oymacı) nesih ve talik (Arap harflerinin yazma ve basma kitaplarda en çok kullanılan çeşitlerini) döktürmüş olduğundan, bir yıl sonra Paris'te basılan Lejay'nin "Kitab-i mukaddes"inde (Kutsal kitap) kullandığından söz ediyor. "Hâlâ Fransa'da, Arabi, Farişi ve Türki lisanlarıyla her ne tabedilmek murat edilse, bu harflerle tertip ve tab olunmaktadır" diyormuş. S. N. Gerçek, bu yazının Lejay'e ilişkin bölümünde-haklı olarak-bir yanlışlık olması gerektiğini, Lejay'nin Kutsal kitabının, bir yıl sonra değil, ancak 1645 yılında basıldığını ekler.

"Meydan-Larousse" ansiklopedisine göre (VII. c., 1972, ss. 876-877), Fransız dilbilimcisi Michel Lejay, 1588'de Paris'te doğdu, 1674'te gene orada öldü. Birkaç dilde yazılmış bir Kutsal kitap yayımladı (Ansiklopedi buna "İncil" diyorsa da yanlış olmalı). Bu çalışmasında P. Morin, Godefroi Hermant, Aquino'lu Filippo vb. gibi bilginlerden yardım gördü. 1645'te yayımlanmış olan bu Kutsal kitabın asıl adı "Biblia Hebraica, Samaritana, Chaldaica, Graeca, Syriaca, Latina, Arabica"dır, yani (İbrani, Samiriye, Kalde, Yunan, Suriye, Latin, Arap dillerinde Kutsal kitap).

S. N. Gerçek, tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın da "İkdam" gazetesinde yayınlanmış bir makalesinde bu (Savary de Brèves)den söz etmekte olduğunu bildiriyorsa da gazetenin tarih ve sayısını vermemektedir. "Maatteessüf, bu malûmatın ayrıca tevsikına imkân bulamadım" diyor. (Biz de Muzaffer Gökman'ın 1978'de basılan "Tarihi sevdiren adam: Ahmed Refik Altınay" adlı kitabının gazete ve dergilerdeki yazıları bölümünde bu makalenin adına, özetine rastlayamadık.) Omont'nun kitabında olduğu gibi, daha bir-iki yerde yalnız Lejay'nin harflerinin pek güzel olduğuna ilişkin kayıtlara rastlandığını sözlerine ekliyor. Bibliothéque

Nationale'de bulduğumuz Türkçe-Fransızca kitabı bastırması olan Fransa'nın İstanbul elçisi Comte de Brèves üzerine yeni bilgileri bu araştırmamızın ikinci bölümünde sunacağız.

Az daha geri giderek, İbn Hacıb'in "El-Kâfiye" adlı Arapça dilbilgisi kitabının İtalya'nın neresinde, hangi tarihte basıldığına kesin olarak bilinmediğini söyleyeceğiz. Ancak, XVI. yüzyılın sonlarında, belki de 1587 yılında İtalya'da basıldığı sanılmaktadır. Arapça öğrenecekler için değerli bir kitap olduğu söylenmektedir. Bu kitabın yöntemine uygun olarak, bizde, Güzelhisarizade Hüseyin tarafından yazılan "İgrab ül-Kâfiye" adlı kitap, o tarihten aşağı-yukarı 200 yıl kadar sonra, İstanbul'da Müteferrika Basımevinin 21. kitabı olarak, 1785 (H. 1200) yılında basılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da, özellikle Akdeniz bölgesindeki geniş ülkeleri egemenliği altında bulundurması dolayısıyla, yabancılar, bu devletin dili, edebiyatı, kültürü ile yakından ilgilenmek zorunluluğunu duymuşlardı. Hele Fransızlar, Orta-Doğu'ya girebilmek için can atıklarından, Türkçe ve Arapça öğrenmenin yollarını aradılar, bu uğurda bir hayli yayın yaptılar. Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayıp paylaşma anlamına gelen (Doğu sorunu)nu ortaya çıkarmak üzere bulunan Çarlık Rusyası da, bilgilerini, aydınlarını Türk dili, edebiyatı, kültürü üzerinde incelemeler yapmaya özendirmiştir. Batıda, bütün Avrupa, hattâ Amerika'da sürdürülmekte olan bu araştırmalara Doğubilim (Şarkiyat, Oryantalizm, Oryantalistik) ya da Türkiyat (Türkoloji) denilir. Son zamanda, bunun bir dalı olarak Osmanoloji (Osmanlı dili, edebiyatı, kültürü) de ortaya çıktı.

Tanıttığımız kitapların çoğu, bütün bu faaliyetler arasında sayılabilir.

S. N. Gerçek, yukarıda adı geçen kitabında (ss. 15-16) biraz da 1706 yılında Halep'te basılmış bir kitaptan, "Mezamir-i Davud"dan söz eder. Bu kitap üzerine "Mecmua-i Ebüzziya"da (sayı 81, s. 1669) uzun uzadıya bilgi bulunduğunu söyler.

İlkin Ahmet Mithat, Scheffer'in "Kitap adları" başlıklı kitabında bu kitabın adını görmüş, kitap üzerine verilen bilgiler arasındaki "Ahşap huruf ile tab olunmuştur" kaydı dikkatini çekerek "Tarik" gazetesinde bir makale yazmıştır. S. N. Gerçek diyor ki: "Bu makalede kendi gibi kitap ve matbaacılık ile meşgul olanlara yakışmayacak bazı hatalar yapmış olduğundan matbaa ve matbaacılığa karşı meyil ve alâkasını memleketimizin meraklı tâbii olarak ispat etmiş olan Ebüzziya merhum buna itiraz etmiş ve bu kitabın kendi görülemediği için söz uzamış."

Daha sonra, S. N. Gerçek, Millet Kitaplığının Carullah Efendi bölümünde 2 numarada kayıtlı olan bu kitabı incelemiştir. Devingen (müteharrık) harflerle basılmış olmadığını, sayfalarının şimsir üzerine hakkedilmiş sayfa kalıplarıyla düzenlenmiş olduğunu görmüş. Kitabının belgeler bölümüne bunun ilk ve son sayfalarının röprodüksiyonlarını da koymuştur. Gariptir ki, "Mezamir-i Davud" denilen bu kitabın röprodüksiyonunda kitap adı "Kitab ül-İncil ül-şerif" diye okunmaktadır. Böylece, bu kitap "Mezamir" midir, yoksa "İncil" mi? Bizce bilinmemektedir. Millet Kitaplığına gidip yeniden incelemek gerek. Kitap, Suriye'de yerleşmiş olan Hıristiyan papazlarının Osmanlı dönemindeki çalışmaları ve faaliyetleri üstüne bir fikir vermekteymiş.

Elçiliği sırasında oralarda gezip dolaşan Marki de Nouantel, Halep papazlarından söz ederken: "Tüccarların kârlı mallar için hırsıyla kavga çıkardıkları gibi, bunlar da ihtidalar (dinden dönmeler) için aynı şiddetle kavga çıkarırlar" diyormuş. İşte, bu kitap da, şüphesiz, din amaçlarıyla onlarca çıkarılmıştır. S. N. Gerçek: "Tuhaf ki, bizde de az daha iki sahib-i kalem arasında âdeta bir niza (kavga) çıkaracakmış" demektedir.

Aslında Ebüzziya Tevfik az önce andığımız makalesinin sonunda ("Mecmua-i Ebüzziya", sayı 81, s. 1679) pek doğru olarak şu bilgileri verir: "Halep matbaası Antakya Patriğinin teşvikiyle (Ulahya) manastırından gelmiş olan (İsnagof) namında bir rahip tarafından ağaç üzerine hakkedilmiş sayfaların bir mengenenin tazyikıyla kâğıda nakşından başka bir şey değildir. İlk eseri ise 35 tabaka kâğıdın iki kere katlanmasından ibaret olan ve ıstılah-i tabaatte müsemmen (sekizgen), yani (in-Octavo) denilen tertibi havi 280 sayfalı bir kitaptan ibarettir ki, o da Mezamir-i Davud'dur." Ancak, Millet Kitaplığındaki nüsha 121 yaprakmış; bu, 242 sayfa eder. Ebüzziya Tevfik'in 280 demesinden, aradaki farkın neden kaynaklandığını kestiremiyoruz.

24-29 Eylül 1979 tarihleri arasında İstanbul'da toplanmış olan III. Uluslararası Türkoloji Kongresinin Türk tarihi bölümünde bir bildiri okumuş olan Romanya Gagauzlarından değerli tarihçi Prof. Dr. Mihail Guboğlu, "Türk-Arap basınının asırlar boyunca dünyada tarihçesi, 250. yıl dolayısıyla Türk-Arap basını, 1729-1979" başlıklı bildirisinde, 1722 yılında Petrograd'da (şimdiki Leningrad) Deli Petro üzerine Türkçe bir kitap basılmış olduğunu söylemiş, orada bunun iç kapağının fotokopisini de göstermişti. Ancak biz, bu kitap metninin Osmanlı Türkçesi değil, Kuzey Türkçesi (Kazan, Tatar şivesi) olduğunu sanmaktayız. Kongre bildirileri kitap biçiminde basıldığında, bunu daha iyi anlayabileceğiz. Şunu da

söylemeliyim: Sayın Prof. Guboğlu, “Türk-Arab basını...” derken, Arap harfleriyle basılmış Türkçe kitapları kastediyordu.

Bu dönemlerde dış ülkelerde basılan Arap harfli kitaplar Osmanlı İmparatorluğu’na getirilip başkent ve başka kentlerde serbestçe satılırken, İstanbul’da, Selânik’te ve taşranın başka kentlerinde Musevi, Ermeni ve Rum basımevlerince bir takım kitaplar basılıp yayımlanıyordu.

II. 20 MAYIS 1604 TARİHİNDE İSTANBUL’DA İMZALANAN, 1615 YILINDA PARİS’TE KİTAP OLARAK BASILAN TÜRK-FRANSIZ BARIŞ, TİCARET VE KAPİTÜLASYON ANTLAŞMASI

Osmanlı Sultanı Mehmet III’ün ölümü (1603) ile yerine henüz pek genç (13 yaşında) olan en büyük oğlu Sultan Ahmet I’in geçişi (22 Ocak 1603), Fransa ve Navarre Kralı Henri IV’e Fransız kapitülasyonlarını (ayrıcılıklarını) yeniletip genişletmek için uygun bir fırsat oluşturdu. Fransa Kralı, özellikle Venediklilerle İngilizlere verilen sancak ayrıcalıklarına üzülüyor, bunları geri alırtabileceğini umuyordu.

İşte bu nedenle, Osmanlı Sultanı Ahmet I (1590-1617) ile Fransa Kralı Henri IV (1553-1610) arasında, 20 Mayıs 1604 (Hicri 20 Zilhicce 1012) tarihinde İstanbul’da bir barış, ticaret ve kapitülasyon antlaşması yapılmıştı. Bunu gerçekleştiren, Fransa’nın o zamanki elçisi Comte de Brèves’dir (1560-1628). Fransa ile aramızda imzalanan beşinci kapitülasyon antlaşması olan bu belgeyi, Fransa elçisi, Osmanlı padişahına yaranmak için, bir “cemile” olsun diye, 1615 yılında Paris’te -bir sayfası Türkçe, karşı sayfası bunun çevirisi olarak Fransızca olmak üzere- Estienne Paulin basımevinde kitap biçiminde bastırıp İstanbul’da padişaha sundu. İşte, bugünkü bilgilerimize göre, dünyada basılan ilk Türkçe tam metin kitap budur, sanıyoruz.

Kitabın Türkçe başlığı şudur: “FRANSA PADİŞAHI¹ İLE ÂL-I OSMAN PADİŞAHI MABEYNİNDE MÜNAKİD OLAN AHİD.NAMEDİR² KİZİKROLUNUR”. Hemen altındaki Fransızca başlığı da şöyledir: “ARTICLES DU TRACTE FAICT

¹ *Fransa Padişahı*: Osmanlı sarayı, Fransa krallarından başka, hiçbir Hıristiyan hükümdarına (*padişah*) ünvanını vermemiştir. Bu kitap başlığının da belgelediği bu adlandırma olayı ile bunun kökeni, belirtilmeye değer. Romen voyvodası ve tarihçisi Dimitri Kantemir’in “Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi”nde (Özdemir Çobanoğlu çevirisi, 2. cilt, 1979, ss. 297-298) anlatıldığına göre, Fransa Kralının kadın

EN L'ANNE Mil six cens quatre, entre HENRI le Grand Roy de France, et de Navarre, Et Sultan Amat Empereur des Turcs. Par l'entremise de Messire François Savary, Seigneur de Brèves, Conseiller du Roy en ses Conseil d'Etat et Privé, lors Ambassadeur pour sa Maiestè à la Porte dudit Empereur". Görüldüğü üzere, kitabın Fransızca başlığı Türkçesinden biraz değişik, epey ayrıntılı ve somuttur. (Bu durum, kitabın asıl metninde de görülmektedir.) Bunu, dilimize bugün şu biçimde çevirebiliriz: Fransa ve Navarre'ın Büyük Kralı HENRİ ile Türklerin İmparatoru Sultan Ahmet arasında 1604 yılında yapılan antlaşma maddeleri. Sinyor de Brèves, Kralın Devlet ve Özel Konseylerinde üye, o zamanlar adı geçen İmparatorun Babıâlisinde Majestelerinin Büyükelçisi François Savary Beyefendinin aracılığı ile (sayesinde).

Bu başlığın altında Fransa Kralının arması, onun hemen sağında, daha küçük boyutta, Kral Kitaplığının (bugünkü Bibliothèque Nationale'in) mührü bulunmaktadır. İç kapağın arkası boştur.

İkinci yaprağın en üstünde Sultan Ahmet I'in tuğrası bulunur. Altında Fransızca şu deyiş var: "L'Empereur Amat, filz de l'Empereur Mehemet, tousiours victorieux". (yani: İmparator Mehmet oğlu Ahmet, muzaffer daima.) Bunun altında Arapça şu deyiş var: "Nişan-i şerif-i alişan-i sami

---

yeğenlerinden biri, Kudüs'ü ziyaretle hacı olmak istemiş; ancak Kıbrıs'a yakın bir yerde Türk korsanlarınca yakalanarak Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna çıkarılmıştır. Bu kadın soyluluğu ve güzelliği ile, Sultanın en gözde cariyeleri arasında yer alır. Osmanlıların iç ve dış işlerini yönetmeye başlar. Az sonra, onu kurtarmak için İstanbul'a özel bir Fransız elçisi gelir. Kralın yeğenini saraydan çıkaramayacağını anlayınca, Padişaha seslenerek: "Fransa Kralının, Tanrı'nın, bunca güçlü bir padişahın yatağına kendi kızını uygun bulduğundan (çünkü bunlar, "yeğen" demeleri gerekirken, "kızım" diye adlandırıyorlar), büyük onur duyduğunu ve kendisini mutlu saydığını, bu kan ilişkisini, dünyanın bu iki büyük hükümdarı arasındaki dostluğu daha da güçlendireceğini umduğunu" söylemiştir. Bundan sonra, Sultan kadınının çabaları ile, Kanuni Sultan Süleyman Fransa Kralının bütün isteklerini yerine getirmekle yetinmeyip, üstelik, kendisine (padişah) ünvanını da vermiştir. Ayrıca, Sultan, Fransa Büyükelçisinin öteki büyükelçilerden önce huzura alınmasını buyurmuştur... Fransızlar, Osmanlı hanedanının kendi krallarının hanedanıyla akraba olduğunu söylemekte, buna dayanarak da bütün Hristiyanlara nazaran, üstünlük elde etmekle öğünmekte sakınca görmemektedirler. Bu nedenle, Alman İmparatoru, Osmanlı sarayında, bir temsilciden başka, hiçbir zaman, bir büyükelçi bulundurmazdı. Ancak, daha önemli işler, örnek olarak, bir barış antlaşmasının onanması ya da bir ateşkes anlaşmasının uzatılması söz konusu olunca, bütün öteki elçilere üstünlük sağlayan, olağanüstü bir elçi gönderirdi.

² *Ahidnâme: Ahd* (Antlaşma) ve *nâme*'den (mektup) oluşan Arapça-Farsça, yani Osmanlıca bir bileşik sözdür. *Nâme*, yabanc elçilerin barış yapıldıktan sonra, kendi hükümdarları için, Sultandan elde ettikleri mektup, anlamına gelmektedir. Bu mektuplar, Arapların *mevad* (maddeler) dedikleri, barış şartlarını içerir. Bunlar da *tuğra* (sultanın imzası ya da mührü) ile onaylanırdı.

mekân-i sultani ve tuğra-yi garra-yi cihan-sitan-i hakani nefed bilavn ül-Rabbani hükmü oldur ki". Bunun da altında Fransızca şu deyiş bulunmaktadır: "Marque de la haulte famille des Monarques Ottomans, avec la beauté, grandeur, et splendeur de laquelle tant de païs sont conquis, et gouvernez". Bunun anlamı da Türkçeye şöyle aktarılabilir: (Bunca ülkeleri fethetmiş ve yönetmekte olan Osmanlı sultanlarının yüce ailesinin güzel, büyük ve görkemli nişanı ya da tuğrası).

Fransızca metnin ilk sözü olan (Moy/Ben)in ilk harfi M, pek büyük boyutlu, süslü ve renkli olarak resmedilmiş, ancak Türkçe metnin ilk sözü olan (Hazret-i Hak) için böyle bir büyüüp süsleme, renkleme yapılmamıştır. Bundan çıkarılabilecek sonuç şu olabilir: XVII. yüzyılın ilk yıllarında bile, basma Batı kitaplarında, hâlâ daha yazmaların etkisi görülmektedir. Basma kitaplar, hâlâ yazmaları andırmaktadır.

Sayfalarda sayı kaydı yoktur. Bunun yerine, bir sonraki sayfanın ilk sözünün ilk hecesi, bir önceki sayfanın sağ alt köşesine konulmaktadır. Bu da yalnız Fransızca metinde yapılmıştır (Eskiden yazmalarda olduğu gibi). Antlaşma maddelerinin sıra sayıları, Türkçe metinde bile, şimdi kullanmakta olduğumuz rakamlarla gösterilmiştir. (Çok sonraki yayınlarda bu madde sayıları değiştirilip çoğaltılmıştır.)

Bibliothèque Nationale'deki yer numarası (Petit in-4° Lg 6. 67-68) olan, Müteferrika'dan tam 114 yıl önce Paris'te basılmış bulunan bu Türkçe-Fransızca kitap nasıl bulundu?

1950 yılında, yeni kurulan Ankara Milli Kütüphanesinin ilk iki uzmanından biriyken, Hükümetçe, Fransa'ya kütüphanecilik, özellikle dokümantasyon yüksek öğrenimine gönderilmiştim. Sabahları Fransa Devlet Dokümantasyon Teknikleri Enstitüsüne, öğleden sonraları Paris Yüksek Kütüphanecilik Okuluna, geceleri de Alliance Française'in yabancılar için düzenlediği yüksek dil kurslarına devam ederdim. Yaz aylarını da boş geçirmemek için, ya Sorbonne Üniversitesinin Civilisation Française denilen Fransız Uygarlığı kurlarını ya da Fransa Devlet Arşivlerinde düzenlenen Uluslararası Arşivcilik kurlarını izlerdim. Amacım, tam bir dokümantalist olarak yurda dönmektir.

Artık 1952 yılı sonlarına gelmiştik. Dokümantasyon Enstitüsünü bitirebilmek için bir (mémoire/muhtıra) hazırlamam gerekiyordu. Fransa'da basılmış Türkler ve Türkiye ile ilgili Fransızca belgeleri kapsayan bir dokümantografya hazırlığına başlamıştım. Bunun için Paris'teki 40-50 kadar kitaplığı bir bir dolaşıp bizimle ilgili kitapları, broşürleri, haritaları, fotoğrafları ve öteki belgeleri yer numaralarıyla birlikte saptayıp bunları

237 daktilo sayfası tutan bir tez halinde Enstitüye sundum. İşte, Paris Ulusal Kitaplığında bu konuda incelemeler yaptığım sırada, kataloglarda bu kitabın fişini görünce şaşırıp kaldım. Basım tarihi 1615, basılış yeri Paris, basımevi sahibi pek ünlü bir basımcı (Estienne Paulin). 24 yapraklık küçük bir kitap. Yurda dönerken hemen bir mikrofilmini edindim. Ancak, hemen incelemek fırsatını bulamamıştım. Ama kimi konuşmalarında, konferanslarımda, yazılarımda, kaleme aldığım ansiklopedi maddelerinde “Fransa Kralı ile Osmanlı Padişahı arasında imzalanan bir ticaret antlaşmasının metni, 1615’te Paris’te basılmıştır” biçiminde kısaca sözünü etmiştim. Bu ufak not, daha sonra basın-yayın tarihimizle ilgili tez ve doktora hazırlayanlardan hiçbirinin dikkatini çekmedi.

Fransa Kralı Henri IV adına ve hesabına bunca önemli bir antlaşma koparabilen, daha sonra bunu Paris’te bir kitap halinde bastırıp Osmanlı Sultanı Ahmet I’e sunan bu Comte de Brèves kimdir? Onun hakkında kaynaklarda çok çelişkili bilgiler var. En iyisi, Fransızca “Larousse”un çevirisi olan “Meydan-Larousse” ansiklopedisine bakmak. Bu kitabın 2. cildinin (1972) 570. sayfasında, Comte de Brèves üstüne şu bilgiler var: “François Savary, marquis de Maulevrier, Fransız diplomatı (1560-Paris 1628). Henri IV saltanatının en seçkin elçisi. 1591’den 1606’ya kadar İstanbul’da büyükelçi olarak görev aldı. 1606’da kapitülasyonları yeniletti. Berberî devletlerinin büyük sayıdaki Hıristiyan tutsaklarını hürriyete kavuşturmak suretiyle ün yaptı. 1608’de Roma büyükelçiliğinde bulundu. Doğudan, bugün hepsi Milli Kütüphane’de bulunan yüzden fazla Türkçe ve Farsça eser götürdü.”

Şu küçük notta bile birtakım büyük eksik ve yanlışlar var. İlk, doğum yeri belli değil. İstanbul’da elçiliğe başlayış tarihi, Ebüzziya’dan naklen Selim Nüzhet Gerçek’te, ondan naklen de Prof. Dr. Osman Ersoy’un “Türkiye’ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler” (1959) adlı doktora tezinde (s. 22) 1589 olarak gösterilmektedir. Arada iki yıllık bir fark var. Biz Fransız kaynağını temel olarak ele alırsak, bu Comte de Brèves, üç padişah döneminde büyükelçilik yapmış oluyor: Murat III (saltanat dönemi 1574-1595), Mehmet III (saltanat dönemi 1595-1603), Ahmet I (saltanat dönemi 1603-1617). Tam 15 yıl sürekli olarak İstanbul’da büyükelçi kalmış, rahmetli tarihçimiz Reşad Ekrem Koçu da “Osmanlı muahedeleri ve kapitülasyonlar (1300-1920) ve Lozan Muahedesi, 24 Temmuz 1923” (1934) adlı kitabında bu kontun İstanbul’da 17 yıl elçilik yaptığını yazar. Hangisi doğru? bilemem. Kapitülasyonların yenilenmesi, elimizdeki kitaba göre, 1606 değil, 1604 yılında olmuştur. Ama, aynı elçi, bundan önce Fransa

ile dördüncü kapitülasyon antlaşmasını da 25 Şubat 1597 tarihinde (H. 1005) İstanbul'da Sultan Mehmet III'ten Kral Henri IV adına koparabilmişti. Uzun süren elçiliği sırasında Osmanlı İmparatorluğu halkının dilini, halkbilimini, edebiyat ve kültürünü öğrenmişti.

Fransız "Constellation" dergisinden naklen "Bütün dünya" yıllığında (1965, s. 54-56) yayınlanan Fransız yazarı Gabriel Aminyon'un "Türkiye'ye gelen ilk Fransız sefirleri" başlıklı yazısından öğrendiğimize göre, Kont Savary de Brèves, İstanbul'a elçi atanınca André du Ryer'yi de birlikte getirmişti. Ryer'nin baba ocağı olan La Garde şatosu, Savary'lerin malikânesine komşuydu. Bir diplomatın yanında, sihirli ülkelere gitmek, daha yetişmekte olan bir genç için, ne bulunmaz bir fırsattı!

Savary de Brèves de bu mesleğe, amcasının yanında başlamıştı. Kral Henri III, Jacques de Savary Lancosme'ı İstanbul'a elçi olarak gönderdiğinde, o da yanındaydı. Amcası görev başında ölünce, Savary de Brèves, bunu Fransız sarayına bildirdi, onun yerine atanmasını istedi. Bir temsilci olarak vekâlet etmesi için emir geldi. Buna kızarak, ailesinden hiç kimsenin böyle küçük bir görev görmediğini, kendisine tevdi edilen büyük sırlarla hemen Fransa'ya döneceğini bildirdi. Bunun üzerine, hemen elçilik emri geldi.

Babiâli'ye gönderilen elçiler içinde Doğu dillerini bilen tek elçi, belki de o olmuştur. Padişahla vezirleri, Fransa Kralının gönderdiği elçinin kitaplığını hep Türkçe ve Farsça kitaplarla doldurduğunu, Farsça şiirler okuduğunu, konuşmalarına Arapça atasözleri ve deyimler kattığını gördükçe, çok memnun oluyorlardı. Çünkü o zamana dek gelen elçiler, bir Doğu edebiyatı bulunduğunu bilmedikleri gibi, tüm Müslümanları şiddetle yönetilmeye layık barbar olarak görüyorlardı.

Bu yeni elçi, Babiâli ile olan gündelik temaslarında onların öylesine güvenlerini kazandı ki, üzerlerinde büyük bir etki sahibi oldu. Padişah bile onun hatırını kıramıyordu. Henri IV kral olmak için savaşırken, büyük zorluklarla karşılaşmıştı. Savary'nin hatırı için padişah, Marsilyalıları bir ferman göndererek, derhal krala boyun eğmelerini, yoksa onların bütün gemilerini yakalayıp yakacağını, hepsini tutsak alarak İstanbul'da köleliğe mahkûm edeceğini bildirdi. Buyruğunu hemen yerine getirdiler. Kral Henri IV de böylece Provans (Güney Fransa) bölgesini ele geçirdi.

İşte André du Ryer, böyle bir hocanın elinde yetişti. Çok geçmeden çevirmenlik yapacak denli Arapça öğrendi. Elçisinin ona gereksinmesi olmadığından, boş zamanlarından yararlanarak Türk diliyle edebiyatına çalışmaya başladı. Birkaç yılda bir dilbilgisi kitabıyla bir sözlük hazırladı.

Kuşkusuz bunlar, Türkçe üzerine Fransızca yazılan ilk yapıtlardı. Ondan sonra Kuran'ın çevirisine başladı. Farsça şiirlere âşıktı. Sadî'nin kitaplarıyla başbaşa, çok zevkli dakikalar geçiriyordu. Ne yazık ki, 1605 (!) yılının bir mayıs günü, sevgili elçisi bavullarını toplayarak çıkıp gitti. O günden sonra Sultan ile Kralın gönderdiği elçiler arasındaki dostluk kararı. Boyuna elçi değişiyordu... Bunların hepsi de Türkçe bilmeyen, Doğu kültüründen bir şey anlamayan, Batı kültürü ve gelenekleriyle övünen, kendini beğenmiş kişilerdi. Boyuna gaf üstüne gaf yapıyorlardı. Du Ryer, yaldızlı hülyalarından ayrılarak, bir çevirmen olduğunu hatırlatmak zorunda kaldı. Artık acı sözler söylemek zorundaydı.

Elçinin biri, itimatnamesini verirken, Padişahın önünde diz çökmek istemedi. Bir başkası, denizde Kaptan-ı Deryanın donanmasıyla karşılaşınca, onun selamına karşılık vermeye tenezzül etmedi. Bir üçüncüsü, Yedikule zindanlarında yatan bir Lehlinin kaçmasına yardım etti. Buna son derece kızan Kaymakam bu sefer onu tutup zindana attırdı. 4 ay zindanda kaldı, çıkmak için 15.000 kuruş ödedi.

Bu gibi olaylar, zavallı çevirmeni çok güç durumlara düşürüyordu. Adeta örsle çekiç arasında kalıyor, şefinin şikayetlerini Padişaha bildirirken, onun öfkesine sessizce katlanıyordu. Sultan, bir gün o denli kızdı ki, bütün elçilik memurlarını cezalandırdı. Du Ryer, sarayın gözünden düşmeyen tek Fransızdı.

Bu elçilerin bütün kusurları, Türkçe bilmemeleri idi. Türkçe bilmiş olsalardı, Sultanın, vezirlerin töre ve geleneklerini, düşünüş biçimlerini anlayarak ona göre davranırlardı. Fransa Kralının bu konuda kabahati büyüktü. Elçilerin ödeneklerini göndermiyordu. Bu yüzden, elçilerini hep varlıklı soylular arasından seçiyordu. *İstanbul'daki elçilerin, Marsilyalı tüccarlardan % 2 hisse almalarını şart koşmuştu.* Marsilyalı tüccarlar, buna bazen uyarlar, bazen de uymazlardı. Bu yüzden elçiler de borçlanmak zorunda kalırlardı. XVIII. yüzyıla dek bu, böylece sürüp gitti...

Césy 1614 yılında İstanbul'a atanıncaya değin, elçilerin kendi masraflarını görmeleri âdetti. Yalnız Marsilyalı tüccarlardan % 2 bir kazanç alırlardı. Bu işten sıyrılmaya çalışan tüccarlar, Césy ile bir anlaşma yaptılar. % 2 yerine, ona yılda 16.000 lira vereceklerdi. İlk yıl bu parayı ona peşin ödedikleri gibi, birçok da armağan getirdiler. Ancak, ondan sonraki yıllarda on para vermediler. Bu yüzden parasız kalan Césy'nin başvurmadığı yol kalmadı.

Bir ara Halep'te bir çiftlik satın aldı. Bunun büyük bir kâr getireceğini umuyordu. Oysa, bu çiftlik başına belâ kesildi. Marsilyalı ve Türk

tüccarlara olan borçları yetmiyormuş gibi, üstelik hazineye de borçlandı. Bu sefer ülkesine, “Mücevherlerime, gümüşlerime dek her şeyimi rehine koydum, borçlarımın faizlerin bile ödeyemedim” diye sızlanan mektuplar yağdırmaya başladı. Fransa Kralı da onu geri çağırarak, yerine Marcheville Kontunu yolladı.

Marcheville’in ilk görevi, onun borçlarını ödemektir. Ama o bu paraları kendine harcadı. Padişah da borçlarından ötürü Césy’nin İstanbul’dan ayrılmasına izin vermedi. Şimdi elçiler ikilemişti. Birinin resmi sıfatı yoktu, öteki de henüz itimatnamesini verememişti; çünkü Sultan İstanbul’dan uzak bir sayfiyede bulunuyordu.

Bu yüzden iki elçi arasında bir savaşım başladı. Marcheville adam tutarak rakibinin camlarını, çerçevelerini, kapılarını kırdırdı. Bu yetmiyormuş gibi, Türklere de sataşmaya başladı. Bir gün yoldan geçerken, ona yol açmadıklarını bahane ederek yeniçerilerin üzerine kılıçla saldırdı. Başka bir gün Kaymakama hakaret etti, onu boğdurmak için emir aldığını söyledi. Kaymakam da öfkelenerek onun gözünü korkutmak için elçiliğin bir bölümünü ateşe verdi.

Türklerin saygı gösterdikleri tek Fransız, Du Ryer idi. O, iki elçinin arasını bulmaya çalışıyor, onlarsa onu Padişahın tarafını tutmakla suçluyorlardı. En sonunda Padişah, durumun gülünçlüğünü anlatmak üzere, Du Ryer’i Paris’e gönderdi.

Du Ryer, 1632 Haziranının sonlarına doğru, Paris’e hareket etti. Oraya varınca, İstanbul’daki Fransız elçilerinin durumunu anlatan bir rapor hazırladı. Bu raporda, parasız kaldıkları için bu duruma düştüklerini de belirtiyordu. Bu rapor, Richelieu’nün hoşuna gitmemekle birlikte, etkisiz de kalmadı. Kral, Césy’nin alacaklılarını susturacak kimi önlemler aldı.

Du Ryer’nin bir daha İstanbul’a dönmediği tahmin ediliyor. Çünkü orduya girip birçok yararlık gösterdi. Kralın soyluları arasında yer aldı. Yaşamının sonuna doğru La Garde şatosuna çekildi, orada çok yaşlı olarak öldü.

Césy’ye gelince, daha sekiz yıl İstanbul’da kaldı. Padişah, Marcheville’in münasebetsizliklerine dayanamayarak onu yakalatıp sınır dışı edince, Fransa Kralı, Jean de la Haye Venteley adında yeni bir elçi gönderdi. Césy’yi ölü ya da diri olarak göndermek için emir almıştı. 31 Ocak 1640 tarihinde sessiz-sadasız İstanbul’a geldi, doğru elçilik binasına gitti. Herkes uykudayken, Césy’yi yatağından çekip çıkardı; ilk hareket eden gemiyle Fransa’ya yolladı.

Bütün bunlardan çıkan en önemli sonuç, neden Fransız elçilerinin kapitülasyon antlaşmalarında Fransız gemicilerine ve tüccarlarına daima ayrıcalıklar koparmaya çalıştıklarının artık açığa çıkmış olmasıdır: Çünkü aylıkları ve ödenekleri yoktu, Marsilyalı tüccarlardan % 2 pay alıyorlardı! İşte 1604 tarihli kapitülasyon antlaşması da bunu ispatlayan belgelerden biridir.

Prof. Osman Ersoy, yukarıda adı geçen kitabında, “İorga tarafından seyyah Otavio Sapiencia’ya atfen bildirildiğine göre, de Brèves, Paris’e dönerken beraberinde Türk hocalar götürmüş ve onların yardımı ile Paris’te bir matbaa kurmuştur” diyor ve hemen şunu ekliyor: “Bu konuda Biographie Universelle’de yazılanlar belki de daha doğrudur” diyerek Fransızca bir paragraf veriyor. Biz bunu Türkçeye şöyle çevirebiliriz: “Doğudan yüz cildi aşkın Türkçe ve Farsça kitap götürdü, bunlar bugün Bibliothèque Nationale’de bulunmaktadır. Roma’da en usta sanatçılara hakkettirdiği Doğu harfleriyle bu kentte ve Paris’te Doğu dillerinde çeşitli kitaplar bastırdı.” Böylece, bu Arap harflerinin kontun İstanbul elçiliği sırasında değil de, Roma elçiliği yıllarında Roma’da döktürüldüğü, kitapların İstanbul’da basılmayıp Roma ve Paris’te basılmış olmasından da anlaşılmalıdır³.

Paris’te Yüksek Kütüphanecilik Okulundaki hocalarımdan Robert Brun’un “Le Livre Français” (Fransız kitabı, Paris 1948, s. 81) adlı kitabında Comte de Brèves için şunlar yazılıdır: “Ünlü selefleriyle rekabeti düşünmeden, XVII. yüzyılın kimi basımevi sahipleri, saygıdeğer bir düzeye yükseldiler. Burada ilk safta Antoine Vitré adını anmak uygun olur, kendi çağında Fransa’nın görmüş olduğu en iyi basımcı (typographe) olarak

³ Gazeteci-yazar Alpay Kabacalı, bu araştırma yapıldıktan sonra, şu kitaba dikkatimi çekti:

VITU, Auguste.-*Histoire de la typographie*. 4. éd.-Paris, Librairie Ch. Delagrave, tarihsiz (XIX. yy.in son çeyreği?). 8, 171 p., illustré.

Kitabın 156. sayfasında, “Özel, hayali ve gizli basımevleri” başlığı altında, “Bay Savary de Brèves’in basımevi. Paris 1615” maddesi yer almaktadır. Bu maddenin çevirisi şöyle:

“Pek Dindar Kralın Babiâli nezdindeki büyükelçisi olan Bay de Brèves, İstanbul’da Arap, Türk, Süryani vb. harfleri döktürdü. Daha sonra kendisi Roma’ya (büyükelçi olarak) gönderildi; orada Arapça eserler bastırdı. Paris’e dönerken, Roma’dan Paulin adında bir matbaacı getirdi; (bu adam) *Henri IV ile Sultan Ahmed mabeyninde münakid olan ahidname’yi* Fransızca ve Türkçe olarak bastı (tabetti). *Typographia Savardiana* adını taşıyan bu özel basımevinden önemli bazı eserler çıktı.”

Demek oluyor ki, Büyükelçi Savary de Brèves’in Arap ve Türk harflerini İstanbul’da mı, yoksa Roma’da mı döktürdüğü sorunu henüz çözümlenmiş değildir.

sayılmıştır. İstanbul Elçisi François Savary de Brèves, onu 1615'te, Guillaume Le Bé'nin hakkettiği Doğu harflerinin kullanıldığı özel bir basımevinin başına getirmişti. 1628'den 1654'e değin, kendini Le Jay'nin "Bible polyglotte" (Çok-dilli Kutsal kitap) adlı kitabının basımına verdi; in-folio boyunda olan bu kitap on cilt tutuyor, Paris'te Süryani harflerinin kullanıldığı ilk kitap oluyordu. Kralın basımcısıydı, daha sonra Fransa Ruhban Meclisinin basımcısı oldu. En sonunda, Sébastien Cramoisy onun yerine geçti..."

Aynı kitabın 175. sayfasında da Antoine Vitre üzerine şu ek bilgiler var: "1609'dan 1674'e değin Paris'te kitapçılık ve basımcılık yaptı. François Savary de Brèves, Le Bé'ye hakkettirdiği harflerle kurduğu Doğu Basımevinin yönetimini ona verdi. 1630 yılında Doğu dilleri için Kralın basımcısı olarak atandı. 1628'de basımına başlayıp 1645'te tamamladığı, on ciltlik, Le Jay'nin "Bible polyglotte" adlı kitabının basımıyla ün kazandı. Pek geniş bilgili bir adam olmamakla birlikte, kendi çağında, Fransa'nın gelmiş-geçmiş en usta basımcısı olarak sayıldı."

Biraz da şu Arap harflerini hakkeden, Fransa'da ünlü gravür sanatçıları ve harf dökümcüleri yetiştirmiş olan Le Bé ailesinden söz edelim. Bu ailenin en tanınmış üç kişinin de adları Guillaume'dur, bunlar I, II, III. Guillaume diye anılır (tıpkı krallar gibi). Bizi ilgilendiren I ve II. Guillaume Le Bé'dir. Hocam Robert Brun'un kitabının 170. sayfasında bu aile üzerine de kısaca bilgi bulunmaktadır: "I. Guillaume Le Bé, 1525'te Troyes'da doğdu, çıraklık dönemini 1545'ten 1550'ye değin Robert Estienne'in yanında geçirdi, daha sonra sanatında ustalaşmak üzere Venedik'e, Roma'ya gitti. Doğu harfleri, özellikle İbrani harfleri dökümünde uzmanlaştı. Mesleği süresince bunlardan on dört çeşit harf döktü. Plantin'e "Bible polyglotte"u için harfler sağladığı gibi, Le Roy ile Ballard'a da müzik notaları hâkketti. 1561'de Garamond'un ölümü üzerine, onun kurumundan gelen pek çok harf ve matris çeşitlerini topladı, bütün döküm araç ve gereçlerini bir araya getirdi. 1598 yılında öldü.

"Oğlu II. Guillaume Le Bé de kitapçı, basımcı ve harf dökümcüsüydü. 1600-1636 yılları arasında çalıştı. Moretus'un muhabiriydi."

Adı geçen Jean Moretus de Belçikalı bir basımcıdır. 1543-1610 yılları arasında Anvers'te yaşadı, çalıştı. Ünlü ressam Rubens onun portresini yapmıştır.

Bütün bu ayrıntılardan çıkarabileceğimiz sonuç şu olabilir: Comte de Brèves, her nedense, İstanbul elçisiyken değil de Roma elçisiyken orada çalışan yurttaşı II. Guillaume Le Bé'ye döktürdüğü Arap harfleriyle Paris'te

bir Doğu Dilleri Basımevi kurmuş, bunun başına ilkin Estienne Paulin'i, daha sonra Antoine Vitre'yi getirmiştir. İlk bastığı kitap ya da kitaplardan biri de elimizdeki Osmanlı-Fransız barış, ticaret ve kapitülasyon antlaşması olmuştur⁴.

III. ANTLAŞMANIN İÇERİĞİ

Bu kitapta neler var? 42 maddelik siyasi-diplomatik bir antlaşma metni. Oysa, başka kaynaklarda bu antlaşmanın 50 ya da 55 madde olduğu kayıtlı. Örnek: Osmanlı-Fransız antlaşmasının tam metnini değil de, ancak Osmanlı tarihi için gerekli olabilecek kadar bir metin özeti verebilen Reşad Ekrem Koçu, yukarıda adı geçen kitabında (ss. 420-425) bunun 55 madde olduğunu yazar. "Tercüman-i hakikat" gazetesi yayımı olan 5 ciltlik "Mecmua-i muahedat"ta (Antlaşmalar derlemesi'nde, 1294/1878-79), metni şöyle dursun, adı bile anılmamaktadır. Baron de Testa'nın "Osmanlı antlaşmaları derlemesi"nde (10 cilt, 1854-1901) 50 madde olarak yalnızca Fransızca metni verildiği gibi, ondan naklen, Ermeni asıllı Osmanlı devlet adamı Gabriel Noradunkyan'ın (1852-?) Cumhuriyet döneminde yerleştiği Paris'te bastırıldığı "Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman" (Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası antlaşmaları derlemesi) adlı kitabında da aynı şey tekrarlanır. 100 milyon kadar Osmanlı belgesinin saklandığı İstanbul'daki Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğünde bu antlaşmanın Türkçe metni ya da Fransızca çevirisine bugüne değin rastlanmamıştır, ama ileride işlenmemiş, daha gözden geçirilmemiş belgeler arasında bulunabilir. Topkapı Sarayı Arşiv ve Kitaplığından bir cevap alamadım. Sultan Abdülhamit II tarafından Topkapı'dan Yıldız Sarayına götürülen, Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün emriyle oradan İstanbul Üniversitesi Merkez Kitaplığına devredilen kitap ve belgeler arasında da bu dokümana rastlanmıyor. Ancak, antlaşmayı imzalayan Sultan Ahmet I'in

⁴ Antlaşma kitabı, on yıl sonra, 1625'te Paris'te P. Gaultier yayınevince de yayımlanmıştır; bunun Bibliothèque Nationale'deki yer numarası: Lg⁶. 67-A. Daha sonra, François Savary de Brèves'in Paris'te öldüğü 1628 yılında; onun Yunanistan, Kudüs, Mısır, Tunus ve Cezayir'e (bunlar hep Osmanlı topraklarıdır) yapmış olduğu gezilerle ilgili notlarının ve üç söylevinin basıldığı beş bölümlük kitabının bir bölümü de yine bu antlaşmaya ayrılmıştır; kitabın Bibliothèque Nationale'deki yer numaraları şunlardır: G. 5555; Rés. G. 1267. Söylevler de Türk-Fransız dostluğuna, bu dostluğun Hıristiyanlığa getirdiği yararlarla ilişkindir. Antlaşmanın tarihsiz bir basımı da vardır; bunun Bibliothèque Nationale'deki yer numaraları da şöyledir: Lg⁶. 68(1); J. 3406(2); Rés. Z. Fontanieu. 227.

sağlığında bu belge kitap haline getirilip kendisine sunulduğuna göre, metnin esas 42 maddeden oluştuğuna güvenebiliriz. Bunu 50 ya da 55 madde diye gösteren yazarların kaynağı, Comte de Saint-Priest'in anıları olabilir. Esad Fuad Tugay'ın Türk Tarih Kurumu'na bağışladığı kitaplar arasında bulunan bu anıların başlığı şu: "Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie et sur le commerce des français dans le Levant par M. le Comte de Saint-Priest, suivis du texte des traductions originales des Capitulations et des Traités conclus avec la Sublime porte ottomane" (Paris, Ernest Leroux, éditeur, libraire de la Société Asiatique de l'Ecole des Langues orientales vivantes., 1877). Nitekim, kitabın 415-430. sayfalarında yer alan antlaşma metni 55 maddeyi içermektedir. Metinler karşılaştırıldığında, kimi maddelerin parçalanıp birkaç madde haline getirildiği, kimi maddelerin de birleştirildiği görülmektedir; yoksa, her iki metin de birbirinin aynıdır.

Metnin sonunda, Comte de Saint-Priest, 430. sayfanın altına şöyle bir not koymuş: "Ces capitulations ont été publiées en 1615 à Paris, en turc et en français"/Bu kapitülasyonlar, 1615'te Paris'te Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmıştır. Daha sonra kitabın Fransızca başlığı ile basımevi adı verilmiştir. Demek oluyor ki, en geç, 1877 yılında, bu kitabın Paris'te 1615'te Türkçe-Fransızca olarak yayımlandığı biliniyordu! Ama, hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir.

Gene o nottan öğrendiğimize göre, antlaşmanın Fransızca metni, en erken, 1621 yılında Paris'te basılmış olan J. de Lavardin'in "Histoire de Georges Castriot" adlı kitabının sonunda, Faret tarafından bir ek biçiminde verilmiştir. Ayrıca, bu metin, 1630'da Paris'te yayımlanmış olan "Relation des voyages de M. de Brèves/Bay de Brèves'in gezilerinin öyküsü" adlı kitapta da bulunmaktadır. Comte de Saint-Priest, Faret metnini esas aldığını, ancak bunun kimi bölümlerini 1615 basımına göre tamamladığını söylüyor; metnin sonunda, Comte de Brèves'in "Notes sur quelques articles du précédent traicté/Bu antlaşmanın kimi maddeleri üzerine notlar" başlıklı notlarını da ekliyor (ss. 430-438). Bu notlar da Comte de Brèves'in gezilerinin öyküsünü anlatan kitaba bir ek olarak yayımlanmıştır. En sonunda, Comte de Saint-Priest, kitabının XII. bölümünde (s. 439 vd.), Fransa Kralı Henri IV'ün Saint Germain'den Comte de Brèves'e yazdığı mektuplara yer vermektedir; bunların en eskisi 8 Mayıs 1597 tarihlidir.

Paris'te Carmes sokağında, Collège des Lombards'da (Imprimerie des Langues orientales, Arabique, Turquesque, Persique, etc.) da, yani Arapça, Türkçe, Farsça vb. gibi Doğu Dilleri Basımevinde, Estienne Paulin tarafından basılmış bulunan bu kitabın asıl Türkçe metnine gelince, kitabın

فونامه بادشاهی ابله آل عثمان بادشاهی ایستان مستند
اولان عهدنامه درکه ذکر اینصرا

ARTICLES

DU TRAITÉ FAIT EN L'ANNEE
Mil fix cens quatre, entre HENRI le Grand
Roy de France, & de Navarre,

Et Sultan Amat Empereur des Turcs.

Par l'entremise de Messire François Saury, Sei-
gneur de Breues, Confiiller du Roy en ses Con-
seil d'Etat & Priue, lors Ambassadeur pour la
Maicesté à la Porte dudit Empereur.

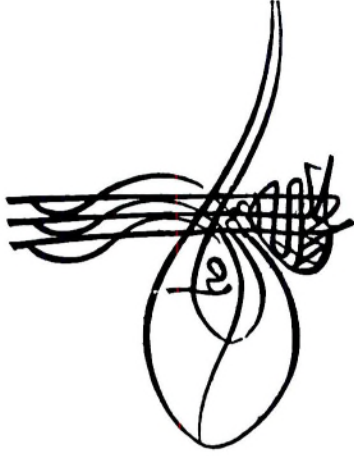

A P A R I S,

De l'Imprimerie des langues Orientales,
Arabique, Turque, Perlique, &c.

Par Estienne Paulin, rue des Carmes, Collège des
Lombards. M.D.C.XV.

Fotokopi 1

L'Empereur Amat, filz de l'Empereur Mehemet,
toufjours victorieux.

نشان شریف عالیشان سامی سلطان و طغرای
غزای سحمان خانق نقده بالعون البراقی

حکمی اولدرکه

Marque de la haute famille des Monarques Otto-
mans, avec la beauté, grandeur, & splendeur de la
quelle-tous des peïs sont conquis & gouvernez.

Fotokopi 2

حضرت حق جل وعلی نازک علیہ تعالیٰ بی غایتی ورسول
 انبیا علیہ وعلی آله افضل الخیالک معجزات کسین
 البرکات ابابن ککه سلطان صنایع دلاطین و
 اساطین خواجه تاج بخش خسروان ازان شمشین روی
 زمین وشن سدا بن و امصار وایرک وایمن وایران
 محرابین شریفین خادمی وقلنس مبارک حامی وطاقی
 وروم الی وطمسور وولایت یوسنه وکنوار وولایت
 اطولک وقران وایالت عمادیه وایرستان وعموما
 کرونستان وشمسین ظفر تاشی وستان جان ستانین الیه
 فتح وستمسور وایران فارس کورجستان وروم ورسوب
 وقلنس وشمسوزک جانلیونیک وقری بر دوست قیماق
 اقلیم لرنیک وقریس ووزال قدریه وشموزول ودرایرک
 وطلب وروم وطلد وروض وروم وشم دار السلام زهمت
 وروم ووزال خالقا بقصد او کوفه وحصن وکحسا وروما ککن

A OY qui suis par les infinies
 graces du iulte, grand, &
 tourpuissant createur, &
 par l'abondance des mira-
 cles du chef de ses Prophe-
 tes, Empereur des victo-
 rieux Empereurs, distributeur des cou-
 ronnees aux plus grands Princes de la ter-
 re, seigneur des deux tres-sacrees, & tref-
 Augustes villes, Meque & Medine, Pro-
 tecteur & gouverneur de la sainte Jeru-
 salem, Seigneur de l'Europe, Asie, &
 Afrique, conquises avec nostre victorieux
 epee & epouuantable lance; A l'ar-
 mouir des pais & Royaumes de la Grece,
 de Themiliar, de Boffena, de Seguevar,
 des pais & Royaumes de l'Asie, de la
 Natolie, de Caramanie, d'Imadic, d'Ae-
 gypte, & de tout le pais des Parthes, de
 Cars, des Georgiens, de la Porte de Fer,
 de Tiflis, de Siruan, & des pais du Prin-
 ce des Tartares nommez Cerim, & de
 la campagne nommee Delt Cipehac, de
 Chipre, de Zeulcaderie, de Cherefeul,
 de Diarbequier, d'Alep, de Rom, de
 Childer, d'Arzeron, de Damas, de
 Babylone demeure des Princes, de Ciou-
 fe, de Balera, d'Aegypte, de l'Arabie
 heu-

heureuse, d'Abs, d'Aden, de Thunis, la Goulette, Tripoli de Barbarie, de plusieurs autres pais, villes, & feigneuries, conquises avec nostre puissance Imperiale, feigneur des mers blanche, & noire, & de l'incorpugnable forteresse de Aigria, de tant d'autres diuers pais, isles, destroits, passages, peuples, familles, generations, & de tant de cent milliers de victorieux gens de guerre qui reposent soubz l'obeissance & iustice de Moy, qui suis l'Empereur Amat, filz de l'empereur Mehemet, de l'empereur Amorat, de l'empereur Selim, de l'empereur Soliman, de l'empereur Selim, de l'empereur Baiafés, de l'empereur Mehemet, de l'empereur Amorat, &c. par la grace de Dieu recours des.

وضعا ومصرو يمن وجيش وعدن ولايتلرنيك ودار
 الكهدانونس وطن الوردوطربوس غرب وسائر ممالك
 دار الكورديان قوت قاهم وله وطوبوت باهين ملكو كاهن
 اليه يعون آتة الملك التصير قبضة ففتح وتسخين كورديان
 مدابن وانصار ورمالك ودارك شهرياري وارايك عزت
 دار تاجداري آوان ذكر قوه ذكرك وينجه ممالك وجزاير
 وبادر وبعبارك وقبائل وعساير وينجه يوزنيك عساکر
 نصر سناك واكرى نام وقاعه استوار وپو حصص حصين
 نامدارك ارا شاه معدلات بناهي وشهنشاه نصرت دستگهي
 سلطان احمد خان ابن سلطان محمد خان ابن سلطان
 مير خان ابن سلطان سليم خان ابن سلطان سليمان خان
 ابن سلطان سليم خان ابن سلطان بيزيد خان ابن سلطان
 محمد خان حضرت وقاب الملك القاب تعالستشاه من
 شويب الايوبيك كان فضيل حسابي اليه بالبحا سلططين

شريف الانساب وداوي خواقين ارسل الاحساب اولان
ابواب عالنه الاعتام
1 افتخار الامراء العظام العسوية تختار الكبراء الفخار في
الملة السخية مصطلح جماهير الطائفة الصراية
ساحب ادبال الحسنة والوفار صاحب دلایل الجسد
والافتخار وانسانه اوصاهي آرين خفت عواقبه البحر
2 كصند ذلك مقبل قبول الزندان ومدت كراود الزندان
استانه سعادت سان الحيلك غندستند اولان قدوة امراء
الملة السخية برة قلعة سندان ماكي وصنا على اولان
فوق خستوا دارى نام معنبر الجيسى درگاه سعادت
دستگاههم كلوب عهد بيشين دورود ويندن الى هذا
الحين آية كرام واجداد عظام اسنان الله تعالى براهم بيم بله
عوانسدا دشاهلورى يستنده سفند اولان نذيعى سلوب
سومعى اوزن دوسلوق كما كان سومعى اولوق سومعى الله

des grands Princes du monde, & refuge des
honorables Empereurs.

Au plus glorieux, magnanime, & grand
Seigneur de la creance de IESVS, elleu
entre les Princes de la nation du Meffie, en
mediateur des differens qui suruiennent en-
tre le peuple Chrestien, Seigneur de Gran-
deur, Maiefté, & richesses, glorieufe guide
de plus grands HENRI III. Em-
pereur de France, Que la fin de ses iours soit
heureufe.

2 Ayant nostre Alteffe este priez du fieur
de Breus au nom de l'Empeur de France
fon Seigneur, comme fon Conseiller d'estat,
& fon Ambassadeur ordinaire à nostre Porte
de trouner bon, que les traitéz de paix, &
capitulations, qui sont de longue memoire
entre nostre Empire, & celuy de fondict
Sci.

Seigneur, fussent renouellées, & iurees de nostre Altesse, sous cette consideration, pour l'inclination que nous auons à conferuer cette ancienne amitié, auons commandé que ceste capitulation soit e'crite de la reneur qui s'ensuit.

A S C A V O I R.

3 Que les Ambassadeurs, qui seront enuoyez de la part de sa Maiesté à nostre Porte, les Consuls qui seront nommez d'elle pour resider par noz haures, & portz, les marchans ses subiectz, qui vont, & viennent par iceux, ne soient inquietez en aucune façon, que ce soit, ains au contraire receuz, & honorez, avec tout le soing qui se doit à la foy publique. Voulons de plus, qu'ouure l'obseruation de ceste nostre Capitulation, celle qui fut faicte, & accordée par nostre deffunt pere l'empereur Mehemet, heureux en sa vie, & martyr en sa mort, soit inuiolablement obseruee, & de bouane foy.

4 Que des Venitiens, & Anglois en la, les

فرانسه ادشاهنك قسواى اسال واقصاى ساقى الباسل

اولوب

3 بوندن اقام فرانسه بادشاهنك البجبلرينه قونسلو

سالميرينه تورجهانلرينه ذابجولرينه وساير وعالالرينه دخل

وتعوض اولوبو بظل عدلت اتمانر و آسود و حال

وصرفه اسال اولار و بوعيد الحيات شهيدا الحيات من حور

ومغفور بيا من سلطان محمد خان عليه الرحمة والرحمة لاناك

زبان سعادت مغور بيا من عهد نامه ها بون و بولوب

خالصيريه سلطنت و اورذك خلافت جناب جلالت سامنر

مستور ولعله الاسكون مجده عهد نامه ها بوب

رجاوا القاس اولغفن بن داخي مغور طوب اسبو عهد

نامه ها بون عدلت مغورنى عنابت و ارزاقى قلوب قورمان

قصاصير يانر و رحمله

4 صادر اولدكده نذ بكلو و نكلتن لورون مساعدا

خوبی و بیخالی و قتلان ناخبر لری و حمله و آتوق و طیبانیه
و طورتین و دیو زینک و الجله و فرانسه بارشما هتک قادی
دوستلغی مستند عاسخه نامی و سنجاغی امله ممالک
خبر و بییه کلوب کیمکه نصفت و بریلانلر اولانلر هونر
جهلمه یوریه کلیمه لری ایدیه من اعددی کلکان اول سوال اوزن
قالیولری و کیملری امله ککند و آللر کولوب کیدوب
فرانسه ادا شاهی سنجاغی نصیب ایدوب زید لرده فرانسه
قونسلورلرینه سراجعت ایلد لر ادا کک ائلر طرف قدرن
باعث اس و فلاح اولان صلح و صلاحه مغایر بر وضع
صا در اولیه بو جا بندن دخی شرایط عهد و اسان علی ماکان
رعایت اولنه فرانسه پله شما هتک رعایا سندن اولکده
دوستلق اوزن اولان نصاری کاکیمک رعایا سندن اس
و اساله قدس شریف زیارتنه کلوب کیدنلمه و قیاسه نام
کلیسا ده ستمکن اولان رهسالمه و دخل و تقض اولسه.

les Espagnols, Portugais, Cattelans, Ragulois
Geneuois, Anconicains, Florentins, & gene-
ralement toutes autres nations quelles qu'elles
soient, puissent librement venir, traffiquer par nos
pays, soubz l'aueu & feureté de la banniere de Frâ-
nce, la quelle ilz porteront côme leur sauuegarde,
& de celle façon ilz pourrôt aller & venir traffi-
quer par les lieux de nostre Empire comme ilz
y font venuz d'ancieneté obeissant aux Cōsulz
François, qui resident & demeurent par nos
haures, & elchelles. Voulons & entendons qu'en
viant ainly, ilz puissent traffiquer avec leurs vai-
seaux, & gallions sans estre inquietez, & ce seu-
lement tant que le dict Empereur de France,
conferuera nostre amitie, & ne contraiendra
à celle qu'il nous a promis. Voulons & cōman-
dons aulli que les lubiectz dudict Empereur de
France, & ceux des Princes ses amis, allies, & cō-
federetz, puissent soubz son aueu, & protection,
venir librement visiter les sainctz lieux de Ierusa-
lem, sans qu'il leur soit fait ou donê aucun em-
pechément. De plus pour l'honneur & amitie
d'iceluy Empereur, nous voulons que les Reli-
gieux qui demeurent en Ierusalê, & seruent l'Eglise
de Courmame (cest à dire le sainct Sepulchre de
nostre Seigneur Iesus-Christ) y puissent demeu-
rer, aller & venir seurement, & sans aucun trouble
& desfourbier, & y soient bien receuz, protegez,
aydez, & fecouruz en la consideration susdictê.
De

5 De rechef nous voulons & comãdons, que depuis les Venitiens, & Anglois en là, toutes les autres nations alienees de nostre grand Port, lesquelles n'y tiennent Ambassadeur, voulans traffiquer par noz pais, elles ayent d'y venir suobz la banniere & protection de France, sans que jamais l'Ambassadeur d'Angleterre, ou autres ayent de sen empescher, suobz couleur que celle condition à este inferee dans les Capitulations donnees de noz peres, apres qu'elles auroient este redigees par ecript.

6 Voulons & ordonnons que toutes permissions, qui se trouueront auoir este donnees, ou qui se pourroient donner cy apres par surprise, ou meigarde contraires à l'article precedent, soient de nul effect & valeur, ains que cette capitulation soit inuolablement gardee, & entretenue.

7 Item permettons aux marchãs François en consideration de la bonne & parfaicte amitie, que leur Prince conserue avec nostre Port, d'enleuer des cuirs, cordoans, cures, cottons, cottons filz, iapöt que ce soient marchandises prohibees & defendues d'enleuer, ratiiffions la permission que nostre bisaietel Sultan Selim, & nostre defunct pere Sultan Mehemet en ont donnee. Nous voulons ausffy que ce qui est porté par

5 ووندیکلو واتکنن لوردن ما خدا مستقل
المجاری اولیان جمله حری تجارتی نفسی فرانسه
سنتجائی التنا حری تجارتسکن دن فرانسه و عهد نامه
سینه الحان اولمشدردیون بعد اتکنن لیجیسه طرفندن
دخل و نقص اولیسه

6 و بویصوص ایچون النبوعهد نامه هابونیه مغاری
مقدم و موصی بر طریقله اس شویون اولد اولورسه بوعهد
نامه هابونیه بوجنتجه عمل اولیسه

7 فرانسسه لورد حقتان صادرا اولان شرط و قود اولور
حقتان دخی اسرا اولیسه و فرانسسه بادشاهی اولورد
بمهدن آستانه سعادتقرله و ستلق اولوزن اولوب و ستلقه
خلل وورد و ستعلری اولمعاله سوموم و مغفورله جکسر
سلطان سلیم خان طاب تره زمانتک منوع اولانس
تساعتدن نبیه ورشده نبیه و مختیان ویرله و یوسک

مهاجرون ویریش ایشم خالا آستانه سعادتتم ایلان اول کال
اخلاص و اختصا صلیرنه بنا موصوم و مغفور ایلیم
طلب نواه زمانتک منوعان دن اقباله بال موی کون
ویریلوب موفور مانع اولیه دیوعه دانه و قدا اولانسا
غیم بر دخی کا کان مقدر طوبی

8 وولایتلردن آدملری و تجاری ممالک بحر و سه
کورد کلری غورشدن اولدن رسم النامعاه خالادخی
طلب اولنیه و غورشلری ایلدایان رزد یوقزینه دارلر
وضو یخانه اسیلری و محل ایسه

9 وقرانسه تجاریدن بعضی حربی کیلرینه کیرد
کده و طاللان تجارت اولدن لکن حربی کیان بولد
کزد یوکده طریقن اسیر و اسبابلرین کوفت ایلمک شیخ
شریفه مخالف اولغین مادا کده کده و طاللان تجارت
اولدن اولوب غورشان کیمسندنه فساد اولدن اولیه لبرلزل

par cette nostre capitulation, en faueur, & pour la
seureté des François, soit encores dict & enten-
du en faueur des nations estrangeres, qui vien-
nent par noz pais, terres, & seigneuries souz
la banniere de France, la quelle banniere elles
porteront & arboreront, pour leur seureté,
& marque de leur protection, comme dit est
cy dessus.

8 Que les monnoyes qu'ilz apportent par les
lieux de nostre empire, ne puissent estre prises
de noz trefloriers, ni de noz monnoyeurs soubz
pretexte & couleur de les vouloir conuenir en
monnoye Ottomane, & ne voulons pareillemét
qu'il se puisse pretendre aucun droit sur ni a
cause d'icelles.

9 Et parce qu'aucuns subiectz de la France na
uigent sur vaiffeaux appartenans à noz ennemys,
& y charigent de leurs marchandies, & estans
rencontrez ilz font faicts le plus souuent écla-
ues, & leurs marchâdies prises. Pour celle cause
nous cômmandons & voulons que d'icy en auant
ilz ne puissent estre pris souz ce pretexte, ni
leurs facultez cõfisquees, ils ne font trouuez sur
vaiffeaux de cours. Voulons & cômmandons que
ceux qui ont este faicts éciaues de ceste façon,
soient mis en pleine liberté, & leurs hardes, &
mar-

جهانہ اللہ اسپالموی گرفت وکند طری اسپالمیہ
 10 وقرانسه لوردون بری سناک کیمنسه حوی ولایتدن
 ذخین تحجیل ادوب بند حوی ولایت کیدر ایکن اهل
 المم کیباری راست کلاکلن دن ذخین ایلدن
 دیو کیمن گرفت وکند سن اسپالمیہ لرد
 11 و ذینلردون بری ممالک اسلاتیه دن ذخین الورد
 کیدر کن گرفت اولد فده قرانسه لوردون کیبار اولان
 اجیر اسپالمیہ
 12 وقرانسه لوردون بری اهل اسلا کیباردن
 اختیار لریله ذخیر صانون الورد حوی ولایت
 الورد قیوب کند ولایت کیدر ایکن اهل اسلا کیباری
 راست کلاکلر دند ذخین فی اغندن صکر کیمی بی گرفت
 واجتخان اولن لری اسپالمیہ لرد کبی قرانسه لورد
 دیورسه طلاق الورد اسپالمی ویریه و حوی تجارتانیه

marchandises restituées sans aucun contredit.
 10 Défendons, que les vaisseaux François qui se-
 ront rencontrés chargez de victualles prises es
 pais, & seignories de nos ennemis, puissent estre
 retenus, & confisquez, & le marchans & mari-
 niers faicts esclaves.

11 Défendons, qu'aux François qui se trou-
 ueront pris sur les vaisseaux de nos subiects, por-
 tans des viures à nos ennemis, encorés que nos
 dictés subiects, & vaisseaux en soient en peine, il
 soit faict ni donné aucune faictherie, ains enioi-
 gnons qu'ils soient relachez, & mis en liberré sans
 aucune peine, ni punition.

12 Défendons, que les vaisseaux François, mar-
 chans, & mariners, qui se trouverot chargez de
 bled achetés de nos dictés subiects puissent estre
 pris, & faictz esclaves, ni leurs vaisseaux confisquez
 encorés que ce soit chose prohibée, mais demeu-
 rera seulement le bled confisqué. Voulons, & cõ-
 mandons, que ceux, qui se trouveront par tout
 nostre Empire auoit esté faictz esclaves de ceste
 façon, soient mis en liberré, & que leurs vaisseaux
 leur soient restitués. Que les marchandises, qui
 seront chargées à Nollis sur vaisseaux François,
 appartenantes aux ennemis de nostre Porte, ne
 puissent estre prises sous couleur qu'elles sont
 de nos dictés ennemis, puis qu'ainfy est nostre
 vouloir. Que les marchandises, qui seront ap-
 portées des marchans François en nos haurs
 &

سنى ادا لون اباهه بونلر كى كىلمونه سناع بوكلند كلرن سناع
 حور سىكلدر بو فرانسه لور لر تخيمان اوليه و سار اليه
 فرانسه باشا هابك رضاسى اوزن تا جولى و لاندلردن
 كورد كلرى و الوب كك كلرى سناع علردن قديمدن نه
 بجهامه طوبى بو كرك الوكديسه كبر و اول سوال اوزن
 الوب زياده بجهامه طوبىه وبع ايون استخراج اولان
 سناعدان ماعدن آخى اسكله اليهك استك كلرى
 سناعلردن كرك طلب اليله لر و اخركلا به اليهك
 مانع اوليله لر
 13 و حاد افلان قضاييه و رفت و بلج و سنان قول
 رسى و اوجوزانجه دن زياده سلا سناك رسى طلب
 اولنصيه
 14 خبر غروب قورسانلرى ليانلر نه و اوردن قورن
 و طاب اولوب باروت و قورمون و ليكن و سار آرادنه

& ports, ou celles qu'ils enlèvent d'iceux, ne
 soient subiectes à autres droicts & impostz,
 que ceux qui sont de l'antienne collume.
 Voulons & ordonnons, que les marchans Fran-
 çois, & leurs vaisseaux qui viennent par nos
 ports, & haures, ne soient obligez de payer
 autre droict, que ceuy des marchandises
 qu'ilz desbarqueront, & qu'ilz les puissent al-
 ler vendre en quelle échelle ilz voudront, &
 ou bon leur semblera sans aucun empêche-
 ment.

13 Que les dictz François soient exempts de
 l'impost de Cassapelic, autrement nommé
 l'Ayde des chairs. Comme aussi de celluy des
 cuirs nommé Rest. Qu'ilz ne soient non-
 plus recherchez de payer ceuy des buffles,
 nommé Bas. Qu'ilz soient aussi exempts de
 payer aucune choise aux gardes de nos ports
 & peages. Qu'à la sortie de leurs vaisseaux
 ilz ne puissent estre forcez de payer plus de
 trois elcuiz, sous le nom de bon & heureux
 voyage.

14 Et d'aillanz que les corsaires de Barbarie
 allans par les ports & haures de la France, y
 font receuz, secouruz, & aydez à leur besoing
 de poudres, plomb, & autres choses necessai-
 res à leur navigation, & neantmoins trou-
 uans

و یولیو کون سزبورفر فرانسه تجارینه راست کلدا کلرک
 اسین و سالدین غارت ایدر لریمس سوجور بالدر طالت
 ژان زانانک بالدهفات تیبیه ازیوب سنبه ازیوب تعدی
 اوزن ایسلر بو خصوصه دخی رضای هانوز یوقد اوزل
 مقوله فرانسه لویسوز اراسه الطلاق اونیوب سالدرد
 حبه قصور ویریه من بعد سنبه ازیوب فورسا لمرک
 شناعف اندکین سشار الیه الیه اعلالر ایتکده قتی
 کلرکی زانانک اوزیوه اول کلرکی معزول اولوب
 غارت اولنان التمن وسبب التمن قصص ایتدیرله
 بو خصوص ایچون دفعا تله تیبیه اونیوب سنبه
 اولدقلری اجلدن اسوزیوه استال اقل اراسه ایلردخی
 فرانسه ولایتیه وارده طرکان فرانسه ایشاهی طرفقد
 قلعه لرینه ولیمالرینه قبول اقبوب قسدا لرین دفع ایچون
 نقیده ایلد صفاک عفاک اولنان مهک خلل ویریزو

uans des vaisseaux François à leur auanta-
 ge ilz ne laissent de les piller, & saccager, en fai-
 sant les personnes esclaves contre nostre vou-
 loir, & celui du d'euant Empereur Mehemet
 nostre pere, le quel pour faire cesser leurs vio-
 lences, & depredations auroit diuerfes foys en-
 uoye ses puissans ordres & commandemens,
 & enjoinct par iceux de mettre en liberte les
 François detenus esclaves, & leur restituer leurs
 facultez, sans que pour cela ilz ayent discon-
 tinue leurs actes d'hostilite. Nous pour y
 remedier commandons par ceste nostre Ca-
 pitulation Imperiale, que les François pris con-
 tre la foy publique soient remis en liberte, &
 leurs facultez restituees. Declaronz qu'en cas
 que les dictz corsaires continuent leurs brigan-
 dages à la premiere plaincte qui nous en sera
 faite par l'Empereur de France, les Viceroyz,
 & Gouverneurs des pais de l'obeissance des-
 quelz seront les voleurs, & corsaires, seront
 tenuz des dommages & pertes qu'auront fai-
 tes les François, & seront priuez de leurs char-
 ges, & promectons de donner croyance, & ad-
 iouster foy aux lettres qui nos enserot enuoyees
 dudict Empereur de France. Aussi confentons
 nous, & auons agreable si les corsaires d'Alger
 & Tunis n'obseruent ce qui est porte par ceste
 nostre Capitulation, que l'Empereur de France
 leur face courir sus, les chastie, & les priue de ses
 ports

- سرحور بار طراب مرآة زانانك و بولان حك سرفند
مضروف كا كان منق زانانك و بولان سك سرفند
مقبول هاما بولان
15 و جزا بونونسه تابع امسور كوروس مختلرده
اجداد عظامم و بار طراب مزام زانانك فرناخه
لولوسرجان و بالنع صيد ابللورى ايجون حكلم و بولش
اولدن جاري اولان عادت اوزن اولد مختلرده كا كان
بالنع و مرجان صيد ابلله لور خارجدن كسنده به دخل
ابتد زاييه
16 و ليصلورى خدستنا اولان ترجمانلورى اولكلد و كى
اوزن خراجدن و قضا بدن و ساير كا ليف عرفه دن
معاف اولالور
17 فرناخه لويه تابع كبلن تحميل اولان ستاعدن
بعض ذبلر كدد و كيليريله حرم و بولانك المديور

- ports, & protefions de n'abandonner pour cela
l'amitie qui est entre noz Maieftez Imperiales.
Approuvons & confirmons les commandemés
qui ont este donnez de nostre defunct pere
pour ce luger.
15 Confentons & accordons, que les Fran-
çois nommez & aduouez de leur Prince, puis-
sent venir pecher du poisson, & corail au golle
de Stora Courcoury, dependant d'Alger, & en
tous autres lieux de noz costes de Barbarie, &
en particulier aux lieux de la iurisdiction de noz
Royumes d'Alger & Thunis, sans qu'il leur
soit donne aucun trouble ni empeschement.
Confirmons toutes les permissions qui ont este
donnees par noz aieuls, & singulierement par
nostre defunct pere touchant cette pecherie,
sans qu'elles soient subiectes à autre confirmatio
qu'à celle qui en a este faicte d'antieneté.
16 Voulons & nous plait que les interpretes
& truchemens qui seruent les Ambassadeurs
d'iceluy Empereur, soient francs & exempts de
payer tailles, impolts de chairs, & tous autres
subfides quels qu'ils soient.
17 Que les marchans François, & ceux qui
traffiquent subs leur banierie ayent à payer les
droicts des Confulz sans aucune difficulté. Que
noz
D

ڪٽور ڪٽوري متاعدن الجمارينه و فونسلوسلوريه
 عايدا و لان رسلايرين و ايج حقليرين بقصور و بوروب
 غناد و تخالفت الميه لـ
 18 فونسلوسلوريه بوري آسان فان و اخو غيره
 شناع و واقع اولورسه الجماري و فونسلوسلوريه
 اينلوري ڪوروب فصل ايدوب ضابطلر مباد
 بوفرد دخل و تعرض الميه
 19 و اخو لوزان احوال ايجون نصب المذڪلوري فونسلو
 سلوردين بعض كمنسه لردعوي ايندڪلوزان كدوليرين
 حبس ايدوب اولرين مهوروب تعدي ايميه لرد فونسلو
 سلورليه دعواسي اولللك خصوصي استانه سعاده سمان
 استماع اولينه و ذڪر ولان سواك خلافته مقدم و موسو
 ام شريف ابراز اولورسه استماع انايموب عهدنامه هامون
 موجبتا عمل اولينه

noz subiects qui traffiquent par les lieux, & pais
 de l'obeissance de noz ennemis soient obligez
 de payer les droicts de l'Ambassadeur & Con-
 sulz François, sans contradichon, iacoit qu'ils
 traffiquent avec leurs vaisseaux, ou autrement.

18 Que suruenant quelque meurtre, ou au-
 tre inconuenient entre les marchans François,
 & negocians, les Ambassadeur & Consulz d'i-
 celle nation puissent selon leurs loix & costu-
 mes en faire iustice, sans qu'aucun de nos offi-
 ciers en preine aucune cognoissance ni iuri-
 diction.

19 Que les Consulz François qui sont establis
 par les lieux de nostre Empire pour prendre
 loing du repos & seureté d'iceux traffiquans, ne
 puissent pour quelque cause que ce soit, estre
 constituez prisonniers, ni leurs maisons scellees
 & bullees; ains commandons que ceux qui
 auront pretension contre eux soient renuoyez
 à nostre Porte, ou il leur sera fait iustice. Que
 tous commandemens, ou autres rescripts qui
 pourroient auoir esté cy deuant, ou seroient ou
 pourroient estre cy apres impetrez de nous par
 mesgarde ou surprisic contre ceste nostre pro-
 messe & capitulation, soient de nul effect & va-
 leur, & qu'il ny soit adouste aucune foy.

- 20 وشار اليهك سلسله نسيبت مسيحه وبلوك
طوبت عيسوي سنانك شهور اولان قورالار وبلوراك
مقدم وفعاليد حكومتك مغروض وسملا اولدندند
ماعدا اواجدا دعوالى شامزك زانندن بونه كلنجع عتبه
عدالت غفورتن دخی جمله قورالردن زياده خلوص بال
ايله دوستلوق ايد و بوشمده و كين باينان اصلاقتض
عهد و اسان و نكت سينان و ايمان واقع اولوب ساق
سعا ذمن كال اخلاص و اختصاصدان ثابت قلمر و ربيع
در اولكلمد و كي اجلدن استانه سعادت لاشيا نزهه مستم
اولان ليجلورى ديوان نند ايوافن كلدكلر تاراك و زراء
عظامن و مشيران ذوى الاحتراسمن وار و قلمرن
اسانده و سلقورالريك ليجلورينك ارزورينه قنبدن
اولكلد ولى اوزن قلمر و قصد راياللى
21 وهد ابا و باسلورى و ساه كولات و مشور و اتلورى

20 Et pour aulzant qu' iceluy Empereur
de France est entre tous les Roys & Princes
Chrestiens le plus noble, & de la plus haulte
famille, & le plus parfait ami que noz
aieulx ayent acquis entre les dictz Roys &
Princes de la croiance de IESVS, comme
il à esté dict cy dessus, & comme le refnoi-
gne par les effectz de sa sincere amitie, en
consideration de ce nous voulons, & com-
mandons que son Ambassadeur qui reside
à nostre heureufe Porte, ayt la preference
sur l' Ambassadeur d'Espagne, & sur ceux
des autres Roys, & Princes soit en nostre
Dinan public, ou autres lieux, où ilz se-
pourront rencontrer.

21 Que les-estoffes que les Ambassadeurs d'i-
celuy Empereur refidens à nostre Porte ferôt
venir

بمقتی اخراج القماریہ کہ تو رکڑی سنسنلرون کرک باج

طلب الایتمہ

28 ویندرلر وہ اولان بایلموسلری دخی اسپانینہ وسایر

قرال لریک بایلموسلرینہ استانہ سعادتک جاری اولدخی

اوزن تقدیر و قصده رالیلملر

29 وقرانسه اولر کنگد و سالدیریله وسایر اسپانیا لریله کلوب

کدوب قالینلری وسایر کیلملری جمیع زمانک اسکله

لری ولیمالری وسایر مالک محض و سخر استیمان ایله امن

واسان اوزن کلوب کیدوب انک کی دییاده فورته

مضایقه وین کیلملرینہ معاوضت لازم لایر اولدغده اول

مخامده حاضر بولیان اگر خاصه کیلملر طفقده روکریه یدر

معاوضت و مظهرت ایله لرو قالینلری نیک سرکاری

وروسانک مختاری قیودال لریک قلمر معالی ریاستنسک

اهتمامی خصوصنک دفعه قیود اولتیوب و قجه لریله

venir pour leur visage & presens ; ne soient subiectes à aucunes dices ou impôts.

22 Que les dictz Ambassadeurs ne payent aussy aucun impoit de leurs victualles , & de tous les viures qui seront achetez pour la prouision de leur maison . Que les Confulz François iouissent de ces meimes priuileges aux lieux où ilz resideront , & qu'ilz ayent la preference sur tous les autres Confulz de quelque nation qu'ilz soient.

23 Que les François qui viennent avec leurs vaisseaux & marchandises par les échelles, haurs, & ports de noz seigneuries & pais, y puissent veair seulement subs la foy publique ; & en cas que la fortune & orage icétoit aucun de leurs vaisseaux au trauers, se rencontrant de noz galieres ou vaisseaux, aux lieux circonuissins : Nous commandons trois-expressément aux Capitaines d'iceux de les ayder & secourir, portant honneur & respect aux Patrons & Capitaines d'iceux vaisseaux François, leur faisant donner, avec leur argent, tout ce qu'il leur sera necess.

زادوزیاده لری تدارکنده سعی واقفام ایلد لر

۱۴ وارکشدت روزنکاره درگیلرین قویه آریسه بکمر
 قاضیلر وغیریلر معایزت ایدوب قوزلان اسباب
 واسوال کیر وگند ولین دیویلوب دخل اولنسه

۱۵ واجله اکر قوه وارکوزیاده گند وخالند بویرب
 فرانسه لولین وفواجده ادا ساهی بیباغی ایله اسراران اوزن
 کلوب کیدن تجار طایفه سنه وسقند ساحر ییلرون اولوب
 صکره دن فرانسه رعالیسنه لاحق اولنلن کمنسه مانع
 اولوب دخل و تعرض قلمیه اول دیار تاجر لر
 فوجانلری بویسیرلنلن متعلق آدملری دیرین دوقون دن
 مالک محرمه کلوب بیع فریض تجار زلیبور شوکلد سور
 عاده و قوزسولون قشدر عادت قانون اوزن
 یوردکلرین صکره کلنسه وگندنسه قوزلرون ووزیان
 یوربان خاصه و صکوک لور یسیرلرون وغیرد

necessaire pour leur vye & autres neces-
 sitéz.

۱۴ Et en cas qu'aucun d'iceux vaisseaux
 face naufrage, nous voulons que tout ce qui
 se recouvrera soit remis au pouvoir des mar-
 chans à qui les facultez apartiendront, sans
 que noz Viceroyz, Gouverneurs, Juges & au-
 tres officiers y contreviennent; ains voulons
 qu'ils les secourent à leur befoing, leur per-
 mettant qu'ils puissent aller, venir, sejour-
 ner & retourner par tout nostre Empire,
 sans qu'il leur soit donne aucun empêche-
 ment, s'ils ne commentent chose contre
 l'honneur & la foy publique.

۱۵ Nous ordonnons aussy & comman-
 dons aux Capitaines de noz mers, leurs lieu-
 tenants & tous autres qui dependent de
 nostre obeissance, de ne violenter ni par
 mer, ni par terre les ditz marchans Fran-
 çois, ni paraillement les estrangiers qui vien-
 nent foubz la feurete de leur baniere; Vou-
 lons touttefois qu'ils soient tenuz de payer
 les droicts ordinaires de noz échelles.

۱۶ Qui iceux marchans ne puissent estre
 contrains d'achepter autres marchadifés que
 E celles

celles qu'ilz voudront, & leur feront dui-
fibles.

27 Et en cas qu'aucuns d'iceux se trouuēt
redebables, voulons que la dette ne puisse
estre demandee qu'au debteur, ou à celui
qui se fera rendu pleige & caution pour luy
par contract passé par deuant personne pu-
blique.

28 Et si aucuns d'iceux marchans, où au-
tres d'icelle nation meurent en noz pais, que
les facultez qui seront trouuees leur apparte-
nir soient remises au pouuoir de celui qu'ilz
auront nommē pour executeur de leur tes-
tament, pour en tenir compte à leurs heri-
tiers; Mais s'il arriue qu'ilz meurent ab in-
testat, voulons que les Ambassadeurs, où
Consulz qui sont par noz échelles, se faiffi-
sent de leurs facultez pour les enuooyer à leurs
heritiers, comme il est raisonnable, sans que
noz Gouverneurs, Iuges, & autres qui de-
pendent de nostre obéissance en puissent
prendre aucune cognoissance.

29 Que les Consulz, ou intrepreses Fran-
çois, où ceux des lieux qui dependent d'eux,
ayent en leurs venues & achaptes, plegeries &
tous autres pointz d'en passer acte deuant
le Iuge, ou Cady des lieux où ilz se trouue-
ront, au delà de ce quey, nous voulons &
commandons, que ceux qui auront quel-
que

و عسکر خلقندن کسنه سانع اوليه

26 و تجارتانده سناک رضالری بو عسکر بعض سناعی

جبار اولری بیه باغوب تعهدی اولیمه

27 و فرانس اولرون بری مدیون اولسه دین بور طردون

طلب اولنوب اگر قنیل دکل اسه انی کسنه طردیلوب

طلب اولیمه

28 و اگر بری سرده اولسه اسباب واسواله کسنه دخل

ایتمه کیسه وصیت ادرسه اکوبریه وصیت سرده اولورسه

قونسلولری معرفته اول برلور ادا شه و بیه بستان

الماکیل و قنسلولری خل الیمه

29 فرانسه و کاتب اولان برلر کتاجولری قونسلولری

قونسلولری مالک تجر دیمان بیع و سوا و تجارت

و عتقات خصوصاً زانوسا اوسر شریعه ده قاضیه

قاروب بستان و عتقال ایدر و بواجب الالمه عسکر بیع

- اذلورسه حخته دختاه نظار ايلوب موسجباله عمل اولنه
بوليگيدن بري اولوب نج شاهده زوز ناست ايدوب
خلاف شرع نسنه دعوا ايديرمه ادا كنه فاضيل ورس
عجگري اولوب وياخوجخلان مقيد بولنمه آنا كچي
تذوي ايد ايلوب خلاف شرع اولان دعوا ري استماع
اولنمه
30 بعض كسنه لر بري شتم ايلد كوز بوخرد جلب
واخذ ايجون خلاف شرع شريف رنجين ايدلورسه منع
ودفع اولنه
31 ولورون بري دين ايدنسه وياو وجمله شهم اولوب
غيب المسه آنا ايجون كسنا هسز كليل اولين آخرون
كسمنه طولنمه
32 وقرانسه لويه متعلق لسير بولورسه الجليلي
و فونسلورسي قيمين قرانسه لور در درلر ايسه آنا ك

quelque pretention contre eux, n: soient
eiscoutez, ni receuz en leurs demandes, s'ils
ne font apparoir comme dict est par contrat
public leur pretencion & droit. Voulons
que tous les reimoings qui feront produits
contre eux & à leur dommage, ne soient re-
ceuz ni eiscoutez si premierement, comme
dict est, il n' est fuisy acte public de leurs ven-
tes, achats, & plegeries.
30 Estant formé quelque accusation contre
les marchans, ou autres d' icelle nation, les ac-
cusant d' avoir parle, ou blaiphemé contre no-
stre sainte religion, & produisant de faux tes-
moings pour les travailler; Nous ordonnons
qu' en telles occasions noz Gouverneurs &
Juges, ayent de se porter prudemment, que les
choies ne se passent plus auant, & qu' iceux
François ne soient indeuement & calom-
nieusement vexez & travaillez.
31 Sy aucun d' eux se trouuant endebé, ou
ayant commis quelque mauuais acte, foyr, ou
s' absenté; Nous voulons & commandons que
les autres d' icelle nation ne puissent estre re-
sponsables pour luy, s' ils n' y font obligez, co-
me dict est, par contrat authentique, & pas-
sé pardeuant personne publique.
32 Que se trouuant par nostre Empire des
esclaves François eslés reconnuz pour telz des
Ambassadeurs & Consulz, ceux au pouuoir
des-

deiquez ilz se trouveront faisant refus de les deliurer soient obligez de les amener ou enuoyer à nostre porte, afin d'estre iugé à qui il appartendra.

33 Qu'aux changemens & establissemens des Conituz François en noz échelles de Alexandria, Tripoli, Syrie, Alger, & autres pais de nostre obeissance, noz Gouverneurs & autres officiers ne se puissent opposer ni empescher qu'ilz soient establiz, ou changez.

34 Sy quelque vn de noz subiects a differencé avec vng François, dont la cognoissance appartient à noz iuges: Nous voulons que le iuge qui en cognoistra ne puisse escouter la demande du demandeur qu'vn interprete de la nation ne soit present, & pour lors il ne se trouue aucun interprete pour comparoir deuant le iuge, & defendre la cause du François, que le iuge remette la cause à vng autre temps, iusques à ce qu'il se trouue vn interprete, lequel toutes fois le François sera obligé de trouuer, & faire comparoir, affin que l'effect & expedition de la iustice ne soient differrez.

35 S'il

کیا بر صا حجه و یاد کیلی ایله سنا عا ذمه کوند برله
قضیه سی کور یله

33 فرانسه و اکاداع بولردن ممالک محروسه مکان تمکن

ایندیلردن شرح طلب ازانیه اسکندریه و شام طرفه لوسی
و جزایر و سیامیولر لک اسکله لریان نصب اولنشر

قونسلوسلری یانک برینه اول خدست عهدت سندن کلور بر

امبارین تعیین ایلوب کوند ر کلور یانکمنه تابع اولیه

و کالیف عرفیه دن معاف اوله

34 فرانسه تجاری ایله برکمنه ناک ناعی اولسه فاضیه

وارد و رفان فرانسه لوزک ترجمانلری حاضر بولینما راسه

فاضی و عوالمین استماع ایتمه اکثر جمالمری مهتر

مصلحتان ایسه کلکنجه توقف اولنده ائله لردن تعالی ایدوب

ترجمان حاضر کلاد رود و عوقوت ایتموب ترجمانلرین

احضار ایله لر

35 S'il naist quelque contention & differend entre deux François, que l'Ambassadeur ou Confulz ayent à le terminer, sans que noz iuges & officiers s'en empeschent & en prennent aucune cognoissance.

36 Ordonnons que les vaisseaux François esquels aura esté faicte la cherche en Còltantinople ne soient recherchez en autre part sinon au fortir des Dardanelles; Deffendons qu'ilz soient forcez de la souffrir à Galipoli, còme ilz y ont este contraincés par le passé.

37 Les vaisseaux, galleres, & armées navales appartenantes à nostre Alteffe, se rencontraans avec ceux de la France, Nous exhortons les Capitaines d'une part & d'autre qu'ilz ayent à s'ayder & servir, sans se procurer les vns aux autres aucun dompage, ains tout aide, secours, & confort.

F 38 Que

35 واكر فونسه لولك بوى بوى ايله نزعى ارسه
المجلىرى وفونسلوسلر، عادلر نجه كوردب فصل
للك كمنه مانع اوليه

36 وفونسه كىلىرى عادت وقانون اولن استانبولان
الانوب ككدن صكركه قانون هلمير اولن بوندى
بوعاز حصار لرى اولكان انوب اجازت وويلور ايمس
حالا قانون، قديمه مخالف كىلىريك دىمى انور ايمس من
بعد عادت قديمه وچنجه هان بوعاز حصار لرى اولكان
انانوب ككده

37 وهما لك عجر وىمعدن وويلور نجه چقان كىلم و قناده
لر و قناده لرويه اده فونسه كىلىرى نه اولننده بوى بوى
يله دوستلن اديوب ضرر و زيان بقىوب ما ادا ككده كده و صا
لرى بيله هدته هويسه لر چينر الات ولسا بلر بى و اسروا
وظنلر بى و غيرى نسنلر بى الوب عقى بيله لىم

38 Vouions & nous plaist que tout ce qui est porte par les Capitulations accordées aux Venitiens ait lieu pour les François.

39 Que les marchans, leurs facultez & vaisseaux venans par les mers & terres de nostre Empire, y soient bien receuz, main- tenus en toute seurete, & defenduz de toute hostilité; ainsi qu'il doit estre fait & selon la foy publique. Ordonnons qu'ils y puissent venir, aller, retourner, & sejourner sans aucun empeschement, & si quelque vn estoit vole, qu'il se face vne recherche tres-exacte pour le recouurement de la perte, & chastiment de celui, ou ceux qui auront commis le mesfait.

40 Que les Amiraux de noz armées navales, noz Viceroyz, Gouverneurs de noz Prouinces, Iuges, Capitaines, Chanceliers, Dactiers, & autres qui dependent de nostre obeissance soient soigneux d'observer ce nostre traite de paix, & Capitulation, puis que tel est nostre plaisir & commandement.

38 زندگیکریه و بیرون عهدنامهها بیازم سطور اولان

مضمونصل فرانسوا لوجان ذخی معتر اولوب شرح قویله

و عهدنامهها بیرون عهدنامهها بیازم سطور اولان

39 سیزده بالونله کیمله ممالک تحریسه کلد و کله بن

ضطره صیانت اولوب امین و سلام کیم و کیده لمر

اکسباسب و امولک ایضا اولمش بولنور سه غارت اولان

اسباب و امولک و ادملرنیک ظهور کیمسی بایک سعی

و اقدام اولوب اهل فساد هر کیم اولور سه اولسون کرکی

کیمی حقل بن کله

40 بکری کیمله رفیو اولمش بکری قولدر

و اضایلر و اسبلر و خاصه ریسلمر و کولکلور یسلر و هموت

ممالک تحریوم اهلالیسی انسیب عهدنامهها بیازم

مضمون، عذات سفر ذی الله اهل ایدوب قطع اولانده

جولان کوسونیه لمر

41 شوکیکه فرمان قضا جرایمه مخالفت ومعدلت
اوزن اولویساعی الفسدا اولان طایفه طایعه دن اولار
اول مقولارن امان وزان وریویوب حقلرندن کلنه که
سایرین موجب عبرت اوله واجلمه مرحوم دغفورله
خدم سلطان سلیمان خان واجداد عظامرالاله اولرینهم
زبان شریفلرک عنایت اولنان عهد نامه لر موجوده
عقد اولنان عهد و سانه مخالف اصلا دخل وقرض
ایتدولرله

42 و ذکر اولنان عهد اوزن مادامکه موسی الیه فرانسه
پادشاهی سده سعادت بناهنم صداقت و اخلاصه
ثابت قدم و رابع هم اوله بندگی دوستلغی قبول ایلدوب
عهد و عین ایلدیم که اسمان وزینینی خلق ایلدن خدای
معین حججیورن و اجداد عظامر و با بام طلب تراهم
روحلر یحیون بطور فدن دخی خلاف عهد و سناقت

41 Declaronz ceux qui contreuendront a
ce nostre vouloir, rebelles, defobeiffans, &
perturbateurs du repos public, & pour ce
voulons que sans aucune remise ilz soient
condannez à vn grief chastiment, estans
aprehendez, afin qu'ilz seruent d'exemple à
ceux qui auroient enue de les imiter à mal
faire. Et oultre la promesse que nous faisons
de l'obseruation de ceste nostre Capitulation,
Nous entendós que celles qui ont esté faictes
avec nostre bisaiueil Sultan Soliman, & con-
secruiement celles qui ont esté faictes de
temps en temps par noz aieulx & pere, aux
quels Dieu face misericorde, soient obseruees
& entretenues de bonne foy.

42 Nous promettons & iurons par la verite
du grand Dieu tourpuiffans, createur du ciel
& de la terre, & par l'ame de noz aieulx &
bi.

bifaieux de ne contrarier ni contrecuir
 ce qui est porté par ce traité de paix & Ca-
 pulation, tant que l'Empereur de France
 sera consultant & ferme à la conseruation de
 nostre amitié. . . . .
 fiennes, avec volonte de la tenir chere, & en
 faire estime: & telle est nostre intention &
 promesse Imperiale.
 Ecscript enliron le 20. May 1604.

ويعلم عند اتفاق اس ايلوب وياسوب بعد ثمانية ايام
 عزت مقربك مضمون شريفى ايله عمل الورد شوبله
 بالارعلامت شريفه اعقاد فالالترجى لى اوانتره موزى
 الحجة الحوام سنة اتتى عشرة والف ماس المعون النبوية عليه
 افضل الصلوة واكمل التحية
 مقام قسطنطينية المحرمية المحمية

42 maddesi arasında ilginç kimi maddelerine ve özelliklerine işaret etmek isteriz. (Kitabın Türkçe-Fransızca röprodüksiyonu, araştırmamızın sonunda aynen verilmiştir).

Metnin baş tarafında Sultan Ahmet I, ilkin kendini tanıtır: Tanrı'nın kulu, peygamberin oğlu, muzaffer sultanların sultanı, yeryüzünün en büyük prenslerine taçlar bahşeden bir kimse olduğunu söyler. "Haremeyn-i şerifeyn" (yani, Mekke ile Medine) hâdimi ve Kudüs-i mübarekin hâmi ve hâkimi", Avrupa, Asya ve Afrika'nın egemeni (bu deyim yalnız Fransızca metinde geçer) olduğunu söyledikten sonra, sahip ve maliki bulunduğu ülkeleri, bölgeleri, kaleleri, kentlerin belli-başlılarını sayıp döker. Öylesine ki, bu yer adlarına bakarak insan 1600'lerdeki Osmanlı İmparatorluğu topraklarının tam bir haritasını çizebilir. Sayılan yer adlarından kimisi şunlar: Rumeli ve Temişvar, Bosna vilâyeti, Zigetvar kalesi, Anadolu ve Karaman vilâyeti, İmadiye eyaleti, Arabistan diyarı, İran'ın kuzeybatısı, Kars, Gürcistan, Demirkapı, Tiflis, Şirvan canipleri, Kırım ve Kıpçak iklimleri, Kıbrıs, Zülkadriye, Şehr-i Zöl, Diyarbekir, Halep, Rum, Çıldır, Erzurum, Şam, Bağdat (Fransızcasında Babil "Babylone"), Küfe, Basra, Mısır, San'a, Yemen, Habeş(istan), Aden vilâyetleri, Tunus, Halk ül-vad (Fransızcası Goulette), Trablus-i garp ve başkaca ülkeler, bölgeler, kaleler, kentler... Bu arada Akdeniz ve Karadeniz'in padişahı (dikkat buyurulursa: Bahr-i sefit ve Bahr-i siyah denilmiyor, o adlar çok daha sonraları kullanılmıştır), "nice yüz bin asakirin" sultanı, zaptedilemez ünlü Eğri kalesinin padişahı, nice diğer ülkelerin, adaların, boğazların, geçitlerin, kabilelerin, aşiretlerin şehinşahı olan ben Sultan Ahmet Han ibn Sultan Mehmet Han...ım, diyerek bütün gelmiş-geçmiş dedelerinin adlarını anar.

Madde özetleri şöyledir:

1. maddede, Arapça bir deyişle, özet olarak "Fransa Padişahı Anrik" (Fransızcasında "Henri III. Empereur de France") ömrünün sonuna değin mutlu olsun, denilmektedir.

2. maddede "Brèves kalesinin maliki ve zabiti olan Françesko Savary nam muteber elçisi" padişaha gelip eski dostluk antlaşmasını yenilemek, yeni bir kapitülasyon antlaşması yapmak istediğini söylemiş olduğu belirtilir. Burada, Türkçe metinde bulunmayan, Fransızca metnin sayfa ortasında büyük harflerle (A SAVOİR/ŞÖYLE Kİ) deyimi geçer. Böylece, antlaşmanın Türkçe aslıyla Fransızca çevirisinin birbiriyle (mot-à-mot) aynı olmadığı, maddelerde kimi değişiklikler görüldüğü, Fransızca metnin daha ayrıntılı ve somut olduğu anlaşılmaktadır.

Büyükelçi de Brèves, bu antlaşmaya ilişkin notlarında, Sultan Murat, Sultan Mehmet ve Sultan Ahmet'in saltanat dönemlerinde yenileştirdiği

kapitülasyon antlaşmalarının tümüyle yepyeni maddeler içerdiğini söyler. Oysa, Reşad Ekrem Koçu diyor ki: “Fakat, 1604’te yenilenen ahitnamede bu imtiyazı (yani Venediklilere ve İngilizlere verilen sancak imtiyazlarını) almaya muvaffak olamadı. Buna mukabil, başlıcaları Katolik mezhebine ve Kudüs şehrini ziyarete dair yeni bazı imtiyazlar aldı” dedikten sonra, “Bu ahitnamenin 4. ve 5. maddeleriyle verilen imtiyazlar, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki katolikleri himaye ve tesahüp etmek hususunda Fransa’nın haiz olduğu hakk-i mahsusun menşeiini teşkil etmiştir” diye de sözlerine ekliyor.

Gerçi, 4. madde sonunda şöyle bir deyiş var: “... ve Fransa padişahının reayasından onunla dostluk üzere olan Nesari hâkiminin reayasında emn ü amanla Kuds-i şerif ziyaretine gelüp gidenlere ve Kamame nam kilisede mütemekkin olan ruhbanlara dahl ü taarruz olunmaya.”

5. madde metni de aynen şudur: “Ve Venedüklü ve İngilterelülerden maada müstakil elçileri olmayan cümle harbi tüccar sonradan Fransalu ahidnamesine ilhak olunmuştur deyu min ba’d (bundan böyle) İngiltere elçisi tarafından dahl ü taarruz olunmaya.”

Bu madde içerikleri, R.E. Koçu’nun yorumlamak istediği anlama mı gelir? bilemiyorum. Gene Koçu’nun 25. maddeye ilişkin bir deyişi var:

“Bu ahitnamenin fevkalâde bir ehemmiyeti haiz diğer bir maddesi de 25. madde olmuştur. Bu madde mucibince de, Fransa Kralı, Fransız sancağına karşı yapılacak bir tecavüz üzerine Mağrip korsanlarını, Osmanlı İmparatorluğu ile bozuşma addedilmeden, tedip ve tecziye etmek hakkını kazanmıştır ki, Cezayir ve Tunus’un Osmanlı Devletinin birer eyaleti olduğuna göre, devlet ve istiklâl kelimelerinin ifade ettiği mana ile tamamen tezat teşkil etmektedir.”

25. maddede böyle bir konudan söz edilmemektedir. Yalnız, karada ve denizde kendi halinde yürüyüp giden Fransalıları, tüccarlara kimsenin engel olmayıp karışmaması, saldırmaması isteniyor. Cezayir ve Tunus adları, daha önce, 14. ve 15. maddelerde geçmektedir ki, Koçu’ya bir derece hak verdirecek niteliktedir:

“Madde 14 - Cezayir-i garp korsanları limanlarına vardıklarında riayet olunup barut ve kurşun ve yelken ve sayır âlât verilüp lâkin mezburlar Fransa tüccarına rast geldiklerinde esir ve malların garet ederlermiş. Merhum babam tab-i türâh zamanında bid-defaat tembih olunup mütenebbih olmayıp taaddi üzere imişler. Bu hususa dahi rıza-yi hümayunum yoktur. O makule Fransalu esir var ise, itlak olunup malları bikusur verile. Min ba’d mütenebbih olmayan korsanların şenaat ettiğın

müşarünileyh name ile ilâm ettikte kangı (hangi) Beylerbeyi zamanında olursa, ol Beylerbeyi mazul olup garet olunan alınanlara ve sebep olanlara tazmin ettirile. Bu husus için defaatla tembih olunmuş iken, mütenebbih olmadıkları ecelden emr-i şerife imtisal etmezler ise, anlar dahi Fransa vilâyetine vardıklarında Fransa Padişahı tarafından kal'alarına ve limanlarına kabul etmeyüp fesatların def için takayyüt eylediğinde akt olunanı ahde hâlel vermez deyu merhum babam tabi tûrah zamanında verilen hükm-i şerifin mazmunu kemâkân mukarrer ola ve bu babda mumaileyhin şükr ü şikâyeti makbul-i hümayunum ola.”

15. maddede, Cezayir ve Tunus'a bağlı Osnor körfezinde mercan ve balık avlayan Fransahlara kimsenin dokunmaması emredilir. İşte, bütün öteki maddeler de bunlara benzer şeylerdir, bilinen kapitülasyonlar (ayrıcılıklar)dır.

Bu arada, padişah, 18. ve 35. maddelerle Fransahlıların birbiri arasında kan dökme ya da başkaca kötü şeyler olursa, “elçileri ve konsolosları âdetlerince görüp fasl edeler, zabıtlarımdan ve kadılarından bir fert, bir kimesne mâni olmaya” deyip Fransızlara adli kapitülasyon da vermektedir.

36. madde de, bizce, pek ilginçtir: “Ve Fransa gemileri âdet ve kanun üzere İstanbul'da aranup gittikten sonra, kanun-i kadim üzre bir dahi Boğaz Hisarları önünde aranup icazet verilir imiş. Hâlâ kanun-i kadime muhalif Gelibolu'da dahi aranır imiş. Min ba'd âdet-i kadime mucibince hemen Boğaz Hisarları önünde aranup gide.” Demek oluyor ki, Fransız gemileri Boğaz Hisarları önünde bir kez arandıktan sonra, İstanbul'da, Gelibolu'da bir daha aranmayacakmış!

IV. SONUÇ

Görüldüğü üzere, genel tarihimiz, diplomasi tarihimiz, ekonomi ve ticaret tarihimiz, dil, edebiyat ve kültür tarihimiz, kitap ve basın-yayın tarihimiz bakımlarından son derece ilginç olan bu kitap, bu belge üzerinde çok daha geniş ve derin incelemeler yapmalıyız.

Örnek olarak, dil bakımından, *kadar* yerine *değın*, *lüzumu* yerine *gereği*, *nakletmek* yerine *iletmek* vb. gibi Türkçe sözler geçmektedir. Genellikle, antlaşma, epey sade bir dille yazılmıştır. XVII. yüzyıl başı düzyazı Türkçemize iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Şunu da söyleyerek sözümüzü bitirmek istiyoruz: Comte de Brèves'den sonra, İstanbul'a Fransa elçisi olarak Comte de Salignac geldi. İstanbul'a ancak bir yıl sonra, 1607'de ulaşabilen Kont, Kral Henri IV'un, Comte de

Brèves gibi, büyük bir güven ve samimilik beslediği kişilerdendi. Ancak, çok geçmeden, Kral Henri IV, bağınaz bir delinin suikastine kurban giderek bir hançer darbesiyle öldürüldü (1610). Aynı yıl içinde İstanbul Elçisi Comte de Salignac da öldü. Böylece, Fransa ile Osmanlı hanedanları arasındaki güçlü ve şiddetli sevgi ve bağlılık, bir süre için, kesintiye uğradı.

Fransa ile altıncı kapitülasyon antlaşması, o tarihten ancak 69 yıl sonra, 5 Haziran 1673 (H. 1084) tarihinde Edirne'de Sultan Mehmet IV ile Kral Louis XIV arasında imzalandı. Bu kapitülasyon (ayrıcalık) antlaşmasını bizden koparıp alan da Fransa'nın o zamanki İstanbul Büyükelçisi Marquis de Nointel'dir (1635-1680). İlk, Girit savaşı sırasında Fransa'nın Venedik'e, daha sonra da Avusturya'ya yardım etmesinden dolayı, iyi karşılanmadı; ancak 1604'tekinden daha kazançlı kapitülasyonları elde etmeyi başardı: gümrük resminde % 5-3 indirim sağladı.

ATATÜRK'ÜN TOPLANMAMIŞ YAZILARI

Dr. FETHİ TEVETOĞLU

I

Atatürk'ün kıyıda-bucakta kalmış pekçok yazıları bulunmaktadır. Bu yazıların nerelerde ve kimlerde bulunduğunu, bulunabileceğini, konuyla ilgili daha önce yayımlanmış makalelerimizde belirtmiş, ayrıca kendi bulduğumuz, topladığımız yazıları sunmuştuk¹.

1939 yılından bu yana, kendi çıkardığımız *Kopuz* adlı Türkçü dergi ile, *Türk Kültürü*, *Önasya* ve *Hayat Tarih Mecmuası* dergilerinde ve *Tercüman*, *Son Havadis* gazetelerinde Atatürk'ün topladığımız yazılarını yayımlamıştık.

Bunlardan birkaçı eski gazete koleksiyonlarından aynen istinsah edilen, ondan fazlası ise ilk olarak tarafımızdan bulunan, devlet arşivlerinden veyâ şahıslardan asılları veyâ fotokopileri sağlanmak suretiyle "Atatürk ve Millî Mücadele Târîhi" mizi araştıranlara kazandırılmış belgelerdir.

Bütün bunları ve daha sonraki yıllarda topladığımız "Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları"nı hep bir arada ve ayrıntılı notlarıyla *Belleten*'de yayımlamaya çalışacağız.

Atatürk'ün 1919-1938 yılları içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ve Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayları'nda söylenmiş "Söylev ve Demeçleri" ile, bunlar dışında 1906'dan 1938'e kadar yaptığı konuşmalar, verdiği demeçler; 1918-1937 yıllarında yerli ve yabancı gazetecilere verdiği demeçler ve nihayet "Atatürk'ün Tâmin, Telgraf ve Beyannâmeleri", dört cild hâlinde toplanmış ve Türk İnkılâp Târîhi Enstitüsü'nce yayımlanmıştır².

¹ Dr. Fethî Tevetoğlu: Milliyetçi Atatürk, *Türk Kültürü*, Kasım 1965, Sayı 37, ss. 55-62; Türkiye Komünist Partisi II, *Türk Kültürü*, Nisan 1967, Sayı 54, ss. 434-445; Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları, *Türk Kültürü*, Kasım 1968, ss. 54-58; Atatürk'ün Türk'ü ve Türkiye Cumhuriyeti'ni Târîfi, *Türk Kültürü*, Kasım 1969, ss. 5-10; Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları, *Türk Kültürü*, Kasım 1970, ss. 45-48; Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları, *Hayat Tarih Mecmuası*, Ağustos 1972, Sayı 7, ss. 16-18.

² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, (1919-1938), 2 bs., Ankara 1959; III, (1918-1937), 2. bs., Ankara 1961; IV, (Atatürk'ün Tâmin, Telgraf ve Beyannâmeleri), Ankara 1963.

Bu dört cildlik değerli eserde, Atatürk'ün bütün konuşma, tâimim, telgraf ve beyannâmelerinin noksansız, yanlışsız toplanmış buldukları ve tam ilmî metodlarla ayırma uğratılıp düzenlenerek hazırlandıkları iddia olunamaz. Bu dört cild dışında Atatürk'ün kıyıda-bucakta kalmış, yurd içinde ve yurd dışında bulunan daha pekçok yazıları, mektupları ve beyanları vardır. Bütün bu gibi resmî ve özel belgeler aranmalı, izlenmeli, bulunmalı ve ilmî bir incelemeye tâbi tutularak yayınlanmalı ve sergilenmelidir. Atatürk'e âid bu belgelerin asılları ve fotokopileri, ilgili kurum ve enstitülerde, Atatürk Evi ve Müzeleri'nde, Türk Millî Kütübhânesi'nde arşivlere ve camekânlara girmelidir.

Atatürk'ün doğum yeri olan, ilk ve ortaokul eğitimini gördüğü Selânik'den başlayarak bundan sonra Manastır, İstanbul, Şam, Yafa, Picardi, Beyrut, Kahire, Tobruk, Trablusgarb, Derne, Gelibolu, Sofya, Bükreş, Belgrad, Çetine, Eceabad, Silvan, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Berlin, Viyana, Paris, Karlsbad, Haleb v.b., sonunda Samsun, Havza, Amasya, Erzurum, Sivas, Ankara v.b. gibi Atatürk'ün bulunduğu, vazife gördüğü ve ziyâret ettiği bütün kaza ve vilâyetlerde ayrıntılı incelemeler yapılmalıdır. Yurd içinde bütün vali ve kaymakamlara; yurd dışındaki bütün temsilcilerimize genelgelerle Atatürk'ün yazıştığı, Atatürk'le ilişkisi bilinen, kendilerinde Atatürk'ün yazı, ithaflı fotoğrafı ve belgesi bulunabilecek kimseler ve âileler tesbit olunmalıdır. Yaşayanların kendilerinden, ölmüşlerin âile ve evlâdlarından bu tür yazı ve belgeler sorulmalı, aranmalıdır.

Uygun duyurularla yurd içinde ve yurd dışında Atatürk'le ilgili, ona âid mektub ve başka şekillerdeki yazılara sâhib kimselere başvurulmalı ve bunlarda bulunan bu belgelerin alınması, toplanması başarihmalıdır.

Daha önce andığımız (Türk İnkılâp Târîhi Enstitüsü) yayınları içinde bulunmayan, bizim bugüne kadar bulup, toplayıp daha eskiden ve şimdi yayınladığımız Atatürk'ün telgraf, mektub, ithaf ve hâtıra şeklindeki yazıları şunlardır:

1 - Millî Şâir Mehmed Emin Yurdakul'a, Millî Mücâdele'ye katılmak üzere İstanbul'dan gemi ile gelip İnebolu'ya çıktığı zaman, Mustafa Kemâl Paşa'nın çektiği 1 Nisan 1337 (1921) târîhli telgraf (*Kopuz*, 15 Mayıs 1939, Sayı: 6, s. 215; *Türk Kültürü*, Kasım 1965, Sayı: 37, s. 57):

İnebolu'da Millî Şâirimiz Mehmed Emin Yurdakul Beyefendi'ye

Türk milliyetperverliğinin ilâhî mübeşşiri olan şiirleriniz bugünkü mücâdelemizin rûh-u-hamasetine ufk-u tulû olmuştur. Teşrifinizden duyduğum memnuniyeti beyan ile sizi milletimizin mübarek babası olarak selâmlarım.

1 Nisan 337

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemâl

2 - İkinci İnönü Zaferi üzerine, Nâmık Kemâl'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'ın kutlama telgrafına Mustafa Kemâl Paşa'nın 10 Nisan 1337 (1921) târihli karşılığı (*Türk Kültürü*, Kasım 1965, Sayı: 37, s. 57):

İstihbarat Zâbiti vâsıtasıyla Dersaadet'te Nâmık Kemâl Zâde Ali Ekrem Bey'e Anadolu'nun rûhu, bütün feyz-i mukavemetini âbâ-i târihinden almıştır. Bize bu mukaddes feyzi nesheden ervâh-ı ecdad arasında mükerrem babanızın pek büyük mevkii vardır. Mecruh vatanın halâs-ü istiklâli için ölmek yolunda bugünkü nesle ta'lîm-i fedakârî eden Büyük Kemâl hakkında tekrîr-i tâ'zimata vesile olan telgrafnâmenize arz-ı şükrân-ı mahsus eylerim efendim.

10 Nisan 337

T.B.M.M. Reisi
Mustafa Kemâl

3 - İstanbul'da Fransız Hastahânesi'nde ağır hasta yatan büyük Türk düşünürü Ziya Gökalp'a ölümünden dört gün önce (Gazi Mustafa Kemâl) imzasıyla çekilen 21 Ekim 1921 târihli telgraf (*Türk Kültürü*, Kasım 1965, Sayı: 37, s. 59):

Muhterem Ziya Gökalp Beyefendi'ye

Rahatsızlığınızdan çok teessürle haberdâr oldum. Sıhhat-ü âfiyetiniz haberine memleketçe intizar olunmaktadır. Sür'atle iâde-i âfiyetiniz için Avrupa'da tedaviye ihtiyâcınız varsa icab eden her şeyin tahsisini tekeffül ediyorum. Sıhhatiniz ve mahall-i tedaviniz hakkında iş'arımızı bekler, muhabbetkâr selâmlarımı beyan ederim.

21 Ekim 1921

Reisicumhur
Gazi M. Kemâl

4 - Büyük Türk düşünürü Ziya Gökalp'ın ölümü üzerine eşi Vecihe Hanım'a (Reisicumhur Gazi M. Kemâl) imzası ile çekilen başsağlığı telgrafi (*Türk Kültürü*, Kasım 1965, Sayı: 37, s. 59):

İstanbul Vilâyeti vâsıtasıyla Ziya Gökalp'ın Refikası Vecihe Hanım'a

Muhterem zevciniz Ziya Gökayp Bey'in bütün Türk âlemi için pek elîm bir ziya' teşkil eden gaybübet-i ebediyyesinden mütevellid hissiyât-ı tâziyetkârânemi ve Türk

milletinin samimi teessürat-ı kalbiyesini zât-ı ismetânelerine arzeder ve Türk milleti ve hükümetinin büyük mütefekkirin âilesi hakkında hissîyât-ı müşfikanesini te'min ederim efendim.

*Reisicumhur
Gazi M. Kemâl*

5-28 Aralık 337 (1921) günü (Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl) imzasıyla, Sinob'da bulunan Dr. Rıza Nur Bey'e çekilen telgarf (*Kopuz*, Eylül/Ekim 1943, Sayı: 5/6, s. 135; Dr. Tevetoğlu: *Açıklyorum!*, Ankara 1965, s. 58):

*Sinob Mebus-u Muhterem Rıza Nur Beyefendi Hazretlerine
C 26 XII 37 şifreye.*

Hastalığınızdan pek müteessirim. Ciddî bir tedaviye ihtiyacınız lüzûmunu da kabul etmekle beraber Hey'et-i Vekile meyânında ifâ buyuracağımız vazîfeyi mühim ve vaziyet-i hâzıramızda sebkedecek hizmet ve muâvenetinizi elzem gördüğümden Ankara'da mümkün olan her türlü tedavi ve istirahatınıza rufakaca da yardım edilmek üzere her hâlde teşrifinizin ve hareketinizin makina başında inba' buyurulmasını rica ederim efendim.

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemâl*

6-Bakû'da Türkiye İştirâkiyûn Komitesi Hey'et-i Merkeziye Reisi Mustafa Subhî'nin 15 Haziran 1920'de Moskova'dan yazdığı mektuba, 13 Eylül 1336 (1920) günü (Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemâl) imzasıyla verilen cevap (*Türk Kültürü*, Nisan 1967, Yıl: V, Sayı: 54, ss. 444-445; Dr. Fethî Tevetoğlu: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler*, Ankara 1967, ss. 223-225; İlk kez tarafımızdan Dışişler Bakanlığı Arşivi, 42 A-1, Kutu: 47'deki asılları bulunarak meydana çıkarılan bu mektuplar, daha sonra Hikmet Bayur tarafından benim kitabım kaynak gösterilerek, *Belleten*'de yayımlanmıştır: *Belleten*, C. XXXV, Ekim 1971, Sayı: 140, ss. 622-623):

*13/9/1336 (1920)
Ankara*

*Bakû'da Türkiye İştirâkiyûn Komitesi Hey'et-i Merkeziye Reisi
Mustafa Subhî Bey ve Âzâdan Mehmed Emin Yoldaşlara*

Süleyman Sâmî Yoldaş vedaatiyle gönderdiğiniz 15 Haziran 1920 târihli mektubunuzu aldım. Milletimiz kendisini hiçbir sûrele temsil etmeyen İstanbul

Hükümeti'nin kabul eylediği şerâit-i sulhiyeyi reddetmiştir. Ekseriyet-i azimesi rençber ve köylüden müteşekkil olan milletimiz Garbın emperyalizm ve kapitalizm mahkûmiyetinden kendini kurtarabilmek için bunlara karşı müttehid olarak mücâdele ve mübârezeye karar vermiştir ve bu kararını tatbik etmektedir.

Türkiye İştirâkiyün Teşkilâtı'nın da aynı kanaat ve gaye ile çalışmakta olmasını büyük bir memnûniyetle telâkki ettik.

Milletimiz Ankara'da vücûda getirdiği Büyük Millet Meclisi ile mukadderâtına bizzat ve istiklâl-i tam dâiresinde vaz'iyet etmiştir. İşbu halk hükümetini vücûda getiren teşkilâtımızın köyden i'tibâren nahiyeye, kaza, liva ve vilâyet merkezlerine kadar her yerde halk tarafından intihab olunmuş birer hey'et-i idâresi vardır ve bu teşkilât Büyük Millet Meclisi Riyâseti'ne merbuttur. İşbu teşkilât Mütarekeyi müteâkib Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nâmı altında vücûda getirilmiş bir teşkilâttir. Bugünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti işbu teşkilâttan doğmuştur ve binaenaleyh Sovyet teşkilât-ı idâriyesinden farksızdır. İçtimaî inkulâb dahi safahât-ı lâzimesini geçirmekte olup bu inkulâbı halktan doğmuş olan Büyük Millet Meclisi sevk ve idâre etmektedir.

Gerek şahsen ben ve gerekse bütün rüfeka-yı mesâim ekseriyeti rençber ve köylüden ibâret olan milletimizin istiklâlini te'sis ve te'min gaye-i yegânesini tâ'kib etmekteyiz.

Memleket ve milletimiz her taraftan emperyalist ve kapitalistlerin hücumlarına ma'ruz bir hâlde olduğu gibi fi'len bunlara iştirâk eden İstanbul Hükümeti'nin pâdişâhına atfen memleket dâhilinde ika' edildiği ifsâdât-ı mütemâdiyeden mütevellid mahallî ihtilâflara da karşı koymak mecburiyetindedir. Binaenaleyh milletin vahdet ve mukavemetini ihlâl edebilecek zamansız ve fazla teşebbüslerden tevakkî etmek milletimizin halâsı nokta-i nazarından elzemdir. Bu lüzûmu gözönünde bulunduran Büyük Millet Meclisi, içtimaî inkulâbı sükûnetle ve esaslı sûrette tatbik etmektedir.

Gaye ve prensib i'tibariyle bizimle tamamen müşterek olan Türkiye İştirâkiyün Teşkilâtı'ndan maddeten ve ma'nen hakkıyla müstefid olabilmeliğimiz için teşkilâtımızın münhasıran Büyük Millet Meclisi Riyâseti'yle te'sis ve muhafaza-i irtibat eylemesi lâzımdır. Türkiye dâhilinde tatbik edilecek her nevi' teşkilât ve inkulâbât ancak bu kanal vâsıtasıyla yapılabilir.

Aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirâkiyün Teşkilâtı'yla tamamen tevhid-i mesâit edebilmek üzere Büyük Millet Meclisi nezdine salâhiyet-i tammeyi hâiz bir murahhas göndermenizi ve Büyük Millet Meclisi tarafından Azerbaycan Hükümeti nezdine murahhas olarak Bakû'ya gönderilmiş Memduh Şevket Bey'le te'sis-i irtibat ve tevhid-i mesâit eylemenizi rica eder ve bilvesiyle samimî hürmet ve selâmlarımı takdim eylerim.

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemâl*

Mektub ve cevâbının Memduh Şevket Bey'e de tebliğ edilmek üzere Şark Cebhesi Kumandanlığına

7-20/21 Mart 1339 (1923) gecesini Konya Türkocağı şeref defterine Gazi Mustafa Kemâl imzasıyla yazılmış târihi hâtıra (*Türk Kültürü*, Yıl: VII, Sayı: 73, ss. 57-58):

Konya, muhtelif Türk devletleri yaşamış öz Türk vatanıdır. Konya, asırlardanberi tüten büyük bir Türk Ocağı'dır. Türk harcının esaslı menba'larından biridir.

Konya Türkocağı, Konya Türklüğünün hakiki bir timsâli olmalıdır. Bu Ocak'dan milletin hissini, mefkûresini dâimî ısıtacak, nurlandıracak parlak alevler semâlara yükselmelidir; çok yükselmelidir.

O kadar ki, bu alev vatanın bütün ufuklarında aydınlıklar vücuda getirebilsin. Konya'nın genç dimağları! Müteşebbis, cesur, sebatkâr evlâdları! Ocağınıza sâhib olunuz!

Bütün mânialar Ocağımızın ateşi karşısında derhâl yanıp kara duman olmağa mahkûmdur.

20/21 Mart 1339 (1923)

Gazi Mustafa Kemâl

8-23 Aralık 1921'de Ankara'dan Mareşal Lyautey (1854-1934)'e gönderilmiş (Mustafa Kemâl) imzalı Fransızca mektubun fotokopisi ve Türkçesi (*Türk Kültürü*, Kasım 1969, Yıl: VIII, Sayı: 895, ss. 6-7):³

Ankara, 23 Aralık 1921

³ Dört yıl süre ile Başkanı bulunduğumuz (Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu Karma Parlâmento Komisyonu)'nun 14-18 Mayıs 1969 târihinde Paris'de yapılan VII. Dönem Toplantısı sırasında (16 Mayıs 1969, Cuma), (Fransız-Türk Dostluğu Komitesi) Başkanı ve (La Société des Gens de Lettres de France)'ın Fahrî Başkanı M. Pierre Lyautey'nin, Türk Parlâmenterleri onuruna Hôtel Royal-Monceau'da düzenledikleri şöleninde, Atatürk'ün Türk-Fransız dostluğuna verdiği değeri belirtmiş ve Hopa'da küçük bir ilkokul öğrencisi bulunduğum sırada, Fransız Generali Moujen ile aramda geçmiş bulunan bir konuşmanın hâtırasını nakletmiştim. Değerli Türk dostu M. Pierre Lyautey, Atatürk ve Milli Mücadele târihimiz üzerindeki çalışmalarımıza büyük bir ilgi göstererek, amucası ünlü Fransız Mareşali Hubert Lyautey'ye Atatürk'ün yazdığı bir târihi mektubdan bahsetmişler ve bunun bir fotokopisini bana yollayacaklarını vaad buyurmuşlardı. M. Pierre Lyautey'nin 9 Haziran 1969 târihli mektublarıyla bana lûtfettikleri bu yazı, Mustafa Kemâl imzasını taşıyan, 23 Aralık 1921 târihinde Mareşal Lyautey'ye gönderilmiş Fransızca bir mektubdu.

M. Pierre Lyautey'nin açıkladığına göre Thorey Şatosu kitablığında ve kendisinde bulunan belgeler, Mustafa Kemâl Paşa'nın Mareşal Lyautey ile mektublaşdığını; Mareşal'in Milli Mücadele yıllarında Türk davasını desteklediğini ve Atatürk'ün bu vesile ile yazdığı teşekkür mektubunu da Mme Berthe G. Gaulis'le kendisine yolladığını ortaya koymaktadır. Bu önemli belgeden daha önce Fuad Pekin'in değerli araştırmasında da bahsedilmiş bulunmaktadır (bk. Belleten, C. XX, Ekim 1956, Sayı: 80, ss. 633-657).

Sayın Mareşal

Madame Berthe Georges-Gaulis, ricam üzerine, bu birkaç satır yazının size ulaştırılmasını kabul etmekle, şimdiye kadar gösterdiği sayısız dostluk delillerine yeni bir tanesini eklemek nezâketinde bulundu.

İstiklâlimiz için giriştiğimiz savaşta bize karşı göstermek lûfunda bulunduğunuz sempatiden dolayı en derin minnet hislerimi ifâde etmek için işte bu fırsattan faydalanıyorum.

Fransa, kendisinden umduklarımızda bizi hayâl kırıklığına uğratmadı ve en yetkili liderlerinin samimî sözleriyle, yaşadığımız o çetin anlarda bizi tesellî etmeyi, mâneviyatımızı yükseltmeyi bildi. Fransa'nın yüksek çıkarlarını ve Akdeniz'de işgal ettiği husûsî mevkiî idrâk etmek bastretini gösteren ve Fransa'nın Yakın-Doğu'da, geleneklere dayanan politikasını sürdürmeğe tarafdar olan kimseler arasında Ekselânsınız birinci plânda yer almış ve hiç kuşkusuz ki, yüksek müdahaleniz, terazinin bizden yana ağır basmasına âmil olmuştur.

Her iki tarafın karşılıklı olarak harcadığı çabaların, Ankara Andlaşması'nın akdi sûretiyle meyvelerini vermiş olduğunu görmekte mutluyuz. Ve iki millet arasında en geniş anlayış ve samimilikle yeniden kurulan yüzlerce yıllık geçmişe dayanan dostluk ilişkileri üzerine, en mutlu te'sirleri yaratmaktan geri kalmayacak olan bu belgeye büyük umudlar bağlamakdayız.

Yüksek değerini takdir ettiğimiz bu kıymetli sempatiyi, sayın Mareşal, bizden esirgememekte devam edeceğinizi ümid ederim.

En derim saygılarımın kabulünü rica ederim, sayın Mareşal.

Mustafa Kemâl

9 - Atatürk'ün Türk'ü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu târif eden târihî yazısı (*Türk Kültürü*, Kasım 1969, Yıl: VIII, Sayı: 85, ss. 8-10):

Bu memleket, Dünyânın beklemediği, aslâ ümid etmediği bir müstesnâ mevcûdiyetin yüksek tecellisine, yüksek sahne oldu. Bu sahne 7 bin senelik, en şağî, bir Türk beşiğidir. Beşik tabiatın rüzgârlarıyla sallandı; beşiğin içindeki çocuk tabiatın yağmurlarıyla yıkandı; o çocuk tabiatın şimşeklerinden, yıldırımlarından, kasırgalarından evvelâ korkar gibi oldu; sonra onlara alıştı; onları tabiatın babası tanıdı; onların oğlu oldu. Bir gün o tabiat çocuğu tabiat oldu; şimşek, yıldırım, güneş oldu; Türk oldu.

TÜRK BUDUR: YILDIRIMDIR, KASIRGADIR, DÜNYAYI AYDINLATAN GÜNEŞTİR.

10 - Atatürk'ün, 4 Mart 1936 târhiinde, o sırada Londra Büyükelçisi bulunan Ali Fethi Okyar'a, en yakın ve çok sevdiği silâh arkadaşı ve Kırşehir

Milletvekili Müfid Özdeş'in oğlu Deniz Ataşesi Rifat Özdeş (1903-1 Ocak 1966) için yazdığı kısa tavsiye mektubu (*Türk Kültürü*, Kasım 1970, Yıl: IX, Sayı: 97, ss. 45-48):

Bay Fethî Okyar

Türkiye Büyükelçisi

4.III.1936

Kardaşım,

Büyük Elçilik Ataşenavallığına tâ'yin edilerek Londra'ya hareket eden Bahriye Erkâmharb zâbiti Rifat Özdeş, çok sevdiğimiz kardaşımız Müfid Özdeş'in oğludur ve benim de oğlum demektir.

Kendisi ile her hususta yakından alâkadar olmanızı rica eder, sevgi ile gözlerinizden öperim.

K. Atatürk

Gerçek bir Atatürk hayrânı bulunan rahmetli Kocaeli Senatörü Amiral Rifat Özdeş'in sık sık ziyaret ettiği İstanbul'da Osmanbey'deki dairesinin salonunu, Atatürk'ün, 7 Aralık 1936 tarihinde "*Rifat Özdeş'e! K. Atatürk*" diye imzalanarak armağan ettiği bir fotoğrafı süslemekteydi.

11 - (Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemâl) imzası ile 15 Haziran 35 (1919) tarihinde Amasya'dan, Diyarbakır'a gelen Iraklı aşiret reislerinden Uceymî Sâ'dûn Paşa'ya gönderilen mektub son derece önemlidir.

Diğer bütün yazılarında da görülen son derece üstün üslûb yeteneğine tipik bir örnek olan bu mektubda Atatürk'ün Türk-Arab ilişkilerine değinen ve özellikle "Mukaddes Hilâfet Makamı" ve Müslümanlar, "Ümmet-i Muhammed" için kullandıkları yüksek sözler, birçok karanlıkları aydınlatacak, üzerinde dikkat, takdir ve titizlikle durulacak niteliktedir.

Türk İnkılâp Târîhi Enstitüsü arşivlerinde bulunan (nu. 4/3207) ve yine Amasya'dan 21 Haziran 1919 tarihinde gönderilmiş bir şifre de bu konu ile ilgilidir. Mustafa Kemâl Paşa'nın Uceymî Sa'dûn Paşa'ya yazdığı mektubdan altı gün sonra Erzurum Vâlilîği'ne gönderdiği şifre şudur:

Erzurum Vilâyeti Mektûbî Kalemi

*3. Ordu Müfettişliği'nin 21.6. 335
târih ve 186 adedli şifresi
mahlûludur.*

Bütün Harb-ı Umûmî zamanında devlete sâdık kalmış ve pek büyük hizmetler etmiş olan Irak rüesâ-i aşâirinden Uceymî Paşa Diyarbekir'e gelmiştir. Müşârünileyh Makam-ı Hilâfet-i Sadâret'e Hâriciye Nezâreti vâsıtasıyla İ'tilâf mümessilleri

mümanaatlarına ve muhabereyi kesmelerine rağmen kırkbeş günde çölü hicinsuwâr olarak katederek Iraklıların hakiki vicdânını âlem-i insâniyet ve medeniyete ilelebed Makam-ı Hilâfet'e merbut bulduklarını, bunun bîtaraf hükûmetler tarafından bir hey'et gönderilerek tedkik edilmesini ve ancak ondan sonra Irak'ın mukadderâtına karar verilmesini iş'ar ve taleb eylemiş ve hâiz olduğu vekâleti mutazammın bâzı mazbata sûretlerini de telgrafla keşide ettiği.

Mustafa Kemâl Paşa'nın kendi el-yazısı ile yazılmış mektubu ise aynen şöyledir (Önasya, Şubat 1966, Sayı: 6, ss. 2-3); *Türk Kültürü*, Kasım 1970, Yıl: IX, Sayı: 97, s. 48):

Irak Şeyhülmeşâyihî Uceymî Paşa Hazretlerine

Diyârbekir'e teşrifinizi istibşâr ile harb-i-zâilde İkinci Ordu Kumandanlığıyla Diyârbekir'de ve Dördüncü Ordu Kumandanlığıyla da Haleb'de bulunduğum zamanlarda nesl-i necibinize hâs olan evsâf-ı merdânelerini ve Makam-ı Mukaddes-i Hilâfet'e karşı merbûtiyet-i dîniyelerini duymuş, aynelgyâyâb şahsiyet-i muhteremelerine karşı büyük bir muhabbet-i kalbiye hâsül eylemişdim.

Bütün Cihân-ı İslâm'ın iki gözbebeği olan Türk ve Arab milletlerinin iştirak yüzünden ayrı ayrı dúčâr-ı za'f olması Ümmet-i Muhammed için şanlı bir hâlde buna karşı elele vererek Ümmet-i Muhammed'in hürriyet ve istiklâliyeti uğrunda mücâhede eylemek bizler için farz-ı ayndır. Unsurların safvet ve an'anâtını sıyânet ile Makam-ı Mukaddes-i Hilâfet etrafında toplanarak küffar esâretinden tahlis-i giribân eylemeğe ma'tûf mücâhedâtımızda zât-ı necibâneleriyle beraber olduğumu arzederim. Bu babdaki mütalâât-ı aliyelerinin 13'üncü Kolordu vâsıtasıyla iş'arı sûretiyle müdâvele-i efkâr etmeği re'y-i necibânelerine terk ile takdîm-i ihlâs eylerim.

15 | Haziran | 35

Üçüncü Ordu Müfettişi

Mustafa Kemâl

12 - Atatürk'le ilgili mektublardan çok önemli biri de, "Musul, Süleymâniye ve Kerkük" hakkındadır. 1 Ağustos 341 (1925) târihini taşıyan bu târihî belge, sağ-üst köşesinde Atatürk'ün Millî Mücâdele yıllarındaki kalpaklı bir resmi bulunan ve altında "Cumhuriyet Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri" yazılı, sol üst köşesinde de Türk sancağı ve arması basılı bir kâğıt üzerinde kaleme alınmış (Mücâhid-i muhterem Sâdâtdan Seyyid Muhammed ve akrabâlarına) yazılmış bir mektubdur.

Millî Mücâdele yıllarında aşîretin reisi Seyyid Muhammed Cebbârî idi. O zaman, Uceymî Sa'dûn Paşa ile birlikte Musul dâvası için çalışan Seyyid Muhammed Cebbârî, Musul'un Türk idâresinde kalmasına büyük

çaba harcamıştır. Irak'daki Türk kardeşlerimizden fotokopisi alınarak ilk kez Türk basınında tarafımızdan yayımlanan bu târihî belgenin aslı, Kerkük'de Cebbârî âilesi mensublarından biri elindedir. Bu târihî mektubun fotokopileri ise Kerküklü Türklerin elinde, Atatürk'ün bir aziz hâtırası ve bir millî vasiyeti olarak taşınmakta ve saklanmaktadır.

Bilindiği gibi Atatürk, "Türk milletini teşkil eden Müslüman unsurlar" hakkında 1 Mayıs 1336 (1920) târihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmasında da millî sınırlarımızı çizirken, "Musul, Süleymâniye ve Kerkük" üzerindeki düşüncelerini, Hatay'ı zikrettiği gibi, çok açık olarak şöyle belirtmiştir:⁴

"Hep kabûl ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudud meselesi ta'yin ve tesbit edilirken Hudûd-ı Millîmiz, Iskenderun'un cenûbundan geçer, Şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymâniye'yi, Kerkük'ü ihtivâ eder. İşte Hudûd-ı Millîmiz budur dedik!"

T.B.M. Meclisi'nde yaptığı bu konuşmadan beş yıl sonra yazılmış olduğu anlaşılan aşağıdaki mektubda da Atatürk, Musul, Süleymâniye ve Kerkük'ün Türk vatanının bölünmez bir parçası olduğu inancını ve yakın bir gelecekte kurtularak Anayurd'a katılacağı umudunu taşımakta ve tekrarlamaktadır (*Hayat Târih Mecmuası*, Kasım 1972, Yıl: 8, Sayı: 10 (94), s. 7):

Mücâhid-i Muhterem Sâdâtın Seyyid Muhammed ve Akrabâlarına,

Memleketin bir cüz'i lâyenfekki olan Musul'un ahâlisinin karîben halâs bulacağına i'tikad ve i'timad olunarak öledenberi devam eden mücâhedâtınızda ber-karar olmanızı selâmet ve saâdet-i âtiyeniz nâmına hamîyyet-i mâlûmenize terk eylerim.

Türkiye Hükûmeti'nin şefkati ve Musul'un Hükûmetimize âdiyyeti hasebiyle âti-i karîbden aslâ kal'î ümid etmeyerek zulümlere karşı yüksek bir cidâl ile münevver bir istikbâl te'min olunması din kardeşlerimizin huzûr ve saâdeti için kıymetdârdır. Halâs günleri karîbdir. Şems-i istihlâsın tulûuna sabûrâne müterakkib bulunulmasını hatırlatır, Cenâb-ı Vâcib-ül-vücûd'dan cümleye muvaffakiyeler temennî eylerim.

1 Ağustos 341 (1925)

Mustafa Kemâl

13 - Anadolu'ya geçmeden kısa bir süre önce Mustafa Kemâl Paşa'nın İstanbul basınında yayınlanan bir yazısı O'nun bir iftira, bir hakaret ve haksızlık karşısındaki kükreyişini ve yüksek karakterini göstermek açısından büyük önem taşımaktadır.

⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Ankara 1961, s. 74.

150'lik vatan hâinlerinden biri olan, *Serbestî Gazetesi* sâhibi, Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası üyelerinden Kürtçü Mevlanzâde Rıfât'ın çıkardığı, Radikal Avam Fırkası yayın organı ve Sosyalist Fırkası destekçisi (*Hukuk-u Beşer*) gazetesinde, Ordu komutanları aleyhinde çıkan iftira ve hakaret yazısına Mustafa Kemâl Paşa tepki göstermiştir. Konu ile ilgili olarak Mustafa Kemâl Paşa'nın Harbiye Nezâreti'ne başvurması ile ilgili bu târihi yazının aslı, Harbiye Nezâreti'ne âid belgeler arasında bulunabilir. Bizim, *Vakit Gazetesi* koleksiyonları içinde rastlayıp ilk kez gün ışığına çıkardığımız bu son derece değerli ve târihi belge şudur (*Hayat Târih Mecmuası*, Ağustos 1972, Yıl: VIII, Sayı: 7 (91), ss. 17-18):⁵

"Hukuk-u Beşer Gazetesi'nin 14 Mart 335 târihli nushasında, Damad Ferid Paşa kabinesine hitâben tevcih edilen "esbâb-ı mücibeli suallardan" 3 numaralısında "evrâk-ı nakdiyenin güyâ revac bulmadığı mahallerde Ordu, hattâ cihet-i mülkiye ihtiyâcâtının tesviyesi bahânesiyle Meskûkât Müdüriyeti tarafından milyonlarca altun ve gümüş akça darbedilerek bâzen vagon vagon Ordu Kumandanı denilen âlt sefillere, daha doğrusu haydud başılara teslim edildi..." denilmektedir.

Bu ifâde ile Ordu Kumandanlarının sefil ve haydud başı ve dolayısıyla orduların haydud oldukları ilân edilmiş oluyor. Müdafaaalarına hiç bir vakit lüzum görmeyeceğim bâzı eşhas hakkında ta'rizatta bulunmak isterken, vatan ve millet için kemâl-i saffet ve ma'sumiyetle ve her türlü mahrumiyet ve müşkilât içinde vazife-i nâmusunu bihakkın iyfâ eden Osmanlı Ordularını haydud ve aynı mahrumiyet ve müşkilâta ma'ruz ve yegâne müttekâsı nâmus ve haysiyetinden ibâret olan mezkûr ordular kumandanlarını sefil ve haydud başılıkla tavsif ve teşhir etmek ne büyük ahlâksızlık ve ne sefil vicdansızlıktır.

Osmanlı Orduları'nı, onun nâmuslu kumandanlarını bu sûretle teşhir edebilmek kabiliyeti ancak vatan ve milletin mahv ve izmihlâlini arzu eden bir alçakta bulunabilir. Ben, Fevzi Paşa, Nihad Paşa, Yâkub Şevki Paşa, İhsan Paşa, Cevad Paşa ilâh. gibi nâmus ve istikametlerinden aslâ şübhe edilemeyecek olan Ordu Kumandanı arkadaşlarımla bu rezilâne teşhire karşı ne diyeceklerini bilemem. Yalnız kendi nam ve hesâbıma beyan ederim ki, benim Anafartalar'da, Kürdistan'da, Suriye'de başlarında bulunmakla müftechir olduğum kahraman ordular, haydudlardan değil, necib Osmanlı milletinin nâmuskâr evlâdından müteşekkildi. O sefil müfteri şunu da ka'ti olarak bilmelidir ki, ben de hiç bir vakitte vagon vagon altun tesellüm eden sefil ve haydud başılardan değilim. Binâenaleyh Harb-ı Umûmi içinde kumanda ettiğim Anafartalar Grubu, İkinci Ordu, Yedinci Ordu ve en nihâyet Yıldırım Orduları Grubu ve şahsım nâmına bu nâmussuzca iftirâyı red ve sâhibini tel'in ederim.

⁵ *Vakit*, 25 Mart 1919 Salı, Nu. 511, s. 1.

Müşferi-i merkur hakkında icabeden muâmele-i kanûniyenin Nezâret-i celîlelerince tatbik ve iyfâsının te'min buyurulması müsterhamdır."

14 - Gazi Mustafa Kemâl'in, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması hakkında Ali Fethî Okyar'a yazdığı cevap mektubu⁶, Atatürk'ün çok partili gerçek demokrasi rejimine nasıl gönülden ve samimî olarak taraftar bulunduğunun bir belgesidir (*Hayat Târih Mecmuası*, 1 Ağustos 1972, Yıl: VIII, Sayı: 7 (91), s. 18):

"Azizim Fethî Beyefendi,

9-8-930 târihli mektubunuzu aldım ve dikkatle okudum. Kendimi mütalâalarınıza ve suallerinize Reiscumhur ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umûmî Reisi olarak iki sıfatla muhâtab gördüm.

Ma'lumdur ki, resmî vazifem dolayısıyla ben bugün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umûmî Reisliğini fi'len iyfâ etmemekteyim. Fi'li riyâset, İsmet Paşa tarafından iyfâ olunmaktadır. Reiscumhurluk vazifesinin hitâmında bizzat teşkil ettiğim Cumhuriyet Halk Fırkası reisliğini fi'len idâre edeceğim tabiidir.

Hükûmetin icrââtına müteallik olarak serdeylediğiniz nokta-i nazarların, zamanında mevzu-u bahs oldukça cevablarını vermek Hükûmete âid olacaktır. Bu suretle hakikatların daha açık olarak meydana çıkacağına şüphesiz yoktur.

Büyük Millet Meclisi'nde ve millet muvacehesinde, millet işlerinin serbest münakaşasını ve hüsn-ü-niyet sâhibi zatların ve fırkaların ictehadlarını ortaya koyarak, milletin âlî menfaatlerini aramaları, benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir. Reiscumhur olmayarak yalnız fi'len Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi bile bulunsaydım, fırka programını ve icrââtını tenkid eden ve insanî ve siyâsî ahlâkına emin olduğum sizin gibi bir zâtın mütalâalarını dikkat ve muhabbetle dinlerdim ve istifadeli bulurdum.

Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, lâik Cumhuriyet esâsında beraberiz. Zâten benim siyâsî hayatta bir taraflı olarak dâimâ aradığım ve arayacağım temel budur.

Binaenaleyh, Büyük Meclis'de aynı temele istinad eden yeni bir fırkanın faâliyetine geçerek millet işlerini serbestçe münakaşa etmesini Cumhuriyet esaslarından sayarım. Bu itibarla, nokta-i nazarlarınızı tâkib için siyâsî mücâdeleye girmenizi bittabi' hüsn-ü telâkki ettim.

Reiscumhur bulunduğum müddetçe Reiscumhurluğun uhdeme tevdi' eylediği yüksek ve kanunî vazifeleri, hükûmete muhalif olan ve olmayan fırkalara karşı âdilâne ve

⁶ Yarın, 12 Ağustos 1930 Salı, Nu. 234, s. 2; Ayrıca bk. Ahmed Ağaoğlu: Serbest Fırka Hâtıraları, İstanbul 1949, ss. 20-23.

bîtarafâne iyfâ edeceğime ve lâik cumhuriyet esâsı dâhilinde fırkanızın her nevi' siyasi faâliyet ve cereyanlarının bir mâniaya uğramayacağına emniyet edebilirsiniz efendim.

11-VIII-1930

Reisicumhur

Gazi Mustafa Kemâl

15 - Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları üzerindeki araştırmamızın bu birinci bölümünü, Mustafa Kemâl Paşa tarafından biri Haleb ve üçü Ankara'dan Nakşibendi Şeyhi Küfrevî-zâde Abdülbâki Efendi'ye yazılmış, son derece değerli dört mektub ile tamamlayacağız.

Değerli ilim ve politika adamı arkadaşım eski Ağrı Senatörü Kasım Küfrevî'nin lütuflarıyla ilk kez tarafımızdan yayınlanan bu târihi belgeler, Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin Millî Mücadele'yi kazanmak için çeşidli bölgelerdeki liderlerle, dinî otoritelerle iyi ilişkiler kurduğunu göstermektedir.

Nakşibendi Şeyhi Abdülbâki Efendi, sayın Kasım Küfrevî'nin babasıdır ve 1872'de Bitlis'de doğmuş, 1943'de İstanbul'da vefat etmiştir. Abdülbâki Efendi'nin babası ise, Siird'in bir kazası olan Küfra'dan Bitlis'e gelmiş Nakşibendi Şeyhi Mehmed Küfrevî Efendi'dir ki, Şaziliye Tarikatı Şeyhi Zâhir Efendi'ye bağlıdır.

Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'nin Şeyh Abdülbâki Efendi ile tanışması ve dostluğu, 1916'da Bitlis'e teşriflerinde olmuştur. Yine o sırada Kafkas Cebhesi II. Ordu Komutanlığına ve daha sonra Kafkas Orduları Grubu Komutanlığı'na gelen ve Mustafa Kemâl Paşa'nın da komutanı bulunan Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa (sonra Sadrâzam) (1864-1937), Küfrevî Dergâhı'na gelmiş ve Nakşibendi tarikatine girmiştir.

Mustafa Kemâl Paşa ile komutanı Ahmed İzzet Paşa arasında Bitlis'de başlayan dostluğun, son Osmanlı Hükümeti'nde vazife görürken Millî Mücadeleyi silâh, cebhâne ve haber ulaştırma suretiyle destekleyen vatansever komutanın davranışında başlıca sebep olduğunu düşünmek isabetlidir.

Abdülhâlik Renda ve Kâzım Dirik'in Bitlis Vâlisi olarak çözüm yolu aradıkları direnme ve ayaklanma hareketlerinin sona erdirilmesinde, Mustafa Kemâl Paşa'nın bu bölgede geniş ve büyük nüfuz sâhibi dostlarından, bu meyanda Şeyh Küfrevîzâde Abdülbâki Efendi'den sağladığı destek ve yardım, çok mühim bir rol oynamıştır.

Yıllar sonra meydana çıkan ve ilk kez fotokopileriyle tarafımızdan yayınlanan bu târihi belgeler, Atatürk'e âidiyeti bakımından taşıdığı büyük

değer kadar, Millî Mücadele târihimizi aydınlatmaları ve gerçek, samimî din adamlarımızın vatanın düşman istilâsından kurtarılışındaki hizmetlerini ortaya koyması bakımından da çok önemli bulunmaktadır.

Atatürk'ün el-yazısı ile yazılmış, (M. Kemâl) diye de imzasını taşıyan bu dört mektub, târih sırası ile aynen şöyledir (*Hayat Târih Mecmuası*, Aralık 1973, Yıl: IX, Sayı: 12 (108), ss. 22-24):

Haleb

27/8/33 (1917)

*Küfrevî Şeyhi Abdülbâkî Efendi Hazretlerine
Muhterem Efendim*

3-Ağustos-33 târihli mektubunuzu yirmüç gün sonra Haleb'de aldım. *Matlûbunuzun husûlünü arzu ettiğime elbette emniyet edersiniz. Mektubunuzu İstanbul'da iken alamamış olduğumdan müteessirim. Yâverim vâstasayla Sadrâzam Paşa Hazretleri'ne gönderilen mektubunuzun daha o zaman takdim edilmiş olduğunu mûmâileyhden anladım. Her hâlde arzunuzun is'af edileceğini ümid ile zât-ı-âlîlerine ve rüfekanıza takdim-i selâm ederim efendim.*

*Yedinci Ordu Kumandanı
Mirlivâ
M. Kemâl*

*Büyük Millet Meclisi
Kalem-i Mahsus
Aded
Husûsîdir*

*Ankara
24/Ağustos/336*

*Bitlis'de Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi Hazretlerine
Efendim;*

Bu mektubumu bu kerre Van Vilâyet-i aliyyesine tâyin edilen atûfetlu Kadri Beyefendi'ye tevdiân gönderiyorum. Mîr-i mumâileyh ahvâl-i hâzıra-i umûmiye hakkında zât-ı-âlîlerine tarafımdan ma'lûmât vereceklerdir. Zât-ı-âlîleri gibi vatanperver dindaşlarımızın vatanî ve fedâkârâne olan muâvenet ve hizmetleriyle vatanımızın ve Makam-ı Hilâfetimizin tahlîsine ma'tuf mesâi-i meşruamızda er-geç nâil-i muvaffakiyat olacağımız hakkındaki kal'i kanaatım lâyetezelzeldir. An-karîb ümmet-i İslâmiyenin Avrupalı müstevlilerden tahlîsi hususundaki muvaffakiyat haberlerini zât-ı-âlînize inşallah tebliğ ederim. Ahvâl-i mahalliye hakkında beni sık sık tenvir ve

ötedenberi devam edegelen hidemât-ı vataniyede ve bilhassa ahâlimizin irşâdı hususunda kemâl-i azm-ü sebat ile devam buyurmanızı rica eder gözlerinizden öperim efendim.

*Büyük Millet Meclisi Reisi
M. Kemâl*

*Ankara
27/2/338 (1922)*

Billis'de Küfrevî Şeyhi Abdülbâkî Efendi Hazretlerine

O havâli ahvâl-i umûmiyesi hakkındaki iş'ârâtınıza ve bu babda tatbikini lüzumlu göreceğiniz tedâbir ve icrââta dâir mütalâat ve teklifâtınıza intizar ediyorum. Devâm-ı âfiyetinizi temenni eylerim efendim.

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
M. Kemâl*

*Türkiye
Büyük Millet Meclisi Riyâseti
Baş Kitâbeti
Zabıt ve Kavânin Kalemi
Aded*

*Ankara
4-3-338 (1922)*

Billis'de Küfrevîzâde Şeyh Bâkî Efendi'ye

Harb-ı Umûmî esnasındaki temas ve münâsebâtımızın hâsıl eylediği meveddet ile zât-ı âlilerini dâima tahattur etmekteyim.

Bütün milletin düşman ve ecnebî te'sirât ve taziyikatından tahlîsi için bugün devam eden mesâi meyânında zât-ı âlilerinin de mühim bir hissesi vardır. Hizmet-i vatan uğrunda ihtiyâr-ı muhâceret ederek bizimle berâber karargâhda imrâr-ı hayat eyleyen zât-ı âlilerinin şimdîye kadar olduğu gibi bundan sonra da memleketin halâs ve te'min-i vahdetine müteveccih mesâide aynı hararet ve arzu ile devam eyleyeceği şüphesizdir.

Müşterek mesâi-i vataniyemizin muvaffakiyetine mâni' olmak ve memleketi müteferrik kısımlara ayırarak hepimizi birbirimize düşürmek suretiyle millet ve memlekete felâket getirmek isteyen düşmanlar, ma'lûm olduğu üzere ortaya bir Kürdistan meselesi çıkarmışlardı.

Düşmanların bu nam altında parlak vaidlerle devam eden zehirli teşvikat ile bâzı câhil insanları işgal için bugün dahi çalışmakta oldukları görülmektedir.

Nüfuzunuzun câri olduğu mıntakada, bütün memleketi mahvetmek maksadıyla vuku' bulan bu nevi' teşvikat ve te'sirâtı ibtal ile saâdet-i memleket yolundaki hidemâta keremiyetle devam buyurulmasını rica ederim.

Buradan bâzı arkaşlar da aynı maksadla çalışmak üzere o havâliye gönderilmişlerdir. Gözlerinizden öper ve muvaffakiyet temenni eylerim efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

M. Kemâl

YENİ TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU HAKKINDA

Doç. Dr. HASAN KÖNİ

GİRİŞ

Bir yazarın belirttiği gibi: "...milli inkılâplar, klâsik inkılâplar gibi, geçmişte süreklilik arzeden güçlü faktörlere dayanarak gelişen, tarihi açıdan özel protestolardır. Ancak yansıttıkları gölgelerde tamamen yeni şekilleri görmek mümkündür."¹ 1920 yıllarında Türk asıllı bir gazetecinin yeni Türk Devleti'nin kuruluşunda, kurucusu ile yaptığı görüşme ve intibalarında yeni Devlet yapısının yeni şekillerini görmek mümkün. France-Orient gazetesinin muhabiri Türk asıllı Alaattin Haydar'ın anıları ve yaptığı görüşmeler 105 sayfa kadar tutmakta. Bu gazetecinin bütün görüp duyduklarını aktaracak değiliz. Aktaracaklarımız inkılâp teorisine uygun olarak, teoriyi destekleyen konulardır. Örneğin, halkın milli mücadeleye katılma hazırlığı, Mustafa Kemal'in kendine ve halkına olan güveni ve izleyeceği stratejiyi 1920'lerde tamamen belirlemiş olması, açık bir şekilde ortaya konmuş bulunuyor. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin inkılâp statejisine örnek olacak yaklaşımları da Mustafa Kemal'le yapılan konuşmalarda görmek mümkün. Bu stratejiyi şöyle özetlemek mümkün: Yığınların uyandırılması, kongrelerle vatanın kurtuluşuna yönelik kamuoyu oluşturulması, kendinden güçlü düşmana karşı kırsal alanlarda teşkilatlanmak ve sınırlı çatışmaya girişmek. Belli bir güce erişilince düşman birliklerini sararak yok etmek, tabi bu iş için de düzenli ordular kurulmasına gitmek. Son aşama olarak halkın özlemlerini ve beklentilerini yerine getirmek. Alaattin Haydar'ın anılarında bu gelişmeleri izlemek mümkün².

I- ANKARA YOLLARINDA

Kitapta verilen bilgilere göre Alaattin Haydar yedi yıllık bir savaş muhabiri. Görevine, 1913 yılında başlamış, I. Dünya Savaşına giden yolda birçok olayı izleyerek Fransız halkına aktarmış. Ancak, kendisi soyundan

¹ Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, s. 2-3.

² Alaattin Haydar, *A Angora Aupxrs de Moustapha Kémal*, Editions France-Orient, Paris, 1920, 105 sayfa. Alaattin Haydar'ın bu eseri Amerikan arşivleri araştırılırken bulundu. Doküman, 10 Şubat 1922 günü 867. 20265 endeks numarasıyla sınıflandırılmış.

geldiği milletin mücadelesine özel bir önem verdiğini belirtiyor. Eserinin giriş kısmında medeniyetin ordularının önünden kaçan binlerce göçmenin Ankara ve Konya'ya yığıldığını, bu kimselere önem verilmesi için medeniyetten çok uzakta bulduklarını belirttikten sonra, İngiltere'nin öldüğü sanılan Türklerin üstün mücadelesi karşısında tereddüde düştüğünü belirtiyor.

Yazar yolculuğuna, İngilizlerin savaş gemilerinin toplarını İstanbul minarelerine çevirdikleri İstanbul'dan, Bruen adlı gemiyle başlıyor. Yolculuğu İnebolu'da son bulacak. İnebolu'dan arabayla Ankara'ya geçecek. *Yolculukta karşısında oturan Fransız kıızıyla yaptığı konuşma Avrupalıların Kurtuluş Savaşı hakkında ne düşündüklerini ortaya koyuyor. Fransız bayan karşısındakinin bir gazeteci olduğunu öğrendikten sonra korkunç Kemalistlerden korkmuyor musunuz diye soruyor. Yazarın verdiği cevap ise ilginç. Zannettiğiniz gibi yamyam değiller. Yalnızca kendini medeni sayan Avrupa zihniyetinin küçük bir örneğini bu olayda görmek mümkün.* Gemiden inildiğinde kafalarında kalpak taşıyan insanlar var. Bunlar Kemalistleri temsil ediyorlar. Yazarın ilginç bulduğu diğer bir nokta gemiden indirilen içinde ne olduğunu bilmediği sandıkların üzerindeki "İngiltere'de imal edilmiştir" damgasının bulunması. İnebolu'da herşey sakin, tanıdığı kimselere Batı basınında bahsedilen kargaşadan söz edince herkes yüzüne alayla bakıyorlar. *Türkler öldürüyor. Kemalistler Hıristiyanları sürüyorlar diye İstanbul basınında kopan yaygaradan hiçbir eser yok. İstanbul'da işgal kuvvetlerine hizmet eder bir duruma girmeksizin Hıristiyan azınlıklar kendi işleriyle meşgul olmaktadır. Bütün toplumun silah taşımamasının yanında herşey eskiden olduğu gibi yürüyor. Herkes Ege sahillerini ateşe veren Yunanlılara karşı evini ve ailesini korumaya hazır. En ufak uyarıda halktan oluşan milis güçleri kendilerine daha önce gösterilmiş olan yerlerini alıyorlar.* Osmanlı Bankasının müdürü yazara Türk halkının Guillaume Tell zamanında olduğu gibi kurtuluşu için çaba gösterdiğini bu idealizmi Avrupalı spekülâtörlerin anlayamadığını belirtiyor.

Yazar, Ahmed Ağa adlı arabacının kullandığı arabayla Anadolu içlerine ilerlerken gördüğü manzaraları Tiroller veya İsviçre dağlarıyla karşılaştırıyor. Kaldığı hanın duvarında okuduğu yazı ise savaşanların fedakârlığını gösteriyor:

"Bir gecenin zavallı misafiri, herşeyi arkamda bıraktım. Tek tesellim ülkem için bana kıymetli olan şeyleri bırakmış olmam" imza, bir Türk.

Bu yazının altına gazeteci şu satırları yazıyor:

"Ankara'ya gitmekte olan bir gazeteciyim. Orada haksızlığa ve emperyalizme karşı mücadele edildiğini biliyorum. Bütün bu

mücadele yaşama hakkını korumak için. Bu çatı altında bir gece geçirdim, bir gece geçirmek bile hepimize açık olan Türk'ün kalbini anlamama yetti.”

İnebolu'dan Kastamonu'ya inen yazar bütün şehri bomboş bulur. *Görebildiği bir ihtiyardan bütün erkeklerin talime gittiğini öğrenir. Akşama davul sesiyle birlikte bütün talime gidenler geri dönerler. Yazar, başkaldırmış bir halkın bütün azametini gördüğünü söylemektedir. Ertesi gün Ilgaz dağına aşan yazar Koçhisar'a varır. Çankırı üzerinden yoluna devam eder.*

II - ANKARA VE MUSTAFA KEMAL PAŞA

Yazarın anlattıklarına göre bir çukurun içinde birkaç evin görülebildiği bir yer Ankara. Buna rağmen sokaklarında acayip bir kalabalık gözlenmekte. Bunların arasında göğüslerinde kurşundan şeritler taşıyan çeteler dikkati çekmekte. Bunların yanında talimden gelen askerler görülmekte. İstanbullu beyler ise arabalar içinde dolaşmaktalar. Her taraf çok kalabalık. Yazar içinde uyuyabilmek için bir dolap kiralyor. Kalabalığın arasında Türkistan'dan Anadolu'ya gelmiş olan Kırgız ve Tatarlara rastlanmakta. Hatta Bolşeviklerden kaçan Zenci ve Çinliler de var. Mustafa Kemal Paşa ise istasyonun yanındaki küçük bir evde oturmakta.

Yazarın enerjik ve güçlü biri diye tanımladığı Mustafa Kemal'le ilk görüşmesi kısa. Bu görüşmeden edindiği intibai ilk makalesinde şöyle belirtiyor:

“Küçük-Asya'da şimdi yeni bir Devlet var. Mustafa Kemal tarafından yaratılmış ikinci bir Devlet. Bu Devlet hürriyetin bayrağını kaldırmış, Trakya'nın ve İzmir'in işgalini kabul etmiyor³. Güvenlik tamamen sağlanmış, vergiler Kemalistler tarafından toplanıyor. Bütün bakanlar ve vekiller burada Bab-ı Ali bu durum karşısında açıklarını nasıl karşılıyor acaba.”

A - Yunanlıların durumu

Yazarın Yunan ordusunun durumu hakkında görüşleri şöyle özetlenebilir: *Yunan ordusu belli bir hat üzerinde yoğunlaştığı zaman ve topçu üstünlüğüyle Mustafa Kemal ordularını geriye doğru zorluyordu. Ancak şimdi Yunan cephesinin genişliği üç katına ulaşmış durumda, bu da onların durumunu çok zayıflatmış oluyor. Oysa, milliyetçiler askerlerini yeniden teşkilatlandırıyorlar. Türklerin yeni bir saldırı için cephelerini güçlendirdikleri zannediliyor ve bu sırada Yunan hatları içinde gerilla hareketlerini yoğunlaştırıyorlar. Yunan ordusu İzmir'e çıktığında Türkler hemen hemen silahsızdılar. Bu sıralarda Mustafa Kemal 100.000 kişilik bir ordu toplamayı başardı. Bolşeviklerin Bakü'yu ve Nahcivan'ı işgali ile İran-*

³ Alaattin Haydar, a.g.e., s. 32.

Rus hududundan silah yardımı alıyorlar, bunun yanında bütün Anadolu kıyılarında bulunan kaçakçılar un ve koyun karşılığında silah ve cephane taşımaktalar. Eski Gelibolu kahramanı Mustafa Kemal aynı teşkilatlanma metotlarını burada da uygulamakta. Bütün cephelelerde milliyetçiler silahlı çeteler kurup bunları Yunan ve İngilizlerin arkasına salmaktalar. Sivas'ta ve Konya'da cephane fabrikaları kurulmuş durumda. Avrupa barışa girmişken savaş burada başlamak üzere. Mustafa Kemal yanına Asya'nın bazı halklarını da çekmiş. Örneğin, Afganistan, Belucistan, Milliyetçi İran, Azerbeycan, Buhara ve Türkistan elçilikleri Ankara'da açılmış durumda.

Mustafa Kemal Yunan hatlarının arkasına çete denilen milislerini göndermekte. *Bu çeteler Kütahya, Afyon, Bilecik, Eskişehir, Afyonkarahisar, Denizli'de teşkilatlanmışlar. Genellikle elli atlı bir de makinalı tüfek taşıyıcısından meydana geliyorlar. Harekâtlar geceleri yapıyor. Gündüzleri ise Türk köylerinde saklanıyorlar. Zorlandıkları zaman ise geri dönüp eksikliklerini tamamlıyorlar. Şimdilik İzmir hattında bu çetelerden 350 tane bulunduğu söyleniyor.*

Öte yandan gerilla savaşı sürdüren Kemalistler daha enerjik bir savunma için düzenli ordu kurmaya da çalışıyorlar. Bu nedenle komuta heyeti gittikçe merkezi duruma getiriliyor.

B - Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'la bir görüşme

Bütün bakanlıkların ancak iki odadan ibaret olduğunu belirten yazar Ahmet Muhtar Bey'le yaptığı konuşmaları şöyle anlatıyor:

- Yunanlıların ilerleyişi sizi üzdü mü?

- Ordumuz etkinliğini artırdığı gibi, halkımızın sonuna kadar dayanma kararını da güçlendirdi.

- Kilikya'nın durumu nedir?

- Gerçekten Fransızların orada ne aradıklarını bilemiyorum. *Aylardan beri tamamen Türk olan topraklarda kan döküp duruyorlar. Versay anlaşmasında bu topraklar kendilerine bırakılmamıştı. Suriye'yi bilmem ama Kilikya bizim kendi evimizdir. Adana'da birkaç parça toprak kazanmak isterken Fransa Doğu ülkeleri arasındaki sempatisini kaybediyor. İtalyanlar aynı hatayı işlemeyerek kendi kanlarını buralarda dökmediler. Türkler, Trakya ve İzmir'de olduğu gibi burada da büyük çoğunluğu teşkil ediyorlar. Kilikya halkı kendi kaderinin Ermeni çetelerine terk edildiğini görerek ayaklanmış ve bağımsızlığı için çatışmaya başlamıştır. Aynı hareket kendilerine karşı sistematik bir öldürme hareketine girişmiş olan Yunan işgal bölgelerinde de başlamıştır. Yunanlılar, İngilizler ve Fransızlar işgal ettikleri bölgelerden denize atılınca kadar Müslümanlar kendileriyle çatışmaya*

devam edeceklerdir. Doğu halklarının yabancıların boyunduruğundan kurtulması tabii ve kaçınılmazdır.

III - MUSTAFA KEMAL'LE GÖRÜŞME

Kurtuluş hareketinin lideri ile randevu alan yazarın daha önce belirttiği gibi Mustafa Kemal gar yakınında bir evde oturmaktadır. Yazar, Ankara'daki evlerin genellikle tozlu olmasına karşın burasının temiz ve pırl pırl olduğunu belirtiyor. Üst katta basit bir tarzda döşenmiş olan bir odaya kabul ediliyor, kendisini Mustafa Kemal Paşa karşılamaktadır. *Yemekte İsmail Fazıl Paşa da* bulunmaktadır. Yemek Avrupalı ve hafif. Mustafa Kemal her gece ikiye kadar çalıştığını söylüyor. Yemekten sonra röportaj için salona geçiliyor. Yazar Paşanın Fransızca konuştuğunu belirtiyor. Mustafa Kemal'in I. Dünya Savaşı konusundaki fikirleri şöyle:

"1914'te Almanya Belçika'nın bütünlüğünü garanti eden anlaşmayı ihlâl ettiği zaman İngiltere incinen gururunu savunmak için silahlara başvurdu. Dünya Kayzer'in bu tutumu karşısında kızgınlıktan titredi. Beş sene sonra, Mondros ateşkesinin hükümlerini imzalayan İngiliz temsilcisi Amiral Galtrop savunmasız bir millete silahla saldıran bir kimsenin utancı, içindeydi.

Yunan ordusu hiçbir neden olmaksızın İzmir'e çıkıyordu ve işlediği cinayetlerle bütün Anadolu'yu ayaklandırmıştı.

İngiltere Belçika'da şerefini kurtarmaktan gururlu idi ancak, tarihini Doğuda izlediği emperyalist politika ile kirletti ve sömürge geleneği için hatalı bir adım attı.

- *Başarılarınızdan emin misiniz ekselansları?*

- Hiç şüphesiz, yetmişbeş yıldır yüzlerce Komitacı dağlara çıktılar ve üzerlerine gönderilen Türk orduları ile çatıştılar ve ordular onları yenemedi. Bugün kendi dağlarına urmanma sırası Türklere gelmiştir. Şimdi onlar gerilla savaşı yapacaklardır. Bu durum uzadıkça biz kazanacağız. *Bütün zulme uğramış milletler bize yardım etmektedirler ve ilerde bizi taklit edeceklerdir. Yunan ordusu bu kampanyaya karşı koyabilecek midir? Onlar arkalarında ailelerini ve ticaretlerini bıraktılar, kendi derilerini kurtarmaya çalışacaklardır. Oysa, Türk gönüllüler köyleri işgalciler tarafından yakıldığı, aileleri dağıldığı için ölüm kalım savaşı vermektedirler.*

Bir tarafta fethetmek isteyen bir ordu, öbür tarafta kendi ocağını koruyanlar var. Savaşı kim kazanır dersiniz? Bugün Yunan ordusunun arkası çetelerle dolu kurşunları sırtlarına yiyorlar. İşte

önümüz kış, o da önemli bir faktör olacak... *Llyod George'un emirlerine uyan Venezilos 500.000 kişi yığsa bile savaşı kazanamayacak, kendilerine ait olmayan bu topraklarda binlerce ceset bırakarak çekilecekler.*

- *Ekselans, dış basın sizi Sultan'ın çıkarına aykırı hareket etmekle suçluyor.*

- *Askerlerim ve bu halk eski halifelerimiz tarafından bize bırakılan bu toprakları korumak için mücadele ediyorlar. Aziz saydığım nedenimin başarısına körü körüne inanıyorum. Çünkü gerçek adaleti temsil ediyordum*"⁴.

IV - KURTULUŞ SAVAŞININ NEDENİ

Millet Meclisini ziyaret eden yazar koridorlarda *İsmail Fazıl Paşa* ve *Muhiddin Paşa*'ya rastlar ve gene aynı koridorda *Hamdullah Suphi Bey*'le buluşur. Yazarın bu kişilere sorusu Anadolu'nun ayaklanma nedenidir. Ali Fuad Paşa'nın babası olan *İsmail Fazıl Paşa* kendisine bu konuyla ilgili bir dosya sunar, dosyadaki dokümanların özeti yazara göre şöyledir:

"Yunanlılar İzmir'e çıktıklarında Mustafa Kemal Paşa ordu genel müfettişi olarak Erzurum'dadır. Bu haber üzerine *Türkiye'nin bu küçük Devletler tarafından* parçalara ayrılacağını gördü. Erzurum'da bu konuda neler yapılması gerektiğini belirlemek üzere bir kongre toplanmasına karar verdi. *Kongreye batı ordusunun bütün komutanları ve dinî eşhas davet edildiler. İşte bu kongrede batıdaki bütün eyaletlere, Antanta karşı değil, ancak Yunanistan, Ermenistan gibi küçük devletlere karşı konulması için haberler gönderildi. Erzurum Kongresi milli müdafaaın çekirdeğini oluşturdu.* Bunun yanında Mustafa Kemal herkesin takdir ve tasvibini alarak görevine başladı. Sivas, Erzurum, Trabzon, Van, Diyarbakir, Samsun ve diğerleri hemen harekete katıldıklarını bildirdiler. Bu sırada karaya çıkar çıkmaz *Yunanlıların Aydın, Menemen gibi illerde yaptıkları mezalim ümitsizce de olsa köylülerin ayaklanmasına yol açmıştı. Bunlar aralarında gruplanarak etkilerini her gün biraz daha artırdılar. İki ay içinde İstanbul'dan gelen binlerce subayla bir ordu çekirdeği oluşturuldu.* Bu sırada ben de Sivas'a çağrıldım; imparatorluğun yarısını kapsayan ikinci bir kongre burada toplanıyordu. Milliyetçi hareket Sivas'ta başladı ve İzmir'e doğru yayıldı. *Ankara valisi İngiliz taraftarı Eskişehir'deki General Scotland'ın adamı, dervişler ve misyonerlerin çabaları boşa çıktı. Halk ayaklanarak tüm karşı girişimleri önledi. Muhittin Paşa İstanbul'a kaçtı. Bütün bu*

⁴ Bu konuşmalar ve devamı için bkz.: Alaattin Haydar, *a.g.e.*, s. 50-54.

olaylar üzerine Sivas Kongresine katılanlar sultana bir telgraf çekerek yarım saat içinde kendisiyle direk temasa geçmek istediklerini belirttiler. Cevap gelmeyince İstanbul'la olan bütün bağlantı kesildi. İstanbul işgal edilince General Scotland kan akması önlemek için Eskişehir'den çekildi şimdi tüm Anadolu yabancılara köle olmamak için mücadele ediyor. İslamın dostu rolünde olan İngilizler inşallah bu savaşımızı anlar ve gereksiz müdahalelerde bulunmazlar.”

Yazar daha sonra Mustafa Kemal'in yakınlarında eskiden tanıdığı Dobrucalı Sabri Bey'e rastlar. Kendisi Romanya ordusunda suvari subayı iken Türk olduğu için Türk ordusuna ilhak etmiştir. Yazar, Kurtuluş Savaşının nedeni üzerine aynı soruları Sabri Bey'e sorar. Sabri Bey elindeki dosyadan kendisine gönderilen ve Yunanlıların çeşitli illerdeki zulümlerini anlatan telgrafları kendisine okur⁵. Telgrafların çoğunda Yunanlıların Müslüman ahaliye karşı giriştikleri mezalim anlatılmaktadır. Oluşturulan Yunan çeteleri trenlere ve İzmir civarındaki köylere saldırmaktadırlar. *Olayların şiddeti Kuşadası ve Söke'ye kadar yayılmaktadır*. Yerli Rumlar tarafından girilen katliamlar Aydın'ın Müslüman ahalisini kızdırarak yeni olayların doğmasına yol açmaktadır. *57'nci bölük komutanı Şefik imzasıyla gönderilen bir telgrafta: "İttifak Devletlerinin işgali gereken yerler varsa, insanlık adına işgaller Fransız, İngiliz ve Amerikalılar tarafından yapılsın" denmektedir.*

Nadir Paşa tarafından İzmir'den gönderilen bir başka raporda “İşgalci Yunanlılar arasında iki sıra halinde yürümekte olan Türk subaylarına ellerinde tabancalar bulunan Yunanlı askerler tarafından sürekli ateş edilmektedir. Rıhtıma toplanmış olan azınlıklar bu olaylara katılmaktadırlar. Şiddetle yağmaya başlayan yağmur sayesinde olaylar şimdilik durulmuş görünmektedir” denmektedir. Rıza Bey Anadolu'nun neden ayaklandığını soranlara elindeki telgrafları ve raporları göstereceğini söyler.

Kilikya'nın işgaline karşı Fransız askerlerine atılmak üzere özel bildiriler hazırlanmıştır. Fransız askerlerine hitap eden bildirimlerde özetle şöyle denilmektedir: Versay Antlaşmasıyla size verilmeyen bu topraklarda ne aradığınızı şeflerinize sorunuz. Alsas ve Loren'i alarak bir zafer kazandınız, sizinle barış içinde yaşamak isteyen Türk halkının topraklarında ne arıyorsunuz?

Kilikya konusunda yazara bilgi veren Fevzi Paşa: “Şimdiye kadar Yunan cephesine önem verdiğimizden bu cepheyi ihmal ettik. Ancak, bazı

⁵ Telgrafların metinleri için bkz.: Haydar, a.g.e., ss. 71-77.

milisler Fransız askeri durumunu kritik hale sokabilmektedirler. Kilikya sorununu Fransa ile kan dökmeden halletmek istedik. *Askeri düşünce tarzı akla galebe çaldı, Fransızlar bize karşı Ermeni çetelerini barış içindeki kırlarımıza salmaktan çekinmediler. Savaş isteyenler gereken cevabı alacaklardır.*" demektedir.

V - MEZOPOTAMYA CEPHESİ

Nihad Paşa'nın yardımcılarından yaralı bir Kemalist subay, yazara, İngilizlerin ileri sürdüğü gibi durumun bu bölgede sakin olmadığını belirtir. İngilizler Bağdat'tan Basra'ya uzanan 600 millik bir cephede Araplarla uğraşmaktadırlar. Emir Hüseyin'in akrabası olan *Emir Ali* adlı bir Arap İngilizlere karşı ilk isyan bayrağını çekmiştir. Kerbela'da geçici bir hükümet kuran Emir Ali Cebel ve Monentefik'teki Arapların da isyanı üzerine, Kemalistlerle bir birlik kurmak üzere Anadolu'ya bir delegasyon göndermişlerdir. Kendilerine derhal yardım gönderilmiş. 13'üncü ordu Nihad Paşa'nın emri üzerine Musul'u işgal etmiştir. Ordunun 2 ve 5'inci bölükleri ise Arapların yardımıyla Samara'da İngilizlere karşı savaşmaktadırlar.

İranlılar Tebriz'de milli bir hükümet kurmuşlardır. Kemalistlerle işbirliğine girerek 3'üncü bir cephe olarak İngilizlerin karşısında yer almışlar. Emir bütün Mezopotamya'nın bağımsızlığı için mücadele etmekte. Avrupalılar tarafından bilinmeyen bu Devletin bütçesi gayet iyi işlemektedir.

VI - HALİDE EDİP'LE BİR KONUŞMA

Mustafa Kemal'in basın müşavirlerinden bir dostunun tavsiyesi üzerine yazar Halide Edip Hanımı yaşadığı çiftlik evinde ziyaret eder. Halide Hanım yazarı belinde tabancası ayağında erkek çizmeleriyle karşılar. Milli hareket üzerine sorulan soruyu Halide Hanım şu şekilde cevaplar:

"Burada gördüğünüz gibi, evlerimizi, ailemizi, güzel Boğazımızı arkamızda bıraktık... Bütün bunları dağlarımızı ve topraklarımızı işgal etmek isteyen düşmana karşı silahla mücadele etmek için bıraktık..."

Bütün dünyayı ateşe boğan genel savaş sırasında İstanbul'da idik. Almanya'nın Belçika'ya saldırması Türkleri üzdü. Çünkü Türkiye arzularının kör kıldığı bazı Avrupa milletlerinin şiddetlerinin nereye kadar gittiğini iyi bilmektedir.

Gerçekten Türkler bir felaketin yaklaştığını biliyorlardı... Kayzer'in Belçika'yı ezmesine üzüldük.

Beş sene sonra, Mondros ateşkesine ve Wilson'un 12'nci ilkesine inanarak silahlarını terk eden Türklere karşı müthiş bir haksızlık yapıldı.

Silahsızlanmış bir halkın üzerine Yunan ordusu saldırtıldı ve İzmir'e çıkan Yunanlılar burada katliamlara giriştiler ve ceplerine Anadolu'nun en güzel eyaletlerini koydular...

Bu olaylara karşı kimsenin sesi çıkmadı oysa bu yanmış yıkılmış bölgeler insanlığın bir parçasıydı...

İngiliz işgalindeki İstanbul'daki halkın maazur kaldığı ızdıraplar tarif edilemez...

Türkiye kendi iradesiyle genel savaşa girmemiştir. Kendisi Almanya'dan Avusturya'dan hatta Bulgaristan'dan daha fazla hırpalanmıştır.

Vatanseverlik duyguları olan bir halk ayaklanmaz mı? Ümitsiz halkların ekseriya daha korkulması gerekenler olduğu bilinmiyor mu?

Mustafa Kemal giriştiği yüce mücadelede baskı altında tutulan Asya'daki diğer halkları uyandırdı... Bugün Çin'deki ve Hindistan'daki Müslümanlara sıkıca bağlıyız. Bilinçsiz birkaç diplomatın kışkırttığı olayların nereye varacağına bilincindeyiz.

Bakü'deki büyük kongre ileriye doğru bir adımdır. Asya'nın baskı altında tutulan halklarının isyanı pek yakındır. Yarın bütün İngiliz sömürgeleri ateşlendiğinde Lloyd George arzularına ram olan baskıcıların üzerine çöken uğursuzluğun ağırlığını hissedecektir."

SONUÇ

Yeniden kurulmakta olan bir Devlet için insanüstü harcanılan çaba dışardan gelenleri de etkilemiştir. Ankara'yı terk etmeden önce bir arkadaşıyla konuşan yazar; "Mustafa Kemal Paşa'ya söyleyin yarattığı eserin büyüklüğünü gördükten sonra ona karşı duyduğum saygı ve hayranlık o kadar büyük ki her yerde kendimi gururla "Türk'ün yeniden doğuşunun Havarisi" olarak tanıttacağım" der. Yazarın bu son sözlerine eklenecek yeni bir şey yok.

Çeviriler:

MACARİSTAN MİLLİ MÜZESİ'NDEKİ TÜRK SANAT ESERLERİ *

Çeviren

YAŞAR YÜCEL

Osmanlı egemenliği, Macar halkının yaşantısında XVI. ve XVII. yüzyılların büyük bir kısmını kapsayan, gayet belirgin bir tarihî dönemi oluşturur.

Macar toplumunun tarih öncesi dönemlerine ait olarak yürütülen araştırmalara paralel olarak, Osmanlı fatihlerin tarihi, konuştukları dil, örf ve âdetleri gayet canlı bir bilimsel ilgi uyandırmıştır. Bütün bunlar, Macaristan'da yazılmış Türkçe kaynaklar üzerinde araştırmaların bir buçuk yüzyıl kadar gerilere gittiğini izah etmektedir.

Buna karşılık bu dönemin arkeoloji ve sanat zenginlikleri, geçmiş açısından, metodik araştırmalara ve incelemelere konu oluşturmamıştır. Ancak son on yılda bu zenginlikleri toplama çalışmalarına girilmiştir. Bu nedenle, Macar Milli Koleksiyonunda, ki ülkenin en zenginidir, Türklere ait süsleme sanatlarının nispeten mütevazı malzemelerle temsil edilebilmiş olmasının nedeni kolayca anlaşılmaktadır.

Müzedeki envantere göre belli yörelere ait oldukları belirlenen eşyalar, çoğunlukla onların bulunmalarına ilişkin sarıh açıklamalardan yoksundurlar ve sonuç olarak birbirinden ayrı ve ilgisiz buluntulardır. Çoğunlukla eski özel koleksiyoncuların yaptıkları araştırmalardan kaynaklanmaktadırlar, ya da hibe edilmiş ve satın alınmış eşyalardır.

Son yıllarda, Macar Milli Müzesi'nin Türk eserleri koleksiyonu zenginleşmiş bulunmaktadır. Bunun nedeni de yapılan metodik kazılar ve Türk çömlekçilik ve kazancılık sanatının kıymetli tanıkları olan seramik ve bakır eşyaların ortaya çıkarılışıdır.

Türklerin Macaristan'daki varlıklarının başlangıcı olan XVI. yüzyılın ortalarına doğru, Macar topraklarının arasında olan Balkan Yarımadasına

* Géza Fehér, *L'Artisanat sous La Domination Ottomane en Hongrie*. Budapeşte, 1975.

uzun süredir yerleşmiş bulunan Osmanlı fatihler, yalnızca örf ve âdetlerinden ibaret olmayan fakat kendi mutfak sanatlarını da kapsayan, ayrıca günlük kullanım eşyalarında İslamî süsleme sanatlarını da içeren, kendi yaşam biçimlerini Macar halkının yaşantısına dahil etmişlerdir.

Bu eşya biçimlerinin ve bu tür süslemelerin, özellikle Balkanlı zanaatkârların etkisi altında, bir miktar değişikliğe uğradıklarını ve yeni bazı nüanslarla zenginleştiklerini hepimiz biliyoruz. Bu zanaatkârlık ürünü olan eşyalar, Macaristan'a bütün bu eklemelerle dolu olarak intikal etmiştir.

Şu an için, Macaristan'daki İslam sanatını hangi yeni unsurların ve hangi yeni motiflerin etkilediğini kesin olarak söylemeye yaptığımız araştırmalar imkân vermemektedir ve ayrıca o zamana kadar kullanılan sofra takımlarının imalinde uygulanan yöntemlerin, Türk zanaatkârlar tarafından bilinip bilinmediklerini de tespit edememiş bulunuyoruz.

Bununla birlikte, Osmanlı fethinin en kuzey topraklarında bulunan eşyalar, bütün ilginçliklerini korumaktadırlar ve onlar milletlerarası İslam incelemelerine yeni unsurlar ilave etme özelliğindedirler; bundan önceki sorunlara dayanarak bilim bunlardan da bağımsız olarak kesin cevap getirecektir. Macar Milli Müzesi, belki de kendi türlerinde tek olan birçok karakteristik eşyaya sahip bulunmaktadır. Bu eser okurlara bu eşyaları tanıtmak ve göstermek üzere kaleme alınmıştır.

ÇADIR

Zengin işlemlerle bezenmiş olan bu bez çadır, Macar Milli Müzesi'nde "Ülkenin fethinden, 1849 yıllarına dek Macaristan'ın Tarihi" başlığı altında sergilenen (P1. I-II) Türk koleksiyonunun en gösterişli ve en önemli dokuma eşyası olarak görünmektedir. Bu bez çadırın kökeni tartışmalı bir sorundur. Geleneğe göre, Louis de Baden Türklerden (1686) yılında Buda kentini geri alırken savaş ganimeti olarak almıştır. Sonradan ise Prens François II Rákóczi'ye (1705-1711) hediye olarak vermiştir.

Kendi döneminin ürünleri ve yapıtları arasında, eşsiz bir yer işgal eden bu çadır iki yönden; yalnızca Macarlar açısından değil, fakat milletlerarası açıdan da, ilgi çekmektedir.

Süslemelerdeki soylu yalınlık, bu süslemelerin tasarımı, süsleme motiflerinin ahenkli ve belirgin konum biçimleri bu bez çadırı, diğer Türk çadırlarının arasında en gözde ve değerli olarak sınıflandırmaktadır.

Çadırın üst kısmı kesik bir tavandan oluşmaktadır ve toprağa saplanmış 2 kazık üzerine oturmaktadır ve eğik durumda 2 bez duvar

yüzünden oluşmaktadır. Kalın çadır bir kere kurulduğunda, 600 cm. uzunluğunda ve 400 cm. genişliğinde olmaktadır. Kapı olarak kullanılan bez duvar yüzü, zamanın akışında kaybolmuştur. Çadırı kurmak için, toprağa kazık dikilmektedir. Bu kazıklar arasındaki uzaklık 325 cm. dolayındadır. Kazıklar arasındaki bez çatının gerilmesi için, bakır ile çevrelenmiş deliklerden faydalanarak üst kısım bu kazıkların üstüne asılmaktadır. Yandaki ilikleme noktaları ve delikleri örtmek için, damın alt kısmına boylu boyunca, 26 cm. genişliğinde bir şerit dikey olarak takılmaktadır. Bez çadırın tavanının alt kısmında, bir çeşit küçük boy tahta çubuklar, çadırın bez duvarlarının üst kısmına doğru çevrilmiş biçimde bağlı bulunuyorlardı ve bakır ayaklar üstünde halatlarla bağlanmış idiler. Köşelerinin açılarını oluşturan sütunlar arasında yedi ila sekiz düğmelik yer görülebilir. Yan bez duvarların önü kesilmiştir. Amacı girişe imkân sağlamaktır. 90 x 8 cm. boyutunda bir üst bez duvar çadırın orta kısmına düşmektedir, tavana tahta bir takoz ve bir halat düğümü ile bağlanmış bulunmaktadır. Çadır iki kat bezden oluşmaktadır. Birinci kat bez kırmızıdır, diğeri ise yeşildir. Renkli süsleme nakışları çadır bezinin dışını kaplamaktadır. Çok oyuklu çemberler halinde birleştirilmiş ve sütun halindeki (2 Motif) bezden çadırın üst kısmında ve yan duvarlarında tekrarlanmış olarak görünmektedir. Çiçeklerle yapılmış bir süsleme motifi, bu bölümlerin arasında olan alanı doldurmaktadır (Pl. II). Çadır bezinin üstünde hafif bir düzey belirsiz biçimde mantarları resmetmektedir. Geri kalan kısımda tam tersine stilize edilmiş doğal çiçekler taklit edilmeye çalışılmıştır: Karanfiller, güller, lâleler ki bunlar aslında Macar Halk süsleme sanatının tercih ettiği temalardır ve bu şekilde bütün zevk zenginliği ile görünmektedirler. Çadırın kararmış bezi o günkü canlı renklerin ancak zayıf bir görünümünü vermektedir.

Beş Türk çadırı, Macar koleksiyonlarından kaynaklanmaktadır. Fraknó şatosunda, Pál Esterházy'nin sahibi olduğu çadır, XVII. yüzyılda Türklerden, Érsekújvár (Nové Zámky, Slovakya)da alınmıştı. Söz konusu olan çadır Milli Müzede olanın büyüklüğünde olup (625 cm. uzunluk, 400 cm.) genişliktedir. Ödön Batthyány-Strattman bu çadırlardan bir başkasına sahip idi. Bu çadır daha büyükçe olup (900 x 700 cm.) ve (280 x 220 cm.) boyutunda da bir penceresi vardı ve Körmend şatosunda muhafaza edilmekte idi ve adı geçen prens ayrıca 580 cm. çapında ve (Oba) diye adlandırılan ve ötekilerden tamamen farklı bir çadıra daha sahipti. Fraknó, bunlara benzer ve son derece basit ve daha küçük boyutlarda olan başka bir çadırı da muhafaza etmektedir. Viyana, Münih, Dresten, Karlsruhe ve

Krakovi koleksiyonlarında bulunan ve muhafaza edilen çadırlar kısmen Macaristan savaşlarından arta kalan ve intikal eden çadırlardır.

Münih müzesinde muhafaza edilen çadırın, daha çok İkinci Mohaç Savaşı olarak anılan 1687 yılındaki Nagyharsány savaşında ele geçirilen bir ganimet olması çok ilginçtir. Bu çadır Sadrazam Süleyman Paşa'ya aittir. Çadırın yapılış biçimi ve şekli, Macaristan Milli Müzesi'nde bulunan çadırın yapılış biçimi ve şeklini andırmaktadır. Viyana'daki Heeresmuseum'da işlemeli motiflere sahip iki Türk çadırı bulunmaktadır: Birinci çadırın uzunluğu 590 cm., genişliği ise 370 cm.'dir. Diğer çadır ise, eski kataloğa göre "Otak" sınıfına girmektedir ve bu yuvarlak çadırın çapı 980 cm.dir. Krakov'un Czartoryski Müzesi'nde sergilenen küçük bir çadır (290 x 275 cm.) hemen hemen kare şeklinde yapılmıştır. Bu çadırın süslemeleri, işlemeli motiflere sahip çadırların süslemelerinden farklıdır.

Macaristan Milli Müzesi'nde bulunan çadırı gözönüne alarak, genel olarak çadırların yapımı ve montajı hakkında bazı bilgiler vermek yararlı olacaktır.

Sátor (çadır) terimi, Macarların Karpat havzasına yerleşmelerinden önce, Türk çadırından gelme bir kelimedir.

Birçok tarihi kaynaklara göre, çadırları imal etmek ve kurmakla görevlendirilen personel, Osmanlı ordusunun en önemli bölümlerinden birisini meydana getirmektedir.

Sultan çadırları deposu, İstanbul'da, Sultan Ahmet mahallesinde, İbrahim Paşa Sarayı'nın yanında bulunmaktadır. Çadırların muhafızları da aynı yerde oturmaktadır. Seferler sırasında ve kamplarda, çadırları kurmakla görevlendirilen ve oda adı verilen teknik personel dört kısma ayrılmaktadır. Oda, Otakgeran adı verilen yedi usta, Nakşduzan adı verilen ve görevleri çadırları süslemek olan iki ressam ve son olarak da Haymeduzan adı verilen ve çadırları kurmakla görevli onaltı kişiden meydana gelmektedir. Bir büyük usta ve bir perde ustası da bu guruba katılmaktadır. Kamp kurulduğu zaman, oda iki kısma ayrılmakta, bir grup, savaş devam ederken bir günde Sultanın çadırını kurmakta, daha büyük önem taşıyan diğer grup ise ordunun çadırlarını kurmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında, çadırları kurmakla görevli personel sayısı yalnızca 38 iken, bu rakam yüzyılın sonunda 835'e ve XVII. yüzyılın ortasında 2000'e ulaşmıştır. Bu çağdan sonra, sayıları kademeli olarak azalmış ve defterlerde (hesap ve vergi kayıt defterleri) belirtilen rakamlara göre, XVIII. yüzyılın sonunda, bu işle görevli personel sayısı 800'e düşmüştür.

Güzellikleri, kusursuz yapımları ve kolayca kurulabilmeleri bakımından Türk çadırları Macaristan'da büyük değer kazanmışlardır. XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ortasına kadar, derebeylik ve krallık envanterlerinde, Türk çadırlarının değerinden sık sık söz edilmiştir. Listelerde sık sık Türk çadırının basit kısımlarına rastlanmaktadır. 1610 tarihli bir envanterde, şu not bulunmaktadır: "büyük motifli Türk çadırı" (öreg cifrás török sátor). Kuşkusuz bu not ile Milli Müze'de bulunan Türk çadırının süslemelerine benzeyen büyük yuvarlak, işlemeli motifler kastedilmektedir.

Kendi özel çadır imalatçıları bulunmakla birlikte, Transilvanya prensleri de çadırlarının büyük bir kısmını İstanbul'da yaptırmışlardır.

Eldeki belgelere göre, prens Gabriel Bethlen, elçisi Mihály Toldalaghy'yi çadır yapım ustaları getirmesi için İstanbul'a göndermiş ve I. Georges'in çadır yapım ustası Rákóczi, çadır satın almak üzere birçok defa İstanbul'a gitmiştir.

Kelemen Mikes'in hayali bir kişiye gönderdiği mektuplardan birinde, II. François Rákóczi'nin sürgündeyken ve sürgünden döndükten sonra tavşan avına ya da kaplıcalara her gittiğinde çadırda kaldığı belirtilmektedir. Daha sonra Mikes, şakacı bir anlatımla şunları eklemektedir: "Bereket versin ki sonbahar yağmurları başladı. Yoksa bütün kıyı çadırlarda geçirmek zorunda kalacaktık".

Macar tarihçiler, aralarında 1718 yılında çıkarılan ve görevlilere saray deposundan altı çadırın II. François Rákóczi'ye teslim edilmesini emreden bir buyruğun da bulunduğu, İstanbul'daki Topkapı Sarayı arşivlerinde muhafaza edilen tipik Macar çadırlarına ilişkin bilgileri kapsayan Türklere ait birçok belgeyi incelemişlerdir. 1722 tarihli padişah buyruğundan öğrendiğimize göre, Rákóczi kendisi için birkaç çadır istemiş ve çadırlar kendisine gönderilmiştir.

Bu belgelerde, değişik tipte çadırlardan ve ondört "hazine" den de söz edilmektedir. Bu kelime depo, su deposu, barut deposu, erzak deposu anlamına gelmekte ve bu ad verilen çadırlar depo olarak kullanılmaktadır. Daha sonra kullanılan terim "Oba" terimidir. Bu terim, çadır yapımında kullanılan bir cins kalın keçeye verilen "Aba" kelimesinden gelmektedir. Genel olarak "Oba" adı, yapıldığı maddeye bakılmaksızın, birçok bölüme ayrılan büyük çadırlara verilmektedir. Belgelerde belirtilen bir diğer çadır tipi de "Çadır" dır. Bu isim sözlüklerde çadır kelimesinin karşılığı olarak verilmektedir. Yine bu belgelerde son olarak altı "segban çerge" den bahsedilmektedir. "Çerge" terimi birçok şekilde açıklanmaktadır. Bu isim,

bir ön hazırlık yapılmaksızın, hemencecik kuruluveren küçük çadırlara verilmektedir. Belgelerimizde “segban” terimi bazen “çerge” teriminin sıfatı olarak kullanılmaktadır. Oysa “segban” terimi, eski Türk dilinde bir tür yeniçeri kuruluşu olup, küçük çadırlarla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

Macar elçisi Farkas Kamuthi'nin yazdığı raporda, Türk, Alman ve Macar elçilerinin “çerge” tipi bir çadırda kurulan masa etrafında bir gün boyunca görüşmeler yaptıkları anlatılmaktadır. Bu rapor, “çerge” tipi çadırın ne kadar büyük boyutlarda olduğunu kanıtlamaktadır.

Macaristan Milli Müzesi'nde sergilenen çadırın modeli tespit edilememiştir. Bu çadırın, yukarıda belirtilen çadır tiplerinden hiçbirine dahil olmadığı açıkça görülmektedir.

Bununla birlikte, çadırın modelini belirlemeden önce, kırmızı fon üzerine yapılan işlemlerin çadırın içinden mi yoksa dışından mı yapıldığını kesin olarak tespit etmek gerekir. Eskiden bu işlemlerin, çadırın iç güzelliğini daha da belirgin hale getirdiğine inanılmaktaydı. Ancak daha sonra Türkler olağanüstü işlemler ve son derece güzel şark halıları yarattıkları için, bu görüş önemini kaybetmiştir. Bu tür çadırlar özellikle kötü havalarda kullanılmadığından, önemlerini kaybetmişlerdir. Eldeki yazılı bir belgeye göre, 1595 yılındaki Estergon kuşatması sırasında düşmandan alınan bir çadırın yağmurdan korunmak üzere geçici bir çatı ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Bu tür çadırlara “sayebanlı çerge” adı verilmektedir. Bu ad sayesinde “segban” teriminin anlamını çözmemiz de mümkün olmaktadır. Söz konusu belgelerde “segban” terimi ile koruyucu bir çatısı bulunan çadırlar kastedilmektedir.

O çağın tanımlamalarına ve gravürlerine göre, büyük Türk çadırları sınıfına dahil olan en gelişmiş çadır türü “Otağ-ı hümayun” adı verilen sultan çadırıdır. Sultan dışında, yalnızca, en yüksek dini yetkili “Şeyhü'l-islam”, vezirler ve büyük eyaletlerin yöneticileri olan “beylerbeyi” kırmızı kumaştan çadırda oturmak hakkına sahiptirler. Bu çadırların içi parlak kumaşlarla süslenmekte ve tavanda daima altın yaldızlı işlemler bulunmaktadır. Sultan çadırı daima çevreyi en iyi şekilde gören küçük bir tepenin üzerine kurulmaktadır. Çadırın kurulduğu yer aynı zamanda sultanın en üst rütbede bulunduğunu vurgulamaktadır. Doğal olarak sultan çadırı, boyutları ve dış süslemeleri ile diğer çadırlardan üstün olduğunu göstermek zorundadır.

Eğer sultanın maiyetinde bulunan kişilerin çadırlarının boyutları ve konforu, sultanın çadırınıninkilerle aynı olsaydı, bu çadırlar yine de diğerlerinden şu ya da bu şekilde ayırdedilirlerdi.

O çağın bilinen diğer çadırları ile karşılaştırıldığında, Macaristan Milli Müzesi'nde sergilenen örneğin, yüksek mevkili bir kişiye, bir vezire ya da beylerbeyine ait olması ihtimali doğmaktadır.

XVII. yüzyıl Anadolu halılarını incelemek için, bu güzel eserlerin yaratıldığı çağa dönmemiz gerekmektedir. Kuşatma sırasında Osmanlı, aynı yerde yani çadırdaki oturmak zorundadır. Çok renkli işlemlerle süslenmiş deriden bir sofra örtüsünün serildiği yer sofrası etrafında Türk usulü bağdaş kurularak yemek yenmektedir. Sofranın arkasında bulunan bakır leğen ve ibrik, aptes almak için kullanılmaktadır. İnci kakmalarla süslenmiş bir destek üzerine yerleştirilen namaz halısı üzerinde ayetler bulunmaktadır. Ev sahibi, vezir ya da bir diğer yüksek rütbeli kişi, elbiselerini bakır çivilerle süslenmiş deri bir sandığa koymakta, gerekli silahlarını ise çadırın direklerine asmaktadır. Çadırın dekorasyonu çok güzel işlenmiş metal plakalar arasına asılan bir kandil ile tamamlanmaktadır (resim 1). Çadır etrafında atkuyrukları asılı dört sancak (tuğ) çadır sahibinin şerefli bir kişi olduğunu belirtmektedir.

DERİ İŞÇİLİĞİ

1969 sonbaharında, Macaristan Milli Müzesi'ndeki Türk koleksiyonu XV. yüzyılın sonunda ya da XVI. yüzyılın başında yapılan çok güzel işlemlere sahip deri bir Türk kaftanının koleksiyona katılmasıyla zenginleşmiştir. Bu eser kendi alanında eşsiz olup, Türk-Osmanlı deri işleciliğinin en önemli eserlerinden biridir. Büyük bir ihtimalle bu olağanüstü elbise Mohaç Savaşı (1526) sırasında giyilmiş ve daha sonra - Almásy ailesinin atalarından birisinin aracılığıyla- Avusturya'daki Burgenland Borostyánkő (Bernstein) şatosuna getirilmiştir. Müze'nin bu elbiseyi János Almásy'nin dul eşi Mária Esterházy'den satın almasına kadar kaftan bu ailenin elinde kalmıştır.

Kaftan, soğuk havalarda ya da yağmur yağdığı zaman, ancak bir kemer ile kapatılabilecek şekilde biçilmiştir. Bu durumda kaftanın verev kesilmiş geniş etekleri üstüste gelerek kapanmakta, kemer kullanılmadığı zaman ise her iki yana açılmaktadır. Hiç kuşkusuz bir biniciye ait olan bu elbisenin etekleri, kaftanı daha da gözalıcı kılmakta ve ata binildiğinde arka etek atın sağrısını örterken diğer etekler iki yana sarkmaktadır.

Bu uzun kaftan, bir sıra düğme ile kapatılan daha kısa bir elbisenin üzerine giyilmektedir; kaftanın üzerine kuşanılan kılıç, sol yandaki yırtmaç üzerinde bulunmaktadır. Yan taraftaki yırtmaç, işlemeli deriden yapılmış lale şeklindeki bir süs ile kapatılmaktadır (resim 2). Kaftanın kolları

yalnızca omuzları ve kolun üst kısmının küçük bir bölümünü örterken, etekleri ayak bileklerine kadar uzanmaktadır.

Açık parşömen yeşili ve sarı fon üzerine koyu kırmızı işlemler yapılan deri aksesuarlar, kahverengi deriden kaftanın yan eteklerini zenginleştirmektedir. Yatay ve düşey kenarlarında, sekiz kısa, sekiz de uzun olmak üzere işlemeli yapraklar ve dallar bulunmaktadır (resim 5 ve 6). Şeritli bir bant, elbiseyi çevrelemektedir. Bu bant, ortada bulunan bir çiçeğin etrafındaki son derece güzel çiçek motifleri ile dolu kare alanı çevrelemektedir (7'den 10'a kadar olan resimler).

Kaftanın sırt kesimi de büyük bir sanatsal ustalığı sergilemektedir (resim 3). İnce çizgilerle kesilmiş yay şeklindeki bir bölgede, basit olduğu kadar zarif bir biçimde çizilen zambak motifi yeşil bir kordonla çevrenmiştir. Bu tür motiflerin kökeni çok eskilere, tam olarak Selçuklu dönemine (XI - XIII. yüzyıllar) uzanmaktadır; bu dönemde Macaristan'da Arpad krallığı bulunmaktadır. Bu motifler, ağaçtan yapılmış Selçuklu heykellerinde, madeni ve pişirilmiş topraktan eşyalar üzerinde görülmekte ve XVI. yüzyıla kadar aynı motiflere diğer yüzyıllarda da rastlanmaktadır. Bu motifler mimaride ve kuyumculukta da yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu çağdan sonra söz konusu motifler artık İslam sanat eserlerinde görülmemektedir. Böylece kaftanın yapılış tarihini tespit etmek mümkün olabilmektedir: Süslemelerine göre kaftanın yapılış tarihi XVI. yüzyıldan önceye rastlamaktadır.

Yakanın telkâri altın işlemleri diğer işlemeli süslerden ayrılmaktadır (resim 4). Ancak elbisenin ve işlemelerinin derinlemesine bir şekilde incelenmesi sayesinde, her iki kısmın yapılış tarihini belirlemek mümkün olabilecektir. Her halükârda, elbisenin ve işlemelerin yapılış tarihleri arasında büyük bir fark bulunmamaktadır.

Yazılı kaynaklar, XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Macarların ve Türklerin yalnızca başlarına giydikleri külahlar sayesinde birbirlerinden ayırdedilebildiklerini yazmaktadırlar. Türkler türban ve fes giyerken, Macarlar kalpak (bone) giymektedirler. O çağdaki tanımlamalara ve Türk minyatürlerine göre, elbiseleri -Türk kaftanı ve Macar ceketi- hemen hemen aynıdır ve ancak dikkatli bir inceleme sonucu uzun tören elbiseleri arasındaki bazı farklar ortaya çıkarılabilmektedir: Türkler aynı kumaştan kesilmiş yakası bulunan kaftan giyerken, Macar beyleri geniş ve kare şeklindeki yakaları sırtlarından sarkan elbiseler giymektedirler.

Osmanlı egemenliği altında bulunan Macarlar için, doğu kostümü yeni bir olay değildir. Onlar en son vatanlarına gelmeden önce, uygarlıklarının

beşiği Türk oymaklarına çok yakın komşu iken de bu kostümü giymişlerdir. Çok büyük halk kesimleri, söz konusu kostüm tipini (ceket, kaftan) kullanmışlardır.

1648 tarihli bir resim, Trencsén ve Liptó komitacılarının şefi Gáspár Illésházy'yi bu tür bir elbise ile ölüm yatağında yatarken göstermektedir.

Bu deri kaftan yalnızca Macaristan Milli Müzesi'nde bulunduğundan, kaftanın yapıldığı yeri belirlemek çok zordur.

Tek çare, aynı türden diğer sanat eserlerini incelemektir.

İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi'nde, canlı renklere sahip, işlemeli motiflerle süslenmiş, deriden yapılmış büyük bir sultan yorganı bulunmaktadır. İşlemelerin tipi ve yapılış şekli, Macaristan Milli Müzesi'nde bulunan eserin işlemelerine çok benzemektedir. XVI. yüzyıl eseri olan yorgan, İstanbul'daki saray atelyesinde imal edilmiştir. Bu atelye fazla miktarda ihtiyaca cevap verebilecek bir kapasiteye sahiptir. Büyük bir ihtimalle söz konusu kaftan da aynı atelyede imal edilmiş olup, Türk-Osmanlı ordularının yüksek dereceli kişilerinden birinin gardrobuna aittir.

Macaristan Milli Müzesi'nde, büyük bir özenle yapılmış, deriden başka eşyalar da bulunmaktadır: Bir çift kadın terliği ve maroken bir çanta. Bu açık kahverengi ve sivri uçlu terlikler (resim 11), dış yüzeylerine metal ipliklerle dikilmiş çiçek motifleri ile süslü bantları ve iç taraflarındaki çok güzel deri işlemleri ile dikkati çekmektedirler.

Diğer bir ilginç eser ise, kırmızı marokenden yapılmış çantadır (resim 12). Türkçe bir yazı ve gümüş telkâri ile işlenmiş üç adet gül bu çantanın süslemelerini oluşturmaktadır. Çanta, bir kordon aracılığı ile kapatılmaktadır. Buradan da çantanın, Türk egemenliği altında, çok değerli belgeler taşımak için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

KUYUMCULUK

Kuyumculuk eserleri bakımından Milli Müze, düz ya da yarım küre biçiminde gümüşten yapılmış çok sayıda kupaya sahiptir. Bu kupalardan birçoğu İslamî motiflerle süslenmiştir. Bu kupaların büyük bir kısmı bağış ya da satın alma yoluyla elde edilmiştir. Bazıları ise pek de yasal olmayan arkeolojik kazılar sırasında bulunmuştur.

Tuhaf ve karmaşık desenleri bulunan söz konusu eşyalar, Ortaçağ sonu kuyumculuğunda önemli bir yer işgal etmektedirler.

Bu kupaların kullanım alanlarını incelemeden önce, eski İslam gelenekleri hakkında okuyuculara bazı bilgiler vermek istiyoruz. Selçuklu

başkenti Konya'da, meşhur Mevlevî tarikatı, bütün yıl boyunca, yağmur sularını büyük haznelerde toplamaktadır. İbadetler, henüz kutsallığını kaybetmemiş olan bu yağmur sularının üstünde yapılmaktadır. Su almak için kullanılan kupaya "nisan taşı" adı verilmektedir. Halkın inancına göre, bu su, koruyucu ve bereket verici bir güce sahiptir. Bu yağmur suyu ile sulanan tarlalar çok fazla mahsul vermektedir. Diğer kupalardan "şifa taşı" halkın gözünde sihirli güçlere sahiptir: Bu taşı kullananlar bütün kötülüklerden, hastalıklardan ve nazardan korunmaktadır.

Kiril harflerinde yazılar taşıyan birkaç vazodan, bu eşyaların Ortaçağ sonunda Balkanlarda dinî törenler sırasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bulgaristan Ortodoks kiliseleri, eskiden Kralların Günü'nde kullanılan aynı türden içki kupalarını muhafaza etmişlerdir. Bu kupaların birkaçında Meryem Ana tasvirleri yanında İslamî süslemeler bulunmaktadır. XVI. yüzyılın sonundan itibaren, Balkan Yarımadası büyük ölçüde doğu etkisine maruz kalmış ve bu etki hemen hemen bütün alanlarda kendisini göstermiştir. Günlük yaşamda kullanılan gümüş kupalardan birçoğu, ibadet için ayinlerde kullanılan kupalara çok benzemektedir. Bulgar koleksiyonları, eskiden düğün törenlerinde kullanılan, bitki ve hayvan motifleriyle süslenmiş gümüş kupalar bakımından son derece zengindir. Bulgar halk şarkılarında da "gümüş kaplamalı", "yaldızlı" ve "altın" kupalardan söz edilmektedir.

Türk sanatından alınan İslamî ve çiçek motifli süslemelere sahip kupaların yanında, diğer kupaların üzerinde aziz tasvirleri ya da kabartma hayvan figürleri ve eski Slav tasvirleri ya da tüm bu süslemelerin karışımından oluşan işlemler bulunmaktadır. Diğer taraftan, Türk tipi kupalar üzerinde geometrik şekilli çiçek motiflerini ayırtmak hiç de kolay değildir. Yan yüzler üzerindeki geometrik desenler, daima İslamî işlemeli bir merkezi süsleme (omphalos) ile birlikte kullanılmaktadır. Bazen İslamî işlemeli yüzeyde kabartma hayvan figürü bulunan tek bir omphalos yer almaktadır. Bazı durumlarda, geometrik işlemeli ya da bitki figürü bulunan bir yüzeyin yanında, baş kısmı çıkıntılı ya da çok köşeli biçimde parlak bir çivi ile kupanın dibine tutturulan geometrik ya da dökme bitki süslemeli bir omphalos bulunmaktadır.

Bulgaristan Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve Osmanlı egemenliği dönemine ait gümüş kupalara çok benzeyen bir kupa aynı özelliklerden birçoğuna sahiptir.

Öncelikle, Türkler tarafından çok kullanılan İslamî motifli eşyalardan söz edeceğiz.

Milli Müze'deki nadir kupaların yuvarlak yüzlerinde devamlılık arzeden İslamî süslemeler bulunmaktadır. Bu kupalar genellikle, "rumi" denilen Selçuklu tipi motiflerle süslenmişlerdir. Bu grup eşyalar arasında, çiçekli süslemelerin merkezdeki süslemeyi ya da düz madalyonu çevrelediği, birçok bakımdan birbirine benzeyen üç vazo bulunmaktadır. Süslemeleri bakımından, 13 nolu resimdeki kupa ile 14 ve 15 nolu resimlerdeki kupalar arasında belirgin bir fark yoktur. Hepsinde de omphalos (merkezi süs) ortadadır ve sekiz yapraklı çiçek, dallı ve yapraklı çiçek motifleriyle çevrelenmiştir. Şişkin kısmın süslemesi merkezdeki madalyonun motiflerinin devamı gibi görünmektedir. Bu süsleme birinci kupada parlak bir bant ile ve ikinci kupada ise, bir tanesi kafes süslemeli çok geniş, diğeri bir dizi yay, kertik ve nokta ile bezenmiş çok dar olmak üzere iki adet şerit ile kesilmiştir. Kupa çeperinin dış yüzünde, tamir edilmiş izlenimini veren kalın çizgilerle kazılmış kiril harflerinde bir yazı bulunmaktadır (resim 15). Bir başka gümüş kupa üzerinde aynı türden süslemeler ve benzer İslamî motifler bulunmaktadır. Burada İslamî motifler devamlılık arzede ve ortada bulunan altı yapraklı çiçekten uzaklaşmaktadırlar. XVI. yüzyıl eseri olan eşya, bir Ortodoks kilisesinde kullanılmıştır. Aynı düzen biraz daha büyük bir biçimde, kare başlı bir çivi ile tutturulan dökme madalyona sahip ve bilinmeyen sitelerden gelen iki kupanın yüzlerinde de bulunmaktadır. Bulgaristan'da yapılan kazılarda, ortada bulunan altı yapraklı çiçek figüründen hareketle İslamî motiflerle süslenmiş düz madalyonlu gümüş bir kupa bulunmuştur. Tasın yüzlerinin dekorasyonu yelpaze biçiminde yapılmış olup, yüz ile merkezi süs arasındaki bir dizi kertikli ve değişik noktalı yay ile süslenmiş kısım, 15 nolu resimdeki süslemelere benzemektedir. Bulgar ve Yugoslav eserlerinde, Ortodoks ayinlerinde kullanılan, İslamî motifli değerli eşyalara sık sık rastlanmaktadır.

Eger'de bulunan gümüş Türk maşrapasının (XVI. yüzyıl) yüzünde ve kapağındaki madalyonlarda da ortada bulunan altı yapraklı çiçekten hareketle yapılan bu çiçekli motifler görülmektedir.

Üçüncü benzer gümüş kupa (resim 16), yalnızca ortası veya omphalos (merkezi süs)'ü bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu kupada, ortadaki altı yapraklı çiçek, dallarla diğer süslemelere bağlanmamıştır. Süsleme İslamî motiflerle değil de, parçalara ayrılan yarım palmye dallarıyla yapılmıştır. Bu kupada, diğer İslam eserlerindeki süslemelerde kullanılan üç dilimli motifler madalyonu çevrelemektedir. Kuşkusuz burada, madeni eşyalarda da görülen, Türk-Osmanlı eserlerinde kullanılan ballıbaba söz konusudur. Burada iki güzel mimari örneğinden söz etmek

istiyoruz: İstanbul'da bulunan, XVI. yüzyıl eseri Süleymaniye Camii'nin mihrap çatısı ve yine İstanbul'da bulunan Bayezit Camii'nin kapısının üstündeki ballıbaba. Kupanın kenarında bulunan "SUM FR. GEOR. WTISENY. 1537" ibaresi, bu kupanın György Martinuzzi'ye ait olduğunu kesin olarak kanıtlamamaktadır. Kupa, daha önceki tarihlerde yapılmış gibi görünmekle birlikte, daha sonra göreceğimiz gibi, bu tür eşyaların XVI. yüzyılın son çeyreğinden ve XVI. yüzyılın sonundan ve XVII. yüzyılın başından itibaren imal edilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Bu kupadan çok az farklılık gösteren başka iki vazo daha vardır: Bunlardan birincisi (resim 18), yüzü ve orta madalyonu dal ve çiçek motifleriyle sade ve devamlı bir şekilde süslenmiş, orta süslemesi ise, dökme bir kuş figüründen meydana gelen gümüş bir kupadır. Diğeri ise XVII. yüzyılda yapılmış bir Türk eseridir (resim 17). Uzun bacaklı bir kuşu gösteren madalyon, sıkça işlenmiş İslamî motiflerin çevrelediği kupanın karın kısmına bağlanmıştır. Uzun bacaklı kuş motifine, XVII. yüzyıl Osmanlı sanatında sık sık rastlanmaktadır.

Bazen süsleme, düzenli bir şekilde yerleştirilmiş dikey yapraklardan meydana gelmektedir. 19 ve 21 nolu resimlerdeki gümüş tasın İslamî motifleri bundan böyle yerini ortada bulunan dört yapraklı bir çiçeğe bırakmaktadır. Aynı desen yüzeyde bulunan dikey yapraklar arasında da tekrarlanmaktadır. Zaten kupanın yüzlerindeki dikey alanları sınırlayan da bu sık damarlardır: Kupanın karnında (23 ve 24 nolu resimler) boş bırakılan alanlarla İslamî motiflerle süslü alanlar birbirini izlemektedir. Çeper boyunca çizgi halinde bir çift yay bulunmaktadır. Bitki motifleriyle süslenmiş ve merkez madalyonun ortasına çok kenarlı bir çivi ile tutturulmuş olan yaldızlı plaka da İslamî motiflerle işlenmiştir. Keresztúri puszta (Yugoslavya'nın Dunavska Banovina bölgesindeki Jaša Tomić) hazinesindeki vazolardan birinin süslemesi, bu kupanın (resim 20) süslemesine benzemektedir. Sarmal yaylarla birleştirilen alanlar sık sık görülmektedir. Ancak, süslü alanlarla boş bırakılan alanlar arasındaki sıralama da farklılık gösterebilmektedir. 22 nolu resimde görülen çok güzel süslemeli vazoda ya da 25 ve 26 nolu resimlerde görülen çok sade işlemeli vazoda olduğu gibi, orta kısım İslamî motiflerle süslenilmektedir. Keresztúri puszta hazinesindeki üç vazo bu sınıfa girmektedir (27 ve 29 nolu resimler). (Bir önceki resmin madalyonu, sekiz dallı bir gül figüründen oluşan ortadaki çiçeğin etrafında toplanan İslamî motiften meydana gelmektedir.) Kubin hazinesindeki kupa (resim 28) da bu sınıfa dahil edilebilir. İslamî motiflerle süslenmiş ve bir çivi ile tutturulmuş yaldızlı

madalyonu bulunan kupalar da görülmektedir (resim 30). Dar bir palmiye bant bir diğer vazounun orta süsünü ve üst dudağını çevrelemektedir (31 ve 32 nolu resimler). Bir başka kupada (resim 33), sekiz yapraklı bir gül yarım küre şeklindeki madalyonu oluştururken, bir çivi ile tutturulan, yatar vaziyetteki geyik heykeli İslamî motifli madalyonu süslemektedir. Kolozsvár (Cluj) civarında yapılan kazılarda, benzer vazolar ortaya çıkarılmıştır. Bu kupalardan birinde dökme geyik süsü (resim 34), diğerinde ise hayvan figürüne benzeyen bir süs bulunmaktadır (resim 35). Eszék (Osijek) yakınındaki Karás nehri üzerindeki bir değirmen çukurunda, üzerinde hayvan desenleri bulunan, hasarlı bir vazo bulunmuştur (resim 36). (Bu nehir, Bezdán yakınlarında Tuna'ya dökülen, Baranya bölgesindeki Karasica nehri olabilir.)

Altı kenarlı damarları ve petekli işlemleri bulunan örnekte (resim 37), vazounun şişkin kısmının üstteki geniş bandı, noktalı üçgen yüzeyleri bölen iki dizi yarım yay ile süslenmiştir. Ortadaki madalyonun gülü, kendi aralarında oval biçimde bağlanmış altı dala sahiptir.

Keresztüri puszta hazinesindeki bir kupa (resim 39) hemen hemen aynı biçimde süslenmiş olmakla birlikte, orta süs üzerine kazınan ve üzerinde iki tavus kuşu bulunan ağaç ile bir farklılık yaratılmıştır. İslamî motifler işlenmiş bir madalyonu bulunan 38 nolu resimdeki kupa da aynı hazineye aittir. Kupanın yüzleri, bir sürü petekli işlemleri bulunan tek bir bant ile çevrilmiştir.

İki yüzyılın bu değerli eşyalarından önceki eserlerde, bu tür İslamî motifli ve petekli süslemelere sık sık rastlanmaktadır. Örnek olarak Granada'daki Elhamra sarayının "Aslanlı Avlusu"nda bulunan pavyonu gösterebiliriz.

Koleksiyonun gümüş kupalarından biri son derece sade bir biçimde süslenmiştir: Birbirini izleyen perdahlı ve pürtüklü alanlar, kenarları incilerle işlenmiş bantlarda kıvrımlı bir çizgi ile çevrelenmiştir (41 ve 42 nolu resimler). En belirgin özellik, merkez süsünü oluşturan altı dallı gül motifidir. Bu türden gül motifine yalnızca 40 nolu resimde görülen ve gotik stilde yapılmış iki gümüş maşrapa ile aynı zamanda bulunan Makó (Csongrád bölgesi) hazinesine ait kupanın madalyonu üzerinde ve 104 parça parada (resim 59) rastlanmaktadır. Bu parçaların en eskisi Polonyalı Albert (1492-1501)'in "poltoura"sı, en yenisi ise 1593'te Macaristan'da basılan, Rodolphe (1576-1608)'a ait paradır.

Güllerin üst yapraklarını yaylarla birbirine bağlama sanatı çok geçerlidir (37, 43 ve 44 nolu resimler). 43 nolu resimde görüldüğü gibi,

kupalar, kabartma çiçek taçları bakımından farklılık göstermektedirler. Burada madalyonun kordonlu süslemesi, az ya da çok büyüklükteki çift yaylı, yıldızlı bir kenar süsü ile tamamlanmıştır. Yüzler üzerinde dar ve perdahlı dikey çizgiler, kanatları açık, kabartma kartallarla süslenmiş çok geniş alanları birbirinden ayırmaktadır.

48 nolu resimde görülen kupanın ortasındaki aynı tip gül motifi, başı hareketli bir koç heykeli ile tamamlanmıştır.

Doğu kökenli olan bu gül motifine, XI. ve XII. yüzyılda Balkanlar'da, pişirilmiş topraktan imal edilen vazolarda ve XVI. yüzyıl ayaklı ve resimli Türk vazolarında da rastlanmaktadır. Elimizde, son on yılda yapılan kazılarda bulunan çok güzel birkaç örnek bulunmaktadır. 1961'de Kaposvár Şatosu'nun avlusunda bulunan sanatkârane yapılmış böyle bir vazonun iç ve dış yüzlerinde çok güzel bir gül motifi bulunmaktadır. Bir başka vazo, 1962 yılında, Visegrád dış şatosunda bulunmuştur.

Sekiz dallı bir başka tip gül motifi, yaprakları açık lale motifleriyle tamamlanmıştır. Yarım-palmye yapraklarından oluşan bir taç, 31 ve 32 nolu resimlerdeki kupanın merkez madalyonunu çevrelemektedir. Hemen hemen benzer bir süsleme, kupanın kenarında da bulunmaktadır. Açık yapraklı gül ve lale motifleri, Keresztúr hazinesine ait gümüş bir kupanın (resim 29) ve Kolozsvár (Cluj) yakınlarında bulunan bir başka kupanın (resim 35) madalyonunu süslemektedir.

Şimdi göreceğimiz vazo tipi, buraya kadar incelediğimiz vazoların stilinden ayrılmaktadır. Bununla birlikte, her iki tip vazo, Osmanlı egemenliği dönemindeki Balkan kuyumculuğunda benzer bir rol oynamışlardır. Bu vazolar arasında bulunan sayısız örnek, daha önce incelediğimiz grupta karşılaştığımız süsleme motiflerine sahip bulunmaktadır.

Milli Müze'de bulunan bazı gümüş vazoların üzerindeki eski Slav yazıları ve süslemelerin inceliği, bu vazoları çok ilginç kılmaktadır. Bu eski yazı, bizi, bu grup vazolar içinde kilisede kullanılan vazoları aramaya itmektedir; oysa biz, Bulgaristan Milli Müzesi'nde bulunan kupaların karakter bakımından bütünüyle farklı olmakla birlikte, tamamen aynı amaçla kullanıldıklarını biliyoruz.

Bu kupalardan birinde (45 ila 47 nolu resimler), yaprak süslü fon üzerinde bulunan denizkızı ve bir tür kartal başlı aslan deseni, her dilimli hanede görülmektedir. Kupanın kenarı ve çeşitli İslamî motifli merkez madalyonun tüm çevresi, üzerinde eski Slav dilinde yazılmış bir yazı bulunan kurdeleyle çevrilmiştir. Yazıda şöyle denmektedir: "Bu kupa, Selim

Han'ın hükümdarlığı sırasında, 7082 (= 1574) yılında, kuyumcu Ilianci tarafından yaptırılmıştır. Tanrı Majestelerini korusun." Madalyonun üzerinde ise şu yazı bulunmaktadır: "Tanrı O'nu insan soyu için yaratmıştır. Amin."

Bir diğer kupanın yaldızlı orta süsü üzerinde bir ejderha kazınmıştır (49 ila 51 nolu resimler). Yapraklı fon üzerine yırtıcı hayvanlarla savaşıyor bir gladyatör figürü, bir önceki kupada olduğu gibi, dilimli hanelere bölünmüş yüzler üstüne işlenmiştir.

Kupanın kenarında kısa bir yazı bulunmaktadır; "Bu kupa voyvoda tarafından rahip Jovan Knezević için satın alınmıştır." Bu yazıdan da kupanın dinsel törenlerde kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda elimizde, sekiz dilim üzerine sekiz kuş figürünün işlendiği kabartmalı madeni bir kupa bulunmaktadır. Altı dallı bir gül motifinden oluşan orta süsü, yatar vaziyetteki bir koç heykelinden meydana gelmiştir (resim 48). Bu süsleme daha önce anlatılan 37 nolu resimdeki kupanın süslemesinin hemen hemen aynıdır.

Şimdi göreceğimiz iki vazonun üzerinde ise doğrudan doğruya dini motifler ve aziz figürleri bulunmaktadır. Kısa bir yazı ile tanıtılan, oturur vaziyetteki aziz Jean, ilk vazonun tam ortasına yerleştirilmiştir (52 ila 54 nolu resimler). Vazonun yüzleri üzerine son derece güzel bir biçimde işlenmiş dallar, yapraklar ve çiçekler kıvrılıp bükülerek altı azizin büstlerini çevrelemektedir. Kenar boyunca kazılan eski Slavca yazıda şöyle denmektedir. "7100 (= 1592) yılında yapılan bu kupa, Tanrı'nın, Meryem Ana'nın ve tüm azizlerin şerefine içmek için satın alınmıştır. Amin." Keskin desenli ve kabartmalı ikinci madeni kupa (55 ve 56 nolu resimler), ilkinden oldukça farklıdır. Bu kupada altı aziz büstü, başında geniş bir türban, elinde kalkan ve mızrağı ile at üzerinde ejderhayı öldüren aziz Georges'in orta madalyon üzerindeki figürünü çevrelemektedir. Bulgaristan Arkeoloji Müzesi, bu tür kupalar bakımından çok zengindir. Bunların içinde, yazılı bir tek vazo vardır: Altı dilim üzerinde altı uzun bacaklı kuş bulunan kabartmalı bir kupa. İlk yapıldığında bu kupanın dökme bir madalyonu bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine eski Slav dilinde yazılmış yazıda şöyle denmektedir: "Selim Han çağında, Tanrı'nın, Meryem Ana'nın ve Saint-Théodore Kilisesi'nin şerefine içmek için (yapılmıştır), amin. 707 ...". Son rakam okunmadığı için kupanın imal tarihinin 7074 ile 7079 yani, 1566 ile 1571 yılları arasında olması gerekmektedir.

Sofya'daki diğer kupaların üzerinde, çok değişik biçimde resimlenmiş, dilimli hanelerde ya da daireler içindeki kabartma hayvan motiflerine çok

sık rastlanmaktadır. Bu kupaların merkez süsü olarak, bazen oymalı İslamî motifler, bazen İslamî ya da bitki motifli fon üzerine bir hayvan deseni, bazen de aynı kabartma tekniği ile, aynı fon üzerine bir aziz figürü kullanılmaktadır.

İki dökme madalyon bu kategoriye dahildir: Birincisi bir çivi ile tutturulmuş ve bitki motifleriyle süslenmiş, konveks şeklindedir. Diğeri düz olup, üzerinde dört güvercin bulunmaktadır. Bir diğer kupada, altı dallı gül motifinden oluşan orta madalyon üzerine yatar vaziyette bir koç figürü kazınmıştır. Elimizde, orta süsü kabartma parçalı bir örnek bulunmaktadır. Bu örneğin ortasındaki delik, başlangıçta burada bir hayvan heykeli bulunduğunu göstermektedir.

Yine Bulgaristan Müzesi'nin aynı koleksiyonunda, başka iki gümüş kupa dikkatimizi çekmektedir. Kupaların yüzlerindeki dilimli alanda, oniki havarinin yüzleri kabartma olarak işlenmiştir. Hafifçe süslenmiş madalyonlardan birinde İsa, diğerinde ise uzun bir çivi ile tutturulmuş dökme bir güvercin heykelciği bulunmaktadır.

Bir başka gümüş kupada ise, sade bir dikey damar ile kendi aralarında bölünen, kusursuz bir biçimde parlatılmış, dilimlere ayrılmış ve yaylarla süslenmiş dar alanlar bulunmaktadır. Yaylar arasındaki yüzey, noktalarla süslenmiştir. İnciler ve çiçekler, muhtemelen de lalelerden meydana gelen bir taç, altı dallı bir gülden oluşan orta süsünü çevrelemektedir.

Macaristan Milli Müzesi koleksiyonunda bulunan, süslemesiz ya da çok basit süslemeleri olan gümüş veya bronz kupalardan da söz etmek istiyoruz. İlginç biçimleri ve tamamen orijinal madalyonları bakımından bu kupalar incelemeye değerdir.

Bu kupalardan biri, yassı piramit bir gövde şeklinde olup, parlak gümüşten yapılmıştır. Orta süsü büyük ve hafifçe bombelidir.

Bir başka gümüş kupa (resim 57), son derece uyumlu ölçüleri bakımından dikkati çekmektedir. Orta süsü yassı bir yarımküre şeklindedir. 57 nolu resimde, üst kenarına ince bir oluk kazınmış parlak ve yassı bir gümüş kupa görülmektedir. Orta süsü çok tuhaf olduğu kadar çok da ilginçtir: Oniki benzer dilim, bir damar ile süslenmiş çok ilginç bir merkezi disk çevrelemektedir. Bu biçimde düzenleme, oniki yapraklı bir çiçeği andırmaktadır. Bu eşya, Friesach'ın sekiz gümüş dinarı ile birlikte 1867 yılında, Vas bölgesindeki Hegyhátkisbér'de bulunmuştur.

Bronz kupalardan biri çok büyüktür. Hafifçe çıkıntılı bir damar, kupanın tümünde olduğu gibi, yarımküre biçimindeki orta süsün

madalyonunu çevrelemektedir. Bu kupa, madalyonlu vazoların en ilginç örneğidir.

58 nolu resimde görülen ince kaytanlı ikinci kupa, çok az rastlanan bir biçimde yapılmıştır. İç ve dış yüzlerinde, gümüşten eski bir plakanın izleri görülebilmektedir. İnce bir çizik, yarımküre biçimindeki küçük orta madalyonun değerini ortaya koymaktadır.

Macaristan Milli Müzesi'ndeki bilinmeyen kentlerden gelen gümüş kupaların tarihinin saptanması konusunda çok sınırlı bilgilere sahip bulunmaktayız. Tarih bakımından bize ilk önemli bilgiyi veren 36 nolu resimdeki kupadır. Bu kupa, Matrakçı Nasuh'un 1543 yılındaki askeri seferi anlatan Süleymanname adlı günlüğünde belirtilen Karás ırmağı yakınlarında bulunmuştur. Eserin minyatürlerinden birinde bulunan yazıya göre bu ırmağın köprüsü, bugün Yugoslavya'da bulunan Osijek kentinin yakınlarında yer almaktadır. Bu durumda kupa, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1543 seferi sırasında Macaristan'da yapılmış olmalıdır.

Keresztúri puszta hazinesi (resim 60) sırlarını saklamaktadır. Hazinenin toprak altına gömülmesinin nedenleri hâlâ bilinmemektedir. Bu konu ile ilgili olarak şu varsayım ileri sürülmektedir: 1552'de Türkler Temeşvár (Timișoara)'ı işgal etmişlerdir. Keresztúr ovası (puszta) Temeşvar ile Nagybecskerek (Zrenjanin, Yugoslavya) arasında bulunmaktadır. Bu durumda, Türklerden kaçan kupaların sahibinin hazinesini toprağa gömmüş olma ihtimali çok fazladır.

Temeşvar ve Nagybecskerek'in çok renki kitap süsleri XVI. yüzyıl Arap tarihçi Abu-Turab al-Hasani'nin 1558'de İstanbul'da tamamladığı "Fütübat-i camile" adlı eserini süslemektedir. Bu tarihçi aynı zamanda, Sultan Süleyman'ın 1552 seferini de anlatmıştır. Yine 1552 seferini konu alan ve 1558'de yazılan "Süleymanname" adlı eserin yazarı tarihçi Ali bin Amir Bayk Şirvanî eserini, yukarıda belirtilen minyatür ile, sanatsal değer bakımından yarışacak nitelikte bir Temeşvar minyatürü ile süslemiştir.

Keresztúri puszta hazinesinin biraz daha değişik stildeki eşyaları, noktalı tavus kuşları işlenmiş kupanın (resim 39) stilistik analizi ve birbirlerine uygunluklarının incelenmesi sonucunda, büyük bir ihtimalle XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılmışlardır.

Kubin gümüş kupası (resim 28) da kuşkusuz 1552 yılındaki Türk seferinden kalmadır.

Mako hazinesinde bulunan en yeni para 1593 tarihlidir. 1596 yılında Mako şehri Türk ve Tatar gruplar tarafından işgal edilmiştir. Aslında şehir,

1552 yılından beri Türkler'in elinde bulunmaktadır. Buradan da, saklı hazinenin sahibinin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, gotik stildeki madeni maşrapalar dışında (bu maşrapaların 59 nolu resimdeki kupa ile ilgisi bulunmamaktadır), doğu tarzındaki değerli bir eşyaya sahip olduğu sonucu çıkmaktadır. Eşyanın o bölgede yapılmış olması kesinlikle söz konusu değildir.

XV. yüzyılda Türk-Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da imal edilen Türk kuyumculuk eserleri, Türkler tarafından değil de başka sanatçılar, özellikle Hristiyan ve İranlı sanatçılar tarafından yapılmıştır. Osmanlı halkının çeşitli uluslardan meydana gelmesi, kuyumculuk sanatının değişik şekillerden ve süsleme tarzlarından yararlanmasını sağlayarak önemli ölçüde zenginleşmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, çeşitli uluslar arasındaki bu verimli ilişkiler -ilişkilerin sürekli olması- Osmanlı egemenliğinin ilk yüzyıllarından başlayarak, Türk, Yunan, Bulgar ve güney Slav kuyumculuğunun gelişmesini sağlamıştır.

Daha sonraki kaynaklarda, Transilvanya ile Türkiye arasında direkt ilişkilerin kurulduğu belirtilmektedir. Transilvanya prensi, I. Georges Rákóczi, İstanbul'lu bir kuyumcuyu Gyulafehérvár (Alba Iulia)ı sarayına çağırmıştır.

Osmanlı egemenliği altında Balkanlar'da imal edilen değerli eşyalar Buda'ya kadar ulaşmıştır. Yazılı kaynaklarda, egemenliğin sonuna doğru sanatlarını öğrendikleri Üsküp (Skopje), Pozega ya da Belgrad'da doğmuş kuyumcuların isimlerine rastlanmaktadır. Azat edildikten sonra bu kuyumcular, kuyumcu ustası olarak çalışmak üzere Buda'ya gelmişlerdir.

Milletlerin birarada yaşamaları ve kuyumculuk alanında Türk ve Balkan etkilerinin birbirlerine karışması nedeni ile, sergilenen eşyalar arasında bir tek orijinal Türk esere rastlamak bile mümkün değildir. Değişik türden kupaların incelenmesi sonucunda, bu kupaların ne yaşlarının, ne kullanım amaçlarının ne de orijinlerinin saptanması mümkün olamamıştır. Kupaların hangi çağda ve ne amaçla yapıldığını belirlemek için, üzerlerine, yapımcıları tarafından kazanmış yazılardan yola çıkmak gerekmektedir. Macaristan Milli Müzesi'nde muhafaza edilen bu tür yazılı üç kupa, kuşkusuz dinî törenlerde kullanılmışlardır.

İlk yazı (45 ila 47 nolu resimler) 1574 tarihlidir. Yazıda belirtilen hükümdar, Muhteşem Süleyman'dan sonra tahta geçen ve 1566 ile 1574 yılları arasında hükümdarlık yapan II. Selim'den başkası olamaz. İkinci yazıda (52 ila 54 nolu resimler) bulunan 1592 tarihinden, yazının, III. Murat (1574-1595) devrinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Üçüncü yazıda (49

ila 51 nolu resimler) hiçbir tarih bulunmamakla birlikte, metinden, eşyanın tamamen dinî amaçla imal edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Stiline göre bu kupa XVI. yüzyıl eseridir.

Kullanım amaçlarını daha iyi anlamak için, Sofya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan üç kupadan söz etmek istiyoruz. Çok güzel bir biçimde yapılmış olan bu kupalar petekli motiflerle süslenmiş olup, içlerinden birinde kabartma kuş figürleri bulunmaktadır.

Bu kupalardan ikisi muhtemelen II. Selim devrine aittir; üzerlerindeki petekli süslemelere göre, bu kupaların Sofya'lı bir usta tarafından ve 1578 yılında, III. Murat devrinde yapılmış olduğu sanılmaktadır.

Gerek Macaristan Milli Müzesi'nde gerekse Bulgaristan Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve II. Selim devrinde yapılan tüm kupalarda sultanın adını belirten bir yazı bulunurken, aynı müzelerde muhafaza edilen ve III. Murat devrinde imal edilen kupalarda padişahın adı belirtilmemektedir. Bu tamamen bir tesadüf eseridir.

XVI. yüzyılda, sultanların gençliklerinde bir sanat öğrenmeleri gelenek haline gelmiştir. Böylelikle, I. Selim (1512-1520) ve oğlu Muhteşem Süleyman (1520-1566) kuyumculuğu seçmişlerdir. Her ikisi de önemli ölçüde siparişler vererek kuyumcuları ödüllendirmişlerdir. Süleyman'ın oğlu II. Selim (1566-1574) de bu geleneği sürdürmüştür. Onun saltanatu sırasında, yönetimi altına aldığı topraklardaki kuyumculuk sanatı doruk noktasına ulaşmış ve II. Selim bu konuda her türlü desteği sağlamıştır. Kuyumcular, yaptıkları eşyalar üzerine onun adını kazıyarak, sultana karşı saygılarını ve minnetlerini ifade etmişlerdir. III. Murat, kendisinden önceki padişah kadar bu sanat dalına ilgi ve yardım göstermediğinden, kuyumcular artık onu koruyucuları olarak görmemişler ve adını yaptıkları eserlere kazımamışlardır.

Bu kupalar hemen hemen tüm XVI. yüzyılı kapsamakta, hatta XVII. yüzyılın başına kadar uzanmaktadırlar. Daha sonra XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu gerileme devrine girmiş, ekonomik koşulların ağırlaşması ve kuyumculuk piyasasını canlandıran siparişlerin ortadan kalkması karşısında, bu sanat önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum, imparatorluğun başkentinden çok, eyaletlerdeki topraklarda daha çabuk ve daha derin bir biçimde hissedilmiştir.

Burada, Macaristan Milli Müzesi'nde muhafaza edilen çok önemli üç parçadan söz etmek istiyoruz.

İlk olarak gümüş bir yazı takımından başlayacağız. Son derece güzel işçiliği ve dökümden son derece uyumlu süslemesi ile bu takım, uluslararası planda çok önemli bir yer işgal etmektedir.

Şiş karınlı, kapaklı bir mürekkep hokkası, yuvarlak kenarlı, yassı ve dikdörtgen şeklinde bir kalemlige lehimlenmiştir. Bu kenarlardan hokkaya en yakın olanı, bir menteşe ile açılmakta ve asılı bir halka görünümü vermektedir (63 ila 65 nolu resimler). Hokka ve kalemligin üzerinde IV. Mehmet (1648-1687)'in tuğrası bulunmaktadır (resim 64). Kalem takımının üzerine vurulan ayar damgası yalnızca eşyanın gümüşten yapıldığını belirtmekle kalmamakta aynı zamanda bunun o çağda önemli bir sanat eseri olduğunu da göstermektedir. Kalemligin arkasında, Arap harfleriyle yazılmış olan kuyumcu damgası bulunmaktadır: "Mehmet tarafından imal edilmiştir". Kalem takımının cinsi, sahibinin sosyal seviyesini göstermektedir: Gümüş kalem takımı çok önemli kişiler, bronz kalem takımı ise daha alt seviyedeki kişiler tarafından kullanılmaktadır. Kalem takımı, tarihçiler, defterleri tutan kâtipler, gümrük ve hesap kayıtlarını tutanlar tarafından da kullanılmaktadır.

61 ve 62 nolu resimlerde görülen silindir biçiminde emaye kaideli iki kupanın kenarına çember geçirilmiştir. Kupaların yüzleri ise sedef kakmalı bir plaka ile kaplanmıştır. Tepsi ve ayaklı kupa, İslam süsleme sanatının en çok uygulandığı mutfak eşyalarının başında gelmektedir. Az ya da çok ihtimamla yapılmış vazolar, bronz ya da bakırdan imal edilmişlerdir. Halk tarafından kullanılmak üzere, madeni yüzeyleri andıran, çeşitli renklerde vernik ile parlatılmış pişirilmiş topraktan vazolar da imal edilmiştir. Özel bir biçimde imal edilmiş vazolar arasında, özel biçimde parlatılmış bir madenden yapıldığı izlenimini yaratan sedefli iki kupa gösterilebilir.

Macaristan Milli Müzesi'ndeki bakır eşyalar, genel olarak, süslemesiz, günlük hayatta kullanılan kaplardan oluşmaktadır. Bu eşyalar arasında, birbirlerinin hemen hemen benzeri olan gravürlü ve ağızlı iki ibrik dikkati çekmektedir.

Bu ibriklerden biri (resim 69), diğerinden (resim 14) biraz daha yüksektir. Bitkisel ve geometrik süsleme motifleriyle tamamen kaplı silindirik gövde üzerinde, iki düz, yuvarlak alan karşı karşıyadır: Yüzleri süsleyen tüm dekorasyonun ortasındaki iki madalyon tamamen boş bırakılmıştır. Noktalı çerçeve kıvrımlı dallarla tamamlanmıştır. Altı bukledi bir kurdelaş olan buket, çerçevenin üzerinden geçmektedir (resim 70). Her bukleden stilize bir sümbül uzanmaktadır. Şeritli bir desen, ibriğin ağzına kadar, dar boynu izlemektedir. Çizgiler kazınmış kulp ise, kenarları tırtıklı

iki yaprak ile ibriğin ağzına ve büyük bir kafesli gül ile de ibriğin altına tutturulmuştur.

Şimdi anlatacağımız eser ise, çok kibar bir biçimde yapılmış küçük bir kupadır. Kupanın yüzünde üç kez tekrar edilen yuvarlak bir motif, dallı ve yapraklı çiçeklerden oluşan yarım daire şeklindeki bir taç ile çevrilmiştir (resim 71). Fonun orta süsü, altı dalı bulunan, yıldız biçiminde parlak bir güldür.

Aynı türden bir minyatürün de yer aldığı, Matrakçı Nasuh'un günlüğünde belirtilen Neszmély şehrindeki bir bağda bulunan bu kupa, büyük bir ihtimalle, 1543 seferi sırasında Macaristan'a gelmiştir. zira Neszmély şehri uzun süre Türklerin idaresi altında kalmıştır.

Çan şeklindeki ayaklı şamdan (72 ve 73 nolu resimler), Türk-Osmanlı bakır işçiliğinin en karakteristik örneklerinden biridir. Orta kısımda bir yağ damlalığı bulunmaktadır. Parmaklıkları gövde, bir lalenin stilize çeneğini andıran ağız ile son bulmaktadır. Bu kibar form, muhtemelen Rönesans sanatının etkisi altında kalan Türk süsleme sanatında yaygın olarak kullanılmıştır.

ÇÖMLEKÇİLİK

En çok kullanılan ve dolayısıyla en çok bulunan eşyalar, pişirilmiş topraktan yapılan vazolardır. Macaristan Milli Müzesi'nin koleksiyonunda bulunan en karakteristik eşyalar bu bölümde anlatılacaktır.

Geniş ağzının kenarları tırtıklı olan ayaklı kupa, Buda şehrinde, Fö sokağında açılan kazı alanında bulunmuştur. Kupanın yeşil renkli iç tarafı verniklenmiştir (resim 66). Basit bir biçimde yapılan bu kap, muhtemelen ev işlerinde kullanılmıştır. Vernikleme amacı, yağlı maddelerin kabın içine sızmasını önlemektir.

Bu tip mutfak kapları, Osmanlı Türkleri'nde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu tür kapların İslam dünyasında ortaya çıkması oldukça eski zamanlara rastlamaktadır. Osmanlı egemenliği altındaki Macar topraklarında bu kaplardan binlercesi bulunmuştur. Balkanlar'da ise bu kaplar, günümüzde bile kullanılmaktadır. Seramikten yapılmış tepsiler ve ayaklı kupalar, kuşkusuz bakırdan ve bronzdan yapılmış benzerlerine nazaran çok daha ucuzdur. Parlak vernik, bu kaplara madenden yapılmış havası vermektedir.

Bir diğer tür seramik Türk vazosu, tütsülenmiş kara testidir.

XIX. yüzyılın sonunda, Buda Krallık Sarayı'nın bugünkü yerinde yapılan kazılarda, iç yüzü siyah ve verniklenmiş olan gri bir testi

bulunmuştur (resim 68). Son derece kibar bir görünümüne sahip olan gövde, dalgalı bir kurdela ile süslenmiş yassı bir küre biçimindedir. Kenarları tırtıklı ve dikey çizgilerle süslenmiş bu kurdela tüm gövdeyi dolamaktadır.

Basit ve ucuz bir yöntemle imal edilen ve bir kez pişirilmiş olan testi daha sonra fırına verilmiştir. Ağız kapalı bir fırında saman ve yaş odun dumanına tutulan vazoların gözenekleri odun kömürü ile dolmaktadır.

Bu imalat şekli, uzun süre Osmanlı egemenliği altında kalan bütün Balkan ülkelerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Aşağı Tuna ülkelerinde, dumanlama yoluyla yapılan çömlekçilik bugün bile büyük ölçüde kullanılmaktadır. Kuşkusuz Balkanlar'dan gelme bir teknik ile metal parlaklığı verilen gri testiler, Mohaç (Macaristan)'taki çömlekçilerden kolayca satın alınabilmektedir. Aynı teknik, aynı zamanda dumanlanmış, parlak ve süslemeli siyah mutfak eşyası da imal edilen Büyük Macar Ovası'nın bazı bölgelerinde (Szentes, Mezötúr ve dolayları) faaliyet gösteren çömlek ustaları tarafından da kullanılmaktadır.

Şimdi anlatacağımız iki tabak, seramikten yapılmış ve verniklenmiş olup, Párkány (Stúrovo, Çekoslovakya)'de, eski bir kalenin yerinde bulunmuştur. Tabaklardan birinin iç tarafı parlak, diğerinki ise koyu renktedir. Bu tabakların yanında, küre şeklinde gövdeleri olan, bakırdan kazanlar da bulunmuştur. Geniş ağızlı bu kaplar, hemen hemen silindir biçimindedir. Bu kazanlar, dipten başlayarak hafifçe daralmaktadır. Bu kapların, düz şerit halinde kısa ve dar, sıkıca bükülmüş kulpları bulunmaktadır.

Bu anlatım kuşkusuz yeterli değildir. Bir tek müzenin koleksiyonu, Macaristan'daki İslam sanat eserlerinin hepsi ve bütün Türk eserleri için bir ölçü olamaz. Bu tür bir girişimi başarıya ulaştırabilmek için, Macaristan'daki çeşitli müzelerde muhafaza edilen bütün Türk eserlerini sunmak gerekir.

Bununla birlikte, bu sanat eserlerinin tanımlamalarının, Osmanlı egemenliği altındaki Macaristan'da ortaya çıkan süsleme sanatına ilişkin bir fikir verebileceği ümidindeyiz.

KAYNAKÇA

- ARSEVEN, C.E.: *Türk Süsleme Sanatları*. İstanbul
- ARSEVEN, C.E.: *Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Sanatı*. İstanbul, 1939
- BÁRÁNY-OBERSCHALL, MAGDA.: "Osmanlı Dönemi Buda Süsleme Sanatı." *Budapeşte Tarihi III: Osmanlı Döneminde Budapeşte*. Budapeşte, 1944, 354-381.
- FEHÉR, GÉZA: "Macaristan Milli Müzesi'ndeki Türk Çadırı". *Folia Archaeologica* 13 (1961), 213-223.
- FEHÉR, GÉZA: "Macaristan Milli Müzesindeki Türk Bakır Kâseleri" *Folia Archeologica* 14 (1962), 153-167.
- FEHÉR, GÉZA: "Macaristan Milli Müzesi'nde Muhafaza Edilen, Çıkarıldığı Yer Bilinen, Türk Dönemine Ait Gümüş Kâseler." *Folia Archaeologica* 15 (1963), 87-105.
- FEHÉR, GÉZA: "Pecs'teki Janus Pannonius Müzesi'nde Bulunan, Osmanlı Egemenliği'ne Ait Cepkenler". *A. Janus Pannonius Muzeum Evkönyve* 1959. Pecs, 1960, 103-150.
- FEHÉR, GÉZA: "Macaristan Milli Müzesi'nde Muhafaza Edilen, Osmanlı Egemenliği Dönemine Ait Gümüş Kupalar." *Folia Archaeologica* 17 (1965), 169-199.
- FEKETE, LAJOS: *Türk Döneminde Budapeşte. Budapeşte Tarihi III*. Budapeşte, 1944.
- GÁRADY, SÁNDOR: "Türk Dönemi Buda Çömlekçiliği". *Budapeşte Tarihi III: Türk Döneminde Budapeşte*. Budapeşte, 1944, 382-401.
- GENTHON, ISTVÁN: "Türk Sanat Eserleri". *Budapeşte Tarihi III: Türk Döneminde Budapeşte*. Budapeşte, 1944, 315-353.
- GLÜCK, H.-DIETZ, E.: *İslam Sanatı*. Berlin, 1925.
- GRABAR, A.: *Balkan Sanatında Doğu Etkileri Üzerine Araştırmalar*. Oxford, 1928.
- GRUBE, E.: *İslam Dünyası*. (Dünya Sanatının Hazineleri 7).
- HORVÁTH, HENRIK: "Osmanlı Egemenliği ve Sanat Tarihinde Serbestiyet". *Budapeşte'nin Geçmişine İlişkin İncelemeler V* (1936), 198-219.

- HÖLLRIGL, JÓZSEF: "XVI ve XVII. yüzyıllarda Macar ve Türk Kostümleri". *Macar Uygarlık Tarihi* III. Budapeşte, Tarihsiz, 357-385.
- KARÁCSON, IMRE: *Rákóczi Bağımsızlık Savaşı Göçmenlerine İlişkin Türk Belgeleri*. Budapeşte, 1911.
- KÜHNEL, E.: *İslam Kuyumculuk Sanatı*. Berlin, 1925.
- KÜHNEL, E.: *İslam Sanatı*. Stuttgart, 1962.
- KÜHNEL, E.: *İslam Sanatı ve Mimarisi*. Londra, 1966.
- MIGEON, G.: *İslam Sanatı*. Baden-Baden, 1965.
- PALOTAY, GERTRUD: *Macar Süsleme Sanatında Türk-Osmanlı Etkileri*. Budapeşte, 1940. (İnsanlık Tarihi Kütüphanesi VI).
- PULSZKY, KÁROLY ve RADISICS, JÓZSEF: *Kuyumculuğu Anma Sergisinde, Kuyumculuk Sanatının Başyapıtları*. Budapeşte, tarihsiz.
- RADVÁNSZKY, BÉLA: *XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Macaristan'da Aile Hayatı*. Budapeşte, 1879.
- RICE, D.T.: *İslam Sanatı*. Londra, 1965.
- SUPKA, GÉZA: "Ortaçağın Sonunda Motiflerin Çoğalması". *Archaeologiai Ertesitö* 34 (1914), 1-19; 89-110; 184-203.
- SZEKFÜ, GYULA: "Süsleme Sanatının Gelişmesi". *Macaristan Tarihi* III. 207-210. Budapeşte, 1935.
- SZENDREI, JÁNOS: *Millenaire Sergisindeki Macar Askeri Tarihi Eserleri*. Budapeşte, 1896.
- TAKÁTS, SÁNDOR: *Türk Dönemi Desenleri* I-III. Budapeşte, 1915-17.
- TOPKAPI SARAYI MÜZESİ YÖNETİCİLERİNDEN OLUŞAN ÇALIŞMA GRUBU.: *Türk El Sanatları*. İstanbul, 1969.
- UZUNÇARŞILI, İ.H.: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara, 1945.

RENKLİ RESİMLERİN LİSTESİ

I BİR VEZİRİN GÖRKEMLİ ÇADIRI

Kumaş. Kırmızı renkteki dış kısım, çok renkli zengin işlemlerle süslenmiştir. Çadırın çatısında ve yan taraflarında, çok dilimli yaylarla bağlanmış işlemeli on iki kolon bulunmaktadır. Çiçek motifli bir alan, kolonlar arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Süslemelerin büyük bir kısmı, gül, lale gibi, stilize edilmiş tabii çiçeklerden oluşmaktadır.

Çadır, XVII. yüzyılın ikinci yarısından kalmıştır. Uzunluğu yaklaşık 600 cm, genişliği ise yaklaşık 400 cm. kadardır. Envanter no: 1927.54.

II BİR VEZİRİN GÖRKEMLİ ÇADIRI (Ayrıntıları)

Çiçekli kolonlar arasında madalyon bulunmaktadır.

III KAFTAN

Deriden yapılmıştır. Aşağıya doğru uzanan birçok parçası vardır. Bele kadar dikilmiş, daha sonra parçalı eteklere ayrılmıştır. İşlemeli motiflerle süslenmiş ön kısım yan etekler üzerine genişlemesine katlanmıştır. Kenarları, sekiz tane çok kısa ve sekiz tane çok uzun madalyon üzerinde toplanmış desenlerle süslenmiştir. Eteklerin her köşesinde, ortadaki bir çiçeğin çevresinde toplanmış büyük ve zengin bir çiçek kompozisyonu bulunmaktadır.

XV-XVI. yüzyıl. Borostyanko (Bernstein).

İşlemeli yan eteğin ön kenarı 115 cm. uzunluğundadır. Arka kısmın uzunluğu ise 125 cm.'dir. Envanter no: 69.80.C.

IV KAFTAN (Ayrıntılı)

Altın iplik ile işlenmiş yaka süslemesi.

V KAFTAN (Ayrıntılı)

Eteğin ucundaki büyük madalyon.

VI KAFTAN (Ayrıntılı)

Ortadaki bir çiçeğin çevresine yerleştirilmiş işlemeli çiçek kompozisyonu.

SİYAH-BEYAZ RESİMLERİN LİSTESİ

- 1 BİR VEZİRİN GÖRKEMLİ ÇADIRI
Bugünkü haliyle çadırın içi.
Envanter no: 1927.54.
- 2 DERİ KAFTAN (III Nolu Resmin Ayrıntısı)
Yandan görünüş.
Envanter no: 69.80.C.
- 3 DERİ KAFTAN (III Nolu Resmin Ayrıntısı)
Arka kısım.
- 4 DERİ KAFTAN (III Nolu Resmin Ayrıntısı)
Yaka süslemesi.
- 5 DERİ KAFTAN (III Nolu Resmin Ayrıntısı)
Eteğin ucundaki küçük madalyon.
- 6 DERİ KAFTAN (III Nolu Resmin Ayrıntısı)
Eteğin kenarındaki büyük madalyon.
- 7 ila 10 DERİ KAFTAN (III Nolu Resmin Ayrıntısı)
Ortadaki bir çiçeğin çevresinde bulunan işlemeli büyük süs.
- 11 BİR ÇİFT TERLİK
Deriden yapılmış. Dış kısmı, gümüş işlemeli dalları olan çiçek motifleriyle süslenmiş; iç kısmı ise, yaldızlı fon üzerine parçalara ayrılmış marokenden kafesli süslemelerle kaplanmıştır.
XVII. yüzyıl eseridir.
Uzunluğu 22 cm., genişliği ise 8,5 cm.'dir. Envanter no: 1871.260.
- 12 ÇANTA
Kırmızı marokenden yapılmıştır. Gümüş nakışlı üç gül yan taraflarını ve yine gümüş nakışlı Arapça bir yazı kapağını süslemektedir.
XVII. yüzyıl eseridir.
Uzunluğu 28 cm., genişliği ise 15 cm.'dir. Envanter no: 1912.60.

- 13 KUPA (Ayrıntıları)
Orta süsü devamlı İslamî motiflerle süslenmiştir.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 13,5 cm., yüksekliği ise 3 cm.'dir. Envanter no: 1891.56.7.
- 14 KUPA (13 Nolu Resmin Ayrıntısı)
İslamî motifli, çekiçlenerek gümüşten yapılmıştır.
- 15 KUPA
İslamî motifli, çekiçlenerek gümüşten yapılmıştır.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 11,9 cm., yüksekliği ise 3 cm.'dir. Envanter no: App. Jank. 178.
- 16 KUPA
İslamî motifli, çekiçlenerek gümüşten yapılmıştır: Kupanın kenarındaki kabartma yazı, Kardinal György Martinuzzi Utiešenić şerefine yazılmıştır.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 12,3 cm., yüksekliği ise 2,9 cm.'dir. Envanter no: App. Jank. 179.
- 17 KUPA
Çekiçlenmiş gümüşten yapılmıştır. Yüzler üzerine bitki ve geometrik süslemeler kazınmıştır. Orta madalyon üzerinde uzun bacaklı bir kuş figürü bulunmaktadır.
XVII. yüzyıl eseridir.
Çapı 12,2 cm., yüksekliği ise 3,3 cm.'dir. Envanter no: 55.446.C.
- 18 KUPA
Çekiçlenerek gümüşten yapılmıştır. Alt kısımdaki ayağın çevresinde, yivli fon üzerinde birbirlerine bağlanmış, daire şeklinde çiçekler bulunmaktadır. Dökme madenden yapılmış ve hareket eden oldukça büyük bir kuş heykeli orta madalyon üzerine tutturulmuştur.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 9,8 cm., yüksekliği ise 2,6 cm.'dir. Ayak çapı 4,7 cm.'dir. Envanter no: 1879.128.1.
- 19 KUPA
Çekiçlenerek gümüşten yapılmıştır. Yapraklı süslemeler arasında İslamî motifler bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 12,7 cm., yüksekliği ise 3,4 cm.'dir. Envanter no: 1908.52.1.

20 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Orta madalyon üzerinde dallı ve İslamî motifler, kabartma kuş figürleri bulunmaktadır.

Keresztúri puszta (Jaša Tomič), XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 15,7 cm., yüksekliği ise 4,7 cm.'dir. Envanter no: 1887.17.3.

21 KUPA (19 Nolu Resmin Ayrıntısı)

Kupanın çevresine yapraklı dallar kazınmıştır.

22 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî süslemeleri bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 12,5 cm., yüksekliği ise 3 cm.'dir. Envanter no: 1891.56.6.

23 KUPA (24 Nolu Resmin Ayrıntısı)

Orta madalyonda süslemeler bulunmaktadır.

24 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Dökme madenden orta madalyon üzerinde, dallı, İslamî motifler, kabartma insan ve hayvan figürleri bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 14,8 cm., yüksekliği ise 4 cm.'dir. Envanter no: 1889.4.1.

25 KUPA (26 Nolu Resmin Ayrıntısı)

Orta madalyonda süslemeler bulunmaktadır.

26 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 11,5 cm., yüksekliği ise 2,6 cm.'dir. Envanter no: 1916.2.

- 27 KUPA
Gümüştten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır.
Keresztúri puszta (Jaša Tomić), XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 15,4 cm., yüksekliği ise 4,6 cm.'dir. Envanter no: 1887.17.2.
- 28 KUPA
Gümüştten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır.
Kubin, XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 13,3 ila 13,9 cm., yüksekliği ise 2,9 ila 3,2 cm.'dir. Envanter no: 1874.267.
- 29 KUPA
Gümüştten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır. Orta madalyonu stilize yıldızlarla süslenmiştir.
Keresztúri puszta (Jaša Tomić), XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 10,8 cm., yüksekliği ise 2,8 cm.'dir. Envanter no: 1887.17.6.
- 30 KUPA
Gümüştten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır, dökme metalden yapılmış, çıkıntılı orta süsü yarım küre biçimindedir.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 14,3 cm., yüksekliği ise 3,5 cm.'dir. Envanter no: 55.448.C.
- 31 KUPA
Gümüştten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır. Orta süsü, stilize kazınmış yıldızlardan oluşmaktadır.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 11,6 cm., yüksekliği ise 3,4 cm.'dir. Envanter no: 55.445.C.
- 32 KUPA (31 Nolu Resmin Ayrıntısı)
Kupanın kenarına palmiye yaprakları kazınmıştır.

- 33 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır. Merkez süsü ise, yatar vaziyetteki bir geyik heykelinden oluşmaktadır.
Kolozsvár civarında bulunmuş olup, XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 14 cm., yüksekliği ise 3 cm.'dir. Envanter no: 1947.11.
- 34 KUPA (Ayrıntı)
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. İslamî motiflidir.
Orta süsü, yatar vaziyetteki bir geyik heykelinden oluşmuştur.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 11,5 cm., yüksekliği ise 4 cm.'dir Envanter no: 1887.36.1
- 35 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır. Orta madalyona, stilize bir yıldız kazanmıştır.
Kolozsvár (Cluj) civarında bulunmuş olup, XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 14,4 cm., yüksekliği ise 4 ila 4,3 cm.'dir. Envanter no: 1949.301.
- 36 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklı ve İslamî motifli süslemeleri bulunmaktadır. Orta süsünde, yatar vaziyette bir hayvan figürü vardır.
Karas ırmağı üzerindeki bir değirmen çukurunda bulunmuş olup, XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 14,8 ila 15,6 cm., yüksekliği ise 4,1 ila 4,9 cm.'dir. Envanter no: 1871.257.
- 37 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Kabartma yıldızlar ve damarlarla süslenmiştir. Orta süsüne yıldız kazanmıştır. Kenarları işlemelidir.
XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 13,5 cm., yüksekliği ise 3,8 cm.'dir. Envanter no: 1891.56.8.
- 38 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Petekli süslemeleri vardır. Orta madalyonu İslamî motiflidir.
Keresztúri puszta (Jaša Tomić), XVI. yüzyıl eseridir.
Çapı 15,5 cm., yüksekliği ise 2,9 cm.'dir. Envanter no: 1887.17.1.

- 39 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Damarlar ve dallarla süslenmiştir. Orta süsünde, tavus kuşları işlenmiş hayat ağacı bulunmaktadır. Keresztüri puszta (Jaša Tomić), XVI. yüzyıl eseridir. Çapı 15,5 cm., yüksekliği ise 4,2 cm.'dir. Envanter no: 1887.17.4.
- 40 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Boş ve dolu kareler çekiçlenmiştir. Orta süsünde altı yapraklı stilize çiçek figürü bulunmaktadır. Mako, XVI. yüzyıl eseridir. Çapı 12,5 cm., yüksekliği ise 3,9 cm.'dir. Envanter no: 1910.22.3.
- 41 KUPA (42 Nolu Resmin Ayrıntısı)
Stilize çiçek bütün madalyonu kaplamaktadır.
- 42 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Geniş süslemeleri vardır. Petekli orta madalyon üzerinde, altı yapraklı stilize çiçek bulunmaktadır. XVI. yüzyıl eseridir. Çapı 11,3 ila 11,5 cm., yüksekliği ise 3,3 cm.'dir. Envanter no: 55.447.C.
- 43 KUPA (Ayrıntı)
Kabartma orta süsüne yıldız işlenmiştir. XVI. yüzyıl eseridir. Envanter no: 1908.52.2
- 44 KUPA (Ayrıntı)
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Yapraklardan oluşan bir taçla süslenmiş, yıldızlı yüzler üzerinde kabartma kartallar bulunmaktadır. XVI. yüzyıl eseridir. Çapı 11,4 cm., yüksekliği ise 3,5 cm.'dir. Envanter no: 1908.52.2
- 45 KUPA
Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Üzerinde Kır Tanrısının Kabartma figürü bulunmaktadır. Kiril harflerinde bir yazı, İslamî motifli orta süsün çevresinde ve kenarda dolanmaktadır. XVI.yüzyıl eseridir. Çapı 15,3 cm.'dir. Envanter no: 1929.36.
- 46 ve 47 KUPA (45 Nolu Resmin Ayrıntısı)
Kabartma hayvan figürleri bulunmaktadır.

48 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Dilimler içinde kabartma kuş figürleri bulunmaktadır. Yıldız kazınmış orta madalyonda, yatar vaziyette bir koç heykeli vardır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 13,7 cm., yüksekliği ise 4,4 cm.'dir. Envanter no: 1913.13.

49 İLA 51 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Üzerinde Kır Tanrısının kabartma figürü bulunmaktadır. Kenarları işlemeli orta madalyonun üzerinde stilize bir ejderha vardır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 13,5 cm., yüksekliği ise 3,8 cm.'dir. Envanter no: 1920.16.

52 İLA 54 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmıştır. Dalı ve yapraklı bir çerçevede azizlerin portreleri bulunmaktadır. Orta süsünde, başında halesi ile oturur vaziyette bir aziz vardır. Orta süsü çevresinde ve kupanın kenarı üzerinde Kiril harflerinde yazılmış bir yazı bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 14,8 İLA 15,1 cm., yüksekliği ise 4,3 cm.'dir. Envanter no: 1911.57.1

55 İLA 56 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmış olup, ayağı bulunmamaktadır. Bitki motifli bir çerçeve içinde altı aziz büstü vardır. Orta madalyon üzerinde, ejderhayı öldüren aziz Georges'in resmi bulunmaktadır.

Danaföldvár, XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 12,8 İLA 13,1 cm., yüksekliği ise 4,2 İLA 4,6 cm.'dir. Ayağın çapı 6,3 cm.'dir. Envanter no: App. Jank. 182.

57 KUPA

Gümüşten çekiçlenerek yapılmış olup, süslemesi bulunmaktadır. Orta süs yarım-aylarla çevirili olup, kabartmalı ve parlaktır.

Hegyhátkisbér (Vas bölgesi), XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 13,4 cm., yüksekliği ise 3 cm.'dir. Envanter no: 1867.76.3.

58 KUPA

Kalaylı bakırdan yapılmıştır. Madalyonu yassı yarım küre biçimindedir.

XVI. yüzyıl eseridir.

Çapı 14,4 ila 15 cm., yüksekliği ise 3 ila 3,2 cm.'dir.

Taban çapı 8,2 cm.'dir. Envanter no: 1912.108.92.

59 MAKO HAZINESİ

Gümüş kupa ve maşrapalar.

XVI. yüzyıl eserleridir.

Envanter no: 1910.22.1-3.

60 KERESZTÚRI PUSZTA HAZINESİ

Gümüş kupalar.

XVI. yüzyıl eseridir.

Envanter no: 1887.17.1-6.

61 AYAKLI İKİ KUPA

Sedef kaplamalıdır. Bölmeli emaye çember geçirilmiştir. Aynı stilde bronz kaideleri bulunmaktadır.

XVII. yüzyıl eseridir.

Ağız çapı 15 cm., yüksekliği ise 7 cm.'dir. Ayağın çapı 5 cm.'dir.

Envanter no: App. Jank. 219-220.

62 AYAKLI KUPA (61 Nolu Resmin Ayrıntısı)

Bölmeli emaye kaidesi vardır.

Envanter no: App. Jank. 219.

63 ila 65 YAZI TAKIMI

Üstte, zengin çiçek süslemesi ve sultanın tuğrası.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır.

Uzunluğu 30,5 cm.'dir. Envanter no: 1926.32.

66 AYAKLI KUPA

Pişirilmiş topraktan yapılmış olup, kenarı işlemelidir.

İç kısmı, yeşil vernik ile korunmuştur.

Buda, Fö utca 70, XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.

Ağız çapı 23,2 cm., yüksekliği ise 10,9 cm.'dir. Ayağın çapı 9,8 cm.'dir.

Envanter no: 1913.45.73.

67 ÇÖMLEK

Pişirilmiş topraktan yapılmıştır. Ağız geniş olup, içi kahverengi vernik ile kaplanmıştır.

- Párkány-Kakadvár (Šturovo), XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.
Ağız çapı 20,1 cm., yüksekliği ise 23 cm.'dir. Taban çapı 13,7 cm.'di.
Envanter no: 1942.4.5.
- 68 TESTİ
Pişirilmiş topraktan yapılmıştır. Dalgalı çizgilerle süslenmiş yüzeyi siyah vernikle kaplanmıştır.
Buda, XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.
Yüksekliği 29 cm., taban çapı ise 11,8 cm.'dir. Envanter no: 1897.61.50.
- 69 IBRİK
Bakırdan yapılmıştır. Yüzeyine zengin süslemeler kazınmıştır.
XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.
Ağız çapı 5 cm., yüksekliği ise 28,5 cm.'dir. Envanter no: 1912.90.
- 70 IBRİK (69 Nolu Resmin Ayrıntısı)
İbriğin omuzu üzerine çiçek süsleri kazınmıştır.
- 71 KUPA
Bakırdan yapılmıştır. Gövde üzerinde dallı çiçekler işlenmiştir.
Neszmély, XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.
- 72 ŞAMDAN (73 Nolu Resmin Ayrıntısı)
Ayaklı olup, üzerine balık figürü kazınmıştır.
- 73 ŞAMDAN
Bakırdan yapılmıştır. Girintili gövde yuvarlaktır. Ayağı çan şeklindedir.
Şamdanın ucu, stilize bir lale şeklindedir.
XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.
Yüksekliği 28 cm., ayağın çapı ise 14,5 cm.'dir. Envanter no: 1917.23B.
- 74 IBRİK
Bakırdan yapılmıştır. Gövde üzerine zengin çiçek motifleri kazınmıştır.
Buda Şatosu, XVI.-XVII. yüzyıl eseridir.
Ağız çapı 4,7 cm., yüksekliği 26 cm.'dir. Envanter no: 55.456.C.

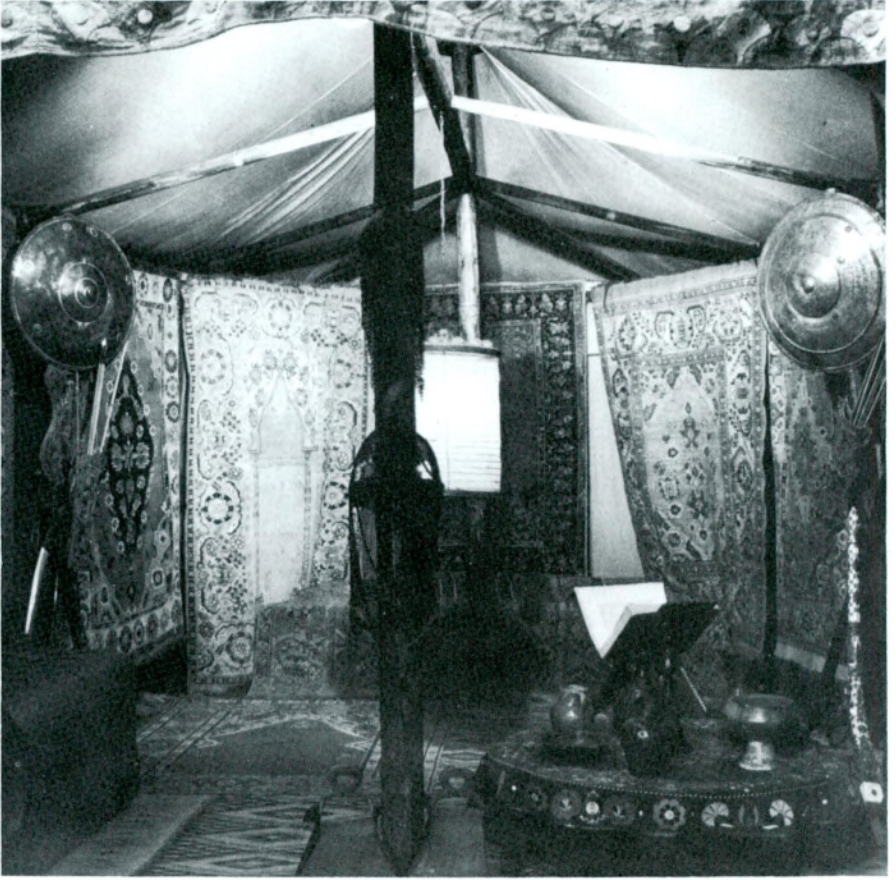

Res. I— Bir vezirin görkemli çadırı. XVII. yüzyılın 2. yarısından kalmıştır.

Res. II— Bir vezirin görkemli çadırı, ayrıntı

Res. 1 — Tam teçhizatlı bir çadırın içi

Res. III — Deri kaftan. XV-XVI. yüzyıl

Res. 2 — III nolu resimdeki deri kaftanın yandan görünüşü. XV-XVI. yüzyıl

Res. 3 — Kaftanın arkası

Res. 4— Kaftanın yaka işlemleri

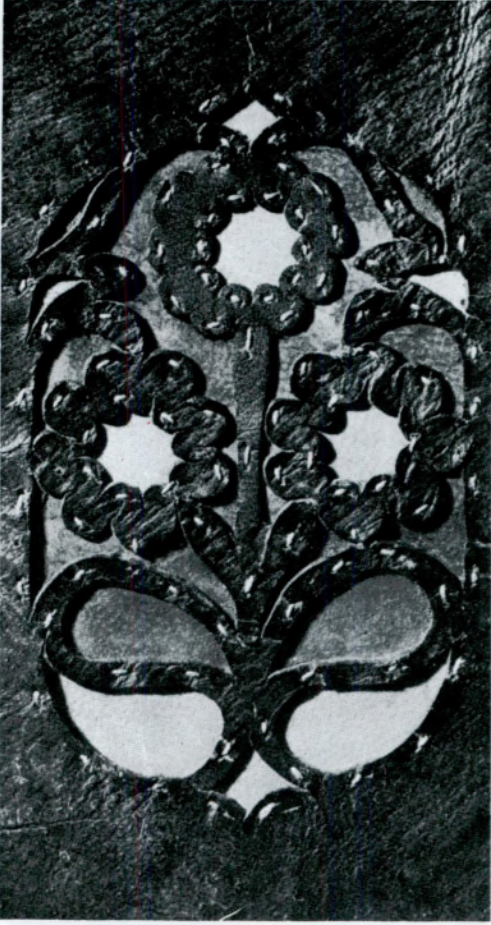
Res. IV— Deri kaftan, ayrıntı. XV-XVI.
yüzyıl

Res. V— Deri kaftan, ayrıntı. XV-XVI.
yüzyıl

Res. VI—Deri kaftan, ayrıntı. XV-XVI. yüzyıl

Res. 5— Kaftan. Eteğın ucundaki küçük madalyon

Res. 6— Kaftan. Eteğın kenarındaki büyük madalyon

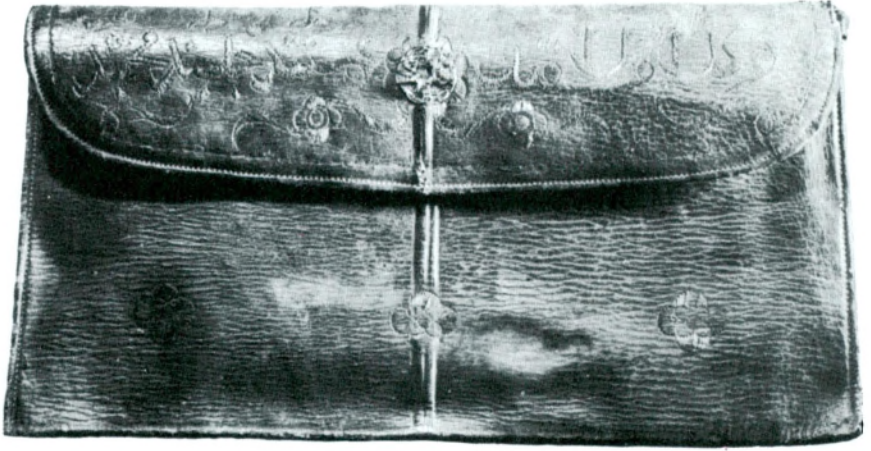
Res. 7/10 — Kaftan. Orta çiçeğin
çevresinde işlenmiş büyük süs
ayrıntıları

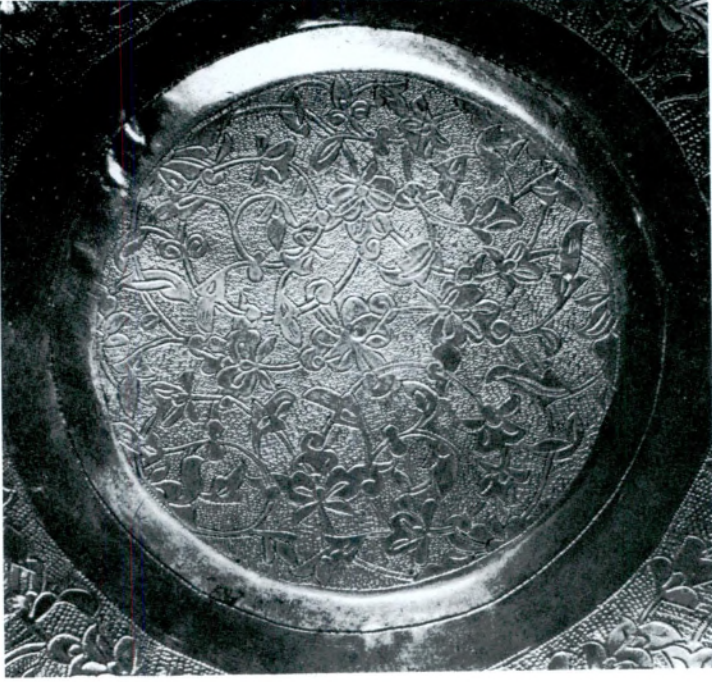

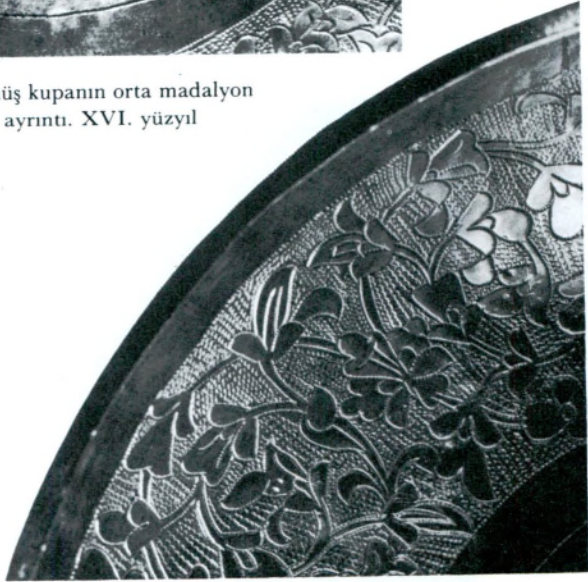
Res. 11 — Bir çift deri terlik. XVII. yüzyıl

Res. 12 — Deri çanta. XVII. yüzyıl

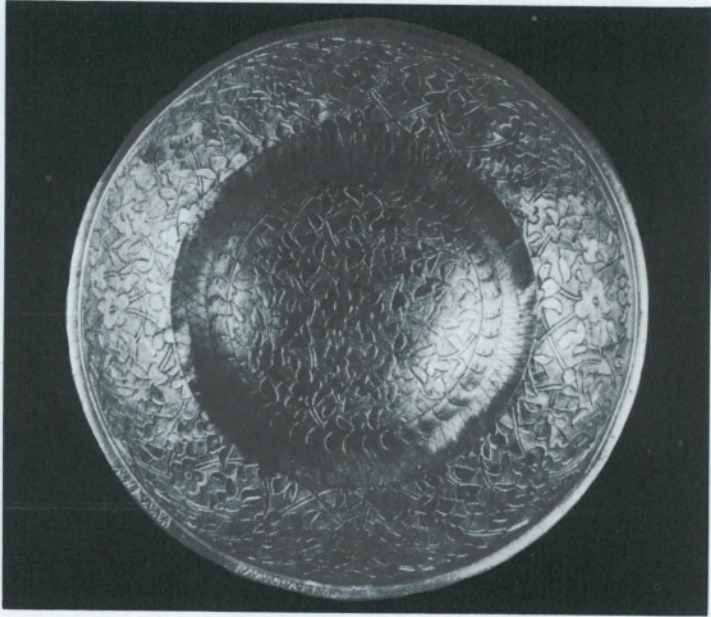
Res. 13—Gümüş kupanın orta madalyon süslemesi, ayrıntı. XVI. yüzyıl

Res. 14—Arabesk motifli gümüş kupa:
kenarı 13 nolu resmin ayrıntısı

Res. 15— Arabesk motifli gümüş kupa. XVII. yüzyıl

Res. 16— György Mar tinuzzi'ye ilişkin bir yazısı olan gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 17—Gümüş kupa.
Madalyon üzerine uzun
bacaklı bir kuş kazınmış.
XVII. yüzyıl

Res. 18—Orta madalyon
üzerinde kuş heykeli
bulunan gümüş kupa.
XVI. yüzyıl.

Res. 19 — Yapraklı süsleri ve arabesk motifleri bulunan gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 20 — Gümüş kupa. Arabesk motifli ve dökme orta madalyonlu. Kereszturi puszta (Jasa Tomic) XVI. yüzyıl

Res. 21 — Gümüş bir kupanın kenar süsü. 19 nolu resmin ayrıntısı

Res. 22 — Arabesk motifli gümüş kupa .XVI. yüzyıl

Res. 23 — Gümüş kupanın bir orta madalyonu. 24 nolu resmin ayrıntısı

Res. 24 — Orta madalyonu kabartmalı gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 25 — Gümüş bir kupanın madalyon
süsü. 26 nolu resmin ayrıntısı

Res. 26 — Arabesk motifli gümüş kupa.
XVI. yüzyıl

Res. 27— Arabesk motifli gümüş kupa. Kereszturi puszta (Jasa Tomic) XVI. yüzyıl

Res. 28— Arabesk motifli gümüş kupa. Kubin, XVI. yüzyıl

Res. 29 — Yıldız madalyonlu gümüş kupa. Kereszturi puszta
(Jasa Tomic) XVI. yüzyıl

Res. 30— Arabesk motifli gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 31 — Yıldız şeklinde orta süsü olan gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 32 — Kenarları palmyelerle süslü gümüş kupa. 31 nolu resmin ayrıntısı

Res. 33—Geyikli gümüş kupa. Kolozsvar (Cluj civarında bulunmuştur. XVI. yüzyıl

Res. 34—Geyik heykeli olan gümüş kupa, ayrıntı. XVI. yüzyıl

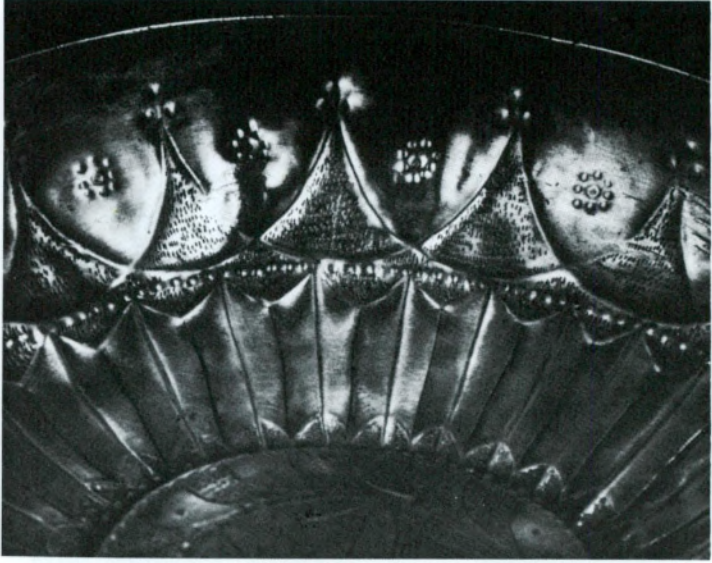

Res. 35 — Yıldız süslü gümüş kupa. Kolozsvar (Cluj) civarında bulunmuştur. XVI. yüzyıl

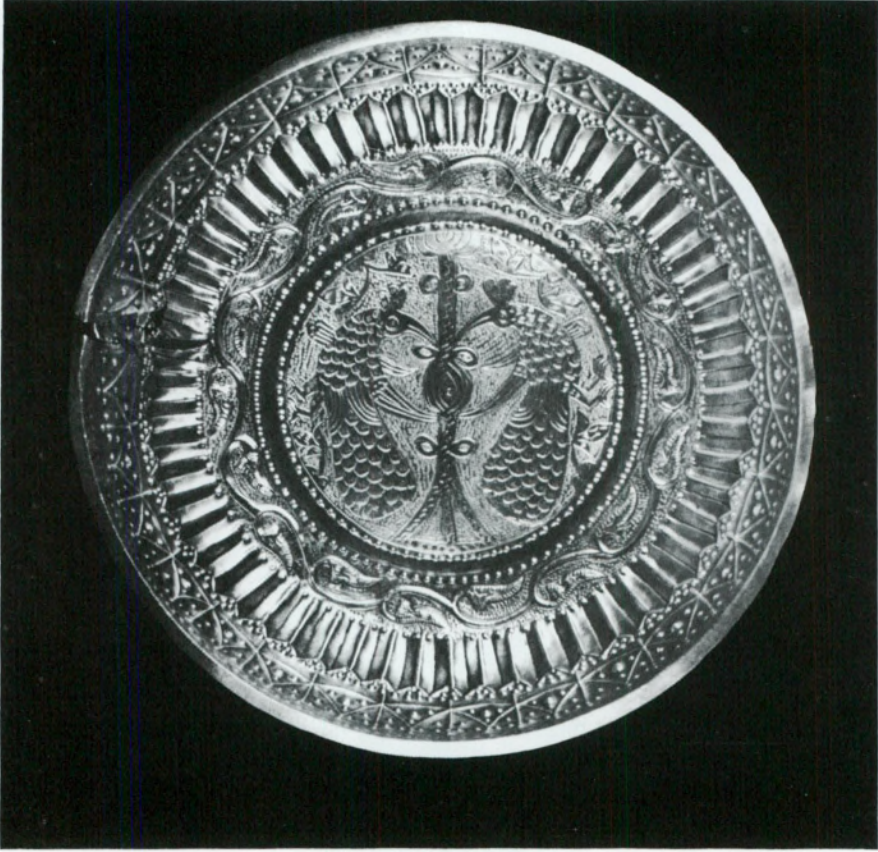
Res. 36 — Orta süsünde hayvan heykeli olan gümüş kupa. Karas ırmağı kıyısında bulunmuştur. XVI. yüzyıl

Res. 37— Yıldız süslü gümüş kupa. Kenar ayrıntısı, XVI. yüzyıl

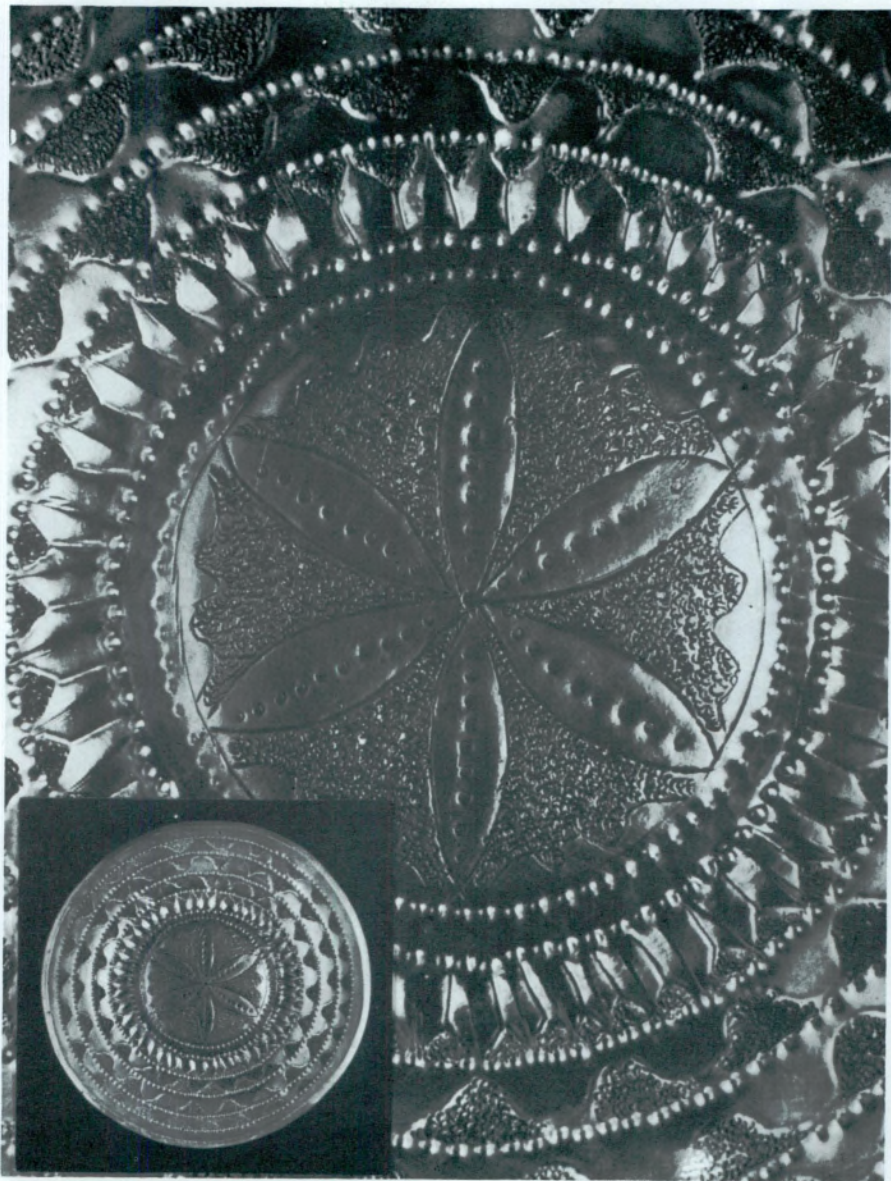
Res. 38— Petek desenli gümüş kupa. Kereszturi puszta
(Jasa Tomic) XVI. yüzyıl

Res. 39—Ortasında tavus kuşları olan gümüş kupa. XVI. yüzyıl

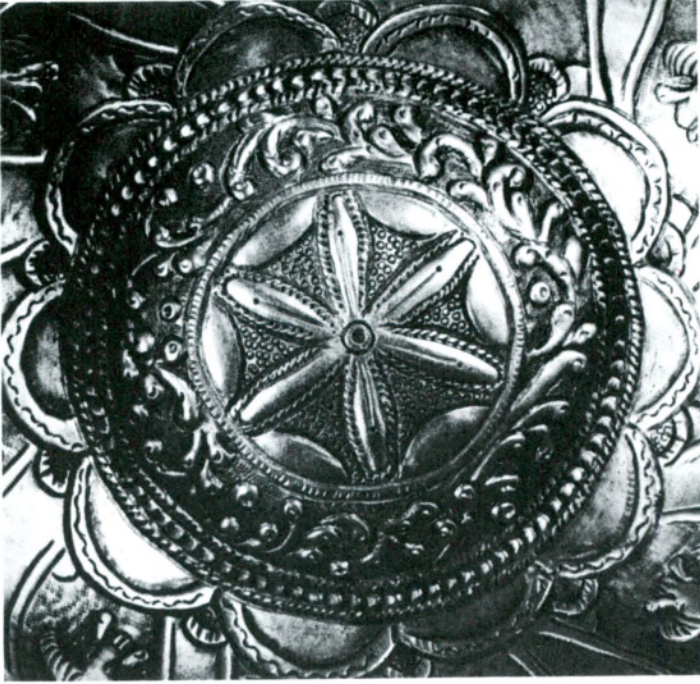

Res. 40—Dolu ve boş kareleri olan gümüş kupa. Mako, XVI. yüzyıl

Res. 41 — Madalyonu stilize çiçek süslemeli gümüş kupa. 42 nolu resmin ayrıntısı

Res. 42 — Dalga süslemeli gümüş kupa. XVI. yüzyıl

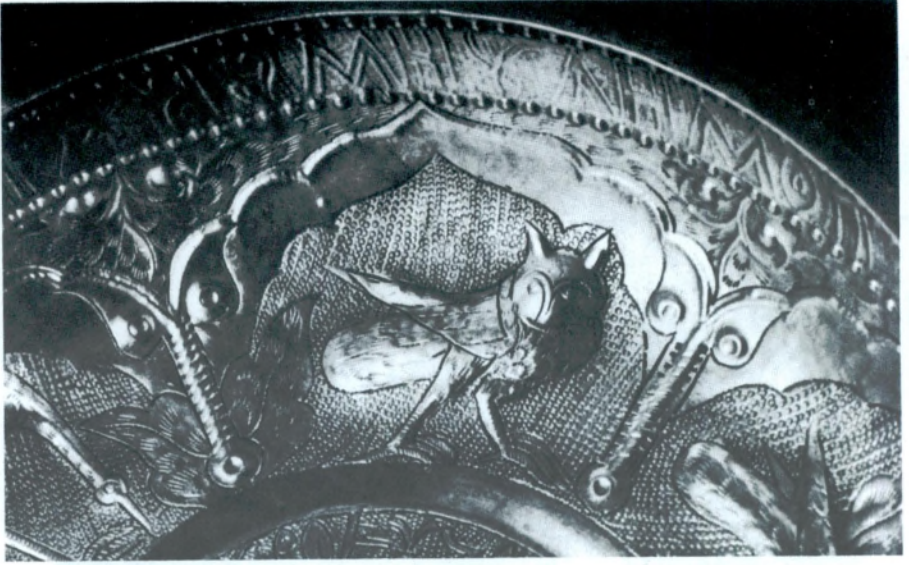
Res. 43 — Orta madalyon. Gümüş bir kupa-
nın ayrıntısı XVI. yüzyıl

Res. 44 — Kartal figürlü ve yıldız süslemeli
gümüş kupa, ayrıntı. XVI. yüzyıl

Res. 45 — Kabartmalı hayvan figürlü gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 46/47 — Hayvan figürlü gümüş kupa. 45 nolu resmin ayrıntısı

Res. 48 — Kabartmalı kuş figürlü gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 49/51 — Kabartma hayvan figürlü
gümüş kupa. XVI. yüzyıl

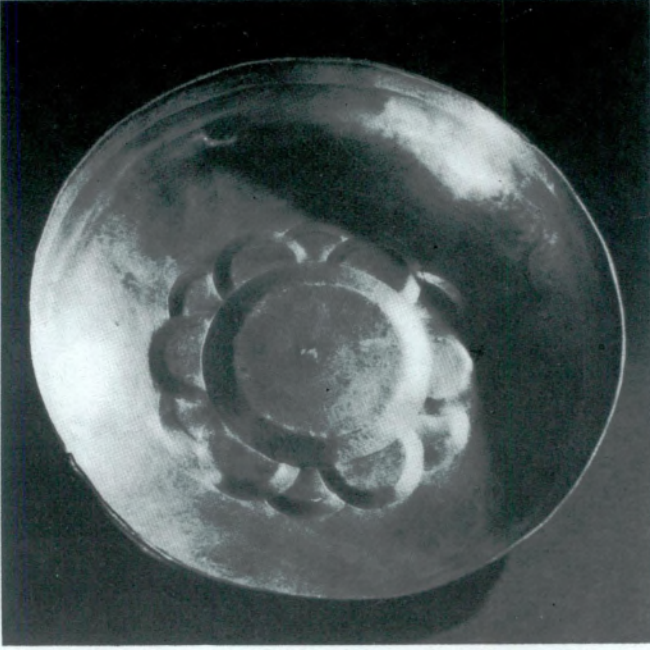
Res. 52/54— Aziz büstleri işlenmiş
gümüş kupa. XVI. yüzyıl

Res. 55—Aziz resimleri bulunan gümüş kupa. Ortada Saint Georges. XVI. yüzyıl

Res. 56—Kupanın kenarı. 55 nolu resmin ayrıntısı

Res. 57—Orta madalyonu yarımaylarla
çevrili gümüş kupa. XVI. yüzyıl

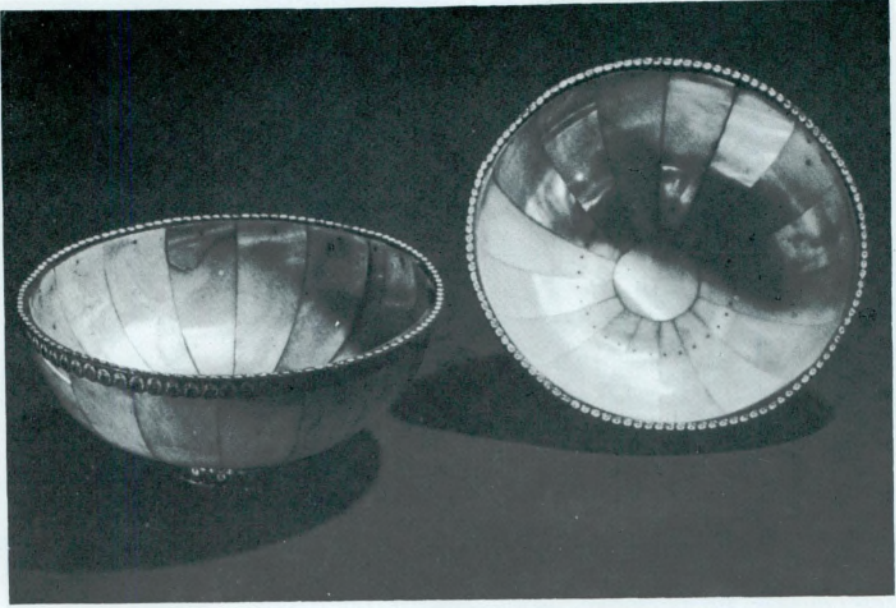
Res. 58—Bakır Kupa. XVI. yüzyıl

Res. 59— Mako hazinesi. XVI. yüzyıl

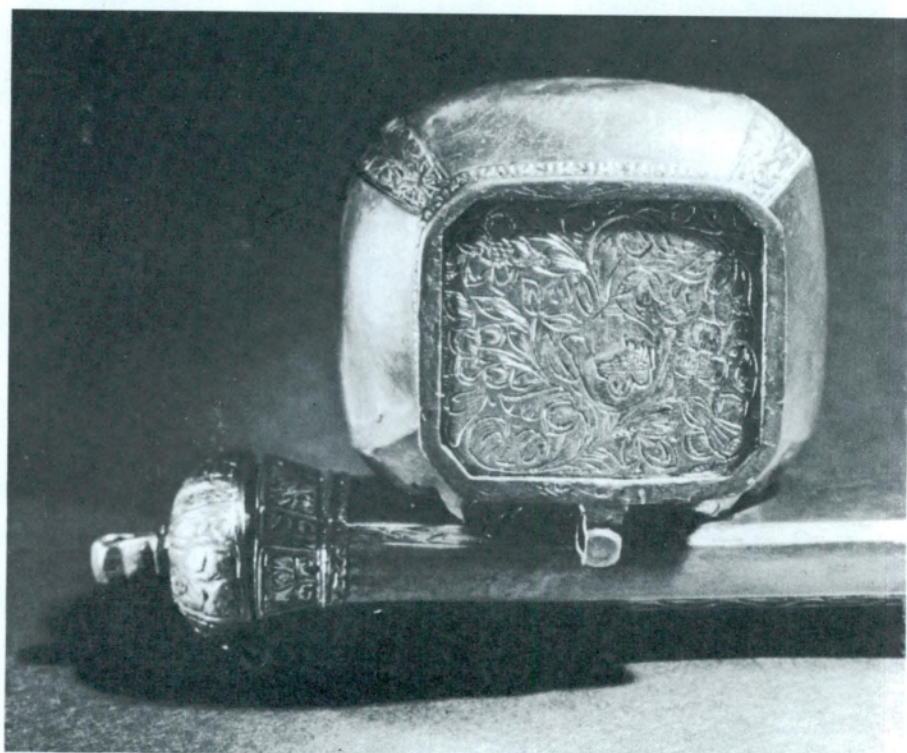
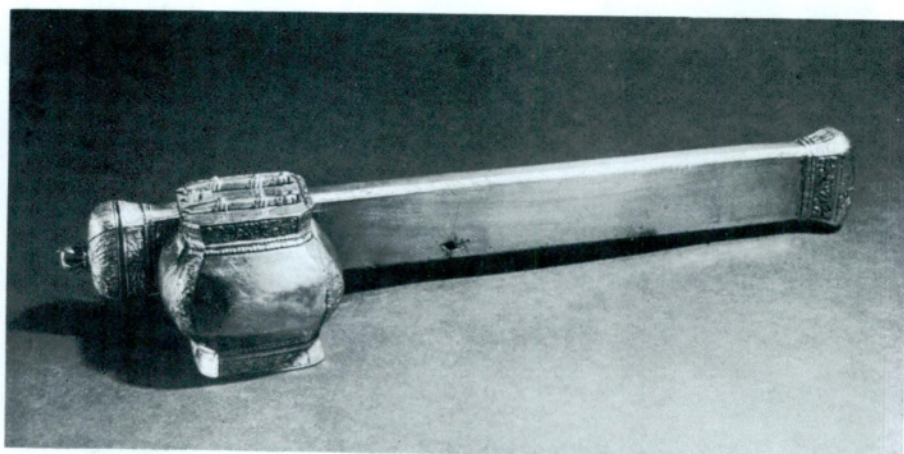
Res. 60— Kereszturi puszta (Jasa Tomic) hazinesi. XVI. yüzyıl

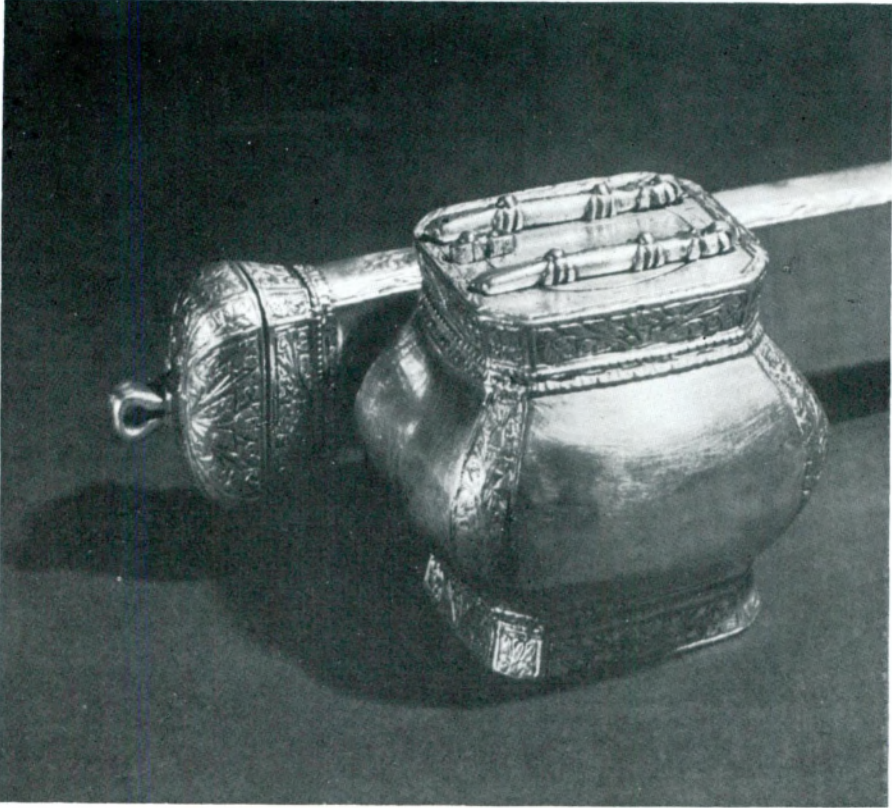
Res. 61 — Sedef ayaklı kupalar. XVII. yüzyıl

Res. 62 — Sedef bir kupanın parçalı emayeden ayağı.
61 nolu resmin ayrıntısı

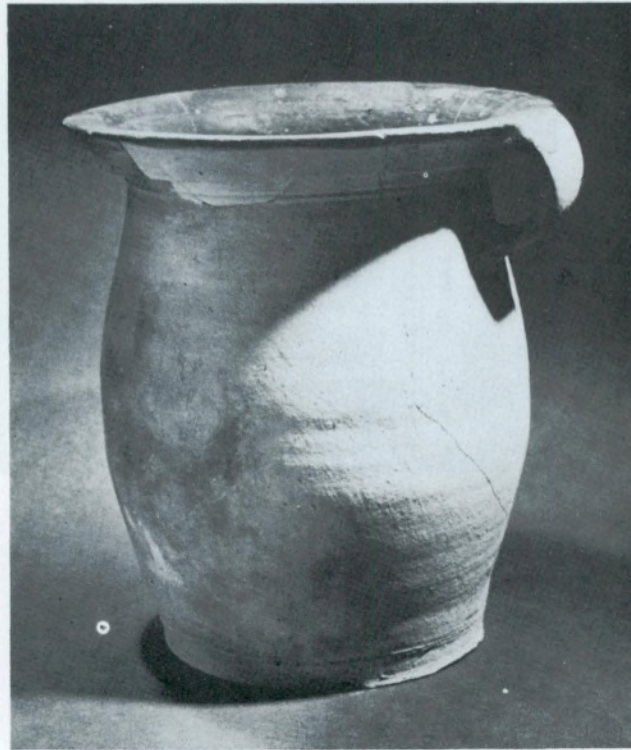

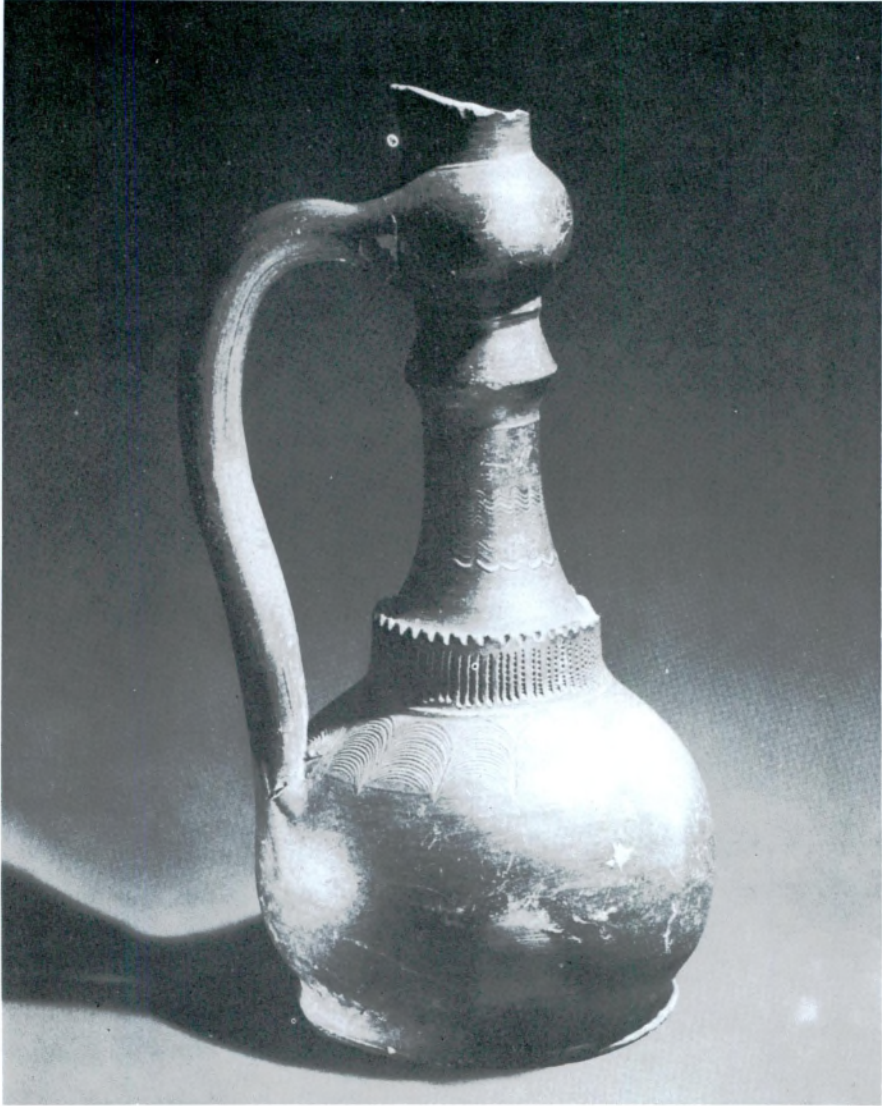
Res. 63/65 — Sultanın tuğrası ile birlikte, gümüş yazı takımı.
XVII. yüzyılın 2. yarısı

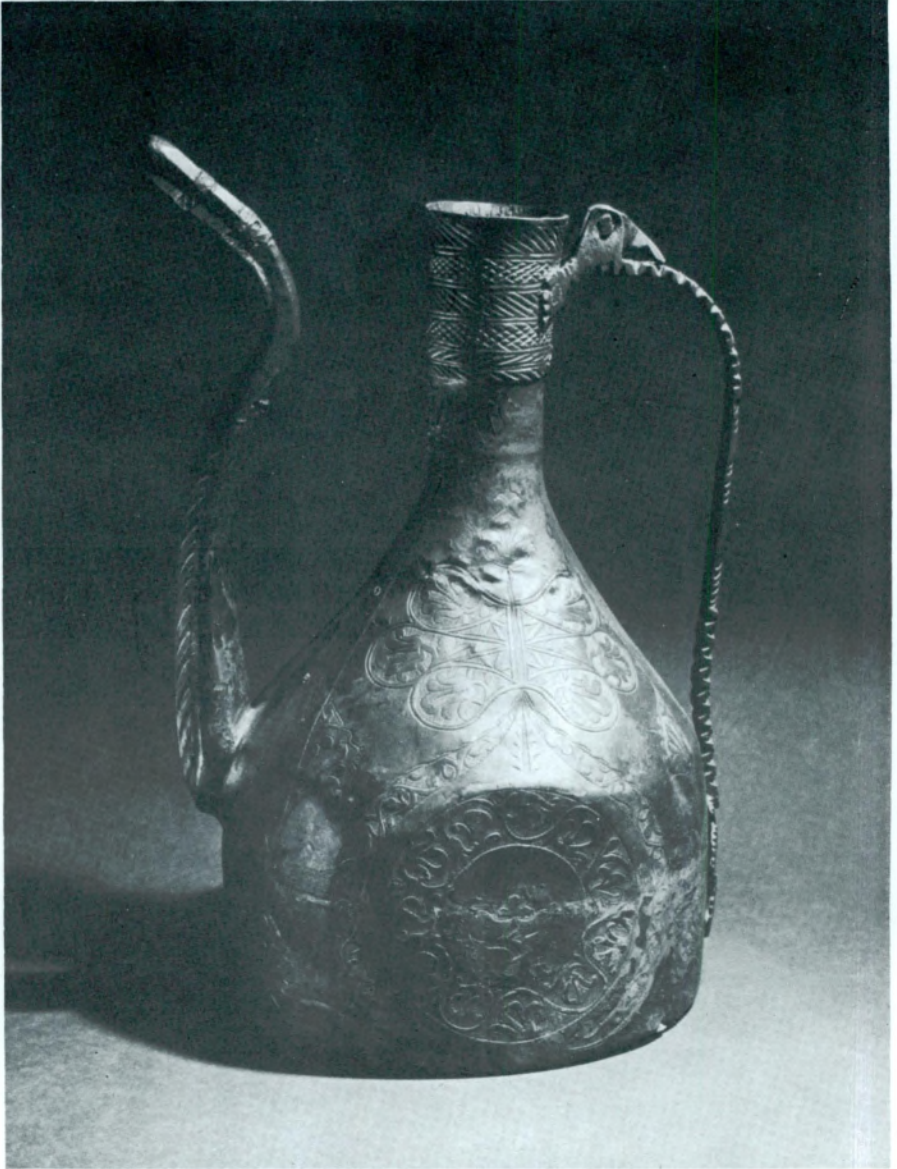
Res. 66— Pişirilmiş topraktan kupa. Buda.
Fö utca 70, XVI-XVII. yüzyıl

Res. 67— Pişirilmiş topraktan çömlek. Parkany-Kakadvar
(sturovo) XVI-XVII. yüzyıl

Res. 68 — Pişirilmiş topraktan testi. Buda, XVI-XVII. yüzyıl

Res. 69—Bakır ibrik. XVI-XVII. yüzyıl

Res. 70— Çiçek süslemeli bakır ibrik. 69 nolu resmin ayrıntısı

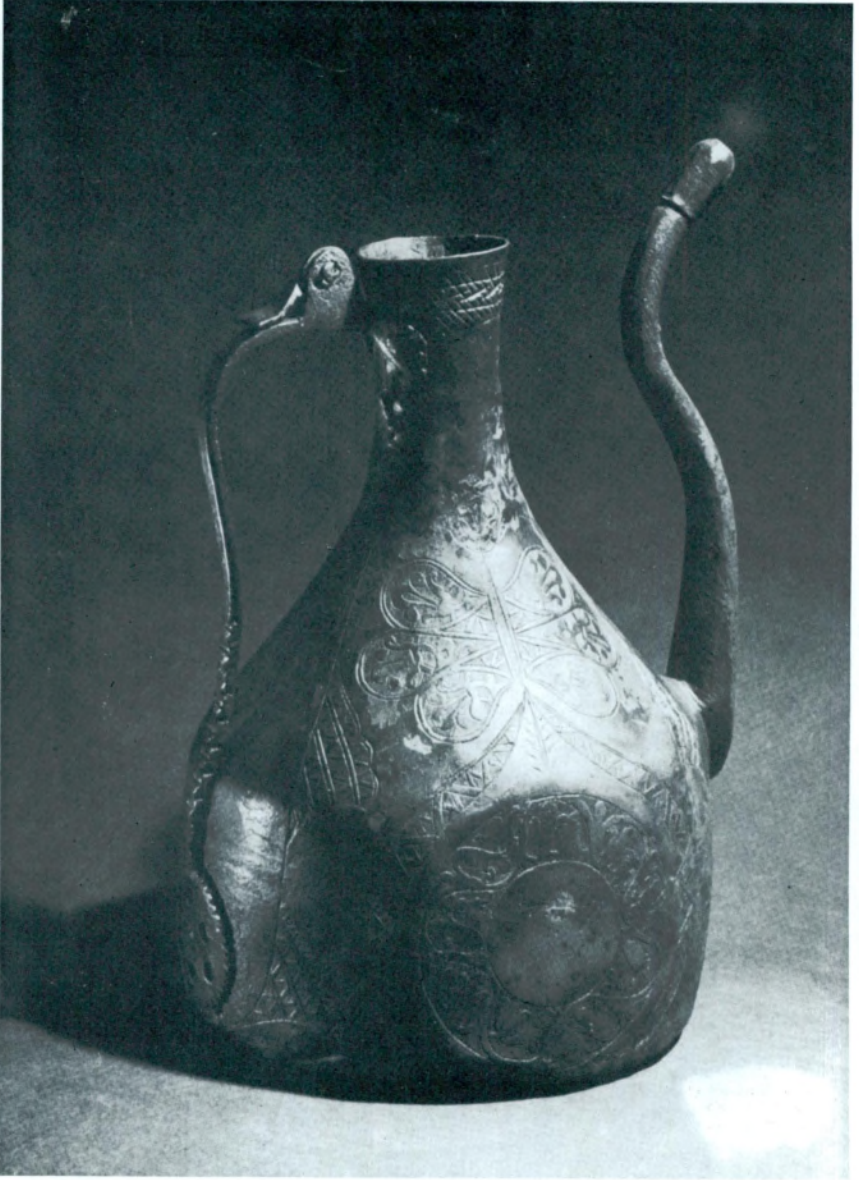
Res. 71 — Bakır kupa. Neszmaly, XVI-XVII. yüzyıl

Res. 72 — Bakır şamdanın ayağındaki balık figürü.
73 nolu resmin ayrıntısı

Res. 73 — Bakır şamdan XVI-XVII. yüzyıl

Res. 74— Bakır ibrik. Buda şatosu XVI-XVII. yüzyıl

İLK AHİLER HAKKINDA *

CLAUDE CAHEN

Çeviren: Doç. Dr. MÜRSEL ÖZTÜRK

Selçuklulardan itibaren Küçük Asya şehirlerinde önemli bir rol oynamış olan bu "kitle" teşkilatı Ahilerin, kaynağının bulunmasında iki mesele vardır: Dayanımlarının manevî sebebi fütüvvet "kahramanlık fazileti" olan gençlik dernekleri, bütün İslam ülkelerinde ve İslamî devirlerde varlığını sürdürmüş, bazen bilhassa Karmat hareketinden sonra ortaya çıkmış olan meslekî gruplara karışarak, dine aykırı birtakım görüşleri benimsemişlerdir. Küçük Asya'da ve ona bağlı bölgelerde, belli bir zamandan itibaren Fityan veya Fütüvvet ve Ahi teşkilatları aynı teşkilatlardır. Teşkilatlar arasındaki bu birlik, Halife an-Nasır'ın himayesinde M. 1200 yıllarında gerçekleştirilmiş olan Fütüvvet Reformu ile aşağı yukarı aynı zamana rastlar. Fakat bir taraftan Ahi adının öteki İslam ülkelerinde bulunmayışı, diğer taraftan Halife an-Nasır'dan önce de Ahilerin var oluşu, o, devirde bunların Küçük Asya'nın dışında bulunuşu ve Fütüvvet ile ilişkili olmadıkları dikkat çekiyor. Öyleyse, bir yandan Fütüvvet'ten ayrı olarak Ahilerin kaynağı meselesi, öte yandan bunların Küçük Asya topraklarında buluşup gelişmeleri meselesi vardır.

Gerçeği söylemek gerekirse, ilk Ahiler hakkında sahip olduğumuz bilgiler kıtır. Bildiğim kadarıyla şimdiye kadar bir Ahi hakkında söylenmiş en emin ve eski söz, 460/1068-9 yıllarında söylenmiş olan Cullabî Hucvirî'nin sözüdür. Cullabî, Ahi Farac Zancanî adlı birinden "az bir zaman önce öldü" şeklinde söz etmektedir¹. Daha sonraki yılların yazarı Câmî de kaynak göstermeden bu Ahi'nin 457/1065-6 yılında öldüğünü söylemiştir². Hucvirî, Ahi Farac'ı İranlı mutasavvıflardan ayırmadan ve onun İranlı olmadığını belirtmeden, Kuzey-Batı İranlı mutasavvıflar listesinin başında zikretmiştir. Ahi Farac'ın yaşadığı zamanda büyük bir şöhrete sahip olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Devletşah tarafından

* Claude Cahen, Sur les traces des premiers Akhis, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 81 vd.

¹ Nicholson çevirisi (Gibb Memorial, XVII), s. 173.

² Nefahatu'l-uns, no 71, Nicholson tarafından a.g.e de zikredilmiş.

nakledilen bir haber, Nizamî Gencevî'yi Ahi Farac'ın öğrencisi yapmaktadır³. Bu iki şahıs arasında doğrudan doğruya bir ilişki kesin olarak imkânsızdır. Çünkü Nizamî, M. XII. yüzyılda yaşamıştır. Fakat o, mutasavvıf olduğu için Ahi Farac'ın müridleri ile ilişkilerde bulunmuş olabilir. Bu da dikkatimizi Kuzey-Batı İran'a çekiyor⁴.

Bundan daha eski bir tarihte de bir Ahi'den söz edilmiş olabileceğini akıldan çıkarmamak gerekir. Ahi İbrahim diye biri, Feriduddin Attar⁵ tarafından tanınmış mutasavvıf Sahl b. Abdullah Tustari'nin hayatı anlatılırken onun muhatabı olarak zikredilmiştir. Bu durumda IX. yüzyılda ve Güney-Batı İran'dayız. Fakat Feriduddin Attar'ın bunu XII. yüzyılda yazdığını ve onun Ahi kelimesini bugünkü anlamından başka bir anlamda kullanmış olabileceğini göz önünde tutmak gerekir. Bununla beraber bu bize, XI. yüzyıldan önce ve sonra yazılmış eserlerde Ahi kelimesinin bulunabileceğini göstermektedir. Ahi kelimesinin bütün yanlışlıklardan arınmış bir tarifini bekleyerek, şimdilik bu konuda bir görüş belirtmeyeceğim.

Ne olursa olsun, ilk Ahilerin yetiştiği yer İran'dır ve bunların İranlı olmadığına dair hiçbir işaret yoktur. Selçukluların ilk fetih yıllarında ölen Ahi Farac'ın Türk olması imkânsız değildir. Fakat bu ihtimalin gerçek payı çok azdır. Çıkış yerleri Kuzey-Batı İran olsa da, Ahilerin Küçük Asya Türkleri arasında gelişip yayılmaları, İran'ın bu bölgesinde çok sayıda Türk'ün yaşamış olmasıyla ve Türk olsun, İranlı olsun bu ülkeden Küçük Asya'ya yapılan göçlerin devamlılığıyla açıklanabilir. Bu şartlar altında Ahi kelimesinin, arapça "ahi: kardeşim"den geldiğini kesin olarak kabul etmemek gerekirse de, dilbilimi ve anlambilimi bakımından mümkün olsa da, onun eski Türkçe "ahi-akı: kahramanca" kelimesinden türediği görüşü, Ahiliğin Türklerden kaynaklandığı görüşünü kanıtlamak içindir. Bu da tarihe aykırı düşmektedir. Kelimenin aslının Farsça olup olmadığına araştırılması zahmete değer. Bunun için en azından bir tarikata girerken söylenen a-h-ya harflerinin sembolik bir yorumu yapılabilir **.

³ Mahzanu'l-esrar, Bland neşri, Londra 1844, s. 2.

⁴ Gordlevsky, Gosudarstvo Seljukidov Maloi Asii, Moscou 1941, s. 106; Mustavfi Kazvini'ye göre, (Nuzhatu'l-kulub, Le Strange neşri, s. 67) Ahi Farac'ın kabri Zencan'dadır.

⁵ Nicholson neşri, I, 257.

** Cahen'in burada belgelere değil de hislerine dayanarak bu sonuca vardığı açıkça belii olmaktadır. Çünkü en geniş Farsça sözlüklerde bile "ahi" kelimesi bulunmadığı gibi İran'da tarihin hiçbir döneminde Ahilik adı altında veya ona benzer bir teşkilat mevcut olmamıştır. Zaten yukarıda adı geçen Ahiler, Türkler İran'a gedikten ve orayı hakimiyetleri altına aldıktan

Küçük Asya'da kesin olarak varlığından haberdar olduğumuz ilk Ahi'ye, an-Nasır'ın Fütüvvet'i kurması ve teşkilat kanununu Selçuklu Sultanı Key Kavus'a (612-613/1215-1216-7) göndermesinden hemen sonra rastlıyoruz. Bu şahıs, 612/1216-7 yılında Türkler tarafından fethedilmiş olan Antalya'da⁶ hazırlanmış olan bir vakfiyenin şahitleri arasında bulunan ve aslen Kayserili olan Ahi Eminuddin Mahmud b. Yusuf'dur. Yine başka bir yazılı belgeden, oğlu 661/1262-3⁷ yılında Divirigi'de ölmüş olan Ahi Abdurrahman ile Eflakî'nin dediğine göre, Celâleddin Rumî hayatta iken 110 (?) yaşında ölen, VII/XIII. yüzyılın başlarında Celâleddin Rumî'nin babası Bahaeddin'in talebesi olan ve Konya'daki Dericiler Pazarının hamamında ikâmet eden Ahi Naturî'yi ismen biliyoruz⁸.

Acaba XII. yüzyılda Küçük Asya'da Ahiler var mıydı? Küçük Asya Türk tarihinin bu dönemi hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuzdan bu soruya kesin cevap vermek imkânsızdır. Bu konuda söyleyebileceğimiz bütün şey, Eflakî'nin XIII. yüzyılın ileri gelen Ahilerinin, Ahi Türk adındaki bir şahsın çocukları olduğunu kabul etmesidir. Eğer bu adın okunuşu doğru ise, bundan ilk Ahi'nin Türk veya Türkler olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu Ahi Türk, Celâleddin Rumî'nin 662/1262-3 yılında daha yeni kurulmuş olan teşkilatın yönetimini teslim ettiği, 683/1284 yılında ölmüş olan Hüsameddin'in dedesinin babasıdır. Hüsameddin'in büyük dedesi, XII. yüzyılda yaşamış olup, Eflakî onun Urmiye'li olduğunu söyler. İşte yine Kuzey-Batı İran'dayız. Hüsameddin'in kendine gelince, onun Ahi olduğu şüphesizdir. Eflakî'nin dediği gibi o, genç yaşında Fityanları ile birlikte Celâleddin'i görmeye gelmiş ve ona bağlanmıştır. Hüsameddin'in Ahi oluşu, Celâleddin'in müridlerinden bazılarının düşmanlığını çekmiştir⁹.

Eflakî'ye göre Ahi Kaysar, Ahi Muhammed Seyyidâbadî, Ahi Çupan, Ahi Sıddık¹⁰ gibi Ahiler, Ahi Türk ve hayatı hakkında bilgi bulunmayan Ahi Başara'nın soyundan gelmekteydiler ve bunlar, öteki Ahilerin ak-

sonra yaşamış kimseler olup, Türk olduklarını düşünmemek içi hiçbir sebep yoktur. Ahilik ve Ahiler hakkında geniş bilgi için bak. Prof. Dr. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974.

⁶ O. Turan neşri, *Bellekten* 1947, s. 427.

⁷ *Répertoire Chronologique d'épigraphie arabe*, no. 4506.

⁸ Huart çevirisi, *Les Saints des Derviches Tourneurs*, II, 320.

⁹ Huart, aynı eser, II, 233; H. Ritter, *Der İslam* 1940, s. 116 vd.

¹⁰ Huart, aynı eser II, 306; Muhammed Seyyidâbadî belki de Sultan Veled'de (İstanbul 1941, 150) adı geçen Muhammed Seyyid-vârî ile aynı kişidir.

sine Büyük Mutasavvıf ile iyi ilişki içinde idiler. Celâleddin Rumî, Mektubat'ında bunlardan birkaçının adını zikretmiştir. Mektubat'ta adı geçenler, ondan daha sonra da söz edeceğimiz Büyük Emir Ahi Muhammed, Cemâleddin Ahi Guharkaş¹¹ ve Ahi Evran'dır. Aynı zamanda mutasavvıf da olan Ahi Evran'ın, XIII. yüzyılın ortalarında yaşamış olması ihtimal dahilindedir¹². XIII. yüzyılın sonlarında Ankara ve Niğde gibi yerlerde de Ahilerin var olduğunu söyleyebiliriz¹³. Fakat konumuzun dışında olduğu için bunlar üzerinde durmayacağız.

İlk Ahiler hakkında bildiklerimiz çok sınırlı olduğu için 1240 yılına kadar ne Küçük Asya'da, ne de İran'da Ahilerin, Fityanların teşkilatı ile birleştiğini veya bunun aksini ortaya koyacak görüşlere sahip değiliz. Belki de Ahileri ve Fityanları içine alan bir teşkilat Keykubad'ın (615/1218-9) tahta çıktığı zaman vardı¹⁴. Fakat Ahi, Fityan birleşmesinin 641/1243 yılındaki Moğol istilasından hemen sonra yapıldığını kesin olarak biliyoruz. Bu birleşmede Hüsameddin'in büyük rolü vardır.

Bu konudaki ilk bilgileri İbn Bibî'ye borçluyuz. İbn Bibî, Fityanları düşmanlarının ve hatta taraftarlarının bile onlar hakkında kullandığı "runud", bir iki yerde "evbaş", "reziller" ve "serseriler" sıfatlarıyla nitelemiştir. Onun dediğine göre, Akşehir ve Abgarm (Konya'nın kuzeybatısı) Runud'ları, Selçuklu yönetimi tarafından çok güçlenmiş olan iki emire suikast düzenlemek için tutulmuşlardır. İbn Bibî'nin başka bir haberinde de Konya Runud'ları, Vezir Şemseddin İsfahani tarafından asilerin evini aramak için görevlendirilmişlerdir. Yine onun dediğine göre, Konya Ahi ve Fityanları, hükümete baş kaldıranlara yardım etmeyi reddederler ve Şemseddin'in isyanı önlemek için gönderdiği temsilciye yardım ederler. Bundan az bir zaman sonra Şemseddin'i cinayetten sorumlu tutan ve onun tutuklanmasında ısrar eden Moğol hükümdarı tarafından gönderilen vezirin muhaliflerini desteklerler¹⁵. Bu hadiseler zincirinde

¹¹ Ahmed Remzi Akyürek neşri, İstanbul 1937, s. 100, 103, 113.

¹² Gordlevsky, a.g.e., s. 110 ve Izvestia Akademi Nauk SSSR 1928, s. 1181.

¹³ Wittek, Zur Geschichte Angoras im Mittelalter, Georg Jacob Armağanı, Leipzig 1932, s. 350-52; Taeschner, Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien, Islamica 1929; Huart'ın a.g.e.nin İndeksi; Aksarayî, O. Turan neşri, s. 305-307; Niğdeli Ahi Ahmed, belki de Celâleddin'in Mektubat'ında (s. 150) Ahi Mahmud'un oğlu olarak zikredilen şahısla aynı şahıs olabilir.

¹⁴ Yaziji-Oghlu, Houtsma neşri, s. 107.

¹⁵ İbn Bibî, Houtsma neşri, s. 253, 255-259, 265.

Ahiler, daima üst yönetimin taraftarları olarak görünürler. Bu olayı izleyen otuz yıldan daha uzun bir sürede onlar hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

Onlar hakkında çok değerli bilgileri, Cimri İsyanından sonra elde ediyoruz. Bu bilgileri artık eseri 1279 yılına kadar olan olayları anlatan eleştireceğimiz bir haberi dışında İbni Bibi'ye değil, Paris Milli Kütüphanesinde supplément persan 1553 numara ile kayıtlı olan Tarih-i Âl-i Selçuk'a borçluyuz. Bu eser, şehrinde yaşamış olan Ahilere özel bir ilgi duyan, XIII. yüzyılın sonlarına doğru yazmış, adı bilinmeyen bir Konyalının eseridir¹⁶. Ona göre, Cimri Olayı sırasında Konya Ahileri, biri adı garip bir şekilde Ahi Ahmayd şeklinde yazılmış olan-tabii Ahmed olarak düzeltilmelidir- (O, aynı şekilde Amid'i Aymid, Cumada'yı Cumayd şeklinde yazmıştır.) Ahmed ve öteki de Ahi Ahmedşah adlarında iki lider tarafından yönetilmiştir. Bunların ilkinden en son 683/1284 yılında söz edilmiş, ikincisi 697/1297-8 yılında ölmüştür. Ahi Ahmedşah ise, biraz sonra bahsedeceğimiz 688/1289 yılında meydana gelen isyan sırasında veya 694/1294-697/1297 yılları arasına vefat etmiş olabilir.

Tarih'te bu iki şahsa ayrılan yer, XIII. yüzyılın ortalarında yazan Mevlevî tarihçisi Eflakî'nin onlar hakkında verdiği bilgileri ciddiye almamızı sağlıyor. Ahi Ahmed, kendisini sevmeyen Eflakî tarafından iyi tanınmaktadır. Yukarıda adı geçen Ahilerin aksine o, Mevlevîlerle anlaşamıyordu. Birgün o, kendini Celâleddin'in dostu olarak göstermek istemişse de Celâleddin bunu geçmişteki ilişkilerinden dolayı ihtiyatla karşılamıştır. Ahi Ahmed, Mevlevîlerin musikisine düşman gibi davranıyor ve onların cenaze törenlerinde okudukları dualara karşı çıkıyordu. Ona göre Mevlevîlerin bu hareketleri şeriata aykırı yeniliklerdir. Eflakî'nin dediğine göre Ahi Ahmed, üst düzeydeki Ahilerin ve döneç olarak nitelediği Konya Mevlevîlerinin şeyhi Hüsameddin'in muhalefetine rağmen, Runud birliklerinin başına geçerek padişahın tahta çıkışına engel olmak istemiş, adamlarıyla birlikte şehirden kovulmuş, bundan sonra gözden düşmüş, yakınları tarafından terk edilmiş (Tarih bunu yalanlıyor) ve oğlu Ali, Mevlevî tarikatına girmiştir¹⁷. Ahi Ahmed Muhibbu'l-Fityan b. Şeyh Muhammed b. Mikail el-Erdebili (yine Kuzey-Batı İran'dayız) adlı biri tarafından yazılmış olan bir risalenin varlığını biliyoruz. Eser, yazarı hakkında hiçbir bilgi

¹⁶ Eserin 675/1276-692/1292 yılları arasında meydana gelen olayları anlatmasından bu sonuca varıyoruz. Kitabın sonunda 741/1340 yılına kadarki olaylara kısaca değinilmişse de, bu ilâveyi yazarın bizzat kendisinin mi yaptığını, yoksa bunda ikinci bir kimsenin mi parmağının bulunduğu bilemiyoruz.

¹⁷ Huart, I, 206, 247 ve II, 238, 241, 293.

vermiyor¹⁸. Bu risalenin yazarı Ahi Ahmed ile yukarıda sözünü ettiğimiz Ahi Ahmed'in aynı kişiler olduğunu veya bunun aksini söylemek için elimizde hiçbir belge yoktur.

Ahilerin öteki lideri Ahi Ahmedşah'ın Mevlevîlerin gözünde iyi bir yeri vardı. Onu "Fityanların şefi" olarak adlandıran Eflakî'ye göre bu zat zengindi ve binlerce Runud'a komutanlık ediyordu. XIII. yüzyılın sonunda Mevlevîlerin, Celâleddin'in oğlu Sultan Veled'in yönetimi altına girdikleri zaman Ahi Ahmedşah kendini, Sultan Veled'in müridi olarak takdim etmiştir. Başka bir yerde Eflakî, 690/1291 yılında Moğol Prensi Geyhatu Konya'yı almayı tasarlarken onu bu fikrinden Ahmedşah'ın vazgeçirdiğini söylemiştir¹⁹. Eflakî'nin sözlerine dikkat edersek, Ahmedşah'ın Ahiler arasında Ahmed'in görüşünden farklı bir görüşe sahip olduğunu, Ahmed'in aksine onun Mevlevîlere daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Ahmedşah'ın yerine Konya Runudlarının başına daha önce sözünü ettiğimiz Ahi Sıddık'ın oğlu Ahi Mustafa'nın geçmiş olması muhtemeldir. Ahi Mustafa'nın babası ve kendisi, Ahilerin başına geçmeden önce Mevlevîlerle iyi ilişki içinde idiler. Fakat o, daha sonraları Mevlevîlerin tasavvufî görüşlerine saldırarak bu görüşlerin, halledilmesi kuvveti gerektiren dünya işleri karşısında aciz kaldığını ilân etmiş ve onlara düşman kesilmiştir. Fakat Ahilerin bizzat kendileri kuvvetin kurbanı olmuşlardır. 712/1312 yılında Konya Fatihî Karamanlı Yahşi Bey, onları ölüme mahkûm etmiş ve Mevlevîlerin şeyhlerinden Emir Arif de cenaze törenlerini yönetmiştir²⁰.

Tarih'te adı geçen üçüncü Ahi, Ahi Emir Muhammed'dir. Bu şahsın adına Eflakî'de de rastlanır. Eflakî'ye göre o, zengin ve iyiliksever bir emirdir. Gençliğinde Celâleddin'i tanımış, yaşlanınca 715/1315'te belki de daha sonraki yıllarda Bayburt'a yerleşmiştir²¹. Bu şahsın, Tarih'in zikrettiği şahısla aynı şahıs olduğunu söylemek güçtür. Tarih'e göre Ahi Emir Muhammed, 692/1289 yılında Konya'da bulunmaktadır (Hiç şüphesiz Eflakî'nin Ahi Emir Muhammed'i de Celâleddin'i Konya'da tanımıştır). Fakat büyük bir ihtimalle Tarih'in zikrettiği Ahi Emir Muhammed ile Nasrî'nin²² 689/1289 yılında Farsça Fütüvvet-nâme'sini

¹⁸ Taeschner, *Futuwwa Studien, Islamica*, V, s. 290 vd.

¹⁹ Huart, II, 116.

²⁰ Huart, II, 306-308.

²¹ Huart I, 300-307.

²² Taeschner, *Der anatolische Dichter Nâcîrî und sein Futuwwetname (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIX, 1)* Leipzig 1944.

ithaf ettiği Ahi Emir Muhammed aynı kişi olabilir. Belki de bu şahıs, Celâleddin'in Mektubat'ındaki Büyük Emir Ahi Muhammed'dir. Ahilerin arasında emirlerin de bulunması kayda değer ilginç bir durumdur.

Tarih'te zikredilmiş olan son Ahi, Ahi Caruk'tur. Eflakî tarafından bilinmeyen bu şahıs, İbni Batuta'nın Niğde Valisi olarak sözünü ettiği şahısla belki de aynı şahıstır²³.

Ahmed ve Ahmedşah, Tarih'te ilk olarak Karamanlıların isyanı ve Cimri Olayı sırasında ortaya çıkarlar. İbni Bibi'ye göre Runudlar, bu isyanda âsilerin suç ortağıdır²⁴. Bununla beraber Tarih'in haberinde, başlangıçta Naib'in Konya'yı savunmak için Ahilerin teklif ettiği yardımı şüphe ile karşılamışsa da, daha sonra Ahi Ahmed ve Ahi Ahmedşah'ı birer tahkimatın savunmasında görüyoruz²⁵. Nizamî birliklerin bulunmadığı zamanlarda Ahiler, silah taşıyabilen ve şehrin savunmasını üstlenen kimselerdir. Elbette Runudların bazıları uygunsuz hareketlerde bulunmuş olabilirler. Bununla beraber Konya'da bulunmayan İbni Bibi'nin Ahiler hakkındaki sözleri, resmî çevrelerin onlar hakkındaki güvensizliklerinin bir ifadesi olabilir (Tarih'in dediği gibi, Naib'in önce Ahilerin işbirliği teklifini reddetmesi, bu görüşümüzü doğruluyor.). O halde İbni Bibi'nin yukarıda Ahiler hakkında söyledikleri kabul edilmeyebilir. Gerçekten de Karamanlılar isyanını izleyen olaylarda, en azından o devirde Konya'da İbni Bibi'nin belirttiği gibi Ahilerin Türkmenlerle birleşerek devlete karşı geldiklerini görmüyoruz.

683/1283 yılının Ramazan (Ocak) ayında III. Sultan Gıyaseddin'in dul eşi, amcaları Sultan Mes'ud'un karşı koymasına rağmen reşit olmayan iki oğlunu tahta oturtmak için Moğollar tarafından Konya'ya gönderilmişti. Pek belli olmayan şartlarda prenses, Karamanlı Türkmenlerin şefi ile Eşrefi oğullarına itaat etmeye razı etti. İster toprakları yakın olan onlardan, tehdit altında bulunan şehre yardım sağlamak için olsun, ister prenses kendini zayıf hissedip, yanlış hareket ederek onların desteğini almak için olsun, Karamanlı Türkmenlerin beyini beylerbeyi, Eşrefi de saltanat naibi tayin etti. "Zaten bu iki Türkmenin adamları şehrin dışında kamp kurmuşlardı. Bu durumdan endişelenen Vezir Fahrüddin Ali, Konya'nın muhtemel bir savunması için Ahilerle anlaşma yaptı. Fityanlar ve kölelerden meydana gelen bir birlik Prensese evine götürdü. Bu sırada Ahi

²³ Defréméry ve Sanguinetti neşri, II, 287.

²⁴ Hautsma neşri, 324.

²⁵ 29a-30a.

Ahmed ve Ahi Ahmedşah çıkageldi ve karışıklık yatıştı.” Hikâye pek açık değil. Fakat bu hikâyenin sonu gösteriyor ki, Türkmenler savaş yapmadan şehre girip prensese tâbi olmuşlar ve orada kalmamışlardır. 6 Rebiulevvel 684/Haziran 1285 tarihinde meydana gelen bu olayda hiç şüphesiz Ahi şeflerinin gayretleri faydasız bir çarpışmayı önlemiştir ²⁶.

Bundan beş yıl sonra üzücü bir olay meydana geldi: Sultan Mes’ud kardeşini Eşref’in torunlarından biriyle nişanlamak için gittiği Eşref’in oğlunun yönetimindeki Viranşehir’de tutuklanıp hapse atılır. Eser, bize bunun nedenini söylemiyor. Belki de daha sonra göreceğimiz gibi şehzade, Ahileri tuttuğu için hapse atılmıştır. Şehzadenin tutuklanması haberi, Konya Runudlarının ayaklanmasına neden oldu. Şihneh (garnizon komutanı), şehrin emirleri, yani saltanat temsilcileri ile birlikte şehrin dışında - en azından bir kısmı- bir evde toplanmış olan Runudların kaldığı yeri kuşatarak ateşe verdiler. Runudların liderinin dışında kuşatılanların tümü, liderin karısı ve çocukları da dahil diri diri yandılar (Rebiulevvel 689/Nisan 1290) ²⁷. Bu olayda Ahi şeflerinden birinin bulunduğundan söz edilmiyor. Hikâyenin devamı, Ahi teşkilatının ortadan kaldırıldığını değil, aşırı ve ayrılıkçı bir grubun yok edildiğini gösteriyor.

Nisan 1290 tarihinde meydana gelen yukarıda bahsettiğimiz olaydan birkaç hafta sonra sultanın, Moğolların elçisi Vezir Fahrudin Kazvini’nin istekleri karşısında Runudlarla gizlice anlaşmış olduğunu görüyoruz. Bu defa yine Ahi Ahmedşah, yanına Runudlar ve Ked-huda’lar olduğu halde vezirin koyduğu yenilikleri protesto eden bir heyetin başındadır. Bu sırada vezire karşı bir halk gösterisi düzenlenmiş, halk veziri sultanın yanına gitmeye zorlamış, yolda Sultan Veled ve müridleri vezirin önüne geçerek ona laf atmışlar, vezir saraya vardığı sırada, yönetimini denetlemeye gelen Moğol elçileri tarafından alınıp Han’ın huzuruna götürülmüş ve öldürülmüştür ²⁸.

Kısa bir süre sonra Anadolu’da karargâh kurmuş olan Moğol Hükümdarı Geyhatu görünür ve tekrar gider. Bundan sonra Türkmenler ülkeye yayılırlar. Bu sırada sultan Konya’da değil Kayseri’dedir. Konya’da yalnız Eşref’in oğlu tarafından serbest bırakılmış olan sultanın kardeşi Siyavuş vardır. Fityan ve Runudlar, yeniden ön sıraya geçmek için durumun uygun olduğunu sezerler. Karamanlıların bize açıklanmayan bir şekilde Eşref’in oğlunu öldürmeleri, onları cesaretlendirmişe benzemektedir.

²⁶ 32a.

²⁷ 36b.

²⁸ 37a.

Fakat Runudlar, Moğolların Şihneh'i (garnizon komutanı) Bahaeddin Kutluca'dan sıkılmışlardır. Siyavuş'un onlar hakkında beslediği iyi niyeti ve Bahaeddin'in halk tarafından sevilmemesini fırsat bilen Runudlar Siyavuş'a, Bahaeddin'in onu öldürmek istediğini ve bunu önlemek gerektiğini bildirirler. Runudların istekleri yerine getirilir. Bahaeddin yakalanıp öldürülür²⁹. Bu olaydan sonra Eşref'in adamları Karamanlılara karşı ayaklanırlar. Bundan dolayı anlaşıldığına göre Konya'da Runudlara karşı hoşnutsuzluk vardır ve bunlar kılıçtan geçilir³⁰.

Bunun üzerine Germiyanlılar Konya'ya saldırırlar. Ahiler, şehrin ileri gelenleri ile bir savunma hattı kurarlar ve Runudlar da çıkış yolu hazırlarlar. Şehir düşmek üzereyken Moğolların yardıma geldiği haberi, saldırganların derhal geri çekilmelerini sağlar (690/1291)³¹. Ertesi yıl Siyavuş'un daveti üzerine gençler, bu defa yapılmayacak olan bir Germiyan saldırısına karşı şehri savunmaya hazırlanırlar³².

Bu tarihten (1291) sonra Ahiler hakkında daha fazla şeyler öğreniyoruz. Ahmedşah 692/1292 ve 694/1294 yılları arasında hayatta idi. O, çok miktarda para emanet ettiği Ahi Emir Ahmed'i evinde tedavi etmiş, Fityanların ve şehrin ileri gelenlerinin huzurunda emanet ettiği bütün parayı ona bağışladığını açıklamış ve bu olaydan sonra daha çok halkın sevgisini kazanmıştır³³. 15 Muharrem 694/1294 tarihinde öldüğü zaman cenaze törenine 15 bin kişi katılmış ve dükkânlar 40 gün kapalı kalmıştır. Tarih'in kırkinci sayfasında okuduğumuz yukarıdaki haber bize çelişkili görünüyor. Çok özlü bir şekilde yazılmış olan daha sonraki sayfalar, Ahi Ahmedşah'ın 12 Safer 697/1297 tarihinde çekilmez bir hale gelen Karamanlı bir subayı Konya'dan kovduğunu ve Sultan'ın Şarabsalar'ı tarafından 7 Şevval 697 tarihinde katledildiğini, katilin Ahi Caruk'un darbeleriyle 6 Muharrem 698/1298 tarihinde öldürüldüğünü ve Sultan Alaeddin Feramurz'un bu kısasa yazılı izin verdiğini yazıyor³⁴. Gayet açık olan bu iki zıt haberin biri muhakkak yanlıştır. Bu yanlışlık, tarih veya şahıslar (Ahmed ve Ahmedşah) arasındaki yanlışlıktan doğmuş olabilir.

²⁹ 41a.

³⁰ Aynı sayfa.

³¹ 41b.

³² 45a.

³³ 45a-46a.

³⁴ Mesela, Köprülü, *Origines de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğunun Kaynakları) adlı eserinde eski çalışmalarını özetlerken, bilhassa (Ahilerin) bu yönü üzerinde duruyor.

Tarih'in elimizde bulunan nüshası 741/1340 yılında istinsah edilmiştir. O tarihte müstensihin bu çelişkiyi görmemiş olması ilginçtir. Biz bu meseleyi burada halledemeyiz.

Konya Ahileri hakkında bilgi veren Tarih, bu küçük problemle bitiyor. Bu kitaptan şu sonucu çıkarıyoruz: Ahiler, hiçbir siyasi gücü olmayan, fakat iktidar boşluğu bulunan zamanlarda karışıklıklar çıkmış şehirlerde ön sırayı alan, düzenli ordunun eksikliklerini tamamlayabilen önemli bir teşkilattır. Fütüvvet hakkında edindiğimiz teorik bilgiler, Ahilerin arasına bazı zamanlarda İslam inancına aykırı inançların ve gizli ayinlerin girdiğini gösteriyor³⁵. Bununla beraber yukarıda değindiğimiz olaylardan hiçbiri, onların İslam inancına ve onu yöneten sosyal kadrolara karşı gelme eğiliminde olduklarını göstermiyor. Ahiler Selçuklu yönetimine bağlı görünüyorlar. Disiplinsiz hareketleri genellikle kendilerine saldıranlara karşıdır. Onların vatan sevgisi çok fazladır. Ahiler, yönetimi doğrudan doğruya ele geçirdikleri zaman Moğolların ve Konya'nın hayatını tehdit ettikleri zaman da Türkmenlerin büyük düşmanlarıdır. Ahilerde muhtelif sınıflar vardır. Geç zamanlarda yazılmış olan Fütüvvet el kitaplarında görüldüğü gibi Ahi unvanı belli bir makama gelmiş olanlar için kullanılır ve teşkilattaki herkese Ahi denmez. Ahiler, bütün Runud'ları içine alırsa da her Runud Ahi değildir. Teşkilat içindeki sınıflar da belli değildir. Muhtemelen asilzadeler arasından gelen "saygıdeğer" Ahilerle, gerçek "yanılayaklar" arasında bir durum farkı vardır. Bu farklılık, Mevlevîlerin aristokratik teşkilatı karşısındaki davranışlarının farklılığıyla ilgili olabilir. Teşkilat, üyeleri halk arasından geldiği için inkılapçı bir karakter taşıyorsa da, mensuplarının niyet ve düşünceleri, onu inkılapçı bir kuruluştan ziyade resmî bir kuruluş gibi gösteriyor. İşte bizim buraya kadarki bilgilerden edindiğimiz görüş, Ahiler hakkındaki geleneksel görüşten biraz farklıdır. Fakat elbette bu bilgileri başka zamanlarda ve yerlerde bulunan Ahiler hakkındaki bilgilerle karşılaştırmak gerekir³⁶. Yalnız şunu belirtelim ki, Fütüvvet hakkındaki görüşümüz, Küçük Asya Ahileri üzerinde inkâr edilemez bir etkisi olan ve teşkilatı yeniden kuran Halife an-Nasır'ın bildiğimiz görüşlerine uygun düşüyor. An-Nasır'dan önceki devirlerde

³⁵ Taeschner, Köprülü, Gordlevsky, Wittek'in daha önce zikrettiğimiz çalışmalarına ilâveten yine Taeschner, *Das futuwwa-Rittertum des islamischen Mittelalter*, in *Beiträge zur Arabistik und Turkologie*, Leipzig 1944; Giese, *Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches*, in *Zeitschrift für semitistik*, 1924.

³⁶ G. Salinger, *Was the Futuwwa an oriental form of chivalry?* in *Proceeding of the American Philosophical Society*, XCIV, 1950.

Fütüvvet teşkilatlarının resmi makamlarla birçok konularda ihtilaf halinde olduklarını akıldan çıkarmamak gerekir³⁷. Halifelik, Fütüvvet içindeki grupları yönetimi altında birleştirip onların sorumluluğunu üzerine aldığı zaman, gruplar arasındaki ihtilafları yok etmeye çalışmış ve Türk toplumu bu olayın dışında teşkilatlanmıştır. Belki Türkler, bu şekilde anlaşılmiş bir Fütüvveti İslamiyetten almış ve kendilerine göre yeniden geliştirmişlerdir³⁸.

³⁷ Bu durum Bağdat'ta ortaya çıkmıştır. Fakat daha önce XII. yüzyılda bu Ayyarûn teşkilatlarının, önemli şahsiyetleri kendine çektiğini görüyoruz. Bu şahsiyetler, Ayyarûn teşkilatları üzerinde nüfuz sahibi olabilme aracı saydıkları Fütüvve pantolonlarını onların şefflerinden alabilmek için gayret sarfediyorlardı.

³⁸ Bu şartlar altında bilhassa Türk ülkesinde Ahilerden önce Fütüvve teşkilatlarının sorumluluğunu üstlenmiş bir teşkilat var mıydı veya XIII. yüzyılda olduğu gibi Ahiler, Fütüvve kadrosunun içinde miydi? Ben bu soruya cevap vermeden, onu tekrar sormaktan başka bir şey yapmayacağım. Tabiatıyla her ne kadar Ahiler, XIII. yüzyıldan itibaren Küçük Asya'da önemli bir gelişme göstermişlerse de, bu onların başka bir yerde bilhassa Azerbeycan Türkleri arasında bulunmadığı anlamına gelmez (Mesela bu bölgede (Azerbeycan) Celâleddin Harzemşah'ın vezirinin halıcısı, Nasavî, Houdas neşri, 232).

BİBLİYOGRAFYA

SEYYİD ALİ EKBER HITÂYÎ, *Hitâyâne*, yay. İrec Afşar, Asian Cultural Documentation Center for Unesco Tehran, Cultural Bibliographies and Documents Series, 9; Tehran 1357 h.ş., 15 + 266s.

Bir asırdan fazla bir zamandan beri üzerinde çalışmalar yapılan, islâm müellifleri tarafından Çin hakkında kaleme alınan eserlerin en mühimlerinden biri olarak kabul edilen Ali Ekber Hitâyî'nin *Hitâyâne*'si, Türk tarihini yakından ilgilendiren pek çok metni yayınlanan, *Ferheng-i Irân Zemin* ile *Rahnümâ-yi Kitâb* gibi dergileri yıllardır yayınlayan, İran'ın kitap dostu ilim adamlarından İrec Afşar tarafından, Türk ilim adamı Prof. Dr. Adnan Erzi ve Japon M. Honda'ya ithâfen yayınlandı.

Ali Ekber, eserini Osmanlı hükümdârı Yavuz Sultan Selim adına h. 922 (1516) yılında İstanbul'da tamamlamış olmakla birlikte, onun kimliği hakkında eserinden bir şey öğrenmek mümkün olamamaktadır. Müellif kendini Hitâyî olarak nisbelemekte, Anadolu ile ilgili olarak verdiği bilgilerden ise onun Osmanlı ülkelerinden olmadığı görüldüğü gibi (s. 5, 171), eserindeki üslûp ve kullandığı kelimeler kendisinin Horasan veya Mâverâünnehr'den olabileceğini akla getirmektedir (misaller için bk. s. 6).

Daha III. Murad (1574-1595) zamanında Türkçeye çevrilen eser, vaktiyle H.L. Fleischer, J. Fr. Zenker, Ch. Schefer gibi şarkiyatçılar tarafından incelenmiş, bilhassa Paul Kahle tarafından iyice ele alınmış (P. Kahle, *Eine islamische Quelle über China um 1500*, *Acta Orientalia* (1934) XII, 91-110) ve merhûm Prof. Dr. Zeki Velidi Togan ile birlikte yayına da hazırlamış (*İslâm Ansiklopedisi*, Ali Ekber madd.) ise de, bir türlü yayınlanamamıştı. Lin Yih-Min tarafından, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in nezâretinde yapılan çalışmada (Ali Ekber'in *Hitâyâne* adlı eserinin Çin kaynakları ile mukayese ve tenkidi, Tai-Pei, 1967) da eser ve müellifi hakkında bazı hususlar yine de açıklığa kavuşamamıştır. Lin Yih-Min, bir taraftan "*Hitâyâne*"nin yazarı Ali Ekber, bu çağda Çin'e giden en ünlü seyyahlardan biridir. Kendisi 1500 senesinde Çin'e seyahat ederek bir seyahatnâme yazmıştır" (Giriş, s. 2); "... batıda Ceyhun nehrinden ve doğuda da Çin'in sınır şehri olan Su-chou'dan ve Su-chou'daki kale, asker ve nöbetçilerden çok bahsetmesine bakılırsa, Ali Ekber'in Hotan yolundan Çin'e gitmiş olması ihtimali kuvvetlenir" (s. 3) derken, daha sonra "Bu zatın kendisinin bizzat Çin'e gittiği ve o çağdaki Çinlilerle uzun zaman beraber yaşadığı biraz şüphelidir" (s. 19) gibi çelişkili bir ifade kullanmaktadır.

Eserin başında İrec Afşar, Çin ile İran arasındaki münasebetlerle ilgili çalışmalar üzerinde durmakta (E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II, London 1888 adlı eser gösterilmemiştir) (s. heft-pânzdeh); sonra *Hitâyâne*, eserin Farsça nüshaları, Türkçe tercümesi ve eser hakkında yapılan çalışmaları zikretmektedir (s. 1-21). Tanrıya hamd, Hz. Peygamber ve dört Halife, Yavuz Sultan Selim ve Sultan Süleyman'a övgü (s. 25-29) ile eserine başlayan Ali Ekber; dünyanın taksimatı, İran ve Turan'ın hududu (s. 30-32) ile devam edip, kitabını 21 bâba ayırmaktadır:

1 — Çin yollarına dair (s. 39-41)

- 2 — Çinlilerin çeşitli dinlerine dair (s. 42-50)
  - 3 — Şehir ve hisarlara dair (s. 51-59)
  - 4 — Şehirlerde bulunan askerlere dair (s. 60-72)
  - 5 — Şehirlerde bulunan hazinelere dair (s. 73-74)
  - 6 — Çin hakanının tac ve tahtına dair (s. 75-97)
  - 7 — Çin hapishânelerine dair (s. 98-110)
  - 8 — Çin halkının yılda bir kere yaptıkları bayramlarına dair (s. 111-113)
  - 9 — Çin ülkesinin 12 eyâletine dair (s. 114-121)
  - 10 — Çinlilerin sohbetleri, toy ve tâzimlerine dair (s. 122-125)
  - 11 — Genel evlere dair (s. 126-134)
  - 12 — Garip hünerlere dair (s. 135-138)
  - 13 — Çin'in kanun koyucusunun kim olduğu, bunun sebebi ve bir hâtinun hükümdarlık etmesine dair (s. 139-141)
  - 14 — Hattathânelere dair (s. 142)
  - 15 — Dünyanın çeşitli ülkelerinden gelmiş ve gelmekte olan kimselere dair (s. 143-146)
  - 16 — Kalmaklara dair (s. 147-149)
  - 17 — Çin ülkesindeki ziraata dair (s. 150-153)
  - 18 — Çin'in Kâbesine dair (s. 154-156)
  - 19 — Altın, gümüş ve para. Para yerine kâğıt kullanılması (s. 157-158)
  - 20 — Kanunları korumalarına dair (s. 159)
  - 21 — Çin'deki resim atelyelerine dair (s. 160-166)
- Hâtime (s. 167-174). Burada bilhassa Kalmaklar hakkında bilgi verilmektedir.

Eserde bundan sonra maddeler, yer adları, topluluklar ve dinler, kişi adları ile ilgili dizinler ile bazı açıklamalar yer aldığı gibi, "Tercüme-i Târih-i Nevâdir-i Çin-i Mâçin" adı ile 1270 h. yılında İstanbul'da basılan Türkçe tercümesinin fotokopisi de dahil edilmiştir (s. 197-266).

Açıklamalar kısmında (s. 22 ve 193), "s. 28, str. 20'deki "Kuşçu" nisbesinden sonra gelen "Şiri" nisbesinin anlaşlamadığı ifade ediliyor. Gerçekten de metnin adı geçen yerinde bir düşüklük göze çarpmaktadır. Halbuki bu cümle "...Uluğ Beg Sultan merhûm üstâd Mevlânâ Ali Kuşçu (râ, bâ) şiri be Hitây firistâd" (merhûm sultan Uluğ Beg, üstâd Mevlânâ Ali Kuşçu'yu bir arslanla Çin'e gönderdi) şeklinde olmalıdır. Zira biz Timurlular devrinde Çin'e giden bazı elçilerin armağan olarak bilhassa at ve arslan götürdüklerini biliyoruz. Mesela, 820 (1417) yılında Çin'den Semerkand, Andhoy, Herat ve İsfahan'a elçiler gelmiş ve zamanın Timurlu hükümdarı Şahrûh, mirzalar ve hanımları için, o devrin saraylarında aranan sungur, atlas, ipek, kemhâ, Çin kağıdı, porselen ve daha önce Herat'tan gönderilen Seyyid Ahmed Tarhan'ın götürdüğü cins atlardan birinin nakkaşlar tarafından çizilmiş bir resmini getirmişlerdi. Herat'tan dönüşte bu elçilerle birlikte Erdeşir Tavacı gitmiş ve armağan olarak arslan, Arap atları ve panter gönderilmişti (Hâfız-i Abrû, Zubdetü't-Tevârih-i Baysungurî, Fâtiḥ Ktb., nr. 4370/1, 547a; Abdürrezzak-ı Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn, yay. Muhammed Şefî', Lahor 1360, s. 384; Fasîh-i Hvasî, Mücmel-i Fasihi, yay. Mahmud Ferruh, Meşhed 1339 h.ş., s. 238). 822 (1419) yılında Çin'e gönderilen kalabalık Timurlu elçilik heyetinde Şahrûh'un oğlu Baysungur adına yer alan Gıyâseddin Nakkaş,

yolculukları ile ilgili olarak bir günlük tutmuştu. Onun eserinde Çin'e armağan olarak nelerin gönderildiği kaydedilmemekle birlikte, bir vesile ile Uluğ Beg'in gönderdiği ayaklarının dördü de beyaz, kara bir attan söz edilmektedir (Zubdetü't-Tevârih, 589b; Matla'-ı Sa'deyn, s. 521). Ayrıca, Kara Koyunlu yurdundan da atlar takdim edilmiş midir bilemiyoruz. Fakat bu atların şöhreti Çin sarayına kadar ulaşmış olmalıdır ki, Çin hükümdarı elçileri kabul ettiğinde, önce Şahruh'un hal ve hatırını sormuş, ardından hemen Kara Koyunlu Yusuf Beg'den elçi ve vergi gelip-gelmediğini, hububat fiyatlarını ve bolluk olup-olmadığını öğrenmek istemişti. Çin hükümdarı ayrıca Yusuf Beg'e elçi göndererek at istemek niyetinde olduğunu, fakat yolların emin olup-olmadığını bilmediğini ifade etmişti (Zubdetü't-Tevârih, 584a; Matla'-ı Sa'deyn, s. 503).

Ali Ekber hakkında araştırma yapanlar kendisini tüccar olarak kabul etmektedirler. Eğer böyle ise o, devrine göre çok iyi bir tahsil görmüş olmalıdır. O devirlerde Çin'e giden elçi heyetleri ile birlikte ayrıca tüccarların da bulunduğunu biliyoruz (Mesela bk. Matla'-ı Sa'deyn, s. 419).

Bizce, Mâverâünnehr veya Horasan'da yaşayan müellif, memleketinin Şibâniler veya büyük ihtimalle Safevîler tarafından işgali üzerine, yurdundan ayrılarak, Osmanlı başşehirine muhaceret etmiştir. Safevîlere karşı olan düşmanca hislerini gizlemeyen Ali Ekber'in geniş bir araştırmayı gerektiren Hitâynâme'si, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in İran ve Orta Asya'ya alakasının sonucu kaleme alınmış olmalıdır.

Doç. Dr. İSMAIL AKA

LYN RODLEY, *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge University Press 1985, 266 sayfa, 59 çizim, 188 resim.

Kappadokya bölgesindeki Erken Hıristiyan ve Bizans dönemi eserlerini konu alan yayınların 1950'lerden itibaren yoğunlaştığı dikkatimizi çeker. 1950-85 yılları arasında tesbit edebildiğimiz 141 yayının onüçü kitap, diğerleri makaledir. Bu çalışmaların büyük bir kısmının yedi araştırmacı -N. Thierry, J. Lafontaine-Dosogne, G.P. Schiemenz, M. Restle, A.W. Epstein, Y. Ötügen, L. Rodley- tarafından gerçekleştirildiği ve genelde resim sanatına yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Mimari alandaki büyük boşluğun yeni yayınlarla, mesela M. Restle'nin "Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens" (1979) ve burada tanıtacağımız kitapla doldurulmaya başlanması sevindiricidir.

Kitap altı ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Kappadokya'nın coğrafi ve tarihi konumunu özetleyen araştırmacı kaya mimarisinin özelliklerini kaynak ve yayın verileriyle tanıtır. Üç gruba ayırdığı kaya manastırları, ayrıca inziva yerleri kitabın iki, üç, dört ve beşinci bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Son bölüm ise yapıların tarihlendirme sorunlarına, tipolojik değerlendirilmesine, banileriyle ilgili sentezlere ve Bizans manastır mimarisi içindeki yerinin tartışmasına ayrılmıştır.

İlk bölümde mimari konulu çalışmaların yetersizliğini belirleyen araştırmacı, bilhassa kaya manastırlarının gelişim içindeki önemini vurgular. Bu kitaptaki amaç, "kaya kuruluşlarının ayrıntılı tasvirlerini vermek", "kronolojik gelişim" ve "görevlerini" aydınlatmak, ayrıca "inziva yerleri ile ilişkisi olan kiliseleri" incelemek ve bunları gerçekleştiren dini kuruluşları bir "bütün" olarak ele almak, yalnız freskolarına eğilmemektir (s.2). Kappadokya manastırları hakkında Bizans kaynaklarında hiçbir bilgi bulunamayışı ve belli başlı birkaç merkezin dışında birçok yerleşmenin tarihçesinin bilinmeyişi önemli bir sorundur. Yazar kaya mimarisinin konut ve dini yapıları kapsadığını, bunun yanı sıra güvercin barınakları ve depo gibi amaçlarla kullanıldığını belirtir. Günümüze kadar ayrıntılı bir şekilde incelenmeyen yeraltı şehirlerinin görev ve özelliklerini tartışır. Kilise ve manastırların kitabeleri ve tarihlendirilmelerini özetledikten sonra kaya manastırlarını üç gruba ayırır. "Avlulu manastırlar" birbirinden farklı mimari birimlerin düzenli bir şekilde açık bir avlu etrafında yer aldıkları kuruluşlardır. "Açıksaray manastırları" bu gruba benzemekle birlikte, her örnekte kilise içermeyen, veya "mütevazı" tipte bir kilisesi olan kuruluşlardır. Belirgin bir düzen göstermeyen mekânları ve bir yemekhaneyi kapsayan dini toplulukları "Yemekhaneli manastırlar" şeklinde nitelendirir.

Kitabın ikinci bölümünde "Avlulu manastırlar" başlığı altında Hallaç, Bezirhane, Şahinefendi, Kılıçlar, Soğanlı Han, Karanlık, Aynalı, Selime Kale, Direkli, Karanlık Kale ve Eski Gümüş manastırları plan ve fotoğrafları eşliğinde ele alınır. Geniş tasvirde manastır mekânları tek tek anlatılmakta, kitabe verileri titizlikle aktarılmakta ve freskolu örneklerde sahnelerin adları ve dağılımı sunulmaktadır. Geniş tasvirin sonunda okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla kısa bir özet verilmiş, ayrıca manastırın tarihçesiyle ilgili bilgiler toplu bir şekilde değerlendirilmiştir.

1 km²'lik bir alanda yer alan sekiz ayrı kuruluşu içeren Akçıksaray yapıları aynı sistemle tanıtılmaktadır. Yazar bu gruptaki örneklerin bazılarında kilise olmayışından hareket ederek, görevleri hakkında bazı varsayımlar ileri sürer. Ancak saray, yazlık malikâne, han veya askeri

birliklerin barınağı gibi varsayımlarını çeşitli nedenlerle reddederek, görev sorusunu açık bırakır.

Dördüncü bölümde ele alınan “Yemekhaneli manastırlar” Avclar’daki Yusuf Koç, Cemil’deki Archangelos, Göreme’deki 16, 17, 18, 19, 20, 21 b, 22, 25, 27 ve 28 no.lu kiliseler ile çevrelerindeki mekânların oluşturduğu kuruluşlardır. Metinde anlatım düzeni muhafaza edilmiş, ancak Yusuf Koç ve Çarıklı manastırın planlarıyla yetinilmiştir. Göreme’deki örneklerin sit alanı içindeki yeri şematik bir çizimle verilmiş, Cemil’deki manastırın tanıtımında, yerinde kısıtlı incelendiği gerekçesiyle, ayrıntıya girilmemiştir. Buna karşılık bu tipin karakteristik mekânı olarak belirlenen yemekhanelerden onunun planı çizilmiştir.

“İnziva yerleri” başlığı altında beşinci bölüm Güllüdere’deki Stilit Niketas ve Ayvalı, Zelve’deki Stilit Simeon, Göreme’deki Tokalı, Soğanlıdere’deki Karabaş ve Barbara kiliselerine ayrılmıştır.

Genel bir değerlendirmeyi kapsayan altıncı bölümün başında incelenen bütün dini kuruluşların kitabe ve tarih verileri özetlenir. Manastırların genelde 11. ve 12. yüzyıllarda yaptırıldığı, inziva yerlerinin 9.-11. yüzyıllar arasında tarihlendirildiği, bunların arasında Stilit Niketas’ın 7.-8. yüzyıllara ait en eski örnek olduğu sonucuna varılır. “Mimarî” alt başlığında kayaya oyma teknikleri, araç ve gereçler ayrıca usta ve işçilerle ilgili varsayım niteliğinde bilgiler aktarılır. Yapı tiplerinin incelenmesinde “inziva” kiliselerinin genelde tek nefli basit yapılar olduğu, Tokalı’nın Tur Abdin mimarisi etkisinde transept planını gösterdiği belirtilir. Manastırlarda birçok örneklerini gördüğümüz kapalı Yunan haçı plan şeması, araştırmacının titizlikle incelediği tek çeşitlemedir. Anadolu’dan bilhassa Kappadokya bölgesi, Konya ve Karaman çevresinden örneklerle birlikte değerlendirilen bu plan tipinin kökeni ve Bizans mimari gelişimi içindeki yeri belirtilir. Bazilika şeması buna karşılık birkaç örnekle özetlenmiştir. Kaya mimarisindeki cephe süslemeleri ve mimari plastik öğeleri ayrı bir altbaşlıkta toplayan araştırmacı, duvar mimarisinin etkilerini, bunun yanı sıra Mezopotamya, İran ve İslam sanatının paralelliklerini vurgulamaktadır. “Manastır yaşamı” bölümünde ise Kappadokya ile ilgili kaynakların yetersizliğini hatırlatan araştırmacı Anadolu’daki Olympos (Uludağ), Latmos (Bafa) ve Yunanistan’daki Athos (Aynaroz), Meteora gibi manastır topluluklarını kapsayan bölgelere kısaca değinir. Kappadokya manastırları bölgedeki duvar örnekleri, ayrıca Anadolu’daki birçok kuruluş günümüze gelemediği ya da yenilenme nedeniyle orijinal şeklini kaybettiği için yeterince değerlendirilememiştir. “Manastır planları” Anadolu (Karadağ, Tur Abdin), Suriye ve Filistin’deki bazı örneklerin planları eşliğinde kısaca tanıtıldığı, ancak belli bir sentez verilmeyen bir bölümdür. Ermeni ve Kıpti mimarisinden seçilen manastırlarda da birbirinden ayrı ve kopuk tasvirler sunulmuştur. “Avlulu kaya manastırları”nın farklı mekânları görev açısından incelenmiş; bunlar arasında mutfak, mezar odası, depo ve ahır gibi belirgin mimari özellikler gösterenler tanımlanmıştır. Göreme’de kayaya oyulmuş masaları ile “yemekhane” fonksiyonunu taşıyan üniteler mevcuttur. Buna karşılık Selime veya Hallaç manastırında üç nefli bazilikal mekânların aynı görevi taşıdığı ileri sürülmektedir. İncelenen yapılarda keşiş, veya rahiplerin barındığı küçük hücreler, ayrıca misafirhane mekânlarının tesbit edilememesi bir sorun olarak bırakılır. Değerlendirmenin sonunda freskoların yardımı ile belirlenen “banilerin” genelde askeri veya politik idareci sıfatını taşıdığı, bazılarının din adamı, yalnız Selime’deki örnekte aristokrat sınıfa dahil oldukları belirtilir.

Lyn Rodley’in kitabı Kappadokya mimarisi araştırmalarına yeni ufuklar açacaktır. Kitapta bilim dünyasına ilk kez tanıtılan Şahinefendi ve Açıkсарay manastırlarının yanı sıra bilinen bazı örneklerin -Selime Kale veya Ortahisar Hallaç gibi- mükemmel tasvir ve planları

yayınlanmıştır. Yazarın yararlandığı bazı planları -Soğanlı Han veya Aynalı manastır-dipnotlarında daha titizlikle belirtmesi, ayrıca mekân numaralandırılmalarında farklı sistemler uygulamaması doğru olacaktı (Kiliselerin naos ve narteks mekânları genelde iki ayrı numara ile belirtilmiş, Selime'de ise 7 ve 7 a şeklinde değiştirilmiştir; aynı hizadaki alt ve üst katlarda Bezirhane'de 3 ve 4, Hallaç'ta ise 7 ve 7 a numaraları kullanılmıştır.).

Araştırmacı metninde birkaç kez kaynak yetersizliğine değinir (s. 2, 5, 237); ancak bölgedeki dini etkinliğini vurguladığı Kayserili Piskopos Büyük Basileios'la ilgili kaynaklar kanımızca iyi değerlendirilmemiştir. 19. yüzyılda yayınlanan A. Lebides'in "Ai monolithois monai tes Kappadokias" adlı kitabı erken Hıristiyan dönemi Kayseri manastırları hakkında zengin bilgiler içermektedir. Şehirdeki Aziz Mamas, Merkurios, Gordios gibi birçok manastırın bir martiron içermesi veya Büyük Basileios'un yapısı gibi kurucusunun mezarıyla ün kazanması, bölgede yaşayacak bir gelenek haline gelmiştir. L. Rodley "Avlulu manastırlardaki" mezar mekânlarını değerlendirirken, bu tür manastırların "memorial purpose" (s. 248) niteliğini belirlemiş, ancak her nedense varolan bu gelenekten söz etmemiştir. Mimari sentezlerde de bazı eksiklikler dikkatimizi çeker; farklı tipteki manastırlarda karşımıza çıkan serbest haç planlı mezar odaları (Karanlık, Selime, Karanlık Kale, Açık Saray 2) bir arada, bölgedeki diğer örnekler ve Karadağ'daki paralelleriyle birlikte (Değle 35-45, Mahalaç, Çet Dağı) incelenmeli ve Bizans mimari gelişimi içinde yorumlanmalıydı. Aynı sorun "Avlulu manastırlardaki" bazilikal planlı büyük salonlar (hall) için de söz konusudur. Bu mekânların yakın benzerleri, Karadağ manastırlarında (Değle 32/39/43, Kurşuncu) mevcuttur. Yazar Hallaç, Şahinefendi ve Karanlık Kale'deki bazilikal mekânlar birer niş içerdikleri için, bunları yemekhane olarak nitelendirir (s. 247). Kanımızca nef ayırımı ve bazı mezar mekânlarının bu salonlara açılması (Karanlık Kale, Selime) bu yorumu zayıflatmaktadır.

Kitabın değişik bölümlerinde dikkatimizi çeken bazı eksikliklere değinmek isteriz. Kappadokya kaya mimarisi hakkında genel bilgiler verilirken, bölgenin kaya ve duvar mimarisini kaynaştırdığı bazı ilginç uygulamalar, mesela Mavrucan'daki H. Eustathios kilisesi unutulmuştur (s. 6). 13. yüzyıl kitabelerine Mavrucan Stratilates ve Soğanlı Karabaş örneklerini eklemek gerekir (s. 8, dipnot 29). Geniş listeler halinde sunulan kapalı Yunan haçı yapıları Başköy Aziz Nikolaos, Mamasun Aziz Mikael ve Aziz Mamas, Kepez Sarıca B gibi birçok yapıyla zenginleştirmek mümkündür (s. 229). Araştırmacının yayınlamayı amaçladığı Çökek kilisesi N. Thierry'nin 1984'teki bir makalesinde tanıtılmıştır (s. 229), dipnot 23). Batıdaki iki destek ile bazilikal bir görünüm kazanan Ayazın kilisesi, araştırmacının belirttiği gibi ünik değildir (s. 229); bu plan şeması Kappadokya'daki H. Mamas kilisesinde de uygulanmıştır (Bkz. Y. Ötügen, Mamasun'daki Pir Şemmas Tekkesi veya H. Mamas kilisesi, Yeni Adam 1983). Manastır kiliselerinin plan tipleri değerlendirilirken kapalı Yunan haçına dokuz sayfa (s. 227-235), bazilikaya ise yalnız bir sayfa ayrılması (s. 235-236) düşündürücüdür. Kappadokya bölgesindeki önemli kaya bazilikalarına (Çavuşın Ioannes, Ayvalı, Avcılar Durmuş Kadir) hiç değinmeyen araştırmacı, Anadolu'daki sayısız uygulamaları da değerlendirmesinde kullanmamıştır. Kaya mimarisinde galeri ögesi, yalnız Selime ve Tağar'da değil (s. 80), aynı zamanda Avcılar Durmuş Kadir ve Keşlik kiliselerinde karşımıza çıkar. Kaya manastırlarının yayınlarla tanıtılan bazı örnekleri değerlendirmede dikkate alınabilirdi (Akhisar Çanlı kilise çevresindeki manastırlar, Sinasos Nikolaos, Erdemesin, Gelveri manastır vadisindeki kuruluşlar, Ambar Deresi). Genel değerlendirmede 8./9.-11. yüzyıllar arasında Anadolu'da önemli dini merkezler olan Gürcü manastırları ismen dahi belirtilmemiştir. Tur Abdin bölgesi Kappadokya ilişkileri açısından daha titizlikle incelenmeli, K. Wiessner'in "Christliche Kultbauten in Tur Abdin" (1982) adlı dört ciltlik kitabındaki bilgilerden yararlanılmalıydı.

Tek eser tanımlarında tarihlendirme başlığı altında Lyn Rodley'in genelde belirli bir araştırmacı grubunun görüşlerini benimsediği, bu arada bilhassa M. Restle'nin savunduğu bazı geç tarihlemeleri hiç dikkate almadığı görülür. Göreme'deki Tokalı II kilisesi buna somut bir örnektir.

Kitapta belirgin bazı çelişki ve sorunlar yaratan en önemli husus, tipolojik gruplandırmadan kaynaklanmaktadır. "Avlulu manastırların", yazarın da belirttiği gibi "Açıksaray" örneklerine benzerliği (s. 149), görev farklılıklarında aranmakta, ancak tatmin edici bir çözüme ulaşılamamaktadır (s. 148-150). Avlulu manastırlar arasında incelenen Kılıçlar'ın orijinalde bir yemekhane içermesi (s. 43), bunun yanı sıra kilise ile diğer mekânlar arasında "dönem farkının" tesbit edilişi ilginçtir. "Açıksaray manastırlarını" "Avlulu"lardan ayıran en önemli unsur, yazara göre bazı örneklerde kilisenin mevcut olmaması, veya "mütevazı" görünümüdür (s. 148). Tek nefli, transeptli ve kapalı Yunan haçı şemalı bu kiliselerin gerek boyutlarıyla, gerekse planlarıyla "mütevazı" niteliği taşımadıkları kesindir. Kilise içermeyen örneklerde, bunların günümüze gelemediğini düşünebiliriz; bütün bunların ışığında Açıksaray'ın neden ayrı bir grup oluşturduğunu anlamak zordur. "Yemekhaneli manastırların" bazılarında kilise (8 no.lu ünite), bazılarında ise "Yemekhane" (6 no.lu ünite) mevcut değildir. Soğanlıdere'deki Karabaş ve Barbara, ayrıca Göreme'deki Tokalı kilisenin "İnziva yerleri" arasında değerlendirilmesi, böylesine önemli eserlerin bazı zayıf varsayımlarla incelenmesi, oldukça cesur bir çözümdür.

Kitapta, doğrudan konuyla ilgili bazı yayınlar eksiktir; bunlardan bazılarını burada belirtmeyi doğru buluyoruz. A.W. Epstein, *The Problem of Provincialism. Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy*, *JWarb* 42 (1979), 28-46; M. Restle, *Kappadokien*, *RBK* 3 (1978), 968-1115; N. Thierry, *Matériaux nouveaux en Cappadoce* 1982, *Byz* 54 (1984), 315-357; R. Blanchard, *Archéologie et topographie sur quatre églises inédites de Cappadoce*, *JS* (oct.-dec. 1981), 351-395.

YILDIZ ÖTÜKEN

DONAL QUATAERT: *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908*, New York University press, 1983, XVII + 204 s.

"19. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yoğun yayılım dönemidir. Avrupa'nın bu sayede siyasi kontrolünün yayıldığı bilinir. Osmanlı İmparatorluğu bu yayılıma çeşitli mekanizmalar sayesinde direnmeyi, bir ölçüde bağımsız kalmayı başardı. Bu yayılma karşısında, yerel grupların, bürokrasinin direniş ve davranış biçimlerinin ilginç bir etüd alanı olacağı tabiidir." Yazarın girişi ve kitabındaki ana tezinin böylece tarafından özetlendiğini ve alışılmış teorilerin dışında 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisine az rastlanan değişik bir yaklaşımı verilerle izlemek mümkün olmaktadır. Kitap; Avrupa'nın ekonomik sızmasına karşı, bürokrasinin ve çeşitli meslek ve üretici grupların direnişi, bazılarının buna göre örgütlenişini, Avrupa'nın getirdiği yeni altyapısal sistem karşısındaki vaziyet alışlarını (disintegration yazarın kullandığı bir terim) ele alıyor.

Örneğin kitapta: Osmanlı tütüncülüğü üzerindeki yabancı yatırım, yani "Régie de Tabac..." dediğimiz Fransız monopolü karşısında yerel halkın her yerde tütün kaçakçılığı ve yabancı tekel dışındaki örgütlenme ve faaliyet biçimleri zengin örneklerle hikâye ediliyor. Tütün ekicilerinin Karadeniz bölgesinde zaman zaman Régie'ye karşı organize biçimde protesto ve direniş hareketlerinde bulunduğu, neticede Régie'nin mübayaa fiyatları üzerinde yeniden üreticilerle anlaşmak tartışmak durumunda kaldığı böyle bir örnektir. Yazar çeşitli sektörlerden en tipik ve geniş reaksiyonlar yaratan örnekleri seçiyor. III. bölüm Ereğli-Zonguldak kömür havzasına, yani madencilik sektöründeki gelişme ve olaylara ayrılmış. Burada yazarın bizim tarihçiliğimizden naklen yaptığı bir hataya takılılm. 45. sayfada havzadaki kömürü Uzun Mehmed'in bulduğundan, kaynak zikretmeden söz ediyor. Bu galiba, 1940'larda Zonguldak Halkevindeki yöresel tarihçilerin inşa ettiği bir efsaneydi. Kanıtlan halen karanlıktır. Uzun Mehmed'in kömür bulduğu ileri sürülen vadi, havzada kömürün olmadığı nadir yerlerdendir. Ereğli kömür yataklarının asıl tesbitinin nasıl yapıldığı üzerinde daha teferruatlı bilgi veren raporlar değerlendirilmeliydi. Bu bölüm, Ereğli kömürleri işletmesiyle Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkiler, havzadaki faaliyeti düzenleyen nizamnameler ve çalışanlar hakkında raporlara dayanan geniş bilgi içeriyor. IV. bölümde, Avrupa sermayesinin en etkin yatırımı, yani Anadolu demiryolları ele alıyor. Demiryolu Anadolu'nun tahıl üretimini, nüfus yoğunluğunu ve yerleşim coğrafyasını etkilemiştir (Daha önce Orhan Kurmuş'un Aydın demiryolu üzerindeki etüdü de bu alanda geniş bilgiler edinmemizi ve mukayese imkânını sağlayan bir çalışmadır). Çalışmada Bekir Sıtkı (Baykal)ın 1935 yılında yayınlanan "*das Bağdad-Bahn problem*," adlı çalışmasının kullanılmadığını gördük. Yazar buna rağmen yolun inşaatı sırasındaki olaylar; şirket, hükümet, halk ve amele arasındaki ilişkiler konusunda Alman arşivlerine dayanan zengin bilgiler veriyor. Bu alanda daha önceki makaleleri de bir katkı idi. Özellikle 1908'de sendikal deneme ve grev olayını burada belirtmek gerekir. Demiryolu ile ilgili olarak bir konuya daha değinirim. Kitabın başında "the Ottoman Middle East around 1900" başlıklı haritada demiryolu ağı eksik olarak çizilmiştir. Kitabın V. bölümü İstanbul Rıhtım Şirketi ve hamalların loncasına, sonuncu bölüm de Avusturya mallarına Bosna-Hersek'in resmen ilhakından sonra yapılan boykota yani ilk önemli iktisadi kitlevi boykot hareketine ayrılmıştır. Bu son bölümle ilgili olarak ve yazarın da zikrettiği Erdal Yavuz'un *Gelişme dergisi ODTÜ*, 1978, "İktisad Tarihi Özel sayısı"ndaki makalesine bakmakta yarar vardır.

Kitabın 155 sayfa tutan asıl metninde ilginç olan; yabancı altyapısal yatırım, madencilik ve Avrupa ticaretine karşı, emek pazarlamasıyla çiftçilik ve esnaflıkla geçinen grupların nasıl direniş gösterdiği veya nasıl organize oldukları ve davranış biçimlerini benimsediklerinin ilginç ve bol örneklerle nakledilmesidir. Bilinen ve bilinmeyen olaylar, gelişmeler iyi seçilmiş bölümlenme, düzgün bir anlatımla yazarın yorumunu kabul edilir hale getirmekte, tartışmayı açmaktadır. Quataert'in çalışması; 19. yüzyıl iktisadi sosyal tarihimiz üzerindeki bazı ezber hüküm ve tekrarlamaları gözden geçirmemizi işaret etmektedir.

SURAIYA FAROQHI: *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, Variorum reprints, London 1986, 344 sh.

"Variorum reprints" diğer dallarda olduğu gibi, Osmanlı araştırmalarında da, tanınmış yazarların klasikleşmiş veya çokça başvurulan makalelerinin topluca tıpkıbasımını yapıyor. Bunun araştırmacılar ve bilhassa okul kütüphaneleri açısından kolaylık sağladığı açık. Ayrıca arkaya eklenen bir indeksle makalelerden yararlanmak daha da kolaylaşıyor. Özellikle, B. Lewis, H. İnalcık gibi makaleleri klasikleşen yazarların derlemelerini zikretmeliyiz. *Variorum* bu yıl, Osmanlı kent tarihi alanındaki araştırmalarıyla dikkati çeken ve makaleleri aranan ODTÜ Tarih bölümü öğretim üyelerinden Suraiya Faroqhi'nin; Bektaşî tekkeleri, Osmanlı ulaşım sistemi, nüfus sorunları, madencilik, dokumacılık, pazar yerleri merkezlerini konu alan ve muhtelif yerlerde çıkan oniki adet makalesini biraraya getirdi. Toplam 344 sayfa tutan derleme sonunda yardımcı bir indeks de var. Arşiv taramaları ve literatürü titizce izlemesiyle tanınan yazarın; I. makalesi 1750-1830 yılları arasında bir Bektaşî merkezi olan Kızıldeli tekkesini yönetimi, zirai faaliyetleri ve iktisadi yapısıyla ele alıyor. Bunu Osmanlı tarihinin önemli bir tekkesi Seyidgazi tekkesi ile ilgili araştırma izliyor. 17-18. yüzyıllardaki Balkan panayırları, alimünyum ticareti ve çıkarımı, Batı Anadolu'daki pazar yerlerinin dağılımını inceleyen bilinen makaleleri dışında: Leila Erder'le kaleme aldığı 17. yüzyıl Anadolu'sundaki nüfus artışı ve gene o dönemdeki kentsel ulaşım makaleleri izlemektedir. Konusunda nadir örneklerden biri sayılan "Deve, araba" gibi 17. yüzyıl ulaşım araçlarının durumunu inceleyen makalesi de bu derlemede (No. X) bulunuyor. Gene bilinen ve kullanılan bir diğer makale 1560-1650 arasında Rumeli ve Arap vilayetlerindeki dokumacılıkla ilgili olanıdır. Makalelerin çoğu İngilizce yazılmış, tek istisna 1983'te Viyana Üniversitesi Yeniçağ bölümünün derlemesinde çıkan; Dubrovnik ve Venedik ticareti ve Osmanlı ticari politikası, ile ilgili olanıdır. Bazı yönleri itiraza uğramış olmakla birlikte, bu derlemede yazarın "Notes on the prod. of Cotton and Cotton cloth in the XVI and XVII c. Anat." *Jour of European Econ. Hist.* VII/2'deki makalesini de bu derlemede görmek isterdik.

İLBER ORTAYLI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ
6. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

ATATÜRK ULUSLARARASI BARIŞ ÖDÜLÜ TÖRENİ	: Cumhurbaşkanımız KENAN EVREN 'in konuşması	535
	Suat İLHAN 'ın konuşması	536
	Joseph LUNS 'un konuşması	540
ORG. NECDET ÖZTORUN	: Atatürkçülüğü Hareketle Birlikte Yürütecek Bir Programın Esasları	557
ORD. PROF. DR. REŞAT KAYNAR	: Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı	579
PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU	: Atatürk ve Kadın Hakları	585
PROF. DR. CEM'İ DEMİROĞLU	: Atatürk ve Gençlik	603
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	: Atatürk ve Barış	607
PROF. DR. MUSTAFA A. AYSAN	: Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik	614
PROF. DR. ERGUN ÖZBUDUN	: Siyasi Lider Olarak Atatürk	645
PROF. DR. AHMET MUMCU	: Türkiye'nin Akıl Çağına Geçişi	669
E. TÜMG. MUZAFFER ERENDİL	: Atatürk ve Demokrasi ..	683
PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN	: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılış ve Yazarlarımız	733
BEKİR TUNAY	: Jeopolitik Tehditler Karşısında: "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh"	743
PROF. DR. BEKİR SITKI BAYKAL	: Dört Hafta Sürmez Düşmanı Tepelemiş Olacağız! (Çeviri)	757
HABERLER	:	763

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİL KURUMU DERGİSİ

414. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

DOÇ. DR. HİMMET UMUNÇ	: Batılılar Gözüyle Türkler ve Türkiye : Tarih İçinde Bir Değerlendirme	417
A. TURAN OFLAZOĞLU	: Mutlak Avcıları	440
ZEKİ ÖMER DEFNE	: Mâverâlar Kuşu (Şiir)	451
TALÂT SAİT HALMAN	: Rübailer (Şiir)	452
NEVZAT YALÇIN	: Liman (Şiir)	453
MUSTAFA NECATİ KARAER	: Şevki Bey (Şiir)	454
OSMAN GÜNGÖR FEYZOĞLU	: Gece İçindeki Karanfil (Şiir)	455
ALTAY TAŞKIN	: Anadolu (Şiir)	456
MEHMET ALDAN	: Mektuplarıyla Mehmet Kaplan	457
MEHMET ÇINARLI	: Mülkiye, Heyyy!...	458

ÇEVİRİLER

OSMAN FUAT ÖZKILIÇ	: André Gide'in <i>Günlük</i> 'ünden	475
--------------------	--------------------------------------	-----

DEĞERLENDİRMELER

İSMAİL PARLATIR	: Sıtkı Yırcalı, <i>Toprak Gemi</i> . Ankara 1985, 148 s.	474
-----------------	---	-----

HABERLER

T.D.K.	: Dil Bayramı Malatya'da kutlandı	479
	: Karaman 26. Türk Dil Bayramı ve Yunus Emre'yi Anma Törenleri yapıldı	479

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
ÖZGÜÇ, TAHSİN : Nouvelles Observations Sur les objets trouvés dans le Cimetière Hitite de Ferzant (en turc, avec 1 carte, 44 illustrations)	383
———: The Hittite Cemetery at Ferzant : Nev observations on the finds .	393
ÖZGÜNEL, COŞKUN : Introduction Sur Les pièces détachées des Centures Urartiennes (en turc, avec 5 illustrations)	403
IŞIK CENGİZ : Tische und Tischdar-Stellungen in der Urartäischen Kunst (en turc avec 45 illustrations)	413
SÜMER, PROF. DR. FARUK : La Ville d'Ahlat et les Ahlatshah	447
TEMİR, AHMET : A l'occasion du cent trentième anniversaire de la naissance et cinquantième anniversaire de la mort de l'historien de Kazan : Mehmet Remzi (1854-1934) (en turc, avec 1 illustrations)	495
ACAROĞLU, M. TÜRKER : Le Premier livre Publié dans le Monde en turc (en turc, avec 24 photocopies illustrations)	507
TEVETOĞLU, FETHİ : Les Manuscrits inédits d'Atatürk	531
KÖNİ, HASAN : Sur la fondation du nouvel Etat turc	547
 Traductions:	
FEHÉR, GÉZA (Traduit par YÜCEL, YAŞAR): Les objets d'arts turcs dans le Musée national hongrois (en turc, avec 80 illustrations)	557
CAHEN, CLAUSE (Traduit par ÖZTÜRK, MÜRSEL) : Sur les premiers Ahis .	591
 Bibliographies:	
AKA, İSMAIL : Seyyid Ali Ekber Hilâyi : <i>Hutâyâme</i>	603
ÖTÜKEN, S. YILDIZ : Lyn Rodley : <i>Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia</i> .	607
ORTAYLI, İLBER : Donal Quataert : <i>Social Disintegration and Popular Resistance in the ottoman Empire 1881-1908</i>	611
———: Suraiya Faroqhi : <i>Peasants, Dervishes and Traders in the ottoman Empire</i>	612

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARU TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : L

No. 197

Août 1986

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 6